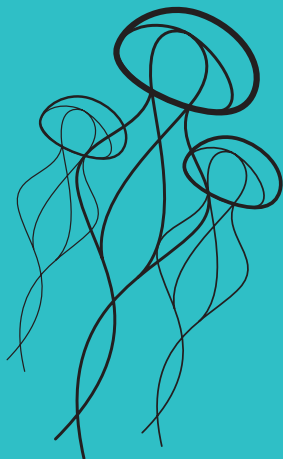
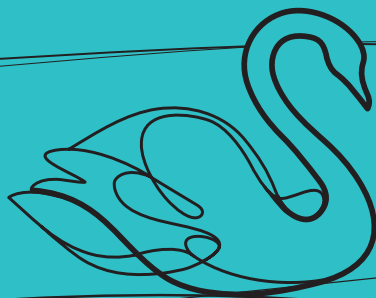
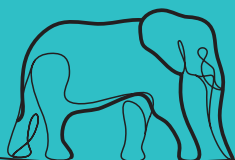

**POSTNORMALNA
VREMENA
ČITANKA**

UREDIO ZIAUDDIN SARDAR

POSTNORMALNA VREMENA: ČITANKA

Postnormalna vremena: čitanka (Bosnian)
Uredio Ziauddin Sardar

Copyright © Center for Advanced Studies and the International Institute of Islamic Thought (IIIT), First Edition 1443AH / 2021CE

ISBN: **000-0000-000-00-0 Paperback**

Translated into Bosnian from the English Title:
The Postnormal Times Reader
Edited by Ziauddin Sardar

Copyright © Centre for Postnormal Policy & Futures Studies, International Institute of Islamic Thought, Ziauddin Sardar and individual contributors, First Edition, 1439AH / 2018CE
ISBN: 978-1-56564-991-0 Paperback

IIIT
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

MAHYA Yayıncılık
Vatan Cad. No: 76 B2 Blok D.
29 Fatih-Istanbul
www.mahyayayincilik.com.tr

Center for Postnormal Policy and
Future Studies
www.cppfs.org;
www.postnormaltim.es

S ENGLESKOG PREVELA
REDAKTOR
LEKTORICA
DTP I DIZAJN
IZDAVAČ

A. Mulović
Munir Mujić
Hurija Imamović
Suhejb Djemailji
Centar za napredne studije
Marka Marulića 2C, 71000 Sarajevo
www.cns.ba / cns.sarajevo@gmail.com

ŠTAMPA

Sva izdavačka i autorska prava zadržana! Nijedan dio ove knjige ne može biti iznova objavljen, u bilo kojem obliku i na bilo koji način, uključujući fotokopiranje, bez prethodnog pismenog odobrenja izdavača, osim u svrhe kritičkih članaka i stručnih prikaza u kojima je dozvoljeno navoditi kraće odlomke. Također nije dozvoljeno pohranjivanje u elektronske baze podataka i objavljivanje djela na internetu od strane trećih lica.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

POSTNORMALNA VREMENA: ČITANKA

Uredio Ziauddin Sardar

S engleskog prevela
A. Mulović

OSTALO NORMALNO SARAJEVO
CENTAR ZA KAMPANJE I STRUKTURNE
KONFERENCIJE

Sarajevo, 2021.

Ova knjiga objavljena je uz podršku
Međunarodnog instituta za islamsku misao (IIIT).

Sadržaj

UVOD	7
------	---

Ziauddin Sardar

IZVORI I TEORIJA

Nauka za postnormalno doba	27
----------------------------	----

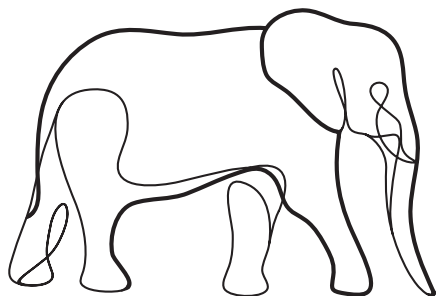
Silvio O. Funtowicz i Jerome R. Ravetz

Dobro došli u postnormalna vremena	51
------------------------------------	----

Ziauddin Sardar

O postnormalnim vremenima, ponovo	77
-----------------------------------	----

Ziauddin Sardar

METODE I PROBLEMI

Tri sutrašnjice postnormalnih vremena	115
---------------------------------------	-----

Ziauddin Sardar i John Sweeney

Zarazna povezivost: ilustracija triju sutrašnjica	143
--	-----

John Sweeney

Neznanje, nesigurnost i „šta ako“?	165
------------------------------------	-----

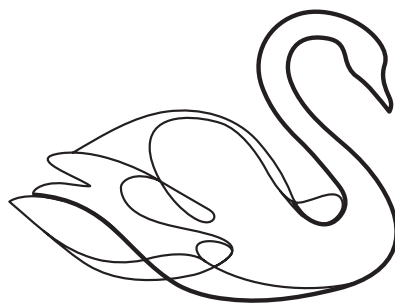
Jerome Ravetz

„Ovdje su zmajevi“: istraživanje „nepoznatih nepoznanica“	175
--	-----

Shirin Elahi

VRIJEME I PROSTOR		ŽIVOT I RAD	
Postnormalni artefakti <i>Ziauddin Sardar</i>	191	Igra religijskih prijestolja <i>C. Scott Jordan</i>	285
Neobični globalni poremećaji <i>John A. Sweeney</i>	207	Islamske budućnosti u postnormalnim vremenima <i>Ziauddin Sardar</i>	303
Istok – Zapad u postnormalnim vremenima <i>Ziauddin Sardar</i>	217	Nauka i naučnici u postnormalnom dobu <i>Jerome R. Ravetz</i>	343
Kontradikcije Evropske unije <i>Jordi Serra</i>	227	Kreativnost i liderstvo u postnormalnim vremenima <i>Alfonso Montuori i Gabrielle Donnelly</i>	361
Postnormalna Amerika u filmovima <i>C. Scott Jordan</i>	235		
Postnormalna vlast <i>Jordi Serra</i>	247		
Postnormalni Japan <i>C. Scott Jordan</i>	257		
Bliski istok u postnormalnim vremenima <i>Ziauddin Sardar</i>	267		
		Autori	381
		Zahvala	385

Uvod

Ziauddin Sardar

Pridajete li značaj onome što je prošlo? Lee Gates ima nešto važno da vam kaže. U slučaju da ne znate, on je lik iz filma *Igra novca*¹ (2016), televizijska ličnost koja daje bombastične finansijske savjete raspomamljenoj publici. Evo šta on kaže: „Nemate pojma gdje je vaš novac. Vidite, prije, vi biste ušetalili u banku, otvorili sef i pokazali na zlatnu polugu. Više nije tako. Vaš novac, ta stvar za koju rintate kao mazga, nije ništa drugo doli nekoliko fotona energije koja putuje kroz ogromnu mrežu optičkih kabala. Zašto to radimo? Zato što hoćemo da ubrzamo stvari, jer je bolje kad vam je novac brz. Brži nego kod drugih. Ali, ako hoćete brže tržište s bržim trgovanjem, brži profit, brže sve, ponekad će vam guma pući.“

Ovo je jedan zdravorazumski i pravodoban zaključak; osim što guma ponekad ne puca, nego se probuši – totalno su zapušteni i auto i put. Posvuda dolazi do pucanja i čini se da se to događa istovremeno i uobičajeno, što zastrašuje. Svjedočili smo 2016. godine nizu događaja bez presedana. Sukobi koji plamte u Siriji, Libiji i Iraku doveli su do izbjegličke krize neuporedivih razmjera. Masovne ubilačke napade u Francuskoj, Njemačkoj i u SADu izvode i teroristi i usamljenici. Izveden je pokušaj državnog udara u Turskoj. I Turska i Francuska mjesecima su bile u vanrednom stanju. Ljevičarski populizam iznjedrio je Jeremyja Corbyna, kao vođu Laburističke stranke u Britaniji, i Bernieja Sandersa, kao vođu „političkog preokreta“ u SAD-u. Desničarski populizam u Francuskoj, Austriji, Holandiji, Poljskoj, Mađarskoj – mogao bi na vlast dovesti krajnju desnicu. *Zika* virus. Odbacivanje mirovnog sporazuma u Kolumbiji. Rast tenzija između Kine i Japana

---

1 Originalni naslov filma je *Money Monster*, a kod nas je preveden i kao *Finansijski monstrum*.

u Južnokineskom moru. Predsjednik Rodrigo Duarte, u svom ambicioznom ratu protiv droge na Filipinima, izjavio da je ubijanje siromašnih koji su stjecali brzu zaradu od prodaje droge nužno za uništenje tog „aparata“. Brexit. Napukline u zdanju Evropske unije. I, naravno, Donald Trump – 45. predsjednik Sjedinjenih Država izabran je uz pomoć *alt-righta* (ili, kako neki kažu, *Alt-Reicha*).

Nije samo novac to što ide brže. Sve se ubrzava. Kako to Robert Colville kaže u djelu *Veliko ubrzanje*,² novi trendovi, ideje i krize javljaju se u trenu oka, ubrzavaju promjene u medijima, industriji, politici i društvu. Usađeni i dragocjeni ideali mogu se odbaciti preko noći. Nekonvencionalna, neuobičajena shvatanja i događanja mogu se brzo raširiti i postati dominantna. Riječ godine za 2016. koju je izabrao *Oxford English Dictionary* jeste *postistina* (*post-truth*), koja se „odnosi na okolnosti u kojima su, u oblikovanju javnog mišljenja, činjenice od manjeg utjecaja od pobuđivanja emocija i pozivanja na lična uvjerenja“.³ U težnji da ih konkurenti ne nadmaše, rječnik *Merriam-Webster* za riječ godine odabrao je *nadrealno* (*surreal*), budući da „su je korisnici mnogo češće tražili nego prethodnih godina i zato što ima više situacija u kojima ova riječ bez sumnje podstiče ljude da posegnu za svojim rječnicima“.⁴

KAKO STVARI SADA IZGLEDAJU, MI ŽIVIMO U POSTISTINITOM DRUŠTVU, KULTURI I SVIJETU, GDJE SU IZMIŠLJOTINE VAŽNIJE OD OBJEKTIVNIH ČINJENICA, RACIONALNIH ARGUMENATA I ČVRSTIH DOKAZA.

Mi obično smatramo da je nauka uglavnom oblast objektivnog znanja – međutim danas se naučni dokazi mogu odbaciti kako nerelevantni. Sva historija u kojoj smo istinu smatrali primarnom vrijednošću preokrenula se. Budući da je istina povezana sa slobodom – „Spoznat ćete istinu i istina će vas osloboditi“, rekao je Isus (*Evandjelje po Ivanu*, 8:32) – mi smo sada slobodu smjestili u laž i moramo se suočiti sa slomom vlasti koji ide uz ovaj aksiom. Kako je Hannah Arendt upozorila, „idealni podanici totalitar-

2 Robert Colville, *The Great Acceleration* (London: Bloomsbury, 2016).

3 Dostupno na: oed: <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>.

4 *Word of the Year 2016*, dostupno na: www.merriam-webster.com/words-at-play/woty2016-top-looked-up-words-surreal.

ne vlasti nisu ubijedeni nacisti ili predani komunisti, nego ljudi za koje razlika između činjenice i fikcije, istine i laži više ne postoji.⁵ Navodno, Evropa je fašizam poslala na smetlišhte historije. Civilizirani ljudi više ne pristaju uz fašizam, pa ipak pokreti krajnje desnice niču po cijeloj Evropi. Nešto sa svijetom nije u redu. Samo, šta se dešava?

Brojni naučnici, mislioci, spisatelji i komentatori pokušavaju shvatiti ovo već više od decenije. Naprimjer nedavno preminuli britanski ljevičarski sociolog Zygmunt Bauman skicirao je neobične pojave našeg vremena u nizu knjiga – obično riječju „tekuće“ u naslovu. Mi živimo u eri vremena koje protječe,⁶ koje je proizvod tekuće modernosti,⁷ koja je proizvela stalno stanje krize,⁸ kaže on. U djelu *Babel*⁹ – koje je prepiska Baumana i italijanskog novinara Ezia Maura – ova dva mislioca tvrde da je kriza sveprožimajuća i da „prodire u sve“. „Kao osvajačka vojska u uspavanom kraljevstvu“, kaže Mauro, „kriza, začudnom lahkoćom, gazi preko cjelokupnog materijalnog, institucionalnog i intelektualnog sistema demokratskih struktura“ Zapada. Sve što je uspostavljeno nakon Drugog svjetskog rata – „vlade, parlamenti, posrednička tijela, društveni subjekti, antagonizmi, socijalna zaštita, stranke, državni, međunarodni i kontinentalni pokreti“,¹⁰ – sve je u stanju akutne krize. Osim toga, ova mreža kriza ponaša se kao neovisna sila. „To je sila“, kaže Mauro, „koja traži autonomiju bez neke vidljive teorije o sebi i svom djelovanju, bez plana, ali sa snagom djelovanja čije su posljedice bolno vidljive.“¹¹

Amory Lovins, američki fizičar, ekološki aktivist i osnivač Instituta „Rocky Mountain“, navodi termin „globalna klimatska poremećenost“ (*global weirding*¹²), kojim opisuje uvrnutost, pomahnitalost, čudno ponašanje klime u globalnim razmjerama.¹³ U svojoj posljednjoj knjizi *Hvala što kasnite*¹⁴ američki neoliberalni komentator Thomas Friedman ističe da se sve mijenja tako brzo da nemamo vremena razmisliti ili prilagoditi se promjeni. Mnogo toga

5 Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism* (New York: Meridian Books, 1958), str. 474.

6 Zygmunt Bauman, *Liquid Times* (Cambridge: Polity, 2007).

7 Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity, 2000).

8 Zygmunt Bauman, *State of Crisis* (Cambridge: Polity, 2014)

9 Zygmunt Bauman i Ezio Mauro, *Babel* (Cambridge: Polity, 2016).

10 Bauman i Mauro, *Babel*, str. 51.

11 Bauman i Mauro, *Babel*, str. 6.

12 Hunter Lovins se, osmislivši termin *global weirding*, poigrala riječima *global warming* (globalno zagrijavanje) i *global weird*. Termin *weirding* označava nešto nastrano, čudno, poremećeno, neobično, neuobičajeno, uvrnuto i njime se ovdje uglavnom opisuju čudne klimatske pojave, poput snijega u pustinji ili vreline u ledenim područjima te ekstremnih vremenskih prilika, te otuda prijevod „globalna klimatska poremećenost“. Međutim, *global weirding* često se koristi i u značenju poremećenosti raznovrsnih pojava, ne samo klimatskih. (*prim. prev.*)

13 Dostupno na: ed.ted.com/lessons/a-40-year-plan-for-energy-amory-lovins

14 Thomas Friedman, *Thank You for Being Late* (London: Allan Lane, 2016).

što je „ubrzano“ djeluje jedno s drugim i proizvodi nove klustere, zbog kojih svjetska kriza postaje neizdrživa. Britanski dokumentarist Adam Curtis tvrdi da živimo u periodu *hipernormalizacije*, postajemo izgubljeni u lažnom svijetu i ne možemo vidjeti kakva je stvarnost vani.¹⁵ Geolozi raspravljaju da li smo sami sebe gurnuli u novu geološku epohu – antropocen – gdje ljudsko djelovanje ima veliki globalni utjecaj na ekologiju i geologiju Zemlje.¹⁶ Klimatske promjene, povećanje kiselosti okeana i mora, povećana stopa izumiranja vrsta – samo su tri primjera kako mi mijenjamo planetu. Znameniti britanski fizičar Stephen Hawking i njegov kolega Martin Rees, astronom s Cambridgea, ukazali su na to da su digitalne tehnologije omogućile veoma malim grupama pojedinaca da vrlo brzo steknu ogroman profit. Umjetna inteligencija ima moć da desetkuje broj poslova – uključujući zanimanja „bijelih“ i „plavih okovratnika“.¹⁷ Dakle, nejednakost će se i dalje povećavati. „Mi smo“, kaže Hawkins, „u najopasnijem momentu razvoja čovječanstva.“¹⁸ Rees vjeruje da bi 21. stoljeće moglo biti i naše posljednje stoljeće.¹⁹ Sada, svi su ovi stavovi, s lijevog i desnog političkog spektra, iz naučnih i humanističkih zajednica – na mjestu. Međutim, duh vremena ne može se opisati nekom odvojenom, pojedinačnom procjenom. Različiti pristupi, s različitim stajališta, završe opisujući samo dio tijela onog slona iz poslovice. Da bismo stekli širu sliku – i vidjeli cijelog slona – moramo se malo izmaknuti.

U suštini, svi oni kažu:

MI SMO ILI IZGUBILI ILI GUBIMO VJERU I POVJERENJE U ONO ŠTO SMO DO SADA SMATRALI NORMALNIM, UOBIČAJENIM ILI ISPRAVNIM.

Konvencionalna politika ne daje najviše dobro najvećem broju ljudi. Povećava se distanca „između onih koji glasaju i onih koji su došli na vlast tim glasovima“, kaže Bauman.²⁰ Politika je počela štiti bogate elite i čini se da

15 Alan Curtis, „HyperNormalisation“, dostupno na: bbc.co.uk/iplayer.

16 „The Anthropocene epoch: scientists declare dawn of human-influenced age“, *The Guardian* (29. august 2016).

17 „Bijeli okovratnici“ – pojedinci ili grupe koji se bave poslovima koji zahtijevaju više ili stručno obrazovanje, bez fizičkog rada; „plavi okovratnici“ – pojedinci ili grupe koji se bave poslovima koji ne zahtijevaju visoko obrazovanje, ali zahtijevaju fizičku snagu i spretnost, bave se poslovima koje je tradicionalno obavljala radnička klasa (*prim. prev.*).

18 Stephen Hawking, „This is the most dangerous time for our planet“, *The Guardian* (1. decembar 2016), dostupno na: theguardian.com.

19 Martin Rees, *Our Final Century: Will Civilization Survive the Twenty-First Century* (London: Arrow, 2004).

20 Bauman i Mauro, *Babel*, str. 10.

služi samo njihovim ciljevima. Demokratija je postala vlast najboljeg ponuđača i često se preobrati u tiraniju većine. U ortodoksnoj kapitalističkoj ekonomiji bogati samo postaju bogatiji i to sve brže. Toliko hvaljena *kapa-juća ekonomija* nikada se nije ostvarila. Čak i najdragocjenija ideja ljudskih prava – koju britanski stručnjak za međunarodne odnose Stephen Hopgood opisuje kao neku formu sekularnog kršćanstva koju je, putem imperijalne moći, Zapad pretvorio prvo u globalna pravila, a onda u međunarodno pravo i u međunarodne organizacije²¹ – stiže, čini se, na kraj svog puta. Ljudska prava sve više se osporavaju; osporavaju ih nove snage koje propituju pravo vlasti do sada dominantnih zapadnih zemalja.

Dakle, normalno, bez obzira kako ga definiramo, iščezava. Krećemo se ka onom što ja nazivam *postnormalnim vremenima* (*postnormal times*). Ova *Čitanka* ilustrira razvoj teorije postnormalnih vremena, od njenih početaka u nauci o postnormalnom, te donosi neke od najvažnijih članaka i radova iz tog područja. Moja je namjera ovdje i dati jedan pregled teorije postnormalnih vremena i pokazati kako se nedavni događaji mogu razumjeti kroz prizmu te teorije.

Ali, prvo nekoliko riječi o strukturi *Čitanke*. Ona je organizirana u četiri dijela: *Izvori i teorija*, *Metode i pitanja*, *Prostor i vrijeme* i *Život i rad*. U dijelu *Izvori i teorija* dat je jedan izbor temeljnih tumačenja nauke o postnormalnom i postnormalnim vremenima. Rad Silvija Funtowicza i Jerryja Ravetza iz 1993. „Nauka za postnormalno doba“ prvo skicira osnovnu strukturu nauke o postnormalnom i nudi jedan uvjerljiv argument za demokratizaciju nauke. Nauka je postnormalna, tvrde oni, kada su „činjenice nesigurne, vrijednosti sporne, ulozi visoki, a odluke hitne“. Pojam *proširena zajednica saradnika* prvi put se spominje u ovom radu; to je preteča ideje poliloga, koji je središnja komponenta teorije postnormalnih vremena. Članak Ziauddina Sardara „Dobrodošli u postnormalna vremena“, objavljen 2010, izlaže osnove postnormalnih vremena kao teorijski okvir za razumijevanje sadašnjosti i za jačanje naših sposobnosti predočavanja mogućih budućnosti. U ovom radu prvo se definira temeljna struktura postnormalnih vremena – složenost, kaos i kontradikcije. Sardar se vraća izvornim tvrdnjama u djelu „O postnormalnim vremenima, ponovo“, dok, istovremeno, odgovara na kritičku poviku koju je prvi rad izazvao. Svoj argument za tezu o postnormalnim vremenima dopunjava dodatnim primjerima i daje jednu progresivnu analizu načina na koji bi dinamika našeg, savremenog doba mogla utjecati na buduće generacije.

---

21 Stephen Hopgood, *The Endtimes of Human Rights* (New York: Cornell University Press, 2015).

U dijelu knjige *Metode i pitanja* daju se mnoga gledišta o pristupima za proširivanje dosega i djelokruga teorijskog okvira postnormalnih vremena koji bi se mogao koristiti u budućnosti. U članku „Tri sutrašnjice postnormalnih vremena“, Sardar i John Sweeney skiciraju pristup u kojem se naglašavaju postojeće neznanje i nesigurnost, a u svrhu istraživanja i oblikovanja alternativnih budućnosti, razrađivanih u Centru za postnormalnu politiku i studije budućnosti (CPPFS). U ovom radu se, također, uvodi i objašnjava pojam menažerije postnormalnih mogućnosti. Sweeney u svom ogledu o „zaraznoj povezivosti“, objašnjavajući scenarije budućnosti interneta, navodi kako se primjenjuju metode triju sutrašnjica. On elektromagnetnu hipersenzitivnost definira kao fenomen u nastajanju, koji bi nas mogao odvesti u zaista „nemišljene“ budućnosti. U svom ogledu iz 1997. „Nauka o „Šta ako?““, Ravetz tvrdi da naučno istraživanje mora obuhvatiti i anticipativnu i prospektivnu analizu, koje on sažima u pitanju „Šta ako?“. U ovom članku Ravetz naglašava koliki su značaj dobili neznanje i nesigurnost te da predstavljaju stubove analize postnormalnih vremena. U članku „Ovdje su zmajevi: Istraživanje „nepoznatih nepoznanica“, Shirin Elahi bavi se naukom o postnormalnom, „zloćudnim“ problemima i fenomenom crnih labudova kako bi dala jednu uvjerljivu analizu načina na koje se, u okviru raznovrsnih spoznajnih, naučnih i organizacijskih paradigmi, nesigurnost potcjenjuje. U sljedeća dva dijela knjige, *Prostor i vrijeme* i *Životi i djela*, posmatra se spektar pitanja i institucionalnih formi sa stajališta postnormalnih vremena – od klimatskih promjena do upravljanja, Japan, Evropska unija i Bliski istok, kao i nauka, religija, islam i film. U zadnjem članku, „Kreativnost i liderstvo u postnormalnim vremenima“, Alfonsa Montuorija i Gabrielle Donnelly, tvrdi se da, u dobu ubrzanih promjena, složenosti i haosa, hitno trebamo nove ideje i radikalnan način razmišljanja koji će zahvatiti korijene naših pretpostavki i problema.

UBRZANO, GLOBALIZIRANO I UMREŽENO

Dakle, kako razumijevamo prirodu promjena u ovim postnormalnim vremenima?

Moramo priznati da se nije sve promijenilo. Međutim, mnoge stvari jesu, a neke se i dalje mijenjaju. Postnormalna vremena najbolje se definiraju kao „međuperiod gdje stare dogme umiru, nove se još nisu rodile i čini se da vrlo malo toga ima smisla“.²² Ili, kako to Ezio Mauro kaže: „Tumaramo

22 Ziauddin Sardar, „Welcome to Postormal Times“, *Futures*, 42:5 (2010), str. 435-444.

između ‚nikad više‘ i ‚još ne‘ te smo, stoga, nužno nestabilni – ništa oko nas nije utvrđeno, čak ni pravac kojim putujemo.“²³ Da bismo razumjeli prirodu savremenih promjena i kuda nas one mogu odvesti, moramo shvatiti karakter i dinamiku postnormalnih vremena.

Počnimo nečim očiglednim: naš svijet je globaliziran i umrežen i to ima određene posljedice. U jednom globaliziranom svijetu, stvari teže da imaju globalne razmjere i opseg. Neki lokalni događaj, kao što je pojava Zika virusa ili bankarska kriza u nekoj konkretnoj državi, brzo stječe globalne dimenzije i doseže čak i do najudaljenijih dijelova planete. Kako je svijet umrežen, stvari se kreću ubrzano. Tako neka lokalna zaraza može vrlo brzo postati globalna pandemija. Anonimni pojedinci ističu se i dolaze pod svjetske reflektore na način koji bi zapanjio prethodne generacije. Malala Yusufzai je postala globalna ikona u roku od nekoliko mjeseci: talibani su je napali u oktobru 2012, a u oktobru 2014. dobila je Nobelovu nagradu za mir. U međuvremenu je držala govor u UN-u, objavila autobiografiju i putovala širom svijeta, zagovarajući obrazovanje djevojčica. Terry Jones, pastor male ekstremističke crkve na Jugu SAD-a objavio je da će spaliti Kur’an i privukao pažnju i Hillary Clinton, tadašnjeg američkog državnog sekretara, koja ga je molila da ne dovodi u opasnost američke vojnike u svijetu. Nekoliko dana nakon što je priča objavljena, Jones je dobio pažnju koju je tako očajnički želio i pobune su buknule u mnogim zemljama.

Osim brzine, razmjera i dometa, tu je i istovremenost. Budući da se stvari kreću velikom brzinom i brzo stječu globalne razmjere i domet, one teže i da se zbivaju istovremeno, što je prvi primijetio odlazeći generalni sekretar UN-a Ban Ki-moon. U julu 2009, u govoru koji je održao u Dublinu, rekao je da

proživljavamo doba kakvo niko nije. Krize su mnogostruke: kriza gladi, kriza goriva, kriza epidemija i finansijska kriza. Nijednu krizu nismo primjećivali godinama, čak ni generacijama. Ali, ovog puta one pogađaju svijet sve odjednom. Nismo doživjeli vrijeme u kojem smo bili ovako pogođeni svim tim krizama odjednom.²⁴

OVA ISTOVREMENOST SUŠTINSKO JE OBILJEŽJE MEĐUSOBNO POVEZANIH, UMREŽENIH SISTEMA. A TAKO SADA MORAMO POSMATRATI I NAŠ SVIJET: KAO MEĐUSOBNO POVEZAN, UMREŽEN SISTEM, GDJE SE STVARI UBRZANO ODVIJAJU, ČESTO ISTOVREMENO, I DOBIJAJU GLOBALNE RAZMJERE.

23 Bauman i Mauro, *Babel*, str. 20.

24 „United Nations peace missions in peril, says Ban Ki-moon“, *The Guardian* (7. juli 2009).

To se, naprimjer, desilo s glasanjem za Brexit u Britaniji, što je vodilo do izbora Trumpa za predsjednika, što je dovelo do toga da se na referendumu o ustavnim promjenama u Italiji izglasalo „ne“ – a sve to diže val glasova krajnje desnice u Evropi. Unutrašnje i vanjske sile mijenjaju karakter nacionalnih država. To pokreće osjetnu promjenu u vlasti i govori o promijenjenoj dinamici života u postnormalnim vremenima, posebno što, po mišljenju danskog ministra vanjskih poslova, „kompanije postaju nove države i mi se tome moramo suprotstaviti“.²⁵

Da damo i drugi primjer istovremenih događanja: uzmimo mnoge ratove koji se istovremeno vode danas. Hladni rat između Rusije i Zapada vratio se, žešći nego ikad. Posrednički ratovi između Rusije i Zapada i između Saudijske Arabije i Irana vode se na bojnim poljima Sirije i Iraka. Vode se „hibridni ratovi“ u kojima države koriste *cyber*-napade i propagandu i kojima se mogu hakirati izbori u drugim zemljama i sabotirati tamošnji politički procesi. A tu su i otvoreni „kibernetički ratovi“ (*cyberwar*), u kojima države, špijuni, kriminalci, teroristi, prevaranti, lopovi i hakeri pokušavaju ukrasti informacije i/ili proizvesti štetu državama, korporacijama, bankama, bolnicama i pojedincima. Da ne zaboravimo: „ratovi na Twittwru“ vode se sa samo 140 karaktera. Ne samo da imamo nove vrste ratova s kojima se moramo nositi nego se stari i novi vidovi ratova vode istovremeno.

Osim velikih razmjera, brzine i istovremenosti, postnormalna vremena odlikuju se i drugim važnim obilježjima: složenošću, haosom i kontradikcijom.

Međusobno povezani, međuovisni, umreženi sistemi teže interakciji na različite načine, slijedeći lokalna i različita pravila. Drugim riječima, teže usložnjavanju. Zapravo, skoro sve čime se danas bavimo jeste složeno – to jest povezano sa mnoštvom drugih međuovisnih stvari i spaja se s njima. Da bismo riješili jedan problem, moramo riješiti niz drugih problema, koji djeluju međusobno na mnogo načina. Međutim, nisu svi ovog mišljenja.

Predsjednik Trump je 27. januara 2017. potpisao naredbu da se tokom 120 dana zabrani ulazak svim izbjeglicama (što je direktno kršenje Ženevske konvencije), spriječi ulazak svima koji dolaze iz Sirije i zabrani ulazak svima iz šest drugih zemalja: Irana, Iraka, Sudana, Libije, Somalije i Jemena. Jasno je da je cilj ove Trumpove (neustavne) naredbe bio senzacija – taktika koja zapanji javnost – i „jednostavno“ rješenje za jednu kompleksnu situaciju. Iako je platforma Trumpove kampanje obuhvatala i potpunu zabranu ulaska muslimanima u SAD, ovakav izmijenjeni prijedlog,

25 „In world first, Denmark to name ‚digital ambassador““ (27. januar 2017), dostupno na: www.thelocal.dk/20170127/in-world-first-denmark-to-name-a-digital-ambassador.

iako jednako strašan, bio je iznesen samo da umiri predsjednikovu ekstremističku biračku bazu, a govori o tome kako se složenost pogrešno shvata ili, što je možda još gore, koristi u političke ciljeve. U jednom dugom i mnogo dijeljenom postu na Facebooku, Heather Richardson, profesorica historije na Bostonskom koledžu, nazvala je zabranu ulaska muslimanima „šokantnom“ i primijetila da takve pojave „ovise o brzini i haosu, zato što im je potrebna automatska reakcija, tako da se ljudi podijele duž utvrđenih linija razdvajanja“.²⁶ Ne bi bilo razumno potcijeniti takvo lukavstvo.

Nema jednostavnih problema ili jednostavnih odgovora. Svijet nije ni jednodimenzionalan, ni predvidiv. Kada građani zahtijevaju brza rješenja i jednostavne odgovore na svoje tvrdokorne, međusobno povezane probleme, onda se sučeljavamo s kontradikcijom. Nijedan pošten političar ne može dati jasne i jednostavne planove, niti lahke, razumljive odgovore. Ali, neće ni spremno reći: To je složen problem, ne znamo šta raditi. Dakle: lažu. A glasači preferiraju političare s jednostavnim, isfabriciranim i postistinitim odgovorima. Američki politolog i futurolog Jim Dator jednom se poigrao riječima: „Budućnost se ne broji, zato što budućnost ne glasa.“ Sve više, mi se susrećemo sa složenim izazovima koji će imati višegeneracijske posljedice.

Uzmimo, naprimjer, slučaj najveće svjetske pokretne građevine: čelične kupole koja je nedavno stavljena nad nuklearni reaktor u Černobilu. Nakon višedecenijskog skladnog rada, ublažena je dalja kriza, ali rješenje nije bilo ni jednostavno ni brzo. Isti će slučaj, vjerovatno, biti i s Fukushimom, za koju bi se moglo ispostaviti i da je gora. Nakon pet godina, nivo radijacije ostao je tako visok da se i roboti koji se šalju da prikupljaju podatke kvare rekordnom brzinom.²⁷ Složenost situacije u Fukushimi ne može se potcijeniti i, kao i Černobil, sigurno će imati posljedice po više generacija. Buduće generacije neće imati izbora nego se „izvlačiti iz ove kaljuge“, jer smo mi kolonizirali njihovu već složenu budućnost i ostavili im u nasljeđe brojne kontradikcije.

A ovu složenost povećavaju kontradikcije koje su svuda oko nas – izražene kao društvena nejednakost, oprečni zahtjevi i otvoreni sukobi između bezbrojnih konkurentnih interesa i raznolikih zajednica, sa svim svojim shvatanjima svijeta, ideologijama, zamislima i željama, što sve društvo vuče u mnoge različite smjerove. U jednom složenom, umreženom,

26 Dostupno na: www.dallasnews.com/opinion/commentary/2017/01/31/americans-can-turn-tables-steve-bannons-shock-event.

27 Dostupno na: www.independent.co.uk/news/world/robots-fukushima-nuclear-disaster-dying-probe-clean-up-tepco-toshiba-reactor-nuclear-radiation-a7612396.html cmpid=facebook-post.

svijetu kontradikcije su prirodni proizvod brojnih antagonističkih društvenih i kulturnih mreža koje se nastoje dočepati prevlasti. Kontradikcije su, također, ishod činjenice da svaka politika ima cijenu i da može negativno utjecati na nešto ili na nekoga.

NEŠTO SE ZANIMLJIVO DEŠAVA...

Postnormalnim vremenima svojstvene kontradikcije dobro su obuhvaćene riječima koje se pripisuju stručnjaku za marketing Tomu Goodwinu, u citatu koji je kružio po Facebooku u maju 2016:

UBER, NAJVEĆA SVJETSKA TAKSI KOMPANIJA, NE POSJEDUJE VOZILA. FACEBOOK, NAJPOPULARNIJI MEDIJ NA SVIJETU, NE PRAVI SADRŽAJ. ALIBABA, NAJVREDNIJA MALOPRODAJNA TVRTKA, NEMA INVENTAR. A AIRBNB, NAJVEĆI SVJETSKI DAVATELJ USLUGA SMJEŠTAJA, NEMA NEKRETNINE. NEŠTO SE ZANIMLJIVO DEŠAVA.

Kada se takve upadljive kontradikcije i složenost spoje, uobičajeni rezultat jeste haos. Umreženi, složeni svijet kontradikcija i ubrzanih promjena otvoren je za pozitivnu povratnu vezu i u njemu se stvari umnožavaju rapidno i opasno, geometrijskom progresijom, što rezultira haosom. Čak i mala, beznačajna stvar može biti okidač za prevrat i dovesti do ogromnih promjena, velikom brzinom i u globalnim razmjerama. Jedan jedini *tweet*, kompjutersko hakiranje, udar, jedna ostavka – mogu pokrenuti lanac reakcija s nesagledivim posljedicama.

Dakle, da bismo razumjeli šta se upravo desilo i šta je sljedeće što se može desiti, moramo sagledavati stvari unutar okvira postnormalnih vremena. Brzina, opseg, razmjera i istovremenost, kao i složenost, haos i kontradikcije²⁸ ponašaju se kao neovisne, autonomne sile, koje se mogu pokrenuti i aktivirati i najmanjim poremećajem. Opasnost od stvari koje se množe rapidno, geometrijskom progresijom, stalno je prisutna. Kada se pojavi kriza, one se obično javljaju u klasterima. Složene mreže stvaraju

28 Autor u originalu na engleskom brzinu, opseg, razmjere i istovremenost zove „četirima S“ (od *speed, scope, scale i simultaneity*), a složenost, haos i kontradikcije „trima C“ (od *complexity, chaos i contradictions*) (*prim. prev.*).

povratnu vezu koja može proizvesti haotične događaje, kakav je Brexit i „Trumpova apokalipsa“, kako su to nazvali u časopisu *New Statesmen*.²⁹

S postnormalnog stajališta, populizam nije ništa čudno. On je proizvod nekih kontradiktornih i složenih trendova; taj je fenomen sazrijevao godinama, tako da su se oni, zahvaljujući novim tehnologijama, međusobno povezali i pojavili istovremeno. Gnjev i nezadovoljstvo izazvani su sve većom nejednakošću. I tržište i mediji jačaju duh destrukcije – u, naprimjer, ogromnom broju *reality* emisija na televiziji koje promoviraju nemilosrdnost, pohlepu i sušti konzumerizam. Nemoć političkih sistema da osiguraju mehanizme kojim bi rješavali probleme manjina – bile to afroameričke manjine u SAD-u, aboridžinske u Australiji ili šiijske u Iraku – generalno je vidljiva. Svi ovi trendovi pothranjuju osjećaj otuđenosti i usamljenosti. Sada su, naravno, demografske promjene proizvele novu manjinu: obespravljen i marginaliziranu radničku i srednju bjelačku klasu u SAD-u i Evropi, ljude koji su ranije imali privilegije, nenavikli da budu na dnu hranidbenog lanca. Potom, tu su društvene mreže, koje, kao i mnogo šta u postnormalnim vremenima, imaju unutrašnju protivrječnost: one, istovremeno, i stvaraju i prekidaju veze. Vi se učahurite s onima sa kojima imate zajedničke stavove i prekidate veze s onima koji se ne slažu s vama. Tako se jačaju podjele. I ljevičarski populizam, kakav je Bernieja Sandersa i kakav je Jeremyja Corbyna, i desničarski populizam poput Trumpovog i Le Penovog, proizvodi su ekstremne marginalizacije i frustracije, koje su, opet, proizvodi nemilosrdnog političkog sistema u kojem pobjednik nosi sve, bezobzirne i nemoralne kulture zasnovane na *reality* programima i slavnim osobama, te tehnologije društvenih medija koja omogućuje ljudima da stvore složene mreže koje mogu brzo pokrenuti haotične događaje. Brexit je poslužio kao okidač za jačanje ovih snaga i usmjerio ih ka haosu.

Gotovo isto to može se reći za snage koje nas guraju ka posttinitom društvu. Napokon, to i jest bio cilj postmodernizma, koji nam trijumfalno kaže da su „veliki narativi besmisleni“, da su sve istine, kakav god im je izvor, sasvim relativne i, kao takve, jednako loše.³⁰ Za posljednjih trideset i više godina, ova ideologija pokretala je akademije, arhitekturu, kino, televiziju, pa čak i trgovačke centre. Cijela jedna generacija ponikla je usvajajući to uvjerenje. Političari, nesposobni da se nose i sa složenošću i s nesigurnošću, sistematski su „ekonomisali“ s istinom. Korporacije i lobiji finansirali su i gradili neznanje – poricatelji klimatskih promjena i lobiji koji zagovaraju pušenje bili su prvi vidljivi vrh tog ledenog brijega. Desničarski ekstremisti

29 „The Trump apocalypse“, *New Statesman* (10. novembar 2016).

30 Ziauddin Sardar, *Postmodernism and the Other* (London: Pluto Press, 1998).

i islamofobi šire laži i dezinformacije godinama. Nove komunikacijske tehnologije omogućile su svim tim trendovima da srastu u jednu globalnu snagu i da se transformiraju u jednu složenu mrežu. Trump služi kao katalizator koji omogućuje ovim mrežama da izbijaju na površinu, da izlaze na otvoreno.

Postnormalna vremena potkopala su pravila o tome kako društvo treba funkcionirati. Pretpostavke koje su služile kao temelj globalnog poretka također su iščezle. Našli smo se licem u lice s jednom novom stvarnosti u nastajanju, koju tek treba shvatiti. Da bismo imali ikakve nade u to da ćemo naći izlaz iz trubulentne postnormalnosti, moramo početi tako što ćemo pošteno priznati gdje smo u ovom konkretnom historijskom trenutku.

U POSTNORMALNOM SVIJETU KOJI NASTAJE MOĆ SE RAZVIJA, TRANSFORMIRA, RASIPA I IZMJEŠTA SA ZAPADA NA ISTOK I POSVUDA IZMEĐU NJIH.

Pomjerali smo se s jednopolarnog na višepolarni svijet, sa supersilama koje su u međusobnom sukobu. Digitalna revolucija stvorila je nove mogućnosti za razvoj zemalja kako bi učvrstila područja vlastite moći.³¹ Pojavili su se novi, nedržavni akteri koji funkcioniraju kao mreže s ogromnim snagama i utjecajem. Kao pojedinci, s potencijalom da započnu viralne reakcije, voljno ili nesvjesno, imaju zastrašujuću moć stvaranja haosa. *Cyber* prijete od državnih i nedržavnih aktera, mreža hakera i kriminalaca podrivaju sve izvore moći. Rusija se, navodno, umiješala u izbore ne samo u Sjedinjenim Državama nego i u Gruziji i Ukrajini. U junu 2016, vrlo vješt kolumbijski haker montirao je izbore u osam latinoameričkih država – u korist desničarskih kandidata.³² To će uslijediti i u drugim zemljama. Promjena moći, kao i novi izvori moći nisu samo povećali složenost i kontradiktorni karakter geopolitike, nego su stvorili i mnogo nesigurnosti. Rijetko postoji direktna veza između uzroka i posljedice, između odluke i njenih posljedica ili djela i njegovih posljedica. Ako u postnormalnom svijetu hoćete zapaliti baklju, vjerovatno je da ćete i sebe opeći koliko i svoju metu.

Kao posljedica globalne smjene moći, navodna moralna nadmoćnost zapadne kulture iščezla je.³³ Kada je Ghandi ustvrdio da je „zapadna civilizacija

31 Taylor Owen, *Disruptive Power: The Crisis of State in the Digital Age* (Oxford: OUP, 2015).

32 Jess Staufenberg, „Political cyberhacker Andrés Sepúlveda reveals how he digitally rigged elections across Latin America“, *The Independent* (2. april 2016).

33 Pankaj Mishra, *The Age of Anger* (London: Allan Lane, 2017).

jedna dobra ideja,“ ukazao je na to da je civilizacijski aspekt zapadne civilizacije samo površinski. Toliko hvaljena pretpostavka da se Evropa neće vratiti svojoj fašističkoj prošlosti više ne vrijedi: uspon krajnje desnice u Evropi sada je utvrđen trend. U izboru Donalda Trumpa već smo vidjeli ulogu koju igra *alt-right*. Stranke krajnje desnice u drugim evropskim zemljama – Austriji, Nizozemskoj, Mađarskoj, Poljskoj, Norverškoj, Njemačkoj – zauzele su čvrste pozicije i pobjeđuju. Postoji mogućnost da francuska predsjednica bude Le Pen iz fašističkog Nacionalnog fronta. U postnormalnim vremenima Evropa se može vratiti svojoj nedavnoj fašističkoj prošlosti strašno brzo, u regionalnim razmjerama i istovremeno. Stoga će glavina postratne međunarodne infrastrukture, od Svjetske banke do Konvencije o ljudskim pravima, zasnovane na zapadnoj kulturi i moralu, postati sve upitnija i spornija. U postnormalnim vremenima sve ljudske kulture gube svoj pravac; svaki društveni, kulturni, politički, filozofski i religijski nazor poznat čovječanstvu mora iznova učiti kako da se poveže s vlastitim moralnim i etičkim učenjima.

Pretpostavka da se kapitalizam, kakav danas postoji, može reformirati ili promijeniti tako da unaprijedi jednakost, jeste, kako ističe njemački sociolog Wolfgang Streeck, „utopijski ideal“. Sada je očigledno da i kapitalizam, poput komunizma, sadrži sjeme vlastite propasti. Nije stvar u tome da su tržišta loša, niti da je privatno vlasništvo loše, niti da je stvaranje bogatstva loše. Stvar je u tome da je u svojoj sadašnjoj, neobuzdanoj formi, kapitalizam suštinski osmišljen da povećava nejednakost, i to sve brže. Na početku ove decenije, Oxfam je iznio procjene da 388 najbogatijih ljudi na svijetu posjeduje isto toliko bogatstva koliko pedeset procenata najsiromašnijih ljudi. Ovaj broj bogatih 2014. smanjio se na osamdeset ljudi. Samo godinu kasnije, smanjio se na 62 bogataša. A 2016. godine samo osmerica ljudi na cijeloj planeti posjeduje onoliko bogatstva koliko siromašnija polovina stanovništva svijeta (3,5 milijardi ljudi). Sad, oko cifara se može sporiti, ali sami trend dobro je utvrđen. Osim toga, svijet se mijenja drastično, toliko da konvencionalni kapitalizam više ne može adekvatno funkcionirati. Mervyn King, bivši guverner Engleske banke, u svojoj knjizi *Kraj alhemije*,³⁴ ističe da mi više ne živimo u svijetu u kome se rizici mogu precizno odrediti, nego smo u stanju „radikalne nesigurnosti“: jednostavno ima previše „poznatih i nepoznatih nepoznanica“ da bi se kapital ponderiran rizikom s njima iznio. Kapitalizmu je, dakle, istekao rok trajanja. Naposljetku će i umrijeti. Međutim, *Kako će kapitalizam sko- načati?* pitanje je koje postavlja Streeck naslovom svoje knjige.³⁵ Odgovor je:

34 Mervyn King, *The End of Alchemy: Money, Banking and the Future of Global Economy* (London: Little Brown, 2016).

35 Wolfgang Streeck, *How Will Capitalism End* (London Version Books, 2016).

Neće biti velikog praska. Prije nego što kapitalizam nestane, zadržat će se u predvidivoj budućnosti, u predvorju pakla, komatozan. A čak i nakon što umre, smrad njegove lešine osjećat će se u zraku još generacijama.

Nacionalna država upala je u zamku kontradiktornosti: postala je suviše složena da bi se njome upravljalo na odgovarajući način, a sama se ne može nositi sa složenim i međuovisnim svijetom. Izgubila je sposobnost odbrane sloboda i jednakosti svih svojih građana. Njene institucionalne strukture ne mogu se nositi s protivrječnim zahtjevima građana, sve raznolikijeg stanovništva. Male smetnje – demonstracije protiv ekonomske nejednakosti, skupovi protiv nepopularnih vladinih političkih mjera – mogu dovesti do nenamjernih haotičnih posljedica, zbog kojih se država može raspasti. Kako smo mogli vidjeti na YouTubeu, samo su iskricice pobune izazvale ozbiljne neredе u Venecueli, Egiptu i Ukrajini. Svjedoci smo kako je Grčka bačena na koljena i pretvorena u državu „trećeg svijeta“ unutar Evrope. Neke države ne mogu funkcionirati kao države uopće – Irak i Sirija očiti su primjeri. Posvuda, država se sve više približava ivici haosa. Populizam jača frustriranost modernom državom i njenom nesposobnošću da se nosi s postnormalnim vremenima.

U postnormalnim vremenima, ono što je tehnički moguće – i ostvarit će se, bilo to neophodno ili ne, legitimno ili ne, etično ili ne. Nove tehnologije uvijek su se prodavale zbog svojih koristi. Međutim, u postnormalnim vremenima, sve tehnologije imaju mračnu stranu, koja se ne smije zanemariti. Uzmi-mo, naprimjer, dva nova trenda: veponizacija koda i DNK. Interakcijom nekoliko tehnologija, kao što su mreže, računarstvo u oblaku, velika količina podataka (Big Data) i umjetna inteligencija (AI), stvaraju se nove mogućnosti za profiliranje određenih grupa i zajednica ljudi i fokusiranje na te grupe. Napredovanjem u onome što se zove smrtonosni autonomni oružani sistem (akronim LAWS), to jest u sistemu sposobnom da identificira i odabere metu na osnovu rasnog profila, ponašanja i drugih ljudskih karakteristika, povećavaju se mogućnosti razvoja robota ubica, posebno dizajniranih da ciljaju određene grupe. Nisu sve takve novine namjerne; neke su posljedice bezazlenog tehničkog napretka drugog reda. Takva je, naprimjer, sudbina bota umjetne inteligencije za *chat* Tay, dizajnirane da govori kao tinejdžerka i poboljša korisničke usluge Microsofta. U roku od nekoliko sati od puštanja Tay na Twitter, ona se transformirala u nekakav fašistički entitet i rado tvitala „Heil Hitler“.³⁶ Ljudska interakcija može dati potpuno novi smjer tehnologijama u nastanku. Nešto slično može se dogoditi i s editovanjem DNK, koje finansiraju istaknuti

36 Helena Horton, „Microsoft deletes, teen girl' AI after it became a Hitler-loving sex robot within 24 hours“, *The Telegraph* (24. mart 2016).

investitori kao što su Fondacija Bill & Melinda Gates, Google Ventures i DuPont, projektom koji se reklamira kao panacea za liječenje patnji čovječanstva. Za sada, njegova primjena ograničena je na genetički inženjering, modeliranje bolesti i biomedicinu. Međutim, njegove potencijalne posljedice za ljudska društva mogu biti ogromne, budući da lahko mogu odvesti do genetičkog modificiranja beba (nešto što se već dešava u Indiji), do jačanja fizičkih i intelektualnih sposobnosti određenih ljudi i drugih formi eugenike. Historija nas uči da se opsjednutost rasnom čistoćom može lahko kanalizirati u opsjednutost genetikom. Ona se može iskoristiti i u genetičkom ratu protiv nekih grupa kao što su muslimani, Arapi, homoseksualci, ili se primijeniti u narušavanju ekosistema u „neprijateljskoj“ državi. Osim toga, posebne bakterije, paraziti, virusi i gljivice mogu se genetski projektirati tako da se usmjere na odabrane zajednice. Sve ovo može postati stvarnost, zato što je tehnički izvedivo. Uprkos regulatornim tijelima i „etičkim odborima“, ne postoji prava kontrola koja bi spriječila takav razvoj.

POSTNORMALNA VREMENA NISU OGRANIČENA NA „LAŽNE VIJESTI“, „ALTERNATIVNE ČINJENICE“ I „POSTISTINITE PROGLASE“. ZAPRAVO, NEZNANJE POSTAJE NOVA, VRLO VRIJEDNA ROBA ŠIROKE POTROŠNJE, KOJA SE LAHKO MOŽE OSMISLITI, PROIZVESTI I DISTRIBUIRATI U GIGANTSKIM INDUSTRIJSKIM RAZMJERAMA.

Neznanje dolazi u različitim inačicama, smišljenim kao instrument moći i manipulacije, kao agens kontradikcija i haosa, kao strategija za stvaranje pometnje i nesigurnosti. Ono je dragocjeni instrument državama, grupama, mrežama, kao i pojedincima. A može ga koristiti bilo ko za pokretanje velikih haotičnih događaja. Dobar primjer jeste nedavna lažna priča koja je proizvela napetu tvitersku razmjenu između dviju nuklearnih sila. *Tweet*: „Izraelski ministar odbrane: Ako Pakistan pošalje kopnene trupe u Siriju, pod bilo kojim izgovorom, uništiti ćemo tu zemlju nuklearnim napadom“, kružio je u decembru 2016. Pakistanski ministar odbrane odgovorio je svojim *tweetom*: „Izrael zaboravlja da je i Pakistan nuklearna država.“ Dalji rast tenzija spriječen je kada je izraelska vlada brzo reagirala izjavom da je priča „potpuno fiktivna“ i da je citat na Twitteru izmišljen. U postnormalnim vremenima, studije neznanja važne su koliko i unapređenje znanja.

Ne postoji nešto poput generaliziranog i statičnog javnog mišljenja. Ljudi se kreću kao klatno, s jednog kraja na drugi – od toga da čeznu za više sloboda, do toga da vape za više sigurnosti, od zahtjeva da država intervenira i pomogne onima u potrebi, do optužbi da im država kontrolira život. U skoro svakoj demokratiji, društvo je veoma fragmentirano: postoji nepremostivi jaz između ljevičara i desničara, sekularista i religioznih, liberala i fundamentalista, modernista i tradicionalnista, te brojnih shvaćanja i svjetonazora između. Svaka ova grupa postoji unutar vlastite digitalne ehokomore, gdje njihova mišljenja i predrasude odjekuju bez kraja i konca. Također, digitalna tehnologija omogućila je pojedincima i grupama da djeluju anonimno, s udaljenosti. Nije uočljiva veza između činitelja i čina. Stoga, nema mnogo ili nema nikakve odgovornosti. Posljedica je da ljudi, koji svjesno nikada ne bi zauzeli netrpeljive stavove ili djelovali na osnovu njih, padnu pod utjecaj na nekom dubljem, podsvjesnom i emocionalnom nivou, te projiciraju vlastitu „sjenu“. Zato neprekidno plamte problemi predrasuda, netrpeljivosti, mržnje i podijeljenih stavova. Ne čudi, onda, što se ubrzano povećava zloupotreba društvenih mreža i što manjak odgovornosti povećava *trolanje*.

Trebalo bi biti očigledno da se, s obzirom na to da posjeduju karakteristike složenosti, kontradiktornosti i haosa, postnormalna vremena ne mogu kontrolirati, kao i da se njima ne može upravljati. Zapravo, stanje postnormalnosti ne može se razumjeti unutar apsolutnih shvaćanja, okvira sigurnosti, granica discipline ili područja, s projiciranih i tehničkih stajališta, ili geopolitičkih polariteta. Kada ništa nije definitivno, istinski zajamčeno ili potpuno sigurno, a jedino konstantno jeste ubrzanje, najbolje čemu se možemo nadati jeste da pronađemo svoj put kroz ove turbulentne periode, a istovremeno ne izgubimo iz vida željenu budućnost. Iako čovjeka lahko može savladati vrtoglava postnormalnost svuda oko nas, ne smijemo gubiti nadu i moramo dati sve od sebe da pokrenemo pozitivne i održive promjene koje poboljšavaju život. Projekti poput Sjemenja dobrog antropocena (*Seeds of good anthropocenes*),³⁷ koji predstavlja manje poznate ekološke inicijative, nude jak kontranarativ široko rasprostranjenoj sklonosti ka distopiji. *Appropopedia*³⁸ – wiki za održiva rješenja otvorenog koda, koja daje 7.000 alata i resursa onima koji su u potrebi, tvrdi da je, osim postnormalnih vremena, moguća i druga budućnost, ali da moramo, kako zapaža Jim Dator, naučiti kako surfati na cunamiju – što je prikladna metafora za život u postnormalnim vremenima.

37 Dostupno na: <https://goodanthropocenes.net/>.

38 Dostupno na: www.appropedia.org.

Broditi kroz postnormalna vremena zahtijeva određene preduvjete. Moramo imati svijest o postojanju različitih budućnosti: kakve se alternative skrivaju iza horizonta. Budnost, oprez, svijest o budućim posljedicama – mogu pojačati djelovanje u vremenima radikalne nesigurnosti i oživit duh *budućnosne pismenosti*.³⁹ Kako Mervyn King kaže, bolje biti približno u pravu nego potpuno u krivu. To znači da, umjesto da pokušavamo nešto predviđati, treba da prognoziramo. U jednom međusobno povezanom i međuovisnom svijetu, događaji brzo mogu postati haotični. Moramo uvažiti to da ni za jedan problem nema jednog ili jednostavnog rješenja. Naši problemi većinom su složeni, međusobno povezani i zloćudni. Samo latiti ih se zahtijeva sposobnost i tehnike zasnovane na inkluzivnim i višesmjernim načinima saznavanja, življenja i djelovanja. Mi se moramo odmaknuti od konvencionalnog rješavanja problema, zasnovanog na iluzorno preciznoj matematici, kao što su formula za GDP,⁴⁰ derivacije i neprozirni algoritmi,⁴¹ i ići ka sistemskom upravljanju i „stvaranju uvjeta u kojima će se interaktivni agensi u sistemu prilagoditi na društveno poželjne ishode“.⁴² Mi moramo povezati znanje s vrijednostima i preispitati etičke posljedice neprestanog tehnološkog napretka. Prije svega, upravljanje postnormalnim vremenima zahtijeva opredijeljenost za neke prilično „starinske“ vrline koje je globalizirano društvo odgurnulo u stranu, ka što su skromnost, odgovornost, poniznost i zajedništvo. A postoji i jedna vrijednost koju hitno moramo usvojiti: kako se nositi sa zapanjujućom i čudesnom raznolikošću, kako slušati mnoge glasove, uvažavati mnoštvo stavova, prihvatati različite načine življenja, djelovanja i saznavanja te sintetizirati jedan obuhvatni put ka naprijed.

Ovdje u jednadžbu ulazi polilog. Polilozzi su prostori gdje se, kako teoretičarka kulture Julia Kristeva⁴³ tvrdi, spajaju mnoge logike, stajališta, glasovi i egzistencije, kako bi iznjedrili novu sintezu.

POLILOG JE PRIZNANJE REALNOSTI DA, U SVIJETU ZAČUĐUJUĆE RAZNOLIKOSTI I PLURALIZMA, DIJALOG VIŠE NIJE DOVOLJAN.

39 *Budućnosna pismenost* je, po UNESCO-ovoj definiciji, „sposobnost koja daje uvid u logiku i metode koje ljudi koriste kada nešto očekuju“, te „umijeće koje omogućuje ljudima da bolje shvate ulogu koju budućnost ima u onome što vidimo i što radimo“ (*prim. prev.*).

40 Ehsan Masood, *The Great Invention: The Story of GDP and the Making and Unmaking of the Modern World* (New York: Pegasus Books, 2016).

41 Cathy O’Neil, *Weapons of Math Destruction* (London: Allan Lane, 2016).

42 Eric Beinhocker, „New economics, policy and politics“, u *Complex New World*, Tony Dolphin i David Nash (ur.) (London: Institute for Public Policy Research, 2012), str. 143.

43 Julia Kristeva, *Polylogues* (Paris: Seuil, 2008) (na francuskom).

Ovaj pojam niče iz spoznaje da se kontradikcije ne mogu rješavati, nego samo nadilaziti; a nova sinteza i znanje stvaraju se u zajednicama kroz živu i strukturiranu razmjenu ideja. Polilog je u središtu našeg istraživanja postnormalnih vremena.

Knjiga *Postnormalna vremena: čitanka* utjelovljuje vrijednosti poliloga i zagovara polilog, suštinski instrument uz pomoć kojeg ćemo izbjeći lančani sudar, gomilu koja raste na našem autoputu ka budućnosti. Diskurs postnormalnih vremena posao je koji traje. Zato će se i sama *Čitanka* mijenjati i razvijati tokom vremena, u novim izdanjima. Međutim, ona će uvijek biti tekst koji u svojoj jezgri ima pluralnost i prostor u kojem je dobrodošao i vaš doprinos.

The background is a solid teal color with a pattern of black, hand-drawn, swirling lines that resemble calligraphic flourishes or abstract shapes. The lines are of varying thickness and create a sense of movement and depth.

IZVORI I TEORIJA

Nauka za postnormalno doba

Silvio O. Funtowicz i Jerome R. Ravetz

Nauka se stalno razvija dok odgovara na glavne izazove, onako kako se oni mijenjaju kroz historiju. Nakon stoljeća trijumfa i optimizma, od nauke se sada traži da liječi bolesti globalnog industrijskog sistema kojemu je ona osnova. Dok se nauka prethodno shvatala kao stalno napredovanje sigurnog znanja i kontrole prirodnog svijeta, sada se vidi da se nauka bori sa mnogim nesigurnostima u političkim pitanjima rizika i zaštite okoliša. Odgovor je razvoj novih načina naučnog djelovanja. Na mjesto redukcionističkog, analitičkog svjetonazora koji dijeli sisteme na sve manje elemente, proučavane u sve ezoteričnijim specijalizacijama, dolazi jedan sistematični, sintetički i humanistički pristup. Stare dihotomije činjenica i vrijednosti, znanja i neznanja, prevazilaze se. Priznaje se da su prirodni sistemi dinamični i složeni; „uzdižu“ se oni koji podrazumijevaju interakcije s čovjekom i koji imaju svojstva refleksije i kontradikcije. Nauka koja odgovara ovim novim uvjetima zasnivat će se na pretpostavkama nepredvidivosti, nepotpune kontrole i pluralnosti legitimnih gledišta.

**U OVOM TRENUTKU NEMAMO USAGLAŠENI OPIS ONOG ŠTO ĆE
BUDUĆNOST DONIJETI, MEĐUTIM, U OPĆEM SMISLU, VEĆINA
NAŠEG INTELEKTUALNOG NASLIJEĐA SADA NEDVOJBENO OSTAJE
U PROŠLOSTI.**

Postmoderno se općenito koristi kao termin za opis savremenih kulturnih fenomena;¹ ovaj termin označava pristup neograničene kritike pretpostavki koje se nalaze u temeljima naše vladajuće kulture i koketira s nihilizmom i očajem. Nasuprot njemu, mi ovdje uvodimo termin *postnormalno*. U njemu je odjek Kuhnovog pionirskog djela o modernoj nauci.² Po Kuhnovom mišljenju, *normalna nauka* označava dosadnu, zapravo antiintelektualnu rutinu rješavanja zagonetki kojom nauka postojano napreduje od jedne do druge svoje konceptualne revolucije. U ovom „normalnom“ stanju nauke, nesigurnosti se automatski uklanjaju, vrijednosti su prešutne, a za fundamentalne probleme nije se ni čulo. Fenomen postmodernosti može se, u jednom smislu, smatrati odgovorom na propadanje takve „normalnosti“ kao norme za nauku i kulturu. Kao alternativu postmodernosti, mi ukazujemo na to da se razvija jedna nova, veća svijest o funkcijama i metodama nauke. U ovom smislu, odgovarajuća nauka za ovu epohu jeste *postnormalna*.

Ova nauka u nastajanju gradi novu metodologiju, koja pomaže da se njenim razvojem upravlja. Ovdje nesigurnost nije nestala, već se njome upravlja, a vrijednosti nisu pretpostavljene, nego eksplicitne. Model za naučni argument nije formalizirana dedukcija, nego interaktivni dijalog. Paradigmatska nauka nije više nauka u kojoj su njena lociranost (u mjestu i vremenu) i njeni procesi nerelevantni za objašnjenje. Historijska dimenzija, uključujući promišljanje čovjekove prošlosti i budućnosti, postaju integralni dio naučne karakterizacije Prirode.

Naš doprinos ovoj novoj metodologiji fokusira se na dva aspekta. Jedan je kvalitet naučnih informacija, analiziranih kako u smislu različitih vrsta nesigurnosti u znanju, tako i u smislu funkcija određenih za informacije. Do sada se dobro čuvala tajna da naučne „činjenice“ mogu biti varijabilnog kvaliteta; informiranost i svijest o ovom ljudskom licu nauke jeste ključ za njeno obogaćivanje, kako bi mogla vršiti buduće zadatke. Naš drugi doprinos odnosi se na strategije rješavanja problema, analiziranih u smislu nesigurnosti u znanju i složenosti u etici. Kada se nauka primjenjuje na rješavanje političkih pitanja, ne može dati i sigurnost političkim preporukama. Sukobljene vrijednosti u bilo kom procesu odlučivanja ne mogu se ignorirati, čak ni u sâmom procesu rješavanja problema. Za kva-

1 S. O. Funtowicz i J. R. Ravetz, „The good, the true and the post-modern“, *Futures*, 24:10 (decembar 1992), str. 963-976; Z. Sardar, „Terminator 2: modernity, postmodernism and the „Other““, *Futures* 24:5 (jun 1992., str. 493-506.

2 T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1962).

litet informacija, izradili smo jedan transparentni sistem označavanja (NUSAP), kojim se mogu izraziti različiti vidovi nesigurnosti koja pogađa naučne informacije. Na taj način one se mogu prenositi jezgrovito, jasno i iznijansirano, i u tradicionalnim i u proširenim zajednicama saradnika. NUSAP pristup utjelovljuje princip po kojem nesigurnost ne može nestati iz nauke; međutim, ako se dobro upravlja njenim nesigurnostima, informacije će biti dobrog kvaliteta.³

Mi koristimo interakciju sistemskih nesigurnosti i ulōga u odlučivanju da damo uputstvo za izbor adekvatnih strategija rješavanja problema. Heuristički alat jeste skup grafičkih prikaza triju povezanih strategija, od one najuže definirane do one najobuhvatnije. Dvije su poznate iz prijašnjih iskustava naučne ili profesionalne prakse; posljednja, gdje su nesigurnost sistema ili ulozi u odlučivanju visoki, odgovara praksi nauke postnormalne epohe.⁴ Jedan način da se vrste istraživanja razlikuju je po njihovim ciljevima: primijenjene nauke su „usmjerene na zadatak“; stručno savjetovanje je „servis klijentima“; a postnormalnom naukom „upravljavaju problemi“. Ove tri vrste istraživanja razlikuju se od suštinskog naučnog, tradicionalno „čistog“ ili „osnovnog“ istraživanja, koje je „znatiželjom motivirano“. U području postnormalne nauke posebno je akutan problem osiguranja kvaliteta naučnih informacija i za njegovo rješenje su potrebne nove koncepcije naučne metodologije.

U ovoj novoj vrsti nauke, za evaluaciju naučnih unosa za odlučivanje potrebna je *proširena zajednica saradnika*.⁵ Ovo proširenje legitimnosti na nove učesnike u politici dijaloga ima veliki značaj, kako za društvo, tako i za nauku. Uz međusobno poštovanje različitih gledišta i formi znanja, postoji mogućnost razvoja originalnog i učinkovitog demokratskog elementa u naučnom životu. Novi izazovi za nauku tako mogu biti nasljednici ranijih velikih „pobjeda“, kao nad bolestima, i „osvajanja“, kao u svemiru, dati simbolični značaj i udahnuti obnovljeni avanturistički entuzijazam novoj generaciji naučnih regruta u budućnosti.

3 S. O. Funtowicz i J. R. Ravetz, *Uncertainty and Quality in Science for Policy* (Dordrecht: Kluwer, 1990).

4 S. O. Funtowicz i J. R. Ravetz, „A new scientific methodology for global environmental issues“, u *Ecological Economics The Science and Management of Sustainability*, R. Costanza (ur.) (New York: Columbia University Press, 1991).

5 S. O. Funtowicz i J. R. Ravetz, „Three types of risk assessment and the emergence of post-normal science“, u *Theories of Risk*, D. Colding i S. Krimsky (ur.) (New York: Greenwood Press, 1991).

PONOVNI PRODOR PRIRODE U LABORATORIJU

Mjesto nauke u industrijaliziranom svijetu dobro je opisao Bruno Latour⁶ kada je zamislio Pasteura kako proširuje svoju laboratoriju na svu francusku „prirodu“, osvojivši je tako za nauku i za sebe. U ovoj slici, samoj prirodi se više ne pristupa kao divljoj i prijetećoj, nego naučnom metodologijom – tako da se pripitomi i da je čovječanstvo iskorištava. Čudo modernih prirodnih nauka jeste to što se laboratorijsko iskustvo, istraživanje izoliranog dijela prirode koji se čuva kao neprirodno čist, stabilan i ponovljiv, može uspješno proširiti tako da se sirova priroda može razumjeti i kontrolirati. Naša tehnologija i medicina, zajedno, učinile su da je prirodu moguće djelimično kontrolirati i njeno ponašanje predviđati i, tako su omogućile mnogim ljudima da žive sigurnijim, udobnijim i prijatnijim životom nego što se ikada i moglo zamisliti u našoj historiji. Druga strana ovog dostignuća jeste da ono možda uopće nije održivo, ne samo u smislu dobiti nego čak i u pogledu čistog opstanka.

Trijumf naučne metode, koja izražava tehničko ezoterijsko znanje naučnika, doveo je do njene dominacije nad svim drugim načinima saznavanja; to se odnosi na naše znanje o prirodi kao i na još mnogo toga. Zdravorazumska iskustva i naslijeđena umijeća rada i življenja izgubila su autoritet; potisnuli su ih teorijski konstrukti naučnog diskursa, nepohodni za bavljenje nevidljivim stvarima kao što su mikrobi, atomi, geni i kvazari. Iako formalno demokratska (budući da nema formalnih barijera za stručnu obuku), nauka je, zapravo, rezervirana za one koji se mogu uključiti u dugi i zatvoreni proces obrazovanja, pa time i za društvene grupe kojima oni pripadaju. U tradiciji koja teče od prosvjetiteljstva, u 18. stoljeću, logika donošenja javnih odluka morala je biti naučna. Stoga se intelektualci s naučnim stilom (uključujući ekonomiste *par excellence*) počinju smatrati vodećim autoritetima – zapravo posjednicima praktične mudrosti i onima koji društvo snabdijevaju njome. Postoji univerzalna pretpostavka (ma kako površna i nakićena cinizmom) da je naučno znanje ključna komponenta u donošenju odluka, ticale se one prirode ili društva.

Sada su same one snage koje je nauka iznjedrila dovele do novih odnosa nauke sa svijetom. Proširivanje laboratorije otišlo je dalje od male intervencije kojoj je primjer Pasteurova pobjeda nad antraksom. Ne radi se samo o tome da primjećujemo poznate velike poremećaje u prirodnom okruženju koje su posljedice moderne industrijske i poljoprivredne

6 B. Latour, *The Pasteurization of France* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988).

prakse. Metodologija za uspješno rješavanje ovih novih problema ne može biti ista ona koja je dovela do njihovog stvaranja. Mnogo od uspjeha tradicionalne nauke leži u njenoj moći da isključuje nesigurnosti u znanju i vrijednostima; to se može vidjeti u dominantnoj tradiciji poučavanja nauke koja je stvorila jedan svijet neupitnih činjenica, dogmatski izlaganih učenicima koji ih usvajaju nekritički. Sada nas je naučna stručnost dovela u strateške dileme koje se ne mogu same riješiti. Ne samo što smo izgubili kontrolu, pa čak i moć predviđanja, mi se sada suočavamo s radikalnom nesigurnosti, čak i neznanjem, kao i s etičkom nesigurnosti, koja se nalazi u samom srcu problema naučne strategije.

Da bismo razumjeli nove zadatke i metode nauke, možemo djelotvorno obrnuti Latourovu metaforu i misliti da Priroda sada osvaja laboratoriju. To vidimo u mnogo čemu; naprimjer, sada se shvata da je naša tehnologija, zasnovana na nauci – koja je neko vrijeme izgledala kao nova, od čovjeka stvorena priroda, dominantna nad starom – potpuno ovisna o većim ekosistemima u koje je ugrađena: u opasnosti je da uništi samu sebe, ako se ta matrica ozbiljnije poremeti ili uništi. Isto tako, širenje moderne tehnologije na sve čovječanstvo – koje je od suštinske važnosti, ako se jednakost među ljudima hoće ostvariti u okviru sadašnjeg sistema – ubrzat će tendenciju samouništenja samog tehnološkog sistema. Zato se priroda ponovo uspostavlja u svim našim naučnim planovima, kako s gledišta tehnike, tako i s gledišta čovjeka.

Bilo je i drugih epizoda u historiji kada se nauka transformirala, kada je neka konkretna aktivnost uspješnog rješavanja problema potisnula stare forme i postala paradigmatički primjer nauke. Ove transformacije identificiraju se s imenima velikih naučnika kao što su Galileo, Darwin i Einstein. Njihov se utjecaj uglavnom vezuje za teorijsku nauku, zato što sve donedavno rezultati naučnih istraživanja nisu tako brzo utjecali na tehnologiju i medicinu. Izazovi nauci uglavnom su bili u području ideja. Danas, kada moći nauke predstavljaju prijetnju samom opstanku čovječanstva, odgovor se traži i u društvenoj praksi nauke koliko i u njenim intelektualnim strukturama.

CENTRALNO MJESTO NESIGURNOSTI I KVALITETA

Sada, kada su pitanja rizika i ekološka pitanja postala za nauku urgentni problemi, pojmovi nesigurnosti i kvaliteta se s periferije, moglo bi se reći i iz sjene naučne metodologije, kreću ka središtu i postaju glavni, integrativni

koncepti. Do sada su ih i laici i naučnici držali na margini razumijevanja nauke. Nova uloga naučnika bit će i upravljanje glavnim nesigurnostima; u tome leži zadatak osiguranja kvaliteta naučnih informacija koje se uzimaju u procesu političkog odlučivanja.

Ova nova politička pitanja imaju određene opće karakteristike po kojima se razlikuju od tradicionalnih naučnih problema. Ona su univerzalna po svom obimu i dugoročna po svom utjecaju. Podaci o njihovim posljedicama, pa čak i podaci za osnovne odrednice „sistema bez poremećaja“, potpuno su neodgovarajući. Ovi fenomeni, budući da su novi, složeni i varijabilni, ni sami nisu dobro shvaćeni. Nauka, za objašnjenje i za predviđanje, ne može uvijek ponuditi dobro utemeljene teorije, zasnovane na eksperimentima; u najboljem slučaju, najčešće može izraditi samo matematičke modele i kompjuterske simulacije, koje su suštinski neprovjerljive. Na osnovu tako nesigurnih ulaza moraju se donijeti odluke, ponekad i hitno. Zato politika ne može dalje na temelju činjeničnih predviđanja, nego samo na osnovu političkih prognoza.

Kompjuterski modeli najčešće su korištena metoda za formuliranje iskaza o budućnosti, zasnovanih na podacima o prošlosti i o sadašnjosti. Za mnoge, kompjuteri još uvijek imaju nekakve magične osobine, jer vjeruju da kompjuteri mogu izvesti logičke operacije bez greške i brzo. Međutim, ono što na kraju programa izađe nije nužno neko naučno predviđanje; možda nije ni naročito dobra politička prognoza. Brojčani podaci koji se koriste kao ulaz možda nisu izvedeni iz eksperimentalnih ili terenskih istraživanja; brojevi koji su najdostupniji, kao u mnogim istraživanjima industrijskog rizika, mogu jednostavno biti nagađanja prikupljena od stručnjaka. Umjesto teorija koje dublje predstavljaju konkretni prirodni proces, možda je to samo standardni softverski paket, primijenjen na parametre koji se najbolje uklapaju. A umjesto eksperimentalnih, terenskih ili historijskih dokaza, uobičajenih za naučne teorije, možda postoje samo usporedbe računskih rezultata s rezultatima koje su dali drugi, jednako neprovjerljivi kompjuterski modeli.

Uprkos ogromnim naporima i resursima koji se ulažu u razvoj i primjenu takvih metoda, malo je bilo usklađenih pokušaja da se vidi da li te metode značajno doprinose, bilo znanju, bilo politici. U istraživanjima koja se odnose na politiku upravljanja rizicima i okolišem, koja je od ključne važnosti za naše društveno blagostanje, malo se čini da se osigura onakav kvalitet kakav je tradicionalna eksperimentalna nauka podrazumijevala u svojoj svakodnevnoj praksi. Mada se kompjuteri mogu, u principu,

koristiti da povećaju ljudske sposobnosti i kreativnost, tako što obavljaju sve rutinske poslove brzo i lahko, oni se, zapravo, u mnogim slučajevima koriste kao nadomjestak discipliniranom mišljenju i naučnoj strogosti.⁷

Čak i ondje gdje postoje empirijski podaci za političke probleme, nije adekvatno obrađivati ih tradicionalnim statističkim tehnikama. Kako J. C. Bailar kaže:

Sva statistička algebra i svaki statistički obračuni vrijedni su samo u onoj mjeri u kojoj mogu doprinijeti procesu zaključivanja. Međutim, često ne doprinose pouzdanim zaključcima; zapravo, mogu djelovati u suprotnom smjeru, a, po mom iskustvu, to je zato što je ova vrsta slučajne promjenljivosti, kakvu vidimo u velikim svakodnevnim problemima, obično mala u odnosu na druge nesigurnosti. To važi, naprimjer, za podatke o siromaštvu ili nezaposlenosti; međunarodnoj trgovini; poljoprivrednoj proizvodnji; i osnovnim mjerilima ljudskog zdravlja i opstanka. Ako pobliže pogledamo, vidimo da, u procjeni zdravstvenog rizika kod izloženosti hemikalijama, ili utvrđivanju kretanja zagađivača okoliša, ili predviđanju posljedica ljudskog djelovanja na globalnu temperaturu ili ozonski omotač, slučajnu varijabilnost – p-vrijednosti i granicu pouzdanosti – jednostavno prekriju druge vrste nesigurnosti.⁸

Zato je, po tradicionalnim kriterijima naučne metode, kvalitet istraživanja ovih strateških problema u najmanju ruku sumnjiv. U ovoj novoj oblasti, zadaci upravljanja nesigurnostima i osiguranja kvaliteta, koje su se u tradicionalnoj nauci obavljali stručnošću pojedinaca i u praksi zajednice, sada su ostali u rasulu. Da bi se naše neznanje iskoristilo, moraju se izgraditi nove metode.⁹ Tu se mora napraviti radikalni odmak od potpunog oslonca na tehnike, ka isključivnju metodoloških, društvenih ili etičkih interesa, koji su do sada karakterizirali tradicionalnu „normalnu“ nauku.

Sistem NUSAP omogućuje integrativni pristup problemima nesigurnosti, kvaliteta i vrijednosti. U tim uvjetima, različite vrste nesigurnosti mogu se izraziti i iskoristiti za evaluaciju kvaliteta naučnih informacija. Moramo praviti razliku između nivoa nesigurnosti: tehničkog, kome odgovara netačnost, metodološkog, kome odgovara nepouzdanost, i epistemološkog, kome odgovara „graničenje s neznanjem“.¹⁰ Nesigurnost se na tehničkom nivou savladava kada se uspostave odgovarajuće standardne ruti-

7 S. Mac Lane, „Letters“, *Science*, 241 (1988), str. 1144; i 242 (1988), str. 1623-1624.

8 J. C. Bailar, *Scientific Inferences and Environmental Problems: The Uses of Statistical Thinking* (Chapel Hill, NC: Institute for Environmental Studies, The University of North Carolina, 1981), str. 19.

9 J. R. Ravetz, „Usable knowledge, usable ignorance: incomplete science with policy implications“, u J. R. Ravetz, *The Merger of Knowledge with Power* (London: Cassell, 1990).

10 Funtowicz i Ravetz, *Uncertainty and Quality*.

ne; one se obično izvode iz statističkih podataka (koji su i sami, u suštini, simboličke manipulacije), dopunjenih tehnikama i konvencijama izgrađenim za neko konkretno područje. O metodološkom nivou radi se onda kada su složeniji aspekti informacija, kao što su vrijednost ili pouzdanost, relevantni. Zatim, potrebne su lične procjene koje se oslanjaju na stručnost visokog nivoa; a praksa o kojoj je riječ jeste stručno savjetovanje, „naučeno umijeće“ kao što su medicina ili inženjerstvo. Naposljetku, epistemološki nivo podrazumijeva se onda kada je u središtu problema neizlječiva nesigurnost, kao kada dizajneri kompjutera prepoznaju „potpunu nesigurnost“, koja može pokvariti cijelu praksu, ili, općenitije, kada se nalazi u postnormalnoj nauci. Ovi nivoi nesigurnosti u NUSAP-u prenose se ovim kategorijama: tehnički širenjem, metodološki procjenom i epistemološki porijeklom.

Osiguranje kvaliteta suštinsko je za nauku, kao što je i za industriju; i, dok u tradicionalnoj istraživačkoj nauci njime neformalno može upravljati zajednica recenzentata, u novoj politici upravljanja rizicima i okolišem kvalitet nauke mora se rješavati po hitnom postupku. Neadekvatnost tradicionalnih recenzija može se naširoko analizirati za različita područja *osnova nauke*,¹¹ *mandatne nauke*¹² i *regulatorne*¹³ nauke.¹⁴ Kako možemo vidjeti, procjena kvaliteta u ovom novom kontekstu nauka ne može se ograničiti na istraživačke proizvode; ona mora obuhvatiti procese i ljude i, naposljetku, i svrhu. Ovaj pristup¹⁵ osiguranja kvaliteta nauke nužno podrazumijeva učešće i drugih ljudi, ne samo tehnički kvalificiranih istraživača; zapravo, sve zainteresirane strane čine proširenu zajednicu ocjenjivača i saradnika, koja treba učinkovito rješavati strateške probleme globalnih ekoloških rizika.

11 J. Turney, „End of the peer show?“, *New Scientist* (22. septembar 1990), str. 38-42.

12 L. Salter, *Mandated Science* (Dordrecht: Kluwer, 1988).

13 Termin „mandatna nauka“ Liora Salter u citiranoj knjizi definira kao nauku koja je „ili proizvedena i/ili interpretirana u svrhe javne politike“. „Regulatorna nauka“ definira se kao „primjena naučnih metoda u unapređenju razvoja, provjere i nadzora novih otkrića“, ili kraće „nauka o procjeni propisa“. Neki autori ova dva termina smatraju sinonimima. (*prim. prev.*)

14 S. Jasanoff, *The Fifth Branch* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990).

15 U originalu je to pristup „četiriju p“, od *product, process, persons i purpose* (proizvod, proces, ljudi i svrha) (*prim. prev.*)

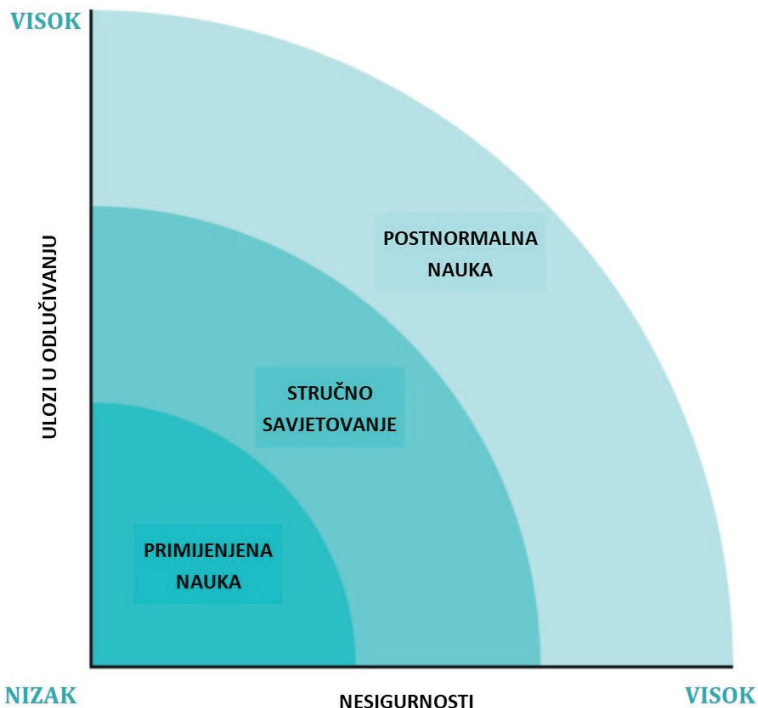

STRATEGIJE RJEŠAVANJA PROBLEMA

DA BISMO ZA NEKO PITANJE RIZIKA I OKOLIŠA REKLI DA PRIPADA „POSTNORMALNOJ NAUCI“, MORAMO GA SMATRATI PITANJEM U KOJEM SU ČINJENICE NESIGURNE, VRIJEDNOSTI SPORNE, ULOZI VISOKI, A ODLUKE HITNE.

U tom slučaju, nije toliko prikladan termin *problem*, sa svojim konotacijama prakse u kojoj definirana metodologija vjerovatno vodi ka jasnom rješenju. Zavaralo bi nas ako bismo imali sliku procesa u kojem prave naučne činjenice jednostavno određuju ispravne političke odluke. Međutim, nisu ovi novi izazovi obezvrijedili tradicionalnu nauku; zadatak je odabrati odgovarajuće strategije rješavanja problema za svaki konkretni slučaj.

Slika 1: *Strategije rješavanja problema*

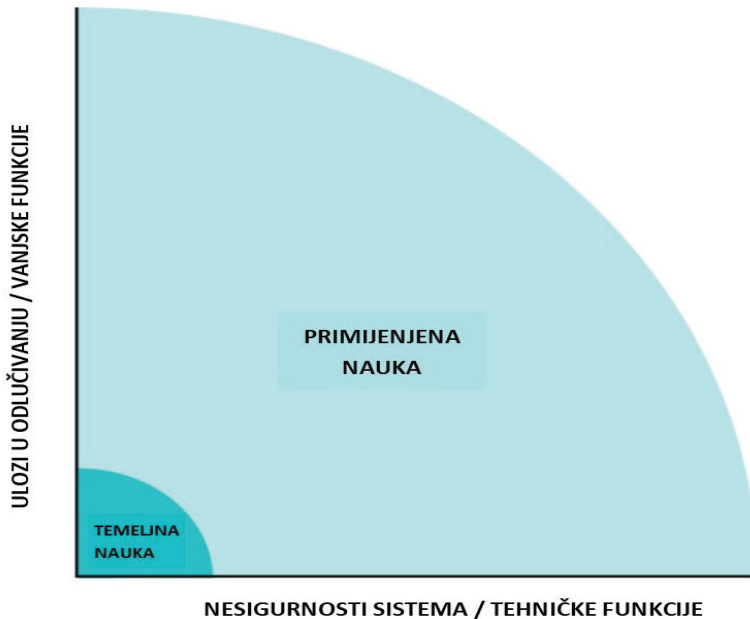

Na slici 1 data su tri karakteristična obilježja. Prvo (a to je inovacija za naučnu metodologiju), ova slika prikazuje interakciju epistemičkih (znanja) i aksioloških (vrijednosti) aspekata naučnih problema. Oni su predstavljeni kao ose na slici i predstavljaju intenzitet nesigurnosti ulōga u odlučivanju. Možemo primijetiti da su nesigurnost i ulozi u odlučivanju nasuprot atributima za koje se tradicionalno smatralo da karakteriziraju nauku, a to su sigurnost i njena vrijednosna neutralnost (a ovo je drugo inovativno obilježje naše analize). Napokon, prikazano je da ove dvije dimenzije sadrže tri zasebna intervala. Na taj način, dobijamo dijagram s trima zonama koje predstavljaju i karakteriziraju tri vrste strategija rješavanja problema.

Termin *sistemske nesigurnosti* prenosi princip po kojem se problem ne odnosi na otkriće neke konkretne činjenice, nego na shvatanje neke suštinski složene stvarnosti i upravljanje njome. Pod *ulozima u odlučivanju* podrazumijevamo sve raznovrsne troškove, koristi i vrijednosne obaveze koje različiti zainteresirani subjekti ulažu u rješavanje nekog pitanja. Nije neophodno da sada dajemo detaljnu mapu, budući da će se i jedno i drugo javljati kroz tehničke i društvene aspekte dijaloga o nekom konkretnom političkom pitanju. Za sadašnju konceptualnu analizu dovoljno je reći da je, u principu, moguće identificirati koji su elementi glavni ili dominantni, a onda, koristeći njih, karakterizirati ukupni sistem.

Slika 2: **Primijenjena nauka**

Objašnjenje dijagrama strategija rješavanja problema počinje od najpoznatije strategije. Zovemo je *primijenjena nauka*. Ona se podrazumijeva kada su i sistemske nesigurnosti i ulozi odlučivanja niski. Sistemske nesigurnosti su na tehničkom nivou, a njima će se upravljati standardnim rutinama i procedurama. One obuhvataju konkretne tehnike kojim se održava pouzdanost operativnih instrumenata, kao i statističkih alata i paketa za obradu podataka. Ulozi za donošenje odluke su jednostavni, a i mali; resursi se ulažu u istraživačku praksu zato što njihovi rezultati imaju neke direktne vanjske funkcije. Ishodišne informacije koristit će se u nekom širem poduhvatu, koji nije od interesa za istraživače u ovom poslu. Ovo smo ilustrirali slikom 2.

Na slici 2 može se vidjeti kako se tradicionalna, „čista“, „osnovna“ ili „ključna“ nauka koncentrirala oko presjeka osa. Po definiciji, tu nema vanjskih interesa u istraživanju, ono je motivirano samo znatiželjom, tako da su ulozi za odlučivanje niski. Također, istraživanje se, općenito, ne poduzima ukoliko nije pouzdano da su nesigurnosti niske, to jest da je problem vjerovatno moguće riješiti normalnim pristupom rješavanja zagonetke. Jasno je da vrlo inovativna ili revolucionarna istraživanja, bilo teorijska ili primijenjena, ne spadaju u ovu kategoriju, budući da su u tim istraživanjima nesigurnosti sistema suštinski visoke, a, iz različitih razloga, i ulozi u donošenju odluke. Zato su Galileova astronomska istraživanja obuhvatila cijeli spektar pitanja, od astronomskih tehnika do religijske dogme; zbog toga, iako nisu bila direktno primjenljiva ni u rješavanju industrijskih, ni u rješavanju problema životne sredine, ona su bila definitivno ekstremna, kako i u nesigurnostima, tako i u ulozima za odluke. Isto se može reći za Darwinov rad na djelu *Porijeklo vrsta*. U ovom pogledu, postoji određena veza između klasične „filozofije prirode“ i postnormalne nauke, koja je u nastanku.

Temeljne i primijenjene nauke možemo uspješno porediti u odnosu na sigurnost kvaliteta. Gdje su i nesigurnost i vanjski ulozi u odlučivanju niski, tradicionalni proces recenzije, stručne ocjene projekata i radova dobro funkcioniraju, uprkos poznatim problemima. Međutim, kada su rezultati istraživanja važni za neku vanjsku funkciju, relevantna zajednica recenzentata proširuje se izvan zajednice konkretnog istraživanja i obuhvata korisnike svih vrsta, kao i menadžere. Situacija procjene kvaliteta počinje ličiti na odnos proizvođača i potrošača, pa se na tržište iznose različiti programi djelovanja i stručnost raznih vrsta. Kao primjer kako se kriteriji kvaliteta mogu razlikovati kod proizvođača i potrošača, možemo uzeti sigurnost proizvoda; rijetke nesreće proizvođaču mogu biti manje važne

(posebno ako zakoni o odgovornosti proizvođača nisu strogi) nego potrošaču. U slučaju primijenjenih nauka, rezultat koji je valjan u jednom skupu uvjeta može biti neadekvatan kada se primijeni na druge uvjete; zato, kada su mjerenja nekog otrova data kao prosjek tokom određenog vremena, u određenom prostoru ili u odnosu na izloženu populaciju, ona mogu odgovarati za opće regulatorne svrhe, ali takav sistem može zanemariti koliko štetne mogu biti visoke koncentracije otrova ili kako se njime može naškoditi osjetljivim grupama.

ČESTO SE DEŠAVA DA REZULTATI NEKOG PROJEKTA PRIMIJENJENE NAUKE NISU „POZNATI JAVNOSTI“, NITI SLOBODNO DOSTUPNI SVIM KOMPETENTNIM KORISNICIMA, NEGO SU „KORPORATIVNO TEHNIČKO ZNANJE“, „INTELEKTUALNO VLASNIŠTVO“ PRIVATNIH POSLOVNIH FIRMI ILI DRŽAVNIH AGENCIJA KOJE FINANSIRAJU TO ISTRAŽIVANJE.

Ako te informacije i jesu relevantne za određena politička pitanja, zadatak osiguranja kvaliteta može se ispostaviti kontroverznim, pa podrazumijevati konflikte umjesto pouzdanosti; a ulogi u odlučivanju mogu biti iznad tih nenaučnih aspekata. Zatim, prava strategija rješavanja problema više nije primijenjena nauka, jer problem može uključivati i borbu za administrativnu i političku moć, ustavni princip da građani „imaju pravo znati“ (naprimjer za opasnosti po životnu sredinu ili tehnološke rizike). Relevantna zajednica saradnika se, zato, proširuje i više ne obuhvata samo proizvođače, finansijere i korisnike istraživanja, nego sve koji imaju interes u tom proizvodu, procesu i njegovim posljedicama, kako onim lokalnim, tako i globalnim. U ovo proširivanje zajednice stručnih ocjenjivača, tj. saradnika, mogu se uključiti novinari istraživači, pravnici i grupe za pritisak. Stoga, problem koji se može činiti potpuno jasno naučnim može postati takav da nadilazi granice primijenjene nauke i da podstiče stvaranje složenije strategije rješavanja problema, kakva je *postnormalna nauka*. Kada naučnici s tradicionalističkim pogledima žale zbog lošeg utjecaja „medija“, to je, ponekad, zbog toga što teško shvataju i prihvataju ovu novu karakteristiku nauke kada se ona koristi u politici.

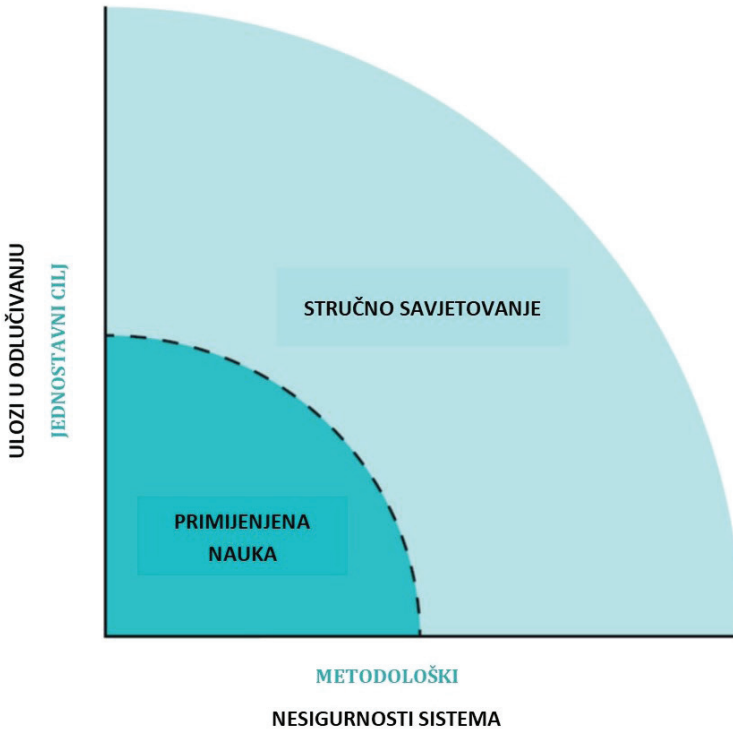
STRUČNO SAVJETOVANJE

Dijagram za *stručno savjetovanje* (slika 3) ima dvije zone, pri čemu je primijenjena nauka smještena u unutrašnjoj. To znači da stručno savjetovanje podrazumijeva primijenjenu nauku, međutim, da se bavi problemima koji, da bi se potpuno riješili, traže drugačiju metodologiju. Nesigurnosti ma se ne može upravljati rutinski, na tehničkom nivou, zato što su bitniji složeniji aspekti problema, kao što su pouzdanost teorija i informacija. Zatim, potrebne su lične procjene koje se temelje na višem nivou stručnosti, a na metodološkom nivou postoji nesigurnost.

Dobra ilustracija odnosa između sistemskih nesigurnosti i uloga u odlučivanju jeste obaveza da se u odluku unosi koliko košta greška, tj. cijene greške. Generalno, one se, u praksi primijenjenih nauka, u standardnim statističkim metodama implicitno podrazumijevaju. Granice pouzdanosti i dviju vrsta grešaka u zaključivanju obično se koriste kao unaprijed postavljene konstantne vrijednosti. Međutim, u obavljanju stručnih poslova, cijene greške mogu biti toliko velike da mogu ugroziti karijeru. Zato se moraju tretirati kao rizici, pri čemu se mogu upotrijebiti određeni proračuni, ali gdje nužno dominira procjena. Kad je u pitanju neka forenzička situacija, stručnjak će morati uzeti u obzir težinu dokaza za konkretni problem, u kojoj će se ogledati vrijednosti konkretnog društva (čiju štetu treba prvo spriječiti?). Isti interesi važe i za politička pitanja; zato će se problem ekološke zagađenosti rješavati na različite načine, ovisno o tome da li se neki proces smatra sigurnim dok se ne dokaže da je opasan, i obratno. Alternativno, mogli bismo se zapitati da li se odsustvo dokaza štete tumači kao dokaz odsustva štete. Iako su takva metodološka pitanja izvan djelokruga primijenjene nauke, u stručnom savjetovanju ona uvjetuju sav posao; a jednostavni opisi, kakve smo ovdje dali, ne obuhvataju nijanse težine dokaza kakvi se koriste u praksi.

Slika 3: **Stručno savjetovanje**

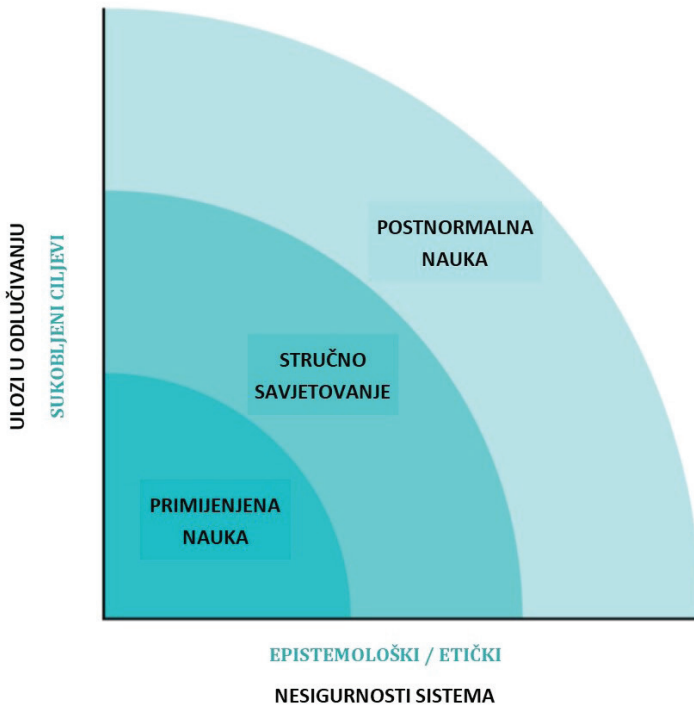

Stručno savjetovanje ima s primijenjenom naukom mnoga zajednička obilježja, neke karakteristike po kojima se i jedno i drugo razlikuju od temeljnih nauka. I stručno savjetovanje i primijenjene nauke funkcioniraju pod pritiskom ograničenih resursa i vremena, gdje za projekte finansije i ovlaštenja daju vanjski interesi; njihovi proizvodi su često izvan domena „znanja javnosti“. Najčešće, stručni poslovi mogu se svesti na rutinsku praksu, budući da se taj posao standardizira kroz tehnike i upravljanje nesigurnošću. Međutim, stručno savjetovanje podrazumijeva spremnost da se uhvati ukoštac s novim i neočekivanim situacijama i da se preuzme odgovornost za njihov ishod. Inženjerstvo je na granici između ovoga dvoga, jer se veći dio inženjerskog posla obavlja unutar organizacija, a ne za klijente pojedince; pa, ipak se ti problemi ne mogu potpuno svesti na rutinu, tako da je „inženjerska procjena“ dobro poznat aspekt tog posla. O inženjerstvu možemo reći da je rutinska inženjerska praksa uglavnom stvar iskustva i stručnosti koji se koriste rezultatima primijenjene nauke; međutim, na svom najvišem nivou to postaje pravo stručno savjetovanje.

Nasuprot tome, prelazni, srednji slučaj jeste uloga „stručnjaka, eksperta“. To obično jest neko ko savjetuje, ali čija je odgovornost određena njegovom funkcijom uposlenika; zato mu ulogu ne definira interes klijenta, nego njegovog poslodavca. U tom pogledu, njegovi ulozi u odlučivanju jednostavniji su nego ulozi stručnog savjetnika, pa su, u skladu s tim, i sistemske nesigurnosti kako ih on vidi, umanjene. Moguće je da jedan čovjek obavlja sve tri ove uloge, na smjenu ili (u nekoj mjeri) istovremeno, što povećava konfuziju kod njegove ciljne skupine, a ponekad i kod njega samog!

Slika 4: *Postnormalna nauka*

Jedan naučni istraživač može dati savjet o nekom pitanju koje se odnosi na politiku; njegov ugled i legitimnost izvode se iz istraživačkog ugleda, bilo u temeljnim, bilo u primijenjenim naukama; on stječe autoritet stručnog savjetnika kada daje svoju procjenu ili sud. A, ako je njegovo istraživanje bilo pod prečvrstom kontrolom neke finansijske organizacije, onda on može djelovati kao ekspert za njihovu korist. Zato postoji mogućnost „sukoba interesa“ kada naučnici daju javne izjave a nema nikog ko bi osporavao njihovo lično poštenje kakvim ga oni vide.

Kao strategija rješavanja problema, stručno savjetovanje značajno se razlikuje od primijenjene nauke. Rezultate rada u primijenjenim naukama, kao i onih u temeljnim naukama, karakterizira mogućnost ponavljanja i predviđanja. To jest trebalo bi da svaki eksperiment, u principu, neki kompetentni praktičar može ponoviti, bilo gdje, budući da se oni rade u izoliranim, kontroliranim prirodnim sistemima. Zato su, pod sličnim uvjetima, rezultati eksperimenta jednaki predviđanjima budućeg ponašanja prirodnih ili tehničkih sistema. Nasuprot tome, u stručnim poslovima obrađuju se jedinstvene situacije, ma kako, u širem smislu, one bile slične. Lični element postaje, shodno tome, vrlo važan; dakle, legitimno je tražiti drugo mišljenje, ne propitujući kompetentnost ili poštenje doktora u, recimo, nekom medicinskom slučaju. I, ko bi očekivao da dva arhitekta izrade identične dizajne za jedan projekt? Na isti način, ne bi bilo realno očekivati da dva inženjera sigurnosti izrade isti model (ili donesu iste zaključke) za analizu opasnosti kod nekog složenog postrojenja. Javnost se može dovesti u konfuziju ili razočarati ako vidi da se naučnici ozbiljno mimoilaze oko nekog problema koji naoko podrazumijeva samo primijenjene nauke (a i sami naučnici mogu biti konfuzni!). Međutim, kada se uvidi da ovakva politička pitanja podrazumijevaju stručno savjetovanje, onda se takva neslaganja smatraju neizbježnim i zdravim. Više jasnoće trebalo bi nadomjestiti manjak mistične naučne nepogrešivosti.

Ovaj posljednji fenomen upozorava nas na razlike u osiguranju kvaliteta koje se javljaju kada problem prenosimo iz primijenjenih nauka u područje stručnog savjetovanja. Možemo razmotriti četiri komponente u zadatku rješavanja problema: proces, proizvod, čovjeka i svrhu. Ovaj (četiri „p“) pristup osiguranju kvaliteta spomenut je ranije. U temeljnim naukama, u zadatku osiguranja kvaliteta glavni je fokus na procesu; procjena se donosi na osnovu izvještaja istraživača i za njeno izvršenje potrebna je zajednica recenzenata, specijalista za problematiku (koji mogu „čitati između redova“ u izvještaju istraživača). U primijenjenoj nauci, fokus procjene širi se na proizvode, a vrše ih korisnici, jer se za njihovu korist istraživanje i radilo. Osiguranje kvaliteta više nije tako tajnovito, budući da korisnici nemaju toliko potrebe da razumiju proces istraživanja; zato dolazi do automatskog proširenja zajednice koja legitimno učestvuje u ocjeni. U stručnom savjetovanju kriteriji ili procesi za osiguranje kvaliteta ne mogu biti jednostavni, objektivni (osim same kompetentnosti). Klijenti postaju važan dio zajednice koja procjenjuje kvalitet rada, iako nemaju relevantnu tehničku stručnost. Zato u ovim trima slučajevima možemo vidjeti širenje „zajednice

saradnika“ uključenih u osiguranje kvaliteta. U tom smislu proširena zajednica saradnika u postnormalnoj nauci prirodni je nastavak ove tendencije.

POSTNORMALNA NAUKA

Sada ćemo razmotriti treću vrstu strategije rješavanja problema, gdje su ili nesigurnosti sistemā ili ulozu u odlučivanju visoki (slika 4).

Opisi političkih pitanja koja podstiču razvoj postnormalne nauke mogu sadržavati velike naučne komponente, ponekad dotle da se mogu iskazati naučnim jezikom. U tom smislu analogni su *transnaučnim* problemima, o kojima je prvi govorio Alvin Weinberg.¹⁶ Međutim, čini se da bi najbolje bilo probleme koje ovdje analiziramo odvojiti od tih ranijih grupa, jer je Weinberg pretpostavljao probleme koji se od onih u primijenjenoj nauci razlikuju samo po opsegu ili po tehničkoj izvodivosti. Ti problemi jedva da se razlikuju od onih iz područja stručnog savjetovanja, kako smo ga ovdje definirali.¹⁷ Prema našem dijagramu,

POSTNORMALNA NAUKA NASTAJE KADA SU NESIGURNOSTI ILI EPISTEMOLOŠKE ILI ETIČKE, ILI KADA SE U ULOZIMA O ODLUČIVANJU OGLEDAJU SUKOBLJENI CILJEVI ZAINTERESIRANIH STRANA.

Mi je nazivamo *postnormalnom* da označimo da praksa rješavanja problema kakvu je imala normalna nauka (u kunovskom¹⁸ smislu) i koju je tako uspješno proširila iz laboratorije na osvajanje Prirode – za rješavanje političkih pitanja rizika i okruženja više nije adekvatna. Možemo primijetiti da se na slikama 2, 3 i 4 primijenjena nauka javlja tri, a stručno savjetovanje dva puta. Da li ovi nazivi onda kada se uvedu u širu strategiju rješavanja problema označavaju iste stvari kao i onda kada stoje samostalno? U smislu njihove rutinske prakse, da. Međutim, kada se ugrade u širu strategiju rješavanja problema, cijela se aktivnost mora reinterpretirati. Problemi se

16 A. Weinberg, „Science and trans-science“, *Minerva* 10 (1972), str. 209-222.

17 A. Weinberg, „Letters“, *Science* 180 (1972), str. 1124.

18 Thomas Kuhn (1922-1996), jedan od najznačajnijih filozofa nauke 20. stoljeća; najpoznatije djelo mu je *Struktura naučnih revolucija*. Propitivao je tradicionalni koncept nauke, preko pojma paradigmi te uveo pojam promjene paradigmi. (*prim. prev.*)

postavljaju a rješenja procjenjuju po kriterijima šire zajednice. Ova postnormalna nauka zaista je vrsta nauke, a ne samo politika ili javno učešće. Ma kako se razlikovala od varijanti rješavanja problema koji su danas uvriježeni i tradicionalni, ona je valjana forma istraživanja i odgovara potrebama današnjice.

Primjeri problema gdje su spojeni visoki ulozi u odlučivanju i velike systemske nesigurnosti poznati su iz mnoštva problema upravljanja rizicima i okolišem. Zapravo, bilo koji problemi velike tehnološke opasnosti ili zagađenosti velikih razmjera spadaju u ovu grupu. Jedna paradoksalna osobina postnormalne nauke jeste da se, u aktivnosti rješavanja problema, obrnula tradicionalna dominacija „čvrstih činjenica“ nad „mehkim vrijednostima“. Zbog visokog nivoa nesigurnosti, u nekim slučajevima i neznanja, te ekstremnih uloga u odlučivanju, u nekim slučajevima, na našem dijagramu moramo zamijeniti poziciju osa, pa staviti vrijednosti u horizontalnu, neovisnu varijablu. Dobar primjer takve inverzije daju mjere koje se moraju poduzeti u pripremi za ublažavanje posljedica porasta nivoa mora, nastalog zbog globalnih klimatskih promjena. „Uzročno-posljedični lanac“ ovdje počinje s različitim ishodima ljudskog djelovanja, koje proizvodi promjene u biosferi, što vodi do promjena u klimatskom sistemu, a potom i u nivou mora (sve je ovo složeno međusobno djelovanje, s različitim trajanjem). Iz svega ovoga mora proizaći jedan skup prognoza koje će osigurati naučne ulazne podatke za procese odlučivanja; oni će doprinijeti donošenju političkih preporuka, koje se, zatim, moraju provesti na širem planu. Međutim, u ekstremima, svi su uzročni elementi nesigurni; druga nesmotrenost bila bi čekati da se sve činjenice prikupe. Na kocki može biti veliki dio izgrađenog okoliša i obrasci ljudskog naseljavanja; može se, prije ili kasnije, javiti potreba za masovnim migracijama iz nizinskih područja, uz posljedični ekonomski, društveni i kulturni metež.

O takvim dalekosežnim društvenim mjerama odlučivat će se na osnovu naučnih informacija koje su suštinski nesigurne do krajnjih granica; tim prije zbog toga što se planovi za migraciju moraju praviti dugoročno, tako da se mogu pokrenuti i teći veliki programi izgradnje i preseljenja. Porast nivoa mora neće biti poput polagane plime, nego više u obliku poplava, vrlo učestalih i vrlo destruktivnih. Nepripremljeni lučki gradovi (a to su i mnogi svjetski politički i finansijski centri) mogli bi biti razoreni. Mogla bi nastati jedna nova forma krize legitimnosti; ako bi vlasti pokušale svoje račune gubitaka zasnovati na tradicionalnim sigurnostima primijenjene nauke, kao u Pasteurovom modelu, sigurno ne bi uspjeli. Saglasnost i učešće javnosti,

koje se suštinski izvode iz vrijednosnih opredjeljenja, bili bi odlučujući u procjeni rizika i donošenju mjera. Zato tradicionalni naučni ulazni podaci postaju „mehki“ u kontekstu „čvrstih“ vrijednosnih opredjeljanja koji će definirati uspjeh mjera za ublažavanje posljedica mogućeg povećanja nivoa mora. Ovako možemo vidjeti kako su „sistemi“ obuhvaćeni ekološkom politikom zaista „hitni“: oni imaju spoznajne i vrijednosne dimenzije koje nadilaze one u sistemima koji su predmet tradicionalne teorije sistema i njenih tehnika simuliranja. Zato postnormalna nauka odgovara jednoj obogaćenoj teoriji sistema, iz nje izvodi svoju analitičku strogoću i opskrbljuje je iskustvom i saznanjima.

Tradicionalna distinkcija između činjenice i vrijednosti nije samo obrnuta; u postnormalnoj nauci ove dvije kategorije ne mogu se realno odvojiti. Nesigurnosti prelaze granice ovih sistema i uključuju i etiku. Sva pitanja upravljanja rizicima i okolišem podrazumijevaju nove forme jednakosti, koje su se ranije smatrale „eksternalijama“ u pravom naučno-tehničkom poslu, to jest vanjskim učincima na proizvodnju i potrošnju roba. Ova nova politika odnosi se i na dobrobit novih zainteresiranih subjekata, kao što su buduće generacije, druge vrste i planetarna životna sredina u cjelini. Blisku vezu između nesigurnosti u znanju i nesigurnosti u etici dobro ilustriraju problemi izumiranja vrsta, bilo pojedinačno ili globalno. Nemoguće je stvoriti jednostavnu logičku podlogu za usklađivanje prava ljudi koji će od neke promjene steći koristi i prava onih životinjskih ili biljnih vrsta kojima bi se mogla nanijeti šteta. Međutim, etičke nesigurnosti ne smiju nas odvratiti od traženja rješenja; također, donosioci odluka ne smiju izgubiti iz vida političku snagu ljudi koji energično zastupaju one koji ne mogu zastupati sami sebe ili glasati. Samo dijalogom između svih strana, u kojem naučna ekspertiza djeluje ravnopravno s lokalnim interesima i interesima okoliša, može se doći do kreativnih rješenja za takve probleme, koja se onda mogu implementirati ili ozakoniti. Inače će prevladati grubi trgovinski pritisci, ili neadekvatni birokratski propisi, ili kontraproduktivni protesti, ili će se nanijeti šteta svim zainteresiranim stranama.

Sve ove složenosti ne sprečavaju mogućnost da se u postnormalnoj nauci nađu rješenja političkih pitanja. Dijagram se ne treba posmatrati statično, nego dinamično; različiti aspekti problema, smješteni u različite zone, međusobno reagiraju i, na koncu, vode do rješenja. Postoji jedan razvojni obrazac, s različitim strategijama uspješnog rješavanja problema koji se ističu. Taj razvojni obrazac osigurava način na koji će dijalog, u konačnici, doprinijeti tim rješenjima. Budući da debata izlazi iz početne konfuzne faze, razjašnjavaju se

stavovi i podstiču nova istraživanja. Iako definiranje problema nije nikada bez političkog upliva, otvorena debata omogućava da takvi interesi nikada ne budu jednostrani, niti skriveni. A, s obzirom da praksa primijenjene nauke s vremenom uvodi nove činjenice, poslovi stručnog savjetovanja postaju učinkovitiji. Dobar primjer za takav razvojni obrazac bio je problem olova u nafti, gdje je, bez obzira na to što nije bilo uvjerljivih ekoloških ili epidemioloških informacija, napokon postignut konsenzus da se zdravlje ljudi ne smije dovesti u opasnost. Takvo rješenje ne nalazi se ni brzo ni lahko; za neke materije može se reći da imaju *jo-jo* rizike, zato što rizici rastu i opadaju u skladu s opažanjima stručnjaka: dioksin je jedna takva supstanca. U ovim slučajevima, bolje da se učinkovita javna politika zasniva na uvažavanju postojećih nesigurnosti, a ne na iluziji da nam je *ovog* puta primijenjena nauka dala pravu presudu da li je nešto sigurno ili opasno.

PROŠIRENA ZAJEDNICA SARADNIKA

Dinamičko rješenje političkih pitanja u postnormalnoj nauci podrazumijeva obavezu da se u proces osiguranja kvaliteta naučnih ulaznih podataka uključuje sve veći skup legitimnih učesnika. Kako smo vidjeli, u primijenjenoj nauci i stručnom savjetovanju, zajednica saradnika i ocjenjivača već je proširena izvan naučne jezgre. U postnormalnoj nauci, mnogostrukosti nesigurnosti, kako u proizvodima, tako i u procesima, nameću potrebu povećanja značaja i uloge ljudi. Zato će poduhvat legitimnih i kompetentnih učesnika neminovno morati uključivati šire društvene i kulturne institucije i pokrete. Naprimjer, ljudi direktno pogođeni ekološkim problemima bit će svjesniji simptoma tih problema i više će se interesirati za kvalitet državnih sigurnosnih mjera nego ljudi s drugačijim problemima.¹⁹ Zato oni vrše funkcije slične funkcijama stručnih kolegijsa u recenzijama ili stručnih ocjenjivača u tradicionalnoj nauci, što se, inače, možda ne bi desilo u ovim novim kontekstima.

Ponekad, legitimni rad proširene zajednice saradnika može nadići obične reaktivne zadatke procjene kvaliteta i političke debate. U novom području „popularne epidemiologije“ angažiraju se zainteresirani građani i obavljaju disciplinarna istraživanja koja mogu obavljati, ili bi možda mo-

---

19 S. Krimsky, „Epistemic considerations on the value of folk-wisdom in science and technology“, *Policy Studies Review* 3 (1984), str. 246-262.

rali obavljati institucije za to osnovane, ali to ne rade.²⁰ U takvim slučajevima, mogu se suočiti s neodobravanjem i neprijateljskim odnosom stručnjaka, mogu ih kritizirati i zbog toga što ne posjeduju certifikate za davanje stručnog mišljenja ili što se previše lično unose u rješavanje problema. Kreativni konflikt između popularne i stručne epidemiologije ne samo da vodi ka boljoj kontroli ekoloških problema nego i proširuje naučno znanje. Klasični slučaj je lajmska bolest, gdje su lokalni stanovnici prvi identificirali obrazac u nejasnim simptomima koji su karakterizirali ranije nepoznatu, ali ne i rijetku krpeljnu bolest.

KADA PROBLEMI NEMAJU JEDNOSTAVNA RJEŠENJA, KADA SU
 EKOLOŠKI I ETIČKI ASPEKTI TIH PITANJA UPADLJIVI, KADA SU
 SAMI FENOMENI DVOSMISLENI, KADA SU SVE TEHNIKE
 ISTRAŽIVANJA OTVORENE ZA METODOLOŠKU KRITIKU, ONDA
 DEBATAMA O KVALITETU NEĆE POMOĆI TO ŠTO ĆE SE IZ NJIH
 ISKLJUČITI SVI OSIM ISTRAŽIVAČA I ZVANIČNIH STRUČNJAKA.
 ŠIRENJE ZAJEDNICE SARADNIKA NIJE SAMO ETIČKI ILI POLITIČKI
 ČIN; ON OBOGAĆUJE CIJELI PROCES NAUČNOG ISTRAŽIVANJA.

Poznavanje lokalnih uvjeta može odrediti koji su podaci sigurni i relevantni i koji mogu pomoći da se definiraju problemi politike. Takva lokalna, lična, znanja specijalisti za neku oblast ne stječu prirodno; ti su stručnjaci, svojim obrazovanjem i poslom, predisponirani da usvajaju apstraktne, generalizirane ideje o autentičnosti problema i relevantnosti informacija. Oni čiji životi i izvori zarade ovise o rješenjima tih problema dobro su svjesni kako se opći principi ostvaruju „u njihovoj avliji“. Oni često imaju „šire činjenice“, uključujući anegdote, neformalne ankete i zvanične informacije koje su objavljene putem nezvaničnih sredstava. Može im se spočitavati da nemaju teorijskog znanja i da su opterećeni egocentrizmom; međutim, jednako tako se može tvrditi da i stručnjacima nedostaje praktično znanje i da i oni sami imaju neke svoje nesvjesne forme predrasuda.

Nova paradigma postnormalne nauke, koja obuhvata i proširenu zajednicu saradnika, kao ključnih učesnika, može se jasno vidjeti na primjeru AIDS-a. Ovdje naučnici istraživači rade pod jakim reflektorima javnosti, bolesnika i njegovatelja, novinara i etičara, aktivista i grupa za samopomoć,

20 P. Brown, „Popular epidemiology: community response to toxic waste-induced disease in Woburn, Massachusetts“, *Science, Tehnology and Human Values* 12 (1987), str. 78-85.

kao i tradicionalnih institucija za finansiranje, propise i komercijalne aplikacije. Istraživačev izbor problema i procjena rješenja jednako su podvrgnuti kritičkom posmatranju, a glavna sporenja među istraživačima jednako se tako prenose u javni prostor. Za to postoji i određena cijena: naučnici više ne mogu tako jednostavno provoditi svoju „dobronamjernu diktaturu“ nad pasivnim subjektima testiranja u *dvostruko slijepom postupku*, gdje neki nisu obuhvaćeni tretmanom. Međutim, ukoliko mislimo da nije pravo da bolesni od ove teške bolesti potpuno ovisе o revnosti i posvećenosti istraživača, proizvođača i donosilaca propisa, onda se i oni moraju uključiti u dijalog, ma kako konfliktan taj dijalog bio.

Ipak, takvi slučajevi su još uvijek izuzetak. Proširena zajednica saradnika općenito djeluje odvojeno, na posebnim pitanjima, na odvojenim lokalitetima, bez sistematske finansijske podrške i sa malo obuke u posebnim vještinama. U mnogim prilikama, nemaju dovoljno kompetencija u dijalogu i komunikaciji s drugim zainteresiranim stranama.²¹ Njihova se uloga različito uvažava: u SAD-u, s tradicijom dekoncentracije vlasti, „oni koji interviraju“ u procesu donošenja nekih odluka dobijaju podršku; u drugim zemljama ih ignoriraju ili aktivno sputavaju. U takvim proširenim zajednicama saradnika obično se stvaraju tenzije između onih sa zahtjevima od posebnog interesa i vanjskih aktivista čiji je program djelovanja mnogo dalekosežniji; te tenzije obično prate neminovne podjele duž linija klasnog razdvajanja, etničke ili rodne pripadnosti, kao i formalnog obrazovanja. Međutim, sva ta konfuzija neizbježna je, pa i zdrava, jer se začine jedan pokret koji podstiče tranziciju ka novom dobu nauke. Možda će se u oblasti zaštite zdravlja, gdje pojedinačni „prioriteti potrošača“ funkcioniraju učinkovitije u velikim razmjerama, postnormalna nauka pojaviti lakše nego u ekološkoj politici. „Komplementarna medicina“ bi se, na mnogo načina, mogla smatrati tipskim modelom za postnormalnu nauku; i, uprkos neminovnom vanjskom otporu i unutrašnjoj konfuziji, ona se postojano razvija.

Važno je shvatiti da je postnormalna nauka komplementarna primijenjenoj nauci i stručnom savjetovanju. Ona nije zamjena za tradicionalne forme nauke, niti pobija pouzdano znanje ili certificiranu stručnost nauke u njenim legitimnim kontekstima. Ne osporava se tehničko znanje kvalificiranih naučnika i stručnjaka u priznatim područjima rada; ovdje se dovedi u pitanje kvalitet tog rada u ovim novim kontekstima, posebno u ekološkim, društvenim i etičkim aspektima. Prethodno vladajuća pretpostavka bila je da su to „eksternalije“ naučnoj i tehnološkoj djelatnosti; da, kada

---

21 Salter, *Mandated Science*.

se jave takvi problemi, prikladan odgovor nekako osmisli „društvo“. Sada je zadatak vidjeti koje će promjene u naučnoj praksi i njenim institucijama dovesti do toga da se uvažavaju nesigurnosti, složenosti i kvalitet u politički relevantnim istraživanjima.

Kao u svakoj temeljitoj tranziciji, sadašnjost sadrži i sjeme uništenje i sjeme obnove. Neki akteri ekološke borbe naučnike smatraju plaćenicima koji bi morali osigurati podatke koje „mi“ trebamo i odobriti da se drugi odbace. Drugima će biti nepristupačni za bilo kakvu raspravu i dokaze koji slabe njihov slučaj, o kojem su unaprijed donijeli sud. Jesu li takvi učesnici legitimni pripadnici proširene zajednice saradnika? Čak i tradicionalna nauka uvijek podrazumijeva takve tipove, međutim, tu postoji prešutna etička opredijeljenost za integritet, čime zajednica kao cjelina održava kvalitet rada.²² Održanje kvaliteta, bez kojeg bi sva nastojanja da se riješe pitanja upravljanja rizicima i okolišom bila osuđena na propast, glavni je zadatak metodologije nauke budućnosti.

ZAKLJUČAK

U svakom dobu, nauka se formira oko svojih glavnih problema i razvija s njima.

NOVI POLITIČKI PROBLEMI UPRAVLJANJA RIZICIMA I OKOLIŠEM GLOBALNI SU, NE SAMO PO SVOM OPSEGU NEGO I PO TOME ŠTO SU, KAO PREDMET NAUČNOG ISTRAŽIVANJA, SLOŽENI, SVEPRISUTNI I NOVI.

Dosad, dok je dominirala primijenjena nauka, kao model racionalnosti sveg intelektualnog i društvenog djelovanja oslanjalo se na racionalnost redukcionističkih istraživanja u prirodnim naukama. Ma kako učinkovita ona bila u prošlosti, nakon što su prepoznata politička pitanja rizika i okoliša, pokazalo se da ovaj ideal racionalnosti više nije univerzalno prihvatljiv.

Naučna djelatnost sada obuhvata upravljanje nepobitnim nesigurnostima u znanju i etici i uvažava različita legitimna stajališta i načine saznavanja.

22 J. R. Ravetz, *Scientific Knowledge and its Social Problems* (Oxford: Oxford University Press, 1971).

Tako naučna praksa počinje ličiti na funkcioniranje demokratskog društva koje karakterizira široko učešće i toleriranje raznolikosti. Budući da sada u političkom procesu prihvatamo svoje obaveze prema budućim generacijama, drugim vrstama i, zapravo, prema globalnom okruženju, i nauka je proširila opseg svojih interesa. Živimo usred ove ubrzane i duboke tranzicije, pa ne možemo predvidjeti njene ishode. Međutim, možemo pomoći da se stvore uvjeti i intelektualni alati uz pomoć kojih će se moći upravljati tim procesom promjene, a za najviše dobro svijeta i čovječanstva.

Demokratizacija ovog aspekta nauke nije stvar dobre volje nekih etabliranih grupa, nego je (kao u sferi politike) dostignuće sistema koji je, uprkos svojoj nedjelotvornosti, najučinkovitiji način izbjegavanja katastrofe do koje bi mogle dovesti dugotrajne i žestoke kritike. Da budemo sasvim jasni: ne zagovaramo demokratizaciju nauke na osnovu nekakve uopćene želje za što više demokratije u društvu. Epistemološka analiza postnormalne nauke, ukorijenjena u praksi osiguranja kvaliteta, pokazuje da je, uz više činjenica, proširena zajednica saradnika nužna za učinkovitost nauke, sučeljene s novim izazovima globalnih ekoloških problema.

Ova analiza dopuna je našeg prethodnog članka o postmodernosti.²³ Oba se bave gubitkom prevlasti jednog svjetonazora zasnovanog na konkretnom naučnom shvatanju. Fenomen postmodernosti ovisi o razbijanju iluzija i posljedičnoj fragmentaciji na svim nivoima, uključujući ideološke i društvene. Jedna od reakcija među istaknutijim nositeljima postmodernosti jeste beznađe. Druga je ponovno utvrđivanje „normalnosti“; zato neki vodeći naučnici tvrde da je rješenje naših ekoloških problema u finansiranju njihovih golemih programa važnih temeljnih istraživanja, u kojima se nesigurnost nikada ne spominje.²⁴ Zapravo, zbog toga što se u „normalnoj“ nauci odbacuje nesigurnost, ta je nauka kompatibilna sa vrlo ekstremnim reakcijama na savremeno stanje svijeta. Zato se može primijetiti da neki religijski fundamentalisti bez problema iznose različita naučna i stručna mišljenja; razlog je što dvije vrste dogmatizma mogu, uz odgovarajuće linije razgraničenja, dobro koegzistirati.²⁵ Naposljetku, postnormalni odgovor znači prepoznati izazov, sa svim njegovim opasnostima i izgledima, a onda krenuti put reintegracije, kroz prihvatanje nesigurnosti i uvažavanje raznolikosti.

23 S. O. Funtowicz i J. R. Ravetz, „The good, the true and the post-modern“.

24 J. Lubchenko i dr., „The Substantial Biosphere Initiative: an ecological research agenda (A report from the Ecological Society of America)“, *Ecology* 72 (1991), str. 371-412.

25 Z. Sardar, *Exploration in Islamic Science* (London: Mansell, 1989), pog. 2, „Anatomy of a confusion“.

Dobro došli u postnormalna vremena

Ziauddin Sardar

Nesreća nikad ne dolazi sama. A u posljednje vrijeme baš je nagrnula. Kao da mnogostruke opasnosti od klimatskih promjena nisu dovoljne da nam ne daju oka sklopiti, sad nas je zahvatila i jedna od najgorih recesija u historiji. Banke su preko noći propadale kao kule od karata, osiguravajuće kompanije zatvarale su se a poznata imena firmi nestajala iz glavnih ulica. Naša vlada morala je potrošiti zapanjujućih 1,3 triliona funti na garancije i kvantitativno rasteretiti naš finansijski sistem tek toliko da preživljava. Prije nego što smo uhvatili dah, svijetu je zaprijetila pandemija svinjske gripe. Iza svega ovoga vrebaju energetska kriza, koja pustoši prirodne resurse – kao što su nafta (vjerovatno), riba (sigurno) –, neprestana opasnost od nuklearnog naoružavanja i stalna prijetnja terorizma. Da ne spominjemo krizu penzijskih osiguranja, krizu nasilja bandi i ubistava nožem na našim ulicama i krizu koja predstoji „majci svih parlamenata“. Mrzimo naše bankare, ne vjerujemo našim političarima i neprekidno brinemo za sigurnost naših poslova i djece, te za razorene zajednice. Ništa nije određeno, istinski zajamčeno ili potpuno sigurno.

Dobro došli u postnormalna vremena. Ovo je vrijeme kada je oko nas malo toga čemu se može vjerovati ili u što se možemo pouzdati. *Espritu del tiempo*, duh našeg vremena karakteriziraju nesigurnost, brze promjene, preraspodjela moći, preokret i haotično ponašanje. Mi živimo u periodu „negdje između“, kada umiru stare dogme, a nove se još nisu rodile i vrlo malo toga ima smisla. Naše doba je tranzicijsko, vrijeme kada više ne vjerujemo da se možemo vratiti u nešto što je prošlo i što nam je poznato, vrijeme kada se ne uzdamo više ni u jedan put ka željenoj, dostižnoj i održivoj budućnosti. Ovo je

vrijeme kada se svaki izbor čini opasnim, kao da vodi u propast ili preko ruba ambisa. U naše vrijeme moguće je sanjati sve snove o veličanstvenoj budućnosti, ali skoro nemoguće povjerovati da smo kadri ili dovoljno predani da ostvarimo ijedan od tih snova. Živimo u stalnoj mijeni, izmučeni neodlučnošću: šta je najbolje, koje je gore? Rizici su nas onesposobili i prestravljeni smo zbog izbora kojima smo naklonjeni ili na koje smo prinuđeni.

U normalnom poretku stvari – znamo gdje smo. Zime su hladne, a ljeta vruća, godišnja doba se smjenjuju – na početku proljeće, pri kraju jesen – kao po satu, u prirodnom krugu. Ekonomija postojano raste, u stopama od tromih do dramatičnih, ali jamči opće povećanje sigurnosti i blagostanja. Tržišta funkcioniraju, bez obzira na sve, ona reguliraju cijene i imamo pouzdanja u finansijske institucije. Političari, koji nikad nisu bili najpouzdanija sorta ljudi, tu uvažavaju principe ponašanja, uglavnom ih se pridržavaju i učinkovito donose zakone kojima uređuju poslove društva. Kada smo suočeni s novim bolestima ili opasnošću, medicina i nauka hitaju u pomoć. Globalna ravnoteža moći, ma kako nesavršena, održava privid mirnodopskog zakona i reda; mali diktatori, u strahu od posljedica svojih poteza, znaju kada povući crtu. Živimo u postojanim i povezanim zajednicama, znajući pouzdano da je budućnost naše djece osigurana.

U normalnim vremenima, kada nešto pođe po zlu, što se često i događa, znamo šta raditi. Identificiramo i izoliramo problem i koristimo sve naše fizičke i intelektualne resurse da nađemo učinkovito rješenje. Čvrsti temelji i dokazane teorije u raznim disciplinama, od ekonomije i političkih nauka do biologije i prirodnih nauka, vode nas ka mogućem rješenju. Velika i istinska snaga intelektualnih, akademskih i političkih načela omogućavala nam je da „zajashaemo tigra promjene“.

Malo šta od ovog važi i danas. Mnogo toga što smo smatrali normalnim, konvencionalnim i ispravnim više ne funkcionira. Zapravo, otkriva se da je normalnost korijen svih naših boljki. Uzmimo aktuelnu ekonomsku krizu, naprimjer. Ona je živi dokaz da je stari model poslovanja, na koji smo se stoljećima oslanjali, doživio krah. Ne samo da je slobodnotržišni kapitalizam opasno zastario već je ekonomija, kao teorijska osnova na kojoj je počivalo ovo zdanje, također intelektualno bankrotirala.¹ *Homo economicus*, intelektualni konstrukt koji podupire to zdanje, vrsta koja je svojedobno hvaljena zbog svoje racionalnosti, iščezao je.² Tržišta na pogonu stjecanja profita više se nisu dala ukrotiti, vođena samo ličnom pohlepom

1 Graham Turner, *The Credit Crunch* (London: Pluto, 2008).

2 Alex Brummer, *The Crunch: How Greed and Incompetence Sparked the Credit Crisis* (London: Random House, 2009).

i beskrupuloznim gomilanjem nezamislivog privatnog bogatstva, koncentriranog u rukama nekolicine. Konkurencija i slobodni protok kapitala po svijetu, liberaliziranom i bez regula, priča je o tome kako dovesti komšiju do prosjačkog štapa i natjerati ga da pravi još jeftiniju robu široke potrošnje, čime zajednice u „pojasu hrđe“³ sve više i više postaju deindustrijalizirana gola ledina, dok neravnoteža u globalnoj trgovini povećava nestabilnost i nepovjerenje unutar nacija i među njima.⁴

Sâmi svijet danas je daleko nesigurniji nego što je bio u drugoj polovini 20. stoljeća. Nije samo naš politički sistem, zasnovan na samoregulaciji i drugarskim pravilima džentlenskog kluba, nepopravljivo slomljen; čini se da što više zakona, reformi i amandmana političari usvajaju, oni imaju sve manje značaja i učinka u ostvarivanju ili davanju vidljivih društvenih koristi, pa se pomalja sve više nenamjernih i neželjenih posljedica. I globalni geopolitički pejzaž ubrzano se mijenja. Teško se može naći zemlja gdje se političarima, ma kakvog ubjeđenja bili, vjeruje ili gdje se oni poštuju. Ni uobičajenim vremenskim ciklusima više se ne može vjerovati – zahvaljujući globalnom zatopljenju, s povećanjem temperature i nivoa mora, mijenja se sastav okeana i preobražavaju ekosistemi.

„PRVA DECENIJA 21. STOLJEĆA BILA JE NIZ UZBUNA“

kaže se u jednom IBMovom oglasu. „To su krize sistema – od sigurnosti, preko klime, hrane, vode i energije, do finansijskih tržišta i dalje.“⁵ Zajedničko svim ovim krizama jeste da se javljaju istovremeno: „Ne pamtimo vremena kada smo bili pogođeni svim ovim višestrukim krizama odjednom“, kazao je generalni sekretar UNa Ban Ki-moon.⁶ Ne radi se samo o tome da su stvari pošle po zlu; pošle su po zlu spektakularno, na globalnom nivou, na mnogo načina, istovremeno. Zato smo se našli u situaciji daleko od normalne; ulazimo u područje postnormalnog.

Pojam „postnormalnog“ uveli su Jerry Ravetz, proslavljeni britanski filozof nauke, i argentinski matematičar Silvio Funtowicz.⁷ Dok su se

3 „Pojas hrđe“ označavao je područja SAD-a koja je pogodila deindustrijalizacija; ovdje općenito označava zajednice pogođene tim procesom (*prim. prev.*).

4 David Boyle i Andrew Simms, *The New Economics* (London: Earthscan, 2009)

5 Dostupno na: www.ibm.com/ibm/responsibility/agenda.shtml.

6 „United nations peace missions in peril, says Ban Ki-moon“, *The Guardian* (7. juli 2009), dostupno na: www.theguardian.co.uk/world/2009/jul/07/un-peacekeeping-forces-dublin-speech.

7 Jerome R. Ravetz, „Science for the post-normal age“, *Futures*, 25/7 (septembar 1993), str. 735-755.

bavili matematikom rizika, uočili su da stara slika o nauci, gdje empirijski podaci vode istinitim zaključcima, a naučno rasuđivanje ispravnim odlukama, više nije uvjerljiva.⁸ U naučnom radu bilo je suviše nesigurnog, što je, s promjenama u finansiranju, komercijalizaciji, društvenom interesu za naučni razvoj i složenom pitanju sigurnosti, sve skupa značilo da nauka više ne funkcionira „normalno“. „Gdje god neko političko pitanje uključuje nauku“, pišu Ravetz i Funtowicz, „otkrivamo da su činjenice nesigurne, složenost norma, vrijednosti sporne, ulozi visoki, odluke hitne, a postoji i realna opasnost da se umjetno stvoreni rizici otrgnu kontroli.“⁹ Novonastale promjene opisali su kao „postnormalnu nauku“, koja je danas etablirano polje istraživanja.

Mnogo toga što su Ravetz i Funtowicz rekli o nauci 1990ih danas važi i za druge discipline – zapravo, za društvo u cjelini. Sve, od ekonomije do međunarodnih odnosa, od tržišta do proizvoda u lokalnoj prodavnici, od politike do opozicije – postalo je postnormalno. Za ovakvo stanje postoje dobri razlozi. Svi su povezani s trima najvažnijim silama: složenošću, haosom i kontradikcijama – silama koje oblikuju i pokreću postnormalna vremena. Za nas je važno da shvatimo ove sile, kako bismo se dogovorili o održivom putu naprijed.

SLOŽENOST

Uzmimo prvu od tih triju sila – složenost. Skoro sve s čime se danas moramo nositi *složeno* je. Srediti ekonomiju nije jednostavno, niti je jednostavno osigurati snabdijevanje energijom, pa ni učiniti nešto u vezi s poplavama koje, čini se, haraju Britanijom svake druge godine. Jedan od razloga jeste što smo mali, a neki bi rekli i ne tako važan dio globaliziranog svijeta. Da bismo „sredili“ stvari ovdje u Britaniji, moramo ih sređivati i u drugim zemljama, kao i na globalnom nivou. Naprimjer, da bismo osigurali zalihe energije, moramo rješavati pitanja i na lokalnom i na međunarodnom planu. Na lokalnom, to bi značilo: osigurati potrošačima energiju po razumnoj cijeni i izbjeći neplanirane prekide u snabdijevanju, prouzročene nezgodama, kao i namjerne prekide. Na međunarodnom, to bi značilo: ne voditi previše antagonističku vanjsku politiku prema onima o kojima nam

8 Ravetz, „Science for the post-normal age“.

9 J. Ravetz, i S. O. Funtowicz, „Post-Normal Science: an insight now maturing“, *Futures* 31:7 (1999), str. 641-646.

ovisi snabdijevanje enegrijom, kao i izbjeći energetska ovisnost o malom broju država. Ali, to je samo polovina jednadžbe. Moramo poduzeti mjere za smanjenje emisija ugljika, promovirati energijsku efikasnost, ubrzati prelazak na niskougljične tehnologije i osigurati da tržište energije bude umjereno konkurentno te da njime ne manipuliraju špekulanti. Dvesti sve ove različite elemente energetske sigurnosti u jednu dosljednu politiku nije nimalo jednostavno. Složenost je prirodni nusproizvod činjenice da većina naših problema ima globalnu dimenziju.

OSIM TOGA, GLOBALIZACIJA USLOŽNJAVA SVE, NE SAMO ŠTO SMO ZBOG NJE MEĐUSOBNO OVISNI NEGO I ZATO ŠTO POVEĆAVA NAŠU MEĐUSOBNU POVEZANOST.

U globaliziranom svijetu, sve je povezano sa svime. Ništa ne postoji, niti se događa u izolaciji. Uzmimo, naprimjer, nedavnu pojavu svinjske gripe. Ona nije samo zdravstveni i medicinski problem, ona je i problem intenzivne poljoprivrede. Vjerovatno nije slučajno što je epicentar epidemije, meksički grad La Gloria, udaljen samo pet milja od gigantskog kompleksa za uzgoj svinja, u posjedu najvećeg svjetskog proizvođača svinjskog mesa, Smithfield Foodsa. Međutim, Smithfield Foods ne bi bio masovni proizvođač jeftinog prerađenog mesa da ga potrošači nisu rado kupovali. Dakle, svinjska gripa je i posljedica onoga što se i kako se jede: da cijenom odgovara i da zadovoljava potrebe potrošača – da bude što jeftinije, da ga ima što više i da bude dostupno cijele godine, neovisno o sezoni. Osim toga, gripa bi bila lokalizirana da bogataši, turisti i poslovni ljudi ne putuju po svijetu. Zapravo, jedna lokalizirana endemija pretvara se u pandemiju zbog brzine kojom putujemo u različite dijelove svijeta. Kada se već raširi, pandemija postaje i problem zdravstvenog obrazovanja. Zato imamo televizijske oglase koji nam govore da pokrijemo usta kada kišemo i otud iznenadna pojava antiseptičkih gelova za pranje ruku na javnim mjestima.

Ako to nije dovoljno, tu je još jedan trend zbog kojih su stvari još složenije. U postnormalnim vremenima promjene su brze i često se dešavaju istovremeno. Pogledajmo, naprimjer, kako se globalna ekonomija preobrazila tokom jednog jedinog vikenda 13–14. septembra 2008. Vlada SADa, boreći se sa slabostima i nestabilnošću u svom finansijskom sektoru, otkrila je da je to veliki kolektivni zadatak. Složene međusobne veze

između banaka i finansijskih institucija nisu dozvolile ograničena i parcijalna rješenja. Nakon što je jedna banka spašena, uskraćena je pomoć korporaciji Lehman Brothers, čime je pokrenuta lančana reakcija koja će dovesti do kolapsa. Američke banke propadale su u isto vrijeme i iz istih razloga kao i banke u Britaniji i diljem svijeta. Kad je banka zaista propala, zatvorivši vrata poslovanju, finansijski sektor je kolabirao, globalno i istovremeno.

I na geopolitičkoj sceni stvari se dešavaju istovremeno. Dok moć Amerike opada, a Kina postaje supersila, dok Indija proteže svoje ekonomske mišiće, dok se Brazil uzdiže, dok Rusija ponovo vraća pouzdanje, dok japanski utjecaj slabi, dok Evropa učvršćuje svoj eksperiment zajedničkog suvereniteta, dok nedržavni akteri (od multinacionalnih kompanija do AlKaide) jačaju snagu i utjecaj, relativno bogatstvo i moć prelijevaju se sa Zapada na Istok.¹⁰ Kada se toliko stvari dešava istovremeno i mnoge promjene i obrasci dolaze zajedno, otkrivamo koliko je teško shvatiti tu novu složenost; i skoro je nemoguće nositi se s njom.

Prirodu ovog problema vješto je objasnio australijski filozof Paul Cilliers. On piše:

Da bismo potpuno shvatili jedan složeni sistem, moramo ga razumjeti u svoj njegovoj složenosti. Nadalje, pošto su složeni sistemi otvoreni sistemi, moramo razumjeti cijelo okruženje tog sistema prije nego sâmi sistem, a, naravno, i okruženje je i sâmo složeno. Čovjek ne nalazi načina da to postigne. Znanje koje o složenim sistemima imamo zasnovano je na modelima koje smo po ovim sistemima izgradili, ali, da bi oni funkcionirali kao modeli – a ne samo kao imitacija sistema – mora se smanjiti njihova složenost. To znači da neki aspekti sistema uvijek izmiču analizi. Problem pogoršava činjenica da to što je izostavljeno stupa u interakciju s ostatkom sistema nelinearno, pa stoga ne možemo predvidjeti kakve će posljedice smanjenje složenosti imati, a posebno to ne možemo dok se sistem i njegovo okruženje s vremenom razvijaju i transformiraju.¹¹

Tako nam složenost, koja ima onoliki utjecaj na fiziku i biologiju koliki i na ekologiju, ekonomiju, sigurnost i međunarodne odnose, daje važnu lekciju: ideje kontrole i sigurnosti zastarijevaju. Ne postoji jedan model ponašanja, način razmišljanja, jedna metoda kojom bi se došlo do lijeka za sve naše međusobno povezane, složene boljke. „Slobodno tržište“ iluzija je koliko i pretpostavka da će nas nauka ili liberalni sekularizam izbaviti iz sadašnjeg ćorsokaka. Svijet je već dugo vremena jedno složeno mjesto,

10 Martin Jacques, „No one rules the World“, *New Statesman* (30. mart 2009), str. 22-23.

11 Paul Cilliers, „Complexity, deconstruction and relativism“, *Theory, Culture & Society*, 22:5 (2005), str. 255-267.

neprestano povezano. Doba globalizacije u kojem živimo, međutim, razlikuje se od drugih po razmjeri, po snazi veza i direktnosti posljedica i reakcija. U ovo doba više nemamo luksuz vremena da analiziramo, da posmatramo i reagiramo na neželjene ishode, da vodimo debate i upravljamo prividom poretka. Jednostavno prihvatanje činjenice da su svi naši problemi suštinski složeni poučava nas starovremenoj i veoma zapostavljenoj vrijednosti: poniznosti.

HAOS

Složenost je prethodnica i neophodni uvjet sljedeće sile: haosa. Postnormalna vremena postoje u epohi haosa, gdje je ubrzanje uobičajeno, predvidivost rijetka, a male promjene mogu dovesti do velikih posljedica.¹² Haotično ponašanje nije neuobičajen fenomen; oduvijek je postojalo u vremenskim obrascima. Ali, prilično je neobično vidjeti civilizacije, cijela društva ili, zapravo, sve stanovništvo planete da se ponaša prema teoriji haosa.

Glavni razlog za to jeste promijenjena priroda, domet i funkcioniranje mreža. Više smo povezani nego ikada prije u historiji. Cijeli je svijet jedna mreža, unakrsno isprepletena mrežama pojedinaca, grupa, zajednica, institucija, neprekidno povezanih jednih s drugima *emailovima*, internet-skim interesnim grupama, mobilnim telefonima, tekstom, videokonferencijama, *blogovima*, Twitterom, Facebookom, MySpaceom, interaktivnom digitalnom televizijom i cjelodnevnom emitiranjem vijesti. Teško da se može naći mjesto na ovom svijetu gdje čovjek može biti sam. Mobilni telefon u vašem džepu reći će tačno gdje ste onima koji to žele znati i omogućava vam da komunicirate sa bilo kim, u bilo koje vrijeme, bilo gdje. Sve više i više, komunikacija je direktna, sveobuhvatna, uvijek prisutna. Zaista, čini se da danas ne komuniciramo da bismo živjeli, već živimo da bismo komunicirali.

Naravno, nije samo pojedinac stalno povezan s nekim. Sve glavne institucije u društvu sada su umrežene. Globalna ekonomija potpuno je digitalizirana, tako da sada nemamo trgovce, već kompjuterske programe, osmišljene da trenutno reagiraju, što se u trgovanju i radi. Energetske mreže, komunalije, transport, pa čak i institucije vlasti – sve je umreženo. Nema ničeg oko nas, a da je od značaja, da nije uvezano u jednoj ili drugoj

¹² Z. Sardar, *Introducing Chaos* (London: Icon Books, 1999).

mreži – što znači da ideja „nacionalne sigurnosti“ poprima sasvim novu dimenziju.¹³

Pošto je sve povezano i umreženo sa svim drugim, kvar na jednom mjestu indirektno utječe na druge dijelove mreže, remeti ih i čak može dovesti do rušenja cijele mreže. Osim toga, ogroman je potencijal za pozitivne povratne veze, budući da se stvari množe ubrzano i opasno, geometrijskom progresijom. Ovdje na scenu ulaze mali, neznatni, početni uvjeti: oni mogu pokrenuti velike preokrete, pa čak i mala promjena može dovesti do ubrzanog kolapsa. Kompjuterski virus, jedan napad, jedna ostavka – mogu pokrenuti lančanu reakciju, koja, opet, može dovesti naciju ili cijeli svijet do zastoja. Samo zamislite koliko konkurentskih kompanija, regulatornih tijela, institucija zdravlja i sigurnosti, vladinih ministarstava i grupa putnika čine cijelu britansku željezničku mrežu, svi s raznovrsnim interesima, konkurentskim planovima i raznim lijekovima. Najmanje drhtaj na nekoj određenoj tački mreže – lišće na tračnicama, naprimjer – ima indirektno, ponekad višestruke posljedice po cijelu mrežu, da i ne spominjemo napaćene putnike.

Najupečatljiviji primjer haotičnog ponašanja daju berze. Mreža kompjutera povezuje ih u jedno jedinstveno globalno tržište. Investiranja, prijenos kapitala, zajednički poslovi – dešavaju se u trenu, putem elektronskih signala. Neprekidno dolaze povratne informacije iz svih dijelova ekonomskog sistema. Važne su i male promjene. Usponi i padovi pokreću reakcije. Kompjuterski programi koji pokreću razmjenu reagiraju na brojke, neovisno o uzroku. Moć slobodnog izbora iscurila je iz sistema i ustupila mjesto trenutnoj, automatskoj reakciji, čak i kada je ona u potpunosti kontraproduktivna. Ne znamo uvijek koja je mala promjena od značaja, niti koji su je lokalni uvjeti negdje daleko izazvali, niti kuda ona vodi. Pod utjecajem kompjuterskih naredbi za kupovinu ili prodaju, tržišno raspoloženje može brzo umnožiti male promjene i pretvoriti ih u ozbiljnu ekonomsku krizu. Sa stajališta teorije haosa, aktualna ekonomska katastrofa samo je čekala da se desi – i predvidjeli su je mnogi stručnjaci u različitim oblastima. J. K. Galbraith, ekonomski stručnjak s dugogodišnjim iskustvom, koji je karijeru započeo u vrijeme velike ekonomske krize 1929. i *New Deal*a, prije svoje smrti, 2006, više od decenije upozoravao je da će ekonomski mjehur neminovno prsnuti.¹⁴ U knjižarama možemo naći moderna šifrovana upozorenja: knjige u kojima se mapiraju historijski primjeri ekonomskog

13 Neyla Arnas (ur.), *Fighting Chance: Global Trends and Shocks in the National Security Environment* (Washington, DC: National Defence University Press and Potomac Books, 2009).

14 John Kennet Galbraith i Nassim Nicholas Taleb, *The Great Crash: 1929* (London: Penguin, 1992) (prvo izdanje 1954).

mjhura, tulipomanija u Holandiji u 17. stoljeću i mjhur Kompanije „Južna mora“ iz 19. stoljeća itd.

Haotična ponašanja u društvenoj i kulturnoj sferi teže je prepoznati. Imali smo jedan nagovještaj takvog haotičnog ponašanja tokom „naranđaste revolucije“ u Ukrajini 2004, „kedrove revolucije“ u Libanu 2005. i nedavno u pokušaju „zelene revolucije“ u Iranu. Kada se demonstranti počnu ponašati kao mreža i stvarati povratne veze putem interneta i mobilnih telefona, ubrzano povećavaju svoj broj i stječu samoodrživi zamah.

Najilustrativniji primjer kako društvena mreža može redovnu situaciju pretvoriti u haotičnu jesu protesti u Britaniji zbog goriva u septembru 2000. godine. Protesti su počeli kao jednostavne, neorganizirane demonstracije. Međutim, svaki vozač kamiona poslao je putem mobilnog ili *emaila* poruku nekom drugom kamiondžiji. Neposredna komunikacija pretvorila je niz protesta u povezanu mrežu, s pozitivnim povratnim vezama. Tako se ista mala grupa kamiondžija mogla kretati brzo i lahko s jednog stovarišta na drugo i zaustavljati kamione koji su izlazili. Ovdje imamo na djelu „spontanu samoorganizaciju“. Poput vremenskih prilika, protest kamiondžija izgledao je isto sa svih gledišta – i vlada i javnost vidjeli su ga kao kolektivni, impulsivni, neuređeni događaj, koji ne treba uzimati ozbiljno. Ali, kako je protest dobio karakteristike haosa, umalo je izazvao opći zastoj u Britaniji.

Zahvaljujući mobilnim telefonima, *emailovima*, *blogovima*, *tweetovima* i 24satnom medijskom izvještavanju, mi smo stalno obaviješteni. Tako smo pripremljeni da reagiramo automatski, opremljeni da pokrenemo novi obrazac lančanih reakcija. Što je komunikacija lakša, brža, neposrednija i refleksnija – zahvaljujući boljoj komunikacijskoj tehnologiji – tim je vjerovatnije da ćemo stvarati samoorganiziranu paniku i živjeti živote na rubu haosa. Samoorganizirana panika, poput samoorganiziranih narodnih revolucija, sve je više pojava koja se ne može predvidjeti. Ona je vječno prisutna mogućnost na obzorju očekivanja koja se ugrađuje u nestalni i destabilizirani društveni pejzaž. Ona projektuje, mijenja i utječe na procese i proračune upravljanja i odlučivanja. Međutim, da li ona u prvi plan izbacuje pitanja koja su vitalna, marginalna, čisto parcijalna i koristoljubiva, pa čak trivijalna, i da li time opravdava ili proizvodi značajnu promjenu – sasvim je drugo pitanje.

KAO I SLOŽENOST, HAOS NAM DAJE BITNU LEKCIJU: INDIVIDUALNE I DRUŠTVENE OBAVEZE I ODGOVORNOSTI OD VRHUNSKE SU VAŽNOSTI ZA NAŠ KOLEKTIVNI OPSTANAK.

Djela bilo kojeg pojedinca ili grupe, od beskrupuloznih političara do nemarnog socijalnog radnika, mogu izazvati nestabilnost i poremećaj. S druge strane, individualizam, shvatanje da se pojedinac sam može ostvariti i učiniti sve što želi, recept je za katastrofu. Kult individualizma postoji u kontekstu moći i hijerarhije, kompleksnih međusobno povezanih mreža i disproporcije. Individualizam jača moćne, one koji najvještije koriste poglu moći i koji mogu prenijeti tu moć na grupe koje su sami odabrali. Ne postoji nužno ili obavezno pravilo da će takva individualna moć postati obuhvatna, opsežna i jednako raspoređena ili ciljana na dobrobit kolektiva. Pogledajte kako je mali broj pohlepnih bankara bio potreban da sruši ekonomiju cijelog svijeta. Čak i manja grupa terorista 11. septembra pokrenula je lanac reakcija koje su dovele do uspona neokonzervativne ideologije u SADu i Evropi, promijenile tok iračke, afganske i pakistanske historije, redefinirale pojam sigurnosti, otkrile granice američke moći i inicirale masovne proteste i nezadovoljstvo širom svijeta, da ne spominjemo milione ubijenih, osakaćenih ili beskućnika. U postnormalnim vremenima, svijet zaista mogu uništiti djela nekolicine opasnih pojedinaca.

KONTRADIKCIJE

U složenom, umreženom svijetu, sa bezbroj konkurentnih interesa i ideologija, planova i želja, u svijetu koji se ponaša haotično, malo se šta može uraditi, osim riješiti se kontradikcija. One su prirodan proizvod brojnih antagonističkih društvenih i kulturnih mreža koje se nadmeću za prevlast. Napokon, kao što je to još Newton utvrdio, svaka akcija ima reakciju, jednakog iznosa i suprotnog smjera. „Kontradikcije upućuju na činjenicu da sve, svaka politika, ima svoju cijenu“, kaže Ravetz, koji je u junu 2009. proslavio svoj 80. rođendan. „Bez obzira na to kako mi gledamo na progres i na to šta mislimo koliko nam dobra donosi, on uvijek ima štetne nuspojave. Nema postignuća niti dobra koje ne iznjedri i malo zla.“¹⁵ I kontradikcije se javljaju u

15 Jerome R. Ravetz i Silvio O. Funtowicz, „Emergent complex systems“, *Futures*, 26:6 (1994), str. 568-582.

vidu različitih istina: mogu biti komplementarne, gdje su suprotne sile u dinamičnoj ravnoteži; ili destruktivne, gdje borba dovodi do kolapsa; ili kreativne, gdje se kontradikcija rješava transformacijom.

U postnormalnim vremenima dvije kontradikcije privlače posebnu pažnju.

Prva se tiče promjene. Sada je moderno tvrditi da prolazimo kroz promjenu bez presedana. Stvari su se uvijek mijenjale, ali ne ovakvim ubrzanim tempom kakvom svjedočimo danas. Uzmimo, naprimjer, informacije tehnologije, koje svake godine udvostručuju svoju moć, mjerenu cijenom, učincima i propusnošću podataka. U 25 godina, ona je pomnožena s milijardom, otkako smo s tranzistora došli do moćnijih tehnologija kao što su nanotehnologija ili molekularno računarstvo. Slično, naša sposobnost genetskog sekvenciranja udvostručuje se svake godine. Da bi se sekvencirao HIV, trebalo je 15 godina, a virus SARSa sekvencioniran je za 31 dan. Dakle, ne radi se samo o tome da su promjene brze, već i da se sama stopa promjene mijenja – ekspanzionalno ubrzanje sada je norma.

Pa ipak, ogromni prostori planete i našeg društvenog života kvazistatični su. Struktura britanskog društva, sa svojim klasnim privilegijama i usađenim naklonostima prema Etonu i Oxbridgeu¹⁶, nije se promijenila stoljećima. Novosnovani britanski Vrhovni sud čine pravni lordovi, među kojima samo dvojica, predstavnici Škotske i Sjeverne Irske, nisu obrazovani na Oxfordu ili Cambridgeu. Satiruće siromaštvo u Africi loše je kao i u kolonijalno doba – ako mnogima nije i gore. Bogatstvo u državama raspodjeljuje se u korist elita, kao i uvijek.¹⁷ Zapravo, dinamička se nesrazmjera povećava. U periodu nakon Drugog svjetskog rata, rast ekonomskog standarda pratila je šira raspodjela bogatstva, čime su se stvarala pravednija društva, posebno u razvijenim, industrijaliziranim državama. Od 1980ih, ne samo da se raspodjela bogatstva vratila na modele iz 19. stoljeća već je ekspanzionalni progres išao dalje od tih normi. Plaća izvršnog direktora neke kompanije danas je obično od tri do 400 puta veća od plaće većine uposlenika. Veći dio bogatstva u zemljama poput Britanije i SADa koncentriran je u rukama 1% ljudi, koji posjeduju koliko 90% ostalog stanovništva zajedno. U svijetu obilja hrane, oko 850 miliona ljudi svaku večer gladni idu na spavanje.¹⁸ Iako su u svijetu u razvoju žene glavni proizvođači

16 Oxbrige – *portmanteau* (spojeni naziv) za Oxford i Cambridge (*prim. prev.*)

17 John Hills, *New Inequalities: The Changing Distribution of Income and Wealth in the United Kingdom* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

18 Per Pinstrup-Anderson i Fuzhi Cheng, „Still hungry: one-eighth of the world's people do not have enough to eat“, *Scientific American* (septembar, 2007), str. 96-103.

hrane, više od 60 procenata gladnih u svijetu su žene. Ratova i nasilnih sukoba ima kao uvijek. Što se više stvari mijenja, čini se da ih tim više ostaje isto.

Druga kontradikcija odnosi se na znanje.

**IAKO SE ZNANJE POVEĆALO I JOŠ SE POVEĆAVA, MUNJEVITOM
BRZINOM, U SVIM SFERAMA, SAD IZGLEDA DA SMO VEĆE
NEZNALICE NEGO IKAD.**

Pogledajmo samo kako nam je ograničeno znanje o drugim kulturama – o islamu, naprimjer, ili o autohtonim kulturama Latinske Amerike, ili o iznimnoj raznolikosti Indije ili Kine. Sve veća ksenofobija širom svijeta nije samo alarmantna, ona je pokazatelj dubokog neznanja. Dok nas bombarduju informacijama o skoro svakoj temi, imamo vrlo ograničene sposobnosti da istinski razlučimo šta je važno, a šta beznačajno.

Osim toga, postnormalna vremena daju novu dimenziju našem neznanju. Mnogim savremenim problemima svojstvena je nesigurnost koja će se moći riješiti tek nekad u budućnosti. Uzmimo virus svinjske gripe. Ne znamo tačno kako će taj virus mutirati u bliskoj budućnosti. To je nešto što ne možemo znati sve dok virus stvarno ne mutira – a može mutirati u mnogo formi i na mnogo načina. Isto se može reći i za genetski modificiranu hranu. Ne možemo biti apsolutno sigurni da je ta hrana sigurna sve dok ne prođe hranidbeni lanac i ne postane dio naše svakodnevne ishrane. To su stvari koje ćemo otkriti za deset ili za dvadeset godina. Isto se može reći i za nanotehnologiju i mnoge potrošačke proizvode za koje se koriste nanomaterijali, od krema za kožu do dezinfekcionih sredstava. Njihove prave sekundarne i tercijarne nuspojave otkrit ćemo tek nakon što ih, tokom određenog vremena, budemo konstantno upotrebljavali. Do tada, moramo živjeti s rizicima i u neznanju.

S obzirom da probleme, koji su međusobno povezani, ne možemo izolirati pa ih rješavati u odvojenim paketima, otkrivamo da kakvo god rješenje našli, uvijek ima još nešto što nije riješeno i što se ne može riješiti. Često nismo ni svjesni neriješenih ostataka problema sve dok se ne pojave u drugom obliku ili dok ne bude prekasno. Kriza u automobilskoj industriji dobar je primjer. Mnogo smo truda uložili u spašavanje proizvođača automobila kao što su GM, Vauxhall i LDV. Oni su ključni dio našeg proizvodnog

sektora, vitalni dio naše privrede i hiljade radnih mjesta ovisi o njima. Mi znamo da ispušni gasovi igraju veliku ulogu u globalnom zagrijavanju, te da jeftinog benzina brzo nestaje, tako da tražimo od proizvođača automobila da preusmjere proizvodnju na električna ili hibridna vozila. Međutim, u nastojanju da riješimo problem proizvođača automobila, ekonomije, zapošljavanja, okoliša i prirodnih resursa, ispuštamo iz vida jednu bitnu komponentu svih ovih međusobno povezanih problema: sâmi automobil. Jer, zaista, koliko automobila možemo fizički smjestiti na ovu planetu? Šta u budućnosti može zamijeniti automobil kao održivi način prijevoza? Kako bi izgledao svijet bez automobila? Kako to Kingsley Dennis i John Urry pokazuju u svojoj briljantnoj studiji *Poslije automobila*,¹⁹ mi to ne znamo, jednostavno zbog toga što smo ovu dimenziju problema potpuno izbacili iz vidokrug; da bismo otkrili alternative, moramo zamisliti nezamislivo i postaviti ona pitanja koja vrebaju u sjeni neznanja. Općenito, ne znamo za alternative i šanse za stjecanje novog znanja izgubljene su. Problem neznanja se ne može riješiti putem redovnih istraživanja; stoga i nemamo pojma da ta problem postoji.

DAKLE, BIJE NAS TROSTRUKI PEH NEZNAJNA, TJ. NEZNAJNE NA KUB – NEZNAJNE DA POSTOJI NEZNAJNE, UGRAĐENO NEZNAJNE O MOGUĆIM RIZICIMA NOVIH PROMJENA TE NEZNAJNE KOJE PROISTJEČE IZ PREOPTEREĆENJA INFORMACIJAMA. ZA RAZLIKU OD OBIČNOG NEZNAJNA, KOJE JE PRAZINA KOJA SE POPUNJAVA ISTRAŽIVANJIMA I ZNAJNIMA, DA BISMO UKLONILI „NEZNAJNE NA KUB“, MORAMO RADIKALNO PROMIJENITI NAČIN RAZMIŠLJANJA.

Kontradikcije mogu biti paradoksalne, ali su vrlo korisne. Osiguravaju nam stajalište s kojeg ne možemo pojednostavljeno analizirati probleme ili situacije. Prisiljeni smo razmotriti sukobljene trendove, gledišta, činjenice, hipoteze i teorije, i shvatiti da se svijetu ne mogu ponuditi naivna jednodimenzionalna rješenja. Međutim, to ni u kom slučaju nije neminovani zaključak. Najsažetiji iskaz hipoteze o „neznanju na kub“ dao je bivši američki ministar odbrane Donald Rumsfeld, svojim čuvenim govorom o „nepoznatim nepoznanicama“, a koji sâm nikada nije promijenio jednodimenzionalni, nemilosrdni politički kurs koji mu je prvi pao na pamet.²⁰

19 Dennis Kingsley i John Urry, *After the Car* (Oxford: Polity, 2009)

20 Dostupno na: http://en.wikipedia.org/wiki/Unknown_unknown i www.youtube.com/watch?v=_RpSv3HjpEw.

I složenost i kontradikcije ukazuju da svaki dati problem ima više dimenzija; i da nema zasebnog, parcijalnog gledišta s kojeg se svi problemi mogu obuhvatiti. Iz toga slijedi da nijedan problem ne mora nužno imati „pravi“ ili „pogrešan“ odgovor. Zapravo, u postnormalnim vremenima, aristoteljska logika dio je problema, a ne rješenja. Da bismo bolje razumjeli problem, moramo uzeti u obzir da odgovori mogu obuhvatati oboje (i dobro i loše), kao i to da ne moraju obuhvatati nijedno (ni dobro ni loše). Takva četverostruka logika omogućava nam da razmišljamo u više pravaca i da tako bolje zahvatimo složene probleme s kontradiktornim tenzijama. A najbolji način da se razmišlja u više pravaca jesu dijalog i diskusije. Mnoge nezapadne filozofije zasnivaju se i vične su takvom načinu razmišljanja – mi bismo mogli, ako bismo htjeli, mnogo dobiti kada bismo te tradicije ozbiljno uzeli u obzir. Čak i samo osnovno razumijevanje problema nameće dijalog o njegovim različitim dimenzijama i podrazumijeva čitav spektar gledišta i interesa, među kojima su gledišta i interesi stručnjaka, laika, odraslih, djece, ljudi različitog društvenog i kulturnog porijekla, različitih etičkih shvatanja, a uzimaju se u obzir i potrebe neljudskih vrsta. Kontradikcije se možda neće riješiti debatama i diskusijama, ali se njima može upravljati i o njima pregovarati kroz sporazumni dijalog.

NESIGURNOST

Kada se kontradikcije, složenost i kaos spoje s ubrzanim promjenama, jedini siguran ishod jeste – nesigurnost. U normalnim vremenima malo je toga nesigurno i time se dá upravljati. Ali, u postnormalnim vremenima nesigurnost je u središtu svega.²¹ A pošto je sve međusobno povezano, složeno, haotično i mijenja se vrlo brzo, onda se ništa zapravo ne može pouzdano opisati. Stara predviđanja, na koja se naša ekonomija i politika toliko oslanjaju, nemaju vrijednosti u situacijama brzih i naglih promjena, nepoznatih do sada. Prognozi rasta za sljedećih šest mjeseci koju daje Trezor automatski protivrječi Engleska banka, a neki ugledni *think-tankovi* iznijet će u svojim studijama sasvim drugačije prognoze. Sve su te prognoze ispravne, i nijedna nije ispravna. Moramo se uhvatiti ukoštac s nesigurnošću svojstvenom tim prognozama, da bi one imale imalo smisla. Nesigurnost je možda jedino u što možemo biti sigurni, ali nije ugodna, a ni politički ili

21 Gabriele Bammer i Michael Smithson, *Uncertainty and Risk: Multiple Perspectives* (London: Earthscan, 2009).

društveno prihvatljiva osnova na kojoj bismo raspravljali o zaista teškim izborima.

U bilo kom političkom pitanju ima mnogo nesigurnosti i s time se moramo nositi. Uzmimo slučaj goveđe spongiformne encefalopatije (BSE ili „kravlje ludilo“), bolesti mozga krava, koja se pojavila u Ujedinjenom Kraljevstvu 1980ih, za koju se danas zna da je izazvana intenzivnom poljoprivredom i neprirodnom praksom hranjenja (travojedna stoka hranjena je ostacima uginulih ovaca i krava). Kako se epidemija širila, naučni savjetnici počeli su manipulirati nesigurnim informacijama o tome koliko će u konačnici bolest koštati ekonomiju, o cijenama masovnog klanja i o malo vjerovatnoj, ali ipak zamislivoj mogućnosti prenošenja te bolesti na ljude. Čak i kada su mačke počele od nje obolijevati 1990, još uvijek nije bilo sigurno koliko je opasna po ljude. Kada je 1996. potvrđeno postojanje ljudske forme te bolesti, nastala je i kratko potrajala opća panika, nakon čega se zemlja smirila u očekivanju da vidi – hoće li to biti izolirane tragedije ili masovni užas. Do februara 2009, u Britaniji je umrlo 164 ljudi, oboljelih od ljudske forme BSE-a, poznate kao Creutzfeldt-Jakobova bolest.

U skoro svakoj aktivnosti planiranja nesigurnost postaje ozbiljan problem. Naprimjer, nakon poplava u Britaniji 2008, planeri su morali procijeniti mogućnosti poplava u budućnosti u istim područjima, vjerovatnoću konflikata između područja (sprečavanje poplava uzvodno može povećati opasnost nizvodno), ugroženost imovine i poslova, i, također, suočiti se s problemima osiguranja i odgovornosti za prošle i buduće štete. Svakoj komponenti tog problema bila je svojstvena nesigurnost s kojom se moralo izboriti.

Na globalnom planu, nesigurnost predstavlja ogromne prilike i rizike. Kockajući se s neizvjesnim ishodom, određene institucije, kao što su investicioni *hedge* fondovi i manipulatori valutom, mogu zaraditi ogroman profit. U postnormalnim vremenima pojedinci koji djeluju na globalnom nivou mogu steći astronomsko bogatstvo zapanjujućom brzinom. Pogledajte koliko se u posljednje vrijeme povećao broj milijardera. U svojoj knjizi *Superklasa*,²² Rothkopf, naučnik iz Fondacije za međunarodni mir „Carnegie“, procijenio je da se nešto preko 6.000 ljudi enormno obogatilo samo u proteklim dvjema decenijama. Ovi ljudi, uglavnom u poslovima trgovanja i finansija, imaju „daleko veću moć nego ijedna druga grupa na svijetu“. Ova nova superklasa „samonikla“ je i, kao i svaka samonikla plutokracija prošlih vremena, veže se uz utvrđenu hijerarhiju moći koju stvaraju

22 David Rothkopf, *Superclass: The Global Power Elite and What they are Making* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2008).

bogatstvo i povlastice. Posljedica je da se povećavaju deformacije i nesrazmjere svojstvene društvenom poretku. Ali, ova nova superklasa razlikuje se po tome što je „globalno usmjerena, globalno ovisna, globalno aktivna“, ona postoji iznad i izvan nacionalne pripadnosti i opredijeljenosti, koju može koristiti kao strateško oruđe da poveća svoje blagostanje. Njihovo bogatstvo uveliko ovisi o tome što su u mrežama i što igraju na globalne nesigurnosti.

Dok su prilike date samo nekolicini, rizici su zajednički cijeloj planeti. Ekonomsko blagostanje nekolicine znači finansijsku i ekološku katastrofu za mnoge. U postnormalnom društvu, nesigurnosti i rizici, stvarni i pretpostavljeni, postaju dominantno obilježje svakodnevnog života ljudi cijelog svijeta. U siromašnim društvima, novonastali rizici postaju pitanja života i smrti i vode ka propadanju postojećih institucija i sistema za podržavanje života. Utjecaj klimatskih promjena, naprimjer, mnogo je dramatičniji u zemljama u razvoju. Prema jednom novom izvještaju Globalnog humanitarnog foruma, globalno zagrijavanje sada uzrokuje oko 300.000 smrtnih slučajeva godišnje i direktno pogađa 300 miliona ljudi u najmanje razvijenim zemljama.²³ Više od polovine siromašnih u svijetu direktno su ugroženi, a nekih 500 miliona pod ekstremnim rizikom vremenskih nepogoda, koje sa sobom nose glad, bolesti, siromaštvo i gubitak sredstava za život.

Spoj neznanja i nesigurnosti, kao i tendencija ka haotičnom ponašanju, kontradiktorne analize i složena pitanja sigurnosti i rizika – sve to znači da je trenutna opcija „uobičajenog poslovanja“ opasno zastarjela. U postnormalnim vremenima, konvencionalni način razmišljanja i ponašanja nije ništa više nego zazivanje bliske katastrofe. Neke ideje koje su u temeljima zapadnog, kapitalističkog društva, kao što su „progres je od suštinske važnosti“, „modernizacija je dobra“ i „učinkovitost je neophodna“, već odavno se ne mogu „prodati“.

PROGRES, MODERNIZACIJA, EFIKASNOST

Uzmimo ideju progresa zasnovanu na neprekidnom i stalnom ekonomskom rastu. Postoje prirodne granice dokle možemo rasti: to su granice naše planete i ograničenost resursa. Međutim, upravo su nas nekontrolirani linearni progres i ubrzani rast i doveli do ruba haosa – dalji linearni

23 Global Humanitarian Forum, *Human Impact Report: counting the human cost of climate change* (Geneva 2009).

progres, s ovim ogromnim globalnim rizicima, mogao bi nas gurnuti u bezdan. Moramo napraviti iskorak – od ideje progressa ka ideji stabilnog stanja. Drveće, naprimjer, ne raste dalje nakon što dosegne prirodnu visinu – dalji rast bio bi samouništenje. Mnoga arheološka istraživanja ukazuju da je takva sudbina već zadesila neka ljudska društva: drevne civilizacije koje su prerasle svoje ekološke, tehnološke, političke i društvene kapacitete ubrzale su vlastitu katastrofu i propast.²⁴ Pretpostaviti da naše ekonomije mogu i dalje rasti ubrzanim tempom bilo bi veoma nepromišljeno.

U ideji ograničenog rasta nema ničeg novog: to je stara hipoteza engleskog demografa Malthusa, odbačena u 19. stoljeću zbog industrijalizacije i poljoprivredne revolucije – da ne spominjemo koliko su moć imale kolonijalne vlasti da izopače i definiraju ideju. Zahvaljujući uglednom izvještaju *Granice rasta*, koji je sačinila organizacija Rimski klub 1960ih, postali smo svjesni cijelog tog koncepta.²⁵ Pa ipak je nakon objavljivanja izvještaja uslijedilo najveće potrošačko obilje u ljudskoj historiji, praćeno rasipanjem prirodnih resursa za proizvodnju sve više i više jednokratnih, lahko zamjenjivih, svake godine nadograđivanih sprava, i otpočelo se s potrošačkim načinom života.²⁶ I, logično, sada neke od najmnogoljudnijih država svijeta vide mogućnost da ugrabe svoje mjesto u ovoj potrošačkoj nirvani. Njihovom zahtjevu, zasnovanom na pretpostavci da će se milijarde stanovnika izvući iz siromaštva, kao etičkom i ljudskom zadatku, ne može se udovoljiti. Ipak te težnje, bez obzira što su etički neupitne, pred svakog postavljaju dilemu. Ono što se smatra normalnim – jednostavno se ne može ostvariti.

Modernizacija je također postala opasna ideja. Svjedoci smo kako se ostvarila tzv. modernizacija sistema zdravstvene zaštite (NHS) u Velikoj Britaniji: što je više moderniziran, sve je manje efikasan. Što više umrežite neku instituciju poput NHSa, ona biva sve složenija i haotičnija, u prvi plan izbija sve više kontradikcija i neznanja, sve je sklonija rizicima i greškama. Ti su rizici inherentni, stvaraju ih sâme moderne institucije; ti rizici pogađaju sâme te moderne institucije kao bumerang, prije nego zahvate i nas ostale. Osim toga, modernizirati znači lišiti neku instituciju društvene uloge i savjesti. Osnova modernizacije je birokratizacija i, na što ukazuje klasična formulacija Maxa Webera, birokratija je namjerno osmišljena kao

24 Brian Fagan, *The Great Warning: Climate Change and the Rise and Fall of Civilization* (Bloomsbury Press, New York, 2008).

25 Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers i William W. Behrens III, *The Limits to Growth* (New York: Universe Books, 1971).

26 Eleonora Barbieri Masini i Sam Cole (ur.) „Limits to Growth Revisited“, *Futures* (spec. ed.), 33:1 (2001).

bezlična i nelična, da bi bila nepristrana, da bi se prema svakom odnosila po istom rutinskom postupku. Na nekom nivou, ona doprinosi pravičnosti i ravnopravnosti. Međutim, bezlični, nelični, bezobzirni aspekti birokratije, kao što komentatori od Kafke²⁷ do Baumana²⁸ govore, mogu ići protiv humanosti, razbora i logike i učinkovito doprinosti čistom zlu, jednako kao i općem dobru. Oni koji rade u birokratiji slijede procedure, slijede pravila, bez osjećanja lične odgovornosti. Kada se suoče s ljudskom zbiljom, kakva im se podastire, oni ne smiju odlučivati po slobodnoj volji. Oni ne posjeduju te institucije, niti upravljaju njima. I oni kojima birokratske institucije pružaju usluge osjećaju se otuđenima i bespomoćnima pred ovim oholim i bezličnim monstrumom. Što više moderniziramo birokratske institucije, to više bivamo nezadovoljni, otuđeni, obespravljani i gnjevni.

Moderne institucije, kao što su banke i razne korporacije, veoma su razgranate i umrežene organizacijske strukture koje nemaju morala i ne osjećaju kajanje. Njihova funkcija je da maksimiziraju profit kroz proces redukcije, gomilanjem sve više moći i resursa, što oni upravo i čine, unoseći sve više rizika u okruženje prepuno neznanja, nesigurnosti i haosa. Indija je imala 130.000 vrsta riže prije nego što je modernizirala poljoprivredu 1970ih; nakon modernizacije, broj vrsta indijske riže sveden je na samo 3.000. Modernizacija reducira raznolikost, a birokratija po definiciji nudi jedan aršin koji odgovara svakom skupu propisa. Kada birokratija nastoji biti umjerena i obuhvatiti svu raznolikost ljudskih okolnosti, ona se udaljava, postaje neobuzdana, netransparentna, nerazumljiva i neprilagođena. Modernizacija i birokratija sve preobražavaju u neutralnu vrijednost, bezosjećajnu rutinu koja podstiče i stvara uvjete za sebične poslove, povećavajući rizike za sve. S obzirom na to da su moderne institucije uzrok ovog problema, one ne mogu biti rješenje.

Isto se može reći i za efikasnost, pojam usko povezan s modernizacijom.

**PRETPOSTAVKA DA SVI MI, POJEDINCI I INSTITUCIJE, POSTAJEMO
SVE EFIKASNJI I DA KORISTIMO SVE NAŠE RESURSE
UČINKOVITIJE, SADA JE BESMISLENA.**

Postoje prirodna ograničenja koliko bilo šta, uključujući sistem zdravstvene zaštite, može biti efikasno. Birokratija je agens efikasnosti, djelujući

27 Franz Kafka, *The Castle* (London: Penguin Modern Classics, 2007) (prvo izdanje 1926).

28 Bauman, Zygmunt, *Modernity and Holocaust* (Oxford: Polity, 1991).

reduktivno i djelujući na sve višim nivoima upravljanja koji ne uspijevaju ostvariti učinkovitu kontrolu. Paradoksalno, u sâmoj ideji efikasnosti postoji nešto njoj svojstveno što stvara neefikasnost. To najbolje ilustrira saobraćaj na autoputevima. Da bismo smanjili zagušenja na autoputu s dvjema trakama, izgradili smo dvije nove trake. Ali, ni četiri trake nisu smanjile saobraćajne gužve – naprotiv, povećale su ih. Zatim smo sagradili autoputeve sa šest traka. Ali, saobraćaj je opet u porastu. Osam traka – i saobraćaj i dalje raste. Onda smo razvili energetske efikasnije automobile. Međutim, vlasnici automobila sve više voze iz razonode; što se performance automobila poboljšavaju, povećava se broj pređenih kilometara.

Jednostavno zapažanje da povećanje efikasnosti korištenja nekog resursa teži da poveća korištenje tog resursa poznato je kao „Jevonsov paradoks“. Prvi ga je opisao William Stanley Jevons 1865. u vezi s ugljem, a danas se koristi da pokaže da trka za efikasnošću u raznim oblastima, kao što su potrošnja fosilnih goriva, pogoršava, a ne poboljšava stvari. U djelu Mit o efikasnosti resursa: Jevonsov paradoks,²⁹ Polimeni i drugi daju brojne primjere od ekonomije i ekologije do tehnologije i okoliša. Povećanje efikasnosti u proizvodnji hrane u Indiji, naprimjer, nije riješilo problem gladi – pogoršalo ga je (ne samo reduciranjem vrsta sjemena). Frižideri postaju efikasniji, ali i veći. Unapređenje energetske efikasnosti na potrošačkom nivou – domaćinstava i pojedinaca – povećava potrošnju energije na makro nivou društva u cjelini. To znači: ne možemo se pouzdati da će nam buduće tehnološke inovacije pomoći da smanjimo potrošnju resursa, te tako zakoračimo u održiviju budućnost. Efikasnost usložnjava i povećava haotično ponašanje; to može dovesti do svakovrsnih nepredvidivih katastrofa.

Vrhunac pretpostavljenih normalnih vremena – liberalna tržišta, koja su deregulirala kapitalizam, postala su postnormalna, što je recept za propast. Sâmi je sistem sada problem iz kojeg moramo naći izlaz. On stvara institucije, forme i prakse koje su kontradiktorne, složene toliko da to prevazilazi objektivne izgledne efikasnog upravljanja i kontrole. On podstiče htijenja i želje koje se ne mogu ispuniti, izuzev za nekolicinu. On stvara težnje ka individualnim slobodama koje, uz viši nivo potrošnje, maskiraju trajno nerasuzmjernu moć, a ona učvršćuje trajne hijerarhijske strukture. Srednja klasa, koja je u zapadnom svijetu nekad bila primarni korisnik usluga sistema, sada je stiješnjena i gleda kako joj opada životni standard, dok uporedno i apsolutno siromaštvo niže klase traje. Nedvojbeno, progres, modernizacija i efikasnost postali su suvišni, ako ne i strašno zastarjeli pojmovi.

29 John M. Polimeni, Kozo Mayumi, Mario Giampietro i Blake Alcott, *The Myth of Resource Efficiency: The Jevons Paradox* (London: Earthscan, 2009).

VRLINE

Moramo naći put ka novim normalnim vremenima. Problem je, međutim, u tome da što je manje prostora, vremena i spremnosti da se uključimo u dosljednu raspravu, stvari bivaju sve složenije, kontradiktornije i haotičnije. Liberalna demokratija i njene historijske forme organizacije – od odziva birača na glasanju do članstva u političkim partijama – aktiviraju sve manje i manje građana. Spontani samoorganizirani aktivizam, kao što su globalni antikapitalistički protesti, iako privlačan, ipak je stvar ličnog izbora. Učešće u pokretima i njihovi programi djelovanja često nisu postojani. Ti pokreti mogu se rasturiti onako brzo kako su i oživjeli, a da njihov aktivizam nije imao transformativni utjecaj. Spontani i reaktivni, mogu doći i otići a da ne stvore nikakvu trajnu političku strukturu ili da ne promijene one koje već postoje. Osim toga, samoorganizirane mreže i pokreti mogu lahko biti motivirani i panikom, strahom i ksenofobijom, što je recept za populističku mobilizaciju i fašistički aktivizam, ali mogu i zahtijevati socijalnu pravdu. Dakle, samoorganizirane mreže ne daju garancije: nema prirodnog pravila po kojemu bi aktivizam bio, trebao biti ili će biti posvećen isključivo općem dobru. Niti ima pravila da te mreže treba da zauzimaju izbalansirane stavove i promišljaju rizike i koristi od svojih programa djelovanja. U prirodi mnogih samoorganiziranih mreža koje se javljaju zaista je unošenje nemira u neko doba, tako što postavljaju jedno, simplificirano pitanje i nude jednodimenzionalne recepte, te na taj način povećavaju opasnosti, animozitet i nezadovoljstvo u društvu kao cjelini.

Da bismo našli izlaz iz postnormalne egzistencije, moramo naučiti kako pregovarati, kako pretvoriti aspiraciju u transformaciju. Kako ćemo se organizirati, slušati i razborito uključiti svakog u diskurs o djelovanju za zajedničko dobro?

**MORAL KOJI TREBA IZVESTI IZ KARAKTERISTIKA
POSTNORMALNIH VREMENA ČINE DAVNAŠNJE VRLINE:
PONIZNOST, SKROMNOST I ODGOVORNOST.**

Moramo početi sa priznanjem da u mnogo čemu ne znamo i ne možemo znati koliko će sigurnost nas kao pojedinaca, društava i vrste biti ugrožena.

PRETPOSTAVKA DA SE STVARI MOGU TOTALNO „KONTROLIRATI“ I DA SE NJIMA U POTPUNOSTI MOŽE „UPRAVLJATI“ NE ZNAČE NIŠTA U VREMENU KADA PROBLEMI NEMAJU „ISPRAVAN“ ILI „POGREŠAN“ ODGOVOR, VEĆ ZAHTIJEVAJU VIŠE STAJALIŠTA, IZ JEDNOSTAVNOG RAZLOGA – DA BISMO ZAHVATILI NJIHOVE PRAVE DIMENZIJE.

Poniznost, skromnost i odgovornost nisu nekakvi dodaci, već neophodne vrline, suštinski zahtjevi življenja s nesigurnošću i složenošću.³⁰ Pošto nikada ne možemo ukloniti nesigurnost i imati potpunu kontrolu nad situacijom, naši zahtjevi moraju, po definiciji, biti skromni. Slično, nikada ne možemo imati potpuno znanje o složenim sistemima; ono će uvijek biti uvjetno i privremeno. Moramo priznati da neznanje prati sve što mislimo da znamo. Dakle, moramo biti skromni u zahtjevima za takvim znanjem. Ne priznati nesigurnost i složenost određenih situacija nije samo tehnička greška, kako to Cilliers uočava, već i *etička*.³¹

Zapravo, etika i samo etika je to što nas može voditi iz ovog postnormalnog ćorsokaka. Ako se hoće ovladati ovim neophodnim vrlinama, onda se nova normalnost, koja se dogovara u uvjetima postnormalnih vremena, mora zasnivati na etičkoj debati. Etika nije ni otuđena, ni nelična; ona se može primijeniti jednako na lično kao i na globalno. Moć je etike da nadilazi mjere koje joj daju prvenstvo u konceptualizaciji nove normalnosti. Etika nam može dati principe ujedinjujućeg osjećaja pravca kojim idemo, na svim nivoima organizacije, tako što će nam sidra dati vrline koje trebamo – poniznost, skromnost i odgovornost – da bismo stigli na određite. Potreban nam je diskurs koji će objasniti kojim smo etičkim principima odgovorni, kojih se moramo pridržavati kada pravimo izbore, iskazujući poniznost i skromnost u razumijevanju problema, tražeći rješenja uz svu nesigurnost, pa time i uz rizike i nesavršenosti koje prihvatamo kao uobičajene elemente naših svakodnevnih djela.

Naći etički odgovor na postnormalne dileme nije ni u kom slučaju lak posao; mnogima će to izgledati kao povratak starinskim vrijednostima ukorijenjenim u religijskim uvjerenjima. U tom slučaju valja se prisjetiti da je modernost, temelj normalnosti, i sâma zapravo jedan sistem uvjerenja. Modernizacija, progres, birokratija, nauka i sve discipline modernog znanja istupaju skupa s jednom bogatom potpornom mitologijom

30 Stephen Chan, *The End of Certainty* (London: Zed Books, 2009).

31 Paul Cilliers, „Complexity, deconstruction and relativism“.

čije je glavno načelo zabluda da su one vrijednosno neutralne, univerzalne i suštinski dobre. Dospjeli smo u postnormalna vremena dijelom zbog toga što smo dopustili da nas ovakva razmišljanja ubijede da su sistemi koje smo izgradili neminovno i uvijek, u sebi i po sebi, odgovor na sve zahtjeve ljudskog napretka. Ukratko, time smo etiku suštinski načinili izlišnom. Doživjeli smo da spoznamo kako to više nije održiva pretpostavka. Logika i racionalnost, vrline modernosti, same ne mogu obezbijediti promjene koje moramo napraviti u načinu života, ako se hoćemo suočiti s izazovima postnormalnih vremena. Etička odgovornost, koja naglašava i vrijednosti i vrline, mora priteći u pomoć logici i razumu. Bez presudnog osjećaja etičke odgovornosti teško je zamisliti da se bogati i moćni mogu nagovoriti da budu skromniji u potrebama i načinu života, ponizniji, zapravo spremniji da obuzdaju svoju rasipnost i nesrazmjerno korištenje ograničenih globalnih resursa.

Ovdje moramo istaći nešto drugo, veoma važno. Svaki društveni, kulturni, politički, filozofski i religijski nazor poznat čovječanstvu mora nas naučiti kako da prakticiramo njegova etička načela. A to nas dovodi do drugog slona u sobi, zapravo, više do jednog monstruoznog runastog mamuta. Vrijednosno neutralne univerzalije, ugrađene u sisteme znanja, progressa, modernizacije i birokratizacije, trebale su nas osposobiti da nadiđemo nerješive probleme raznolikosti uvjerenja. Različito formulirana uvjerenja, svako sa svojim posebnostima i ograničenjima, pri čemu svako tvrdi da isključivo ono posjeduje prave odgovore, doživljavaju se kao barijere za šire kritičko istraživanje, pa time i kao kočnice ljudskog napredovanja. U jednom smislu, spona sekularne modernosti obavila je svoj zadatak – dovela je cijeli svijet u istu dilemu: kakvo će biti postnormalno uređenje. Etička debata, koju moramo razviti, i odgovornost, koju moramo izgraditi, moraju nadići ograničenja i tradicije i modernosti. Mora se početi s prihvatanjem postnormalnog aksioma da nema monopola na istinu i da, stoga, nema garancija da možemo naći odgovore na sva pitanja. Prihvatiti to da nema pravog i pogrešnog odgovora ne znači da moramo napustiti potragu za istinom ili rješenjem, već da moramo u potpunosti promijeniti proces i vrstu ciljeva koje smo postavili u našim nastojanjima. Kada nema pravog i pogrešnog odgovora, svi i svako shvatanje mogu dati doprinos; tada je moguće da svako ima dio rješenja. Umjesto da se vraćamo starim isključivostima i determinizmima, prelazimo na novu vrstu prilagodljivosti i fleksibilnosti u kojoj svako gledište i svaki svjetonazor učestvuju u traženju rješenja za kolektivne probleme. Zapravo, mi ne tražimo

jedan odgovor, odgovor na sve. Ako ozbiljno uzmemo u obzir nesigurnosti, rizike i neznanje, ako prihvatimo poniznost i skromnost kao suštinske atribute u traganju za pravim odgovorima, onda možemo otkriti alternative. Tada je moguće imati i zajedničke ciljeve koji se ostvaruju na različit, lokalno odgovarajući način i moguće je kroz razlike shvatiti zajedničke principe.

Ne možemo izbrisati prošlost i početi ispočetka. Put u novu normalnost počinje sa svim složenostima i kontradikcijama naše zbrkane stvarnosti. Odgovornost počinje tako što tu stvarnost preuzimamo u stvarima koje poznajemo i koje su nama dragocjene, a koje dolaze upakovane u svu raznolikost naših kultura, historija i uvjerenja. Ovome moramo dodati etičku jasnoću, jedno stanje uma u kojemu priznajemo da nas sve muči neznanje i da niko od nas, nijedna tradicija ili nazor, nema prave odgovore.

Nova normalnost ne može tražiti pojednostavljene univerzalije. Novu normalnost moramo naći kroz višestruke i raznovrsne formulacije svih univerzalističkih nazora koji postoje. Ona mora uključiti složenost čovječanstva i uzeti u obzir složenost globalnog okruženja koje nam je zajedničko na mnogo načina. Samo etički jasne odgovornosti da se bude čovječnim, u svakom pojedinom svjetonazoru, mogu nas približiti boljem međusobnom razumijevanju, a ono nam omogućuje da simultano prevodimo, da kroz razlike uvidimo zajednički princip, a time postignemo i djelotvoran globalni dogovor. U postnormalnim uvjetima, da bismo bili fleksibilni, prilagodljivi i osjetljivi za izrazito različite početne uvjete, moramo razviti etičku oštrinu kako bismo povećali raznolikost odgovora. Ne tražimo jedno rješenje, već mnoge alternative koje stvaraju pozitivnu povratnu vezu i daju impuls zajedničkim principima. Takav jedan pristup zahtijeva novi način razmišljanja, angažman i učešće svih.

IMAGINACIJA

Najvažniji sastojci za suočavanje s postnormalnim vremenima, kako Cilliers smatra, a i ja tvrdim, jesu imaginacija i kreativnost. Zašto? Zato što nemamo drugog načina da se nosimo sa složenošću, kontradikcijama i haosom. Imaginacija je glavno oruđe, zapravo, smatram da je jedino oruđe koje nas vodi od jednostavne racionalne analize ka višoj sintezi. Iako je imaginacija neopipljiva, ona stvara i oblikuje našu stvarnost; iako je mentalni alat, ona utječe na naše ponašanje i naša očekivanja. Mi moramo zamisliti put koji vodi iz postnormalnih vremena. Kakvu ćemo budućnost

nakon postnormalnih vremena zamisliti ovisi o kvalitetu imaginacije. S obzirom na to da je ona ugrađena u kulturu, i ograničena na nju, mi ćemo morati osloboditi široki spektar zamisli iz bogate raznolikosti ljudskih kultura i mnoge načine da osmislimo alternative konvencionalnim, dogmatskim načinima bivstvovanja i djelovanja.

U velikoj mjeri naš sadašnji ćorsokak predstavlja nedostatak imaginacije. Ili bolje reći, predstavlja potčinjavanje imaginacije dogmama. Historija se, kaže Ibn Haldun, historičar i sociolog iz 14. stoljeća, kreće u ciklusima.³² Toynbee,³³ historičar civilizacije iz 20. stoljeća, slaže se. Nije-dan nije istakao da to ciklično kruženje historije zapravo čuva dogme. Jednom kad muka i jad prođu, a stvari se počnu vraćati u normalu, ludačka košulja dogme vraća društvo ka konformizmu. Pogledajmo kako su se brzo finansijska tržišta vratila lošim starim navikama: recesija je skoro prošla, „zeleni izdanci“ ekonomskog oporavka vidljivi na mnogim mjestima, i, kako nam je rečeno, možemo se vratiti uobičajenom poslu, uzdrmanom, ali sačuvanom. I naravno, kaže se da možemo učiti iz svojih grešaka i budućnost će biti bolja i prosperitetnija. To je opasna zabluda. Lagani povratak u sigurnost i sklad prošlosti često znači stvaranje mogućnosti da ponovimo historijske greške. Kako to Jackson živopisno pokazuje u svom djelu *Prosperitet bez rasta*³⁴ i što britanska Komisija za održivi razvoj stalno tvrdi, konvencionalno razmišljanje i tržište pokretano potrošačkim načinom života sada su tako patološki, tako zatrovani, da bi sljedeća kriza izlaska iz zajednice, sljedeći ekonomski krah, sljedeća pandemija i sljedeći efekt globalnog zagrijavanja – zaista mogli nagovijestiti kraj civilizacije kakvu poznajemo. Moramo smisliti bolje puteve. Svima nam je potreban jasniji, jači etički kompas, takav da se više nikad ne ušuškamo, samozadovoljni, čestitajući sebi što će sistem brinuti o nama, o sebi, kao i o krhkom i malenom zemaljskom domu o kojemu svi ovisimo.

Postnormalni svijet je svijet nesrazmjernosti. Nesrazmjernoj raspodjeli moći, bogatstva, resursa i postojećim zahtjevima za trošenjem ovih resursa odgovaraju jedino nesrazmjerni potencijal naših znanja i tehnika da uništimo okoliš o kojem to bogatstvo ovisi. Ubijedeni smo da je prošlost neko drugo mjesto, da ona više ne može objasniti moć i sofisticiranost današnjeg života, niti složenost svijeta koji nastanjujemo. Ali, ako ne

32 Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History* (London: Routledge and Kegan Paul, 1967) (izvornik oko 1380).

33 Arnold Toynbee, *A Study of History* (Oxford: Oxford University Press, 1934).

34 Tim Jackson, *Prosperity Without Growth: Economics for a Finite Planet* (London: Earthscan, 2009).

možemo naučiti lekcije iz historije, onda nam je potreban drugi izvor imaginacije kako bismo zamislili održivije i dostižnije budućnosti.

**NE TREBA NAM SAMO IMAGINACIJA, VEĆ NAM TREBA JEDNA
ETIČKA IMAGINACIJA KOJA MOŽE PRIHVATITI NESIGURNOST I
RIZIKE S KOJIMA SE SUOČAVAMO I OBUHVATITI SLOŽENOST I
RAZNOLIKOST, NJEGUJUĆI VRLINE KOJE NAM NAJVIŠE TREBAJU:
PONIZNOST, SKROMNOST I ODGOVORNOST.**

Nadamo se najboljem: da ćemo preuzeti odgovornost za izbore koje ćemo morati napraviti kako bismo osigurali put u budućnosti kakve smo zamislili, a da naša čovječnost i naša planeta ostanu netaknute.

O postnormalnim vremenima, ponovo

Ziauddin Sardar

U članku „Dobrodošli u postnormalna vremena“¹ tvrdio sam da ulazimo u doba kada će složenost, kaos i kontradikcije postati dominantne teme, a nesigurnost i neznanje drastično će se povećati. Članak je napisan da obilježi kraj mog rada na mjestu urednika časopisa *Futures*; bio je zamišljen kao sažetak onog što sam naučio iz pomnog pregledanja na stotine radova koji su poslani časopisu, i prihvaćenih i odbijenih. Tekst, kako piše Roland Barthes,² tkivo je citata izvedenih iz brojnih središta kulture. „Dobro došli u postnormalna vremena“ pokušaj je sinteze ideja sakupljenih iz građe studija predviđanja i budućnosti. Naravno, ono što će drugi futurolozi od njega načiniti, značenja koja će oni saopćiti, uopće ne ovisi o njegovom autoru: ovisi o tome šta čitatelji učitavaju u tekst, a ne o tome šta sam ja namjeravao reći, šta sam rekao ili nisam rekao. Ipak, bio sam prijatno iznenađen reakcijama i debatama koje je taj rad podstakao. On je razlog za posebno izdanje časopisa *Futures* „Postnormalna vremena“;³ sami termin ušao u upotrebu i dobio na važnosti. Postnormalna analiza sada se proširila iz nauke, gdje je dobro uspostavljena, u studije budućnosti, političku analizu, ekonomsku špijunažu, arhitekturu i kulturno naslijeđe.

Ovdje bih se želio kritički osvrnuti na neke prigovore radu, pokušati odgovoriti na neka pitanja, precizirati nekoliko karakteristika postnormalnog stanja, istaknuti ono postnormalno što se pomalja na horizontu i istražiti šta znači „biti postnormalnim“.

1 Z. Sardar, „Welcome to Postnormal Times“, *Futures* 42:5 (juni, 2010), str. 435-444.

2 R. Barthes, „The death of the author“, *Aspen*, 5-6 (1967).

3 M. W. Davies (ur.), „Postnormal Times“, Special Issue, *Futures* 43:2 (2011), str. 136-227.

POSTNORMALNA VREMENA I (NE)ZADOVOLJSTVO NJIMA

Jedno očigledno pitanje, postavljeno mnogo puta, glasi: Kako možemo imati postnormalno, kada ne postoji nešto što bi bilo normalno? I, uopće, ko definira šta je normalno? Jasno je da je ono što se danas može smatrati normalnim vrlo različito od onog što se smatralo normalnim, recimo, u srednjem vijeku ili u kolonijalnom periodu. Ropstvo i kmetstvo smatrani su normalnim; na kolonijalne podanike gledalo se kao na ljude i kulture koji su, u poređenju s Evropom, bili inferiorni. Nasreću, napredovali smo ili smo se moralno razvili. Osim toga, ono što se u jednoj kulturi smatra normalnim, u drugoj može izgledati kao nenormalno. Tuga se u jednoj kulturi može smatrati normalnom, a u drugoj kategorizirati kao „depresija“ koja se mora klinički liječiti. Dakle, „normalno“ može imati raznovrsna značenja, što psiholozi vrlo dobro znaju. Suprotnost normalnom nije postnormalno, nego nenormalno, tj. abnormalno.

U ANALIZI POSTNORMALNOSTI, UZIMAMO DA JE NORMALNO ONO S ČIME SE UČESTALO SREĆEMO: ONO ŠTO JE PRIHVAĆENO KAO VLADAJUĆI NAČIN ŽIVLJENJA, DJELOVANJA I SAZNAVANJA, ŠTO SE UOBIČAJENO SMATRA STANDARDOM, ONO ŠTO NALAŽU KONVENCIJA I TRADICIJA, A PODUPIRU DISCIPLINARNE STRUKTURE NAUKE I OBRAZOVANJA, TE ONO ŠTO MOŽEMO PREDVIDJETI I KONTROLIRATI. NORMALNO SE, ZATO, NALAZI U DOBRO UTVRĐENIM NAČINIMA MIŠLJENJA I PONAŠANJA:

modernosti, postmodernizmu, grabežljivom kapitalizmu, tržišnom fundamentalizmu, hijerarhijskoj strukturi društva, institucijama i organizacijama, standardnim naučnim procedurama, priznatim naučnim disciplinama kao što su ekonomija i politologija, kao i disciplinarnim strukturama, politici od vrha ka dolje, propalim vladama, industrijama zagađivačima, „odbje-gljim“ tehnologijama, marginalizaciji ogromnog broja ljudi, ksenofobiji, rasizmu i mizoginiji, nepravедnim društvenim i političkim mjerama, scijentizmu i svemu drugome što se oblikuje i definira kao *moderni svijet*.

Primarna tvrdnja teorije postnormalnih vremena jeste da, u sadašnjoj epohi kada su, po formuli izrađenoj u diskursu postnormalne nauke,

„činjenice nesigurne, vrijednosti sporne, ulozi visoki, a odluke hitne“⁴ prihvaćena normalnost ne funkcionira. Osnovni pojmovi i pretpostavke normalnosti, kao što su progres, modernizacija, rast, razvoj i efikasnost, postaju opasno zastarjele.⁵ Zapravo, normalnost je sada u domenu starih, umirućih aksioma, teza, konvencija i kanona. To da je nešto ozbiljno pogrešno u današnjem svijetu, da idemo ka *promjeni paradigme*, brzo postaje uobičajeni argument i stav. James Galbraith to jednostavno opisuje kao *Kraj normalnog*,⁶ dok Michael Harris jadikuje zbog *Kraja odsutnosti*.⁷ „‘Signali’ koji se neprekidno proizvode unutar globalnog sistema“, piše Richard Slaughter, jesu, zapravo, *Najveći poziv na buđenje u historiji*.⁸ „Implicitna računica“ ranijih perioda sada je nerelevantna, tvrdi Henry Kissinger. Promjene koje se sada zbivaju brze su, trenutne i „vode čovječanstvo u područja do sada neobjašnjena, zapravo, nezamisliva“.⁹ Po mišljenju Ulricha Gehmanna, živimo u „vremenu u kojem nastaju nova viđenja svijeta, u kojem naši relevantni načini shvatanja ‚svijeta‘ općenito i ono što on za nas, kao cjelina, znači, prolaze kroz dramatičnu promjenu“.¹⁰ Elizabeth Kolbert ukazuje na to da „nijedno stvorenje nije promijenilo život na ovoj planeti“ onako kako su to ljudi učinili; i sada smo svjedoci velikog preobražaja u životopisu planete.¹¹ Osmišljeni su različiti termini da opišu kroz šta prolazimo i s čime ćemo se uskoro susresti. Ulrich Gehmann i Martin Reiche zovu to dobom „stvarne virtualnosti“. Kolbert ga opisuje kao *Šesto istrebljenje*. Američki biolog Michael Soule naziva ga dobom *katastrofozoika*.¹² Nizozemski hemičar i dobitnik Nobelove nagrade Paul Curtzen¹³ naziva ovo dobom *antropocena*, naglašavajući razmjere ljudskog djelovanja s ogromnim globalnim utjecajem. Peter Allan i Liz Varga tvrde da period koji se „izdvaja po nestabilnosti, rušenju i lomovima starih struktura, dok nastaju nove osobine, tehnologije, varijable i karakteristike i vode u peri-

4 J. R. Ravetz i S. O. Funtowicz, „Postnormal science: an insight now maturing“, *Futures* 31:7 (1999), str. 641-646.

5 Z. Sardar „Welcome to Postnormal Times“.

6 James Galbraith, *End of Normal: The Great Crisis and the Future of Growth* (New York: Simon and Schuster, 2014).

7 Michael Harris, *The End of Absence: Reclaiming What We've Lost in a World of Constant Connection* (New York: Current, 2014).

8 Richard Slaughter, *The Biggest Wakeup Call in History* (Brisbane: Foresight International, 2011).

9 Henry Kissinger, *World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History* (London: Allan Lane, 2014).

10 Ulrich Gehmann, „The Frame Context“, u *Real Virtuality*, Ulrich Gehmann i Martin Reiche (ur.) (Bielefeld: Transcript, 2014).

11 Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction* (London: Bloomsbury, 2014).

12 Kolbert, *The Sixth Extinction*.

13 Paul J. Curtzen, „Geology of Mankind“, *Nature*, 415:23 (2002).

od kvalitativne stabilnosti“ podsjeća na Kondratjevljeve periode *dugih valova* i Schumpeterove valove *kreativne destrukcije*.¹⁴ Drugi ovo doba nazivaju *globalnom poremećenošću*¹⁵ i *globalnim rojenjem*.¹⁶

Mi, kojimo smo radili na teoriji postnormalnih vremena, opredijelili smo se za termin *postnormalna vremena* iz pet osnovnih razloga. Prvo, time izbjegavamo apokaliptične prizvuke u riječima; to je prilično neutralan termin koji ne podrazumijeva da je svjetski sistem „ušao u svoju posljednju – omega – etapu“, kako tvrdi Gary.¹⁷ Zapravo, postnormalna vremena namjerno su definirana kao prelazna: „jedan ‚međuperiod‘, u kojem stare dogme umiru, nove se još nisu rodile i čini se da vrlo malo toga ima smisla“.¹⁸ „Postnormalno“ sugerira da postoji i nešto što je „normalno“ što mu je prethodilo i da će biti novo normalno nakon njega. Drugo, taj termin naglašava djelovanje. Ono što dolazi nakon postnormalnih vremena ne smije biti u funkciji opasnosti i prijetnji s kojima se suočavamo; međutim, novo normalno, temeljno drugačije od starog, može se svjesno oblikovati da bude bolja, zdravija, globalno i ekološki relevantnija, više pluralistička, humanija i miroljubivija alternativa. Treće, on naglašava i fokusira našu pažnju na složenost, kontradikcije i nesigurnost, koje moramo shvatiti da bismo shvatili i kako se svijet mijenja. Postnormalna vremena nisu ni nekakva „binarna metafora“. Zapravo, teorija o postnormalnim vremenima insistira na tome da je (binarna) „aristotelovska logika dio problema, a ne rješenja“ i tvrdi da hitno moramo nadići binarnu logiku i naći novi način razmišljanja i analiziranja naših aktuelnih problema i nove metode za nalaženje održivih rješenja. Četvrto, postnormalna vremena imaju čvrstu teorijsku osnovu, zahvaljujući decenijskom radu u postnormalnoj nauci, složenim novonastalim sistemima i novijem radu na samoj teoriji o postnormalnim vremenima. Peto, teorijski rad omogućava nam da osmišljavamo mjere u mnogim područjima i problemima, kako bismo stvarno usmjerili postnormalna vremena ka pozitivnim budućnostima.

Rakesh Kapoor¹⁹ tvrdi da je teorija o postnormalnim vremenima zapadna teorija, odnosno ideja. To je daleko od istine. Niti je zapadna, niti je

14 Petter Allen i Liz Varga, „Modelling sustainable energy futures for the UK“, *Futures* 57 (2014), str. 28-40.

15 John Sweeny, „Command-and-Control: Alternative Futures of Geoengineering in an Age of Global Weirding“, *Futures* 57 (2014), str. 1-13.

16 Bryan Walsh, „Invasive Species“, *Time* 184:4 (20-26. juli 2014), str. 28.

17 Jay Gary, „Toward a new macrohistory: An extension to Sardar’s ‚postnormal times‘“, *Futures* 43 (2011), str. 48-51.

18 Sardar, „Welcome to Postnormal Times“.

19 Rakesh Kapoor, „Is there a postnormal time? From the illusion of normality to the design for a new normality“, *Futures* 43 (2011.), str. 216-220.

istočna ideja; to je, jednostavno, jedan teorijski okvir koji opisuje i objašnjava našu epohu; kao i većina teorija, mora imati određene prediktivne elemente i moći predočiti nastanak fenomena postnormalnosti. Kako sam napisao na drugom mjestu,

Govoriti o nekakvoj jasnoj podjeli između Istoka i Zapada u globaliziranom, raznolikom, međusobno povezanom svijetu, svijetu zajedničkih problema i zajedničke ljudske sudbine, opasno je i besmisleno. Ne samo da su se granice i linije podjele Istoka i Zapada promijenile, nego su i mutne i nerazpoznatljive. Na Zapadu ima Istoka onoliko koliko na Istoku ima Zapada. Zapad ne može i dalje gledati na Zapad kao na tuđinski različit; klasična tirada protiv Zapada u kojoj Istok uzdiže svoju nevinost i hvali se nekakvom superiornošću besmislena je. Moćne ideje koje nameću zapadni imperijalizam žive su i zdrave i Istok ih i sâm u sebi aktivira.

Kada se traži pravi zlikovac i prebacuje krivica, onda se nastavlja igra nepomirljivih suprotnosti, pa se tako zadržavaju sva nužna obilježja takve potrage – sumnja, vojnička spremnost, manipulacija javnim mišljenjem, dvostruki standardi i zanemarivanje hitnih ljudskih potreba. Istok je saučesnik u očuvanju etosa binarnih suprotnosti. Što Istok više bezuvjetno usvaja sredstva i načine Zapada – kako bi bio moderan, povodeći se za Zapadom nekritički i ropski – to više zahtijeva da se smatra drugačijim, i tim više romantizira nadmoćnost i savršenstvo vlastitih tradicija i vrijednosti. Međutim, bez obzira na to kako stvari loše stajale, Istok ima jednu priču kao izgovor, zahvaljujući prevladavajućem kiplingovskom shvatanju svijeta. Osuda Zapada zbog djela koja je izvršio (kolonijalizam, neoimperijalizam, politička i ekonomska dominacija) i djela koja je propustio da izvrši (da razumije, cijeni istočne vrijednosti i ideje te da im se ne suprotstavlja nepomirljivo) –dovoljna je. Njom se, samozadovoljno, pokrivaju sve moguće situacije i izbjegava potreba Istoka da preispita vlastite unutrašnje nedostatke. To da je Istok Istok, a Zapad Zapad – svima posluži.²⁰

Međutim, tačno je, kako Kapoor tvrdi, da svijet izgleda sasvim drugačije „sa stajališta nekog ko se nalazi u New Delhiju“, ili nekom drugom dijelu Azije, kao što su Kina i Vijetnam. Zemlje sa „tržištima u nastajanju“ nemaju onaj nivo razvoja na kom se nalaze zapadne industrijske zemlje. Međutim, „svijet“ je, također, duboko međusobno povezan, globalizirani sistem. Podsistemi u takvom jednom planetarnom sistemu ne mogu izbjegći djelovanju onoga što se dešava negdje drugdje u sistemu. Indija ne može biti imuna na globalne ekonomske udare; klimatske promjene ne znaju za

20 Z. Sardar, „Editorial: East-West in Postnormal Times“, *East-West Affairs* 1 (3-12. januar 2013).

granice; nove komunikacijske tehnologije imat će društveni, kulturni i ekonomski utjecaj kako na nezapadni svijet, tako i na Zapad; inovacije u sintetičkoj biologiji preoblikovat će društveno tkivo industrijaliziranih zemalja, baš kao i „tržišta u nastajanju“. Sama činjenica da se moć sada pomjera sa „Zapada“ u Indiju, Kinu, Rusiju i Brazil, kao i da se krećemo ka multipolarnom, multiciviliziranom svijetu postnormalni je fenomen.

Šta s argumentima da smo se sa sličnim preprekama i „čudnim vremenima“ suočavali i u prošlosti te da, kako Sam Cole²¹ kaže, s obzirom na naše „dostatne latentne zalihe znanja“ i naš nadmoćni položaj u razvoju, možemo riješiti sve naše probleme te, stoga, moramo nastaviti sadašnjim putem? To je, kako Merryl Wyn Davies piše, „optimizam, po karakteru monumentalan, zasnovan na pretpostavci da ćemo, zato što smo uspijevali riješiti naše probleme u prošlosti, to moći činiti dovijeka“.²² Teško je shvatiti da se te naše „dostatne latentne zalihe znanja“, pod kojim – pretpostavljam – Cole podrazumijeva dominantne strukture akademskih disciplina, ne uklapaju u cilj postnormalnih vremena. Ekomonija, kakva je danas, glavni je uzrok naših problema i glavni faktor sve veće nejednakosti. Razvojne studije sistematski su uništavale nezapadna društva tokom proteklih nekoliko decenija. Političke nauke su, možda, najeurocentričniji poduhvat koji je čovjek ikada osmislio.²³ Mnoga područja u nauci postala su postnormalna, od klimatskih promjena, preko nauke o ribarstvu, do strukture same naučne djelatnosti.²⁴ Kako tvrdi Stephen Healy, naučnici bi trebali napustiti „ideje kontrole i upravljanja“ i „postati sluge rezultata uokvirenih u prvenstveno društvene termine“.²⁵ Konvencionalne discipline dio su problema u tom smislu što su nas dovele do sadašnjih teškoća. Iako nije sve znanje nerelevantno, većina onog što je modernost proizvela tone u neznanje – npr. u nepoznavanje tradicionalnih kultura i autohtonih načina saznavanja i življenja. Zapravo, teorija o postnormalnim vremenima postulira tri vrste neznanja: opće neznanje o složenosti svijeta oko nas, kao i naše nepoznavanje drugih kultura i društava; neznanje ugrađeno u određene probleme s kojima se suočavamo, a na koje se odgovor može naći samo u budućim vremenima („poznate nepoznanice“); i ono što se u

21 S. Cole, „Alliterative Logic: A Theory of Postnormal Times“, *Futures* 43:2 (mart, 2011), str. 209-215.

22 M. W. Davies, „Postnormal Times: Are we There Yer?“, *Futures* 43:2 (mart 2011.b), str. 136-141.

23 Douglas Lummis, „Political theory: why it seems universal, but isn't really“, *Futures* 34 (2002), str. 63-73.

24 J. R. Ravetz, „The Structure of Science in Postnormal Age“, *East-West Affairs* (3-4. juli 2013)

25 Stephen Healy, „Postnormal Science in Postnormal Times“, *Futures* 43:2 (mart 2011), str. 202-208.

teoriji o postnormalnim vremenima naziva „nemišljeno“, neznanje koje imamo i koje povećavamo zato što nismo sposobni ili zato što nismo voljni pogledati u određenim pravcima (zahvaljujući, uglavnom, utvrđenim disciplinarnim strukturama) ili misliti izvan dominantnih paradigmi („nepoznate nepoznanice“). Nikada se nismo suočili sa toliko mnogo problema istovremeno; nikada nismo doživjeli takav ubrzani tempo promjena ili tako globaliziranu međusobnu povezanost i složenost; i nikada nismo bili toliko duboko u neznanju o stvarima koje imaju tako velike posljedice i izvan našeg vlastitog konteksta. Uspostavljeni načini saznavanja, činjenja i življenja jednostavno nisu dorasli zadatku da nas izvedu iz postnormalnih vremena, a da ostanemo čovječni, zdravi i da planeta ostane čista.

Cole se, također, pozabavio i trima obilježjima koja uokviruju analizu postnormalnosti: haosom, složenošću i kontradikcijama. On ovu trijadu naziva *aliteracijskom logikom*²⁶ i porijeklo te logike nalazi u epidemiji kuge, „crne smrti“, u 14. stoljeću. Kritiku zasniva na pretpostavci/tvrđnji da „u nedostatku empirijske veze između ideja, ljudi teoretiziraju kroz aliteracijske trijade riječi“.²⁷ Nasreću, zagovornicima teorije o postnormalnosti ne nedostaju dokazi. Ravetz i Funtowicz, kao i sve veći broj istraživača koji se bave naukom o postnormalnosti, naporno su radili nekoliko decenija da prikupe dokaze nauke o postnormalnosti, kojih je, zaista, mnogo.²⁸ Dokazi za složenost našeg svijeta sada prevladavaju. A dokazi za teoriju o postnormalnim vremenima se, u većini disciplina, neprekidno akumuliraju. Bilo bi produktivnije, rekao bih, potražiti „empirijsku vezu“ između ideje o postnormalnim vremenima i onog što se zaista oko nas dešava nego se poigravati teorijama „aliteracijske logike“. Aliteracija, usput rečeno, kako Davies ističe, jeste „tačka od koje, kao i emocija i sjećanje, misao počinje“; to je instrument osmišljen da „podstakne ljude da za stanu i promise, kao i da se, što je još važnije, sjete životnih i vezivnih niti informacija i argumenata“.²⁹

26 Cole ovu logiku naziva „aliteracijskom“ zbog toga što su te tri riječi u engleskom jeziku počinju istim slovom, tj. ponavlja se suglasnik C, što je glasovna stilska figura aliteracija. Naime, Sardar ih naziva „tri C“ (od *complexity, chaos i contradictions*). (*prim. prev.*)

27 Cole, „Alliterative Logic“.

28 Ravetz, „The post-normal science of precaution“, *Futures* 36:3 (2004), str. 347-357; Ravetz, „The Structure of Science in Postnormal Age“; Ravetz i Funtowicz, „Postnormal science: an insight now maturing“; Ravetz i Funtowicz, „Emergent complex systems“, *Futures* 26:6 (1994), str. 568-582; M. O'Connor, „Pathways for Environmental Valuation: A Walk in the (Hanging) Gardens of Babylon“, *Ecological Economics* 34:2 (2000), str. 175-194; J. Martinez-Alier, *The Environmentalism of the Poor: a Study of Ecological Conflicts and Valuation* (London: Edwards Elgar, 2002); Richard Laugharne i Jonathan Laugharne, „Psychiatry, postmodernism and postnormal science“, *Journal of the Royal Society of Medicine* 95:4 (2002), str. 207-210.

29 Davies, „Postnormal Times: Are we There Yet?“

Međutim, Cole, Gary i Kapoor dali su vrijedan doprinos razvoju teorije o postnormalnim vremenima. Trebali bismo poslušati Coleovo upozorenje da nijedno nastojanje da se istraži budućnost ne smije postati zamorna litanija, neka vrsta molitve. Garyjeva tvrdnja da se na teoriji o postnormalnim vremenima treba više raditi i da joj je potreban čvršći okvir, valjana je primjedba. Kapoor ispravno ukazuje na to da velika područja Indije, Azije, da ne spominjemo Afriku i Južnu Ameriku, modernost nije dotakla. U ruralnoj Indiji nepismenost je uobičajena, poljoprivreda u lošem stanju, gradovima i selima nedostaju osnovni uvjeti normalnog življenja, kao što su električna energija, vodosnabdijevanje i zdravstvena zaštita. Ali, zar se takav jedan sistem, sistem koji nije umrežen ili prepun kontradikcija, ne može ponašati haotično i postati postnormalan? Odgovor na ovo pitanje može se naći u odgovoru na pitanje koje je postavila Merryl Wyn Davies: „Zar već nismo ondje?“ I da i ne. Već smo stigli u postnormalna vremena, a i nismo. Postnormalnost nije neki homogeni fenomen: on ne pogađa jednako sve dijelove planete. Možemo joj svjedočiti u određenim globalnim i regionalnim zbivanjima, ali, u nekim drugim ne. Ona može oblikovati razvoj trendova u određenim zemljama, ali ne u svim. Dakle, neće svaki dio svijeta biti postnormalan; međutim, svaki dio ove planete *može* postati postnormalan. Postnormalnost se može prepoznati u određenim sistemima – ekološkom, ekonomskom, društvenom, političkom i kulturnom – ali, ne u svim sistemima. Sve to ovisi o tome da li sistemi zadovoljavaju osnovne uvjete umreženosti, složenosti, pozitivne povratne veze i kontradikcija. Budući da postajemo sve povezaniji, da mreže sve više i više dominiraju, mi ćemo se sve više približavati stanju postnormalnosti.

POSTNORMALNO STANJE

Postnormalno stanje posebni je način našeg življenja. Suočavamo se s problemima koji se po opsegu međusobno znatno razlikuju, koji su međusobno isprepleteni i koji se nalaze u ubrzanom ritmu promjena. Opseg, umreženost i ubrzanje proizvode tri karakteristike – složenost, kaos i kontradikcije – postnormalnih vremena, a one nas vode ka nesigurnosti i neznanju. Kao primjer postnormalnog fenomena možemo uzeti Grčku, relativno bogatu državu, koja je, skoro preko noći, dovedena na rub siromaštva. Pogledajte kako se brzo geopolitička slika Bliskog istoka promijenila. Tuniski diktator svrgnut je za 28 dana; zamijenila ga je parlamentarna

demokratija. U tri godine, Egipat se preobrazio iz diktature u demokratiju i ponovo vratio diktaturi.³⁰ Sirijski ustanak počeo je s jasno određenim akterima: demokratska opozicija protiv brutalnog režima predsjednika Assada. Uskoro se to pretvorilo u složenu mrežu brojnih aktera – demokrata, revolucionara, islamista, Hezbollaha iz Libana, iranskih milicija, šiija, sunnija, alevija, prorežimskih i antirežimskih grupa – koji su iznosili suprotstavljene zahtjeve i borili se jedni protiv drugih. Više nije bilo moguće reći ko je ko, i koga i koju bi stranu Zapad trebao podržavati.³¹ Sukob u Siriji proizveo je jednu, do tada nepoznatu, grupu koja sebe zove Islamska država Iraka i Levanta (ISIS). Za nekoliko mjeseci, ona je preuzela kontrolu nad područjem većim od Ujedinjenog Kraljevstva, od Halepa u Siriji do Mosula u Iraku; postala je, kako *Guardian* piše, „najspremnija vojna snaga na Bliskom istoku, ako se izuzme Izrael“; zgrtala je milijarde dolara u gotovini; i transformirala je samu ideju terorizma, da upotrijebimo riječi američkog ministra odbrane Chucka Hagela, „izvan svega što smo vidjeli“.³² Zaišta je zapanjujuće u kojim razmjerama i kojom brzinom su, uz upotrebu digitalnih i globalnih medija, ekstremisti „islamske države“ – toliko barbarske, da ih izbjegavaju i stare terorističke grupe, kao što je Al-Kaida, – postavili temelje velikog finansijskog, vojnog i političkog rasta. „Sigurne činjenice Bliskog istoka“, piše Paul Danahar „smrvile“ su se u nekoliko mjeseci.“³³ Na drugoj strani svijeta, Rusija je uspjela anektirati Krim za jednu sedmicu dana; konkurentski i kontradiktorni interesi u Ukrajini nisu ništa manje složeni. Da bi se riješio problem talibana u Afganistanu i Pakistanu, moralo bi se suočiti sa stotinama različitih vrsta talibana, koji pokrivaju cijeli plemenski i politički spektar, a svi oni imaju svoje posebne zahtjeve.

Nedavna politička zbivanja pokazuju da se više ne suočavamo s izoliranim nizom događaja, lokalnog karaktera, vremenski određenih, koji pogađaju šačicu pojedinaca ili neku malu zajednicu i koji remete malo procesa. Promjene kojima svjedočimo danas su brze i globalne; prodiru u sve aspekte individualnih života ljudi, kao i društvenih, političkih i ekonomskih institucija. „Svjetski poredak“, mijenja se, piše Kissinger, „uz malo ili bez ograničenja“, i to tako kompleksno da ne postoji neko „zajedničko tumačenje, čak ni shvatanje“.³⁴ Međutim, u postnormalnim uvjetima događaji i situacije ra-

30 Z. Sardar, „The Future of Arab Spring in Postnormal Times“, *American Journal of Islamic Social Sciences* 30 (jesen, 2013.b), str. 125-136.

31 Z. Sardar i R. Yassin-Kassab, *Critical Muslim 11: Syria* (London: Hurst, 2014).

32 M. Chulow, „The Isis offensive aims to split Syria in two“, *The Guardian* (23. august 2014), str. 4.

33 P. Danahar, *The New Middle East* (London: Bloomsbury, 2014).

34 Kissinger, *World Order*.

zvijaju se brzo, toliko da postaju haotični i obuhvataju cijeli svijet. Naprimjer, bogati postaju bogatiji iznimnom brzinom; ima više milijardera sada nego prije globalnog finansijskog sloma 2008–2009: godine 2012. bilo ih je 1.126, a 739 u 2009. godini. U aprilu 2013, *bitcoin* je vrijedio 213 dolara. Osam dana poslije bio je 63 dolara. Nekoliko mjeseci poslije vrijedio je 1.200 dolara. Za godinu od dana pokretanja, *WikiLeaks* je prikupio 1,2 miliona povjerljivih dokumenata.³⁵ Twitter se pojavio niotkuda da bi, za sedam godina, na tržištu vrijedio 34,7 milijardi (zapravo, niko ne zna koliko on zaista vrijedi). Vulkanska erupcija na Islandu u aprilu 2010. prouzročila je haos u Evropi i izazvala zastoj u aviosaobraćaju koji je trajao preko sedam dana. Malala Yousafzai, učenica u koju je pucao taliban, za šest mjeseci se uzdigla od nepoznate blogerice do globalne ikone; za godinu je držala predavanje u Ujedinjenim nacijama i objavila autobiografiju;³⁶ za dvije godine dobila je Nobelovu nagradu za mir! Na drugom kraju političkog spektra, pastor Terry Jones, nepoznati svećenik jednog nevažnog nedominacijskog kršćanskog centra u Gainesvilleu, Florida, izazvao je niz haotičnih događaja kada je zaprijetio da će u septembru 2010. „spaliti Kur’an“. Njegova prijetnja neprekidno je emitirana na globalnim televizijskim kanalima kao da su ti kanali upali u kakvu vremensku petlju. Cijeli muslimanski svijet reagirao je odmah i nepromišljeno: održavale su se demonstracije, paljene su ambasade, nevini ljudi umirali, prodavnice i vozila javnog prijevoza gorjeli – a sve je bilo još više televizijski popraćeno i izazvalo pomamu na društvenim mrežama. Onda je Hilary Clinton, tada na poziciji američkog državnog sekretara, bila podstaknuta izjaviti da je „žalosno“ što je jedna tako mala kongregacija dobila toliko pažnje, zbog jednog „sramotnog čina koji ruši povjerenje“.³⁷ Međutim, ne izazivaju svi haotični događaji „svjetsku pažnju“. Uzmimo, npr., nagli pad berze koji može dovesti do gubitka milijardi. Jedan takav nagli pad (*flash crash*³⁸) desio se 6. maja 2010, kada se u 14.30 sati po lokalnom vremenu desilo nešto neočekivano:

Neko malo „podrhtavanje“ u cijeni *E-mini* terminskih ugovora, jednog ulagačkog subjekta koji je trgovao na Trgovačkoj berzi Chicaga, pojavilo se kao nagovještaj promjena širih berzanskih sentimenata. Nije ga skoro

35 David Leigh i Luke Harding, *WikiLeaks: Inside Julian Assange's War on Secrecy* (London: Guardian Faber Publishing, 2013).

36 Malala Yousafzai, *I am Malala* (London: Weidenfeld and Nicolson, 2013).

37 *CBS News*, „Hilary Clinton: Qur'an burning not American way“, *CBS News* (8. septembar 2010), dostupno na: www.cbsnews.com/news/hillary-clinton-quran-burning-not-american-way/.

38 ** Ovakav događaj na berzi poznat je kao *flash crash*, pa, iako se ovaj termin može upotrijebiti i za druge slučajeve naglog pada berze, kada se kaže *flash crash*, najčešće se misli na krah berze od 6. maja 2010. (*prim. prev.*).

niko primijetio, sve dok to podrhtavanje nije postalo prava groznica, a onda „grč“ usred varljivih cijena; istovremeno se vrtoglavica *E-mini* ugovora širila na druge berze i najavila početak sloma.

Za nekoliko sekundi, indeks Dow izgubio je 100 bodova. Finansijski radnici okrenuli su se od svojih ekrana. Međutim, samo nekoliko sekundi kasnije, opao je za još 100 i menadžeri su pohrlili iz svojih ureda, vičući „Povlači sve!“, a trgovci pritiskali dugmad i tastature i opozivali naloge, pokušavajući da umanje štetu. Užasnuti, okupili su se u zajedničkim prostorijama i gledali kako linije cijena neumoljivo tonu, stravičnom brzinom, kao da ih crta ljutito dijete.

300 bodova dolje...

400 bodova...

500 bodova...

Kada je pao za 600 bodova, indeks Dow pao je dublje nego kada je, 2008, propala korporacija Lehman Brothers. Ali, pad se zaustavio: te minute udara... Čak ni napadi 11. septembra nisu uzdrмали tržište ovako – što znači da se desilo nešto katastrofalno... a (niko nije ugasio sistem jer) automatski prekidač podešen je da zaustavi trgovanje nakon neprirodnih zamaha samo do 14:30, a bilo je 14:47 i indeks Dow obrušavao se ka dotad neviđenih 1.000 bodova gubitka i skoro 11 milijardi izbrisao s bilansa.

Onda se desilo nešto još čudnije: kako se Armagedon približavao, berza mu je umakla i počela se dizati, što je nevjerojatno koliko i kada je padala.³⁹

Takvi haotični krahoivi prirodni su proizvod jednog složenog umreženog sistema koji se ubrzava zapanjujućom brzinom. Tržištem i ekonomskim sistemom sada upravljaju ne konvencionalni trgovci, nego složene matematičke formule, softverski algoritmi i mreže kompjutera – a svi oni daju privid naučne odgovornosti svojim intelektualnim temeljima. Naprimjer, jedan često korišten derivativni model, poznat kao Black-Scholesov model,⁴⁰ navodno daje teorijske procjene evropskih opcija. Ovaj model osigurao je naučnu legitimnost djelovanju Berze opcija Chicago i doveo do spektakularnog rasta na tržištima opcijama širom svijeta. Međutim, berze više nisu ono što su nekad bile. Konvencionalna berza, kako je Michael Lewis prikazuje u djelu *Munjeviti momci s Wall Streeta*,⁴¹ nestala je. Njujorška berza, naprimjer, više nije neko fizičko mjesto – to je više od desetak „berzi“ rasijanih po New Yorku, a svaka je jedna serverska farma kompjutera koji upravljaju

39 Andrew Smith, „What Just Happened“, *The Guardian Weekend* (7. juni 2014), str. 23-33.

40 Fischer Black i Myron Scholes, „The pricing of options and corporate liabilities“, *Journal of Political Economy* 81:3 (1973), str. 637-654.

41 Michael Lewis, *Flash Boys* (London: Allan Lane, 2014).

algoritmima. U ovom virtualnom prostoru umreženih, iznimno složenih servera, dionice se kupuju i prodaju brzinom svjetlosti – prednost od samo jedne milisekunde može donijeti ogroman profit. Grabežljivi algoritmi love sporiji plijen „na isti nači na koji jato piranja može pojesti vola“. Ne čudi što i berza, poput mnogih kompjutera i mreža, ima tendenciju da postane haotična i da se sruši.

KLIMATSKI HAOS

Haotično ponašanje tržišta i politički prevrati širom svijeta samo su dvije ilustracije fenomena postnormalnosti koji sada uočavamo. Drugi očigledan primjer jesu klimatske promjene. Ekstremne vremenske prilike sada su uobičajene kao obična gripa. Regiju Pendžaba u Južnoj Aziji, koja se proteže i u Pakistan i u Indiju, stalno pogađaju poplave koje svake godine odnesu stotine života. Tokom 2013. u svijetu je zabilježena 41 vremenska katastrofa, čime je oboren rekord, zabilježen samo tri godine ranije. Kalifornija trpi teške suše već nekoliko godina; 2013. bila je najsušnija godina u Kaliforniji od 1580. Chicago je 2014. pogodio historijski „polarni vrtlog“: cijeli se grad potpuno zaledio, zaledila su se i Velika jezera. Britanija se suočila s drugačijim problemom: s poplavama biblijskih razmjera. Diljem jugozapadne Engleske velike su poplave, praćene bujicama, tokom 2013. i 2014. oborile rekord star 250 godina. Rijeka Temza dosegla je najviši vodostaj od 1883. godine. Tajfun Yolanda je, u novembru 2013, protutnjao Filipinima, nezamislivom brzinom japanskog brzog voza Šinkansena (postigavši 320 km/h), i uništio sve pred sobom.⁴² Mora i okeani svijeta postaju topliji, tope se polarne kape, a glečeri se svuda po svijetu smanjuju. Kombinacija ovih promjena povećava nivo mora. Cijelu obalu Floride podlokali su veliki valovi, tako da se zapadna obala Miamijska suočava s neposrednom opasnošću da potone.⁴³ Maldivi, koje opisuju kao „nultu tačku“ klimatskih promjena, u opasnosti su da iščeznu ispod površine mora – potpuno. S druge strane spektra, ogromna područja planete ostaju bez vode. Australija se već godinama sučeljava s teškim sušama; za sušu 2006. kažu da je bila najgora u hiljadu godina, a njome je bilo pogođeno skoro 80% Queenslanda. Kalifornija je na „rubu suše epskih razmjera, toliko da

42 Tony Stevenson, „Yolanda’s Colour“, *East West Affairs* 3 (juli-septembar 2013), str. 21-28.

43 Robin McKie, „How long before the ocean claims Miami?“, *The Observer* 3 (august 2014), str. 20-22.

se opadanje sistema rezervi podzemnih voda može snimiti satelitima koji orbitiraju na 400 km iznad površine Zemlje“.⁴⁴

Rast temperatura stvorio je neravnotežu u prirodi, izazvanu kretanjem životinja u potrazi za pitkom vodom. Opseg i brzina kojom se invazivne vrste šire po svijetu bez presedana je. Samo u SAD-u, preko 50.000 invazivnih vrsta uzrokovalo je pustošenje u flori i fauni: „...na Karibima, ribe lavovi uništili su život na koralnim grebenima; u Teksasu, divlje svinje uništavaju polja zemljoradnicima; na Sjeverozapadu, štetočina smaragdni jasenov krasnik pretvara drveće u piljevinu; i Velikim jezerima, školjkaš zebzasta trokutnjača obložila je cijevi i ventile, zbog čega su elektrane postale beskorisne.“⁴⁵ Na priobalju Britanskih otoka, toplija mora prisilila su omiljenu ribu Britanaca, bakalar, da se pokrene ka sjeveru, u potrazi za hladnijim vodama; populacije drugih popularnih riba, kao što su iverak i list, također opadaju. Nasuprot tome, toplija mora odgovaraju meduzama: njihova populacija rapidno raste. Putujući od Malezije do Indonezije brodom, sve što se može vidjeti jesu jata meduza. Meduze su 1999. začepile postrojenje i prouzročile zatvaranje termoelektrane na ugalj Sual kod Luzona, Filipini, što je izazvalo masovnu paniku. *Cvjetanje meduza 2006.* začepilo je sistem hlađenja američkog bojnog broda *Ronald Reagan*, vrijednog pet milijardi, koji je u to vrijeme bio najnapredniji nosač aviona u svijetu, i onesposobilo ga. U septembru 2013, masovno cvjetanje mjesečevih meduza začepilo je postrojenje nuklearne elektrane Oskarshamn u Švedskoj i prisililo Šveđane da je zatvore.⁴⁶ Kako toplija voda tjera „normalna“ jata riba u potragu za hladnijom vodom, tako i druge vrste divljih životinja bivaju pogođene. Naprimjer, morski papagaji u Mainskom zalivu izumiru zbog toga što njihovi mladunci ne mogu progutati ribe kojih sada tamo ima. Zapravo, više temperature zbrisale su zooplankton koji je potporan cijele hranidbene mreže Maina.⁴⁷ Na drugim mjestima „morske zvijezde rastaču se u sluz, a niko ne zna zašto“.⁴⁸ Ako se ovi trendovi nastave, jedna četvrtina vrsta na planeti mogla bi izumrijeti do 2050. godine.

Koncentracija ugljičnog dioksida, gasa koji najviše doprinosi globalnom zagrijavanju, 9. maja 2013. dosegla je kritični nivo od 400 čestica na

44 Suzanne Goldenberg, „Why Global Water Shortages Pose Threat of Terror and War“, *The Observer* (9. februar 2014), str. 29-31.

45 John Sweeney, „Signs of Postnormal Times“, *East West Affairs* 3-4 (decembar 2013), str. 5-12.

46 Sweeney, „Signs of Postnormal Times“.

47 Rowan Jacobson, „Something is seriously wrong on the east coast – and it’s killing all the baby puffins“, *Mother Jones* (maj-juni 2014).

48 Kate Lunau, „B.C. starfish are dissolving into goo, and no one knows why“, *Macleans* (13. juni 2014).

milion (ppm) – nivo nezabilježen u historiji. Klimatske promjene, zato, više nisu teoretska buduća prijetnja, nego realnost postnormalnih vremena; a, u jednom globaliziranom, međusobno povezanom svijetu, nema mjesta gdje se možete sakriti od klimatskih promjena.

Klimatologija nam, također, daje dobre ilustracije za nauku o postnormalnosti. Kako u uvodu posebnog izdanja časopisa *Nature and Culture* „Nauka o postnormalnoj klimi“ Hans von Storch i drugi pišu, klimatske promjene „imaju mnoge karakteristike kojima se teško baviti kroz normalne naučne procedure“. Općenito, odluke se moraju donositi mnogo prije nego što budu dostupni uvjerljivi dokazi, a ulozi u odlučivanju visoki su: potencijalne posljedice pogrešnih odluka mogu biti ogromne. U takvim situacijama, akteri su skloni mimoilaziti se oko vrijednosti koje bi trebale voditi donošenju odluke, naprimjer, da li ta vrijednost treba biti solidarnost ili ekonomski rast. Dostupne baze znanja obično karakterizira nepotpuno razumijevanje (i nesavršeno svođenje na modele) složenih sistema o kojima je riječ. Modeli, scenariji i pretpostavke dominiraju u procjeni ovih problema, a mnoge (skriveno) vrijednosti učitavaju se u problemske okvire, odabrane pokazatelje i stvorene pretpostavke.

U takvim okolnostima, puke pretpostavke o uzroku i dokazu, kontrolirani eksperimenti koji se mogu ponavljati – ne koriste mnogo. Suočeni smo sa mnoštvom nesigurnosti koje se ne mogu riješiti. „Ne možemo izvesti statistički zadovoljavajući niz eksperimenata koji se mogu ponavljati kako bismo testirali učinak visokih koncentracija atmosferskih stakleničkih gasova, zato što imamo na raspolaganju samo jednu Zemlju, a čak je i ova jedna slabo nadzirana.“ Osim toga,

...naučne pretpostavke o klimatskim promjenama neminovno su zasnovane na mješavini znanja, pretpostavki, modela, scenarija, ekstrapolacija i poznatih i nepoznatih nepoznanica. Zbog ograničene baze znanja, u naučnim pretpostavkama neizbježno će se koristiti procjene stručnjaka i subjektivni vjerovatni sudovi. Ta baza obuhvata djeliće znanja koji se razlikuju po statusu, a koji pokrivaju cijeli spektar od dobro utvrđenog znanja preko procjena, nagađanja stručnjaka, do provizornih pretpostavki, pa čak i grubih špekulacija. Istraživanja o klimatskim promjenama obuhvataju raznovrsne discipline koje vode do dobro poznatog problema da, kada se kvantitativna informacija daje u jednom disciplinarnom kontekstu, a koristi u drugom, onda se zanemaruju važna upozorenja, nesigurnosti sažimaju, a brojevi koriste u nominalnim vrijednostima.⁴⁹

49 Werner Krauss, Mike S. Schäfer i Hans von Storch, (ur.), „Postnormal Climate Science“, *Nature and Culture*, 7:2 (ljetno 2012).

Ovdje je glavni problem primjena „normalne nauke“ i njene metodologije na postnormalne uvjete.

Međutim, nije nauka postnormalna samo po svojim metodama i strategiji. Nauku, obično, financiraju vlade i korporacije, što je predsjednik Dwight Eisenhower, u svom oproštajnom govoru u januaru 1961, nazvao *vojno-industrijsko-kongresnim kompleksom*. Dok neke nauke još uvijek financiraju vlade i multinacionalne kompanije, sve je više onih koje plaćaju menadžeri fondova za ograničavanje rizika, „softverski milijarderi“, poslovni moguli, oligarsi i tajkuni – koje *New Internationalists*⁵⁰ naziva „divljim bogatašima“. Ljudi poput Sergeya Brina iz Googla, Paula Allena iz Microsofta, Richarda Bransona iz kompanije *Virgin* i Jeffa Bezosa iz *Amazona*, te brojni drugi, dali su ogromne sume novca za naučna istraživanja, veće od ijedne sume koju neka vlada uloži. Naravno, oni ne unapređuju sve nauke. Samo one koje preferiraju – možda zato što mu je neki član porodice umro od raka, zato što se otvorilo neko novo tržište ili što to prija njihovom velikom egu. Ove ljude ne zanimaju temeljna istraživanja, nego velike zamisli, kao što su istraživanja svemira, podvodna eksploatacija rudnih sirovina ili, kao u slučaju ruskog oligarha Dmitrija Ickova, ličnost smještena u živom avataru. Kako piše Steven Edwards iz Američkog udruženja za naprednu nauku, „naučnu praksu sve manje oblikuju nacionalni prioriteti ili saradničke grupe, a sve više konkretne preference pojedinaca koji imaju mnogo novca“.⁵¹

A ništa od ovog nije budućnost. Ovo je postnormalna sadašnjost: stanje svijeta, *espíritu del tiempo*, duh vremena.

POSTNORMALNA PRODUŽENA SADAŠNJOST

Međutim, postnormalnost će se u bliskoj budućnosti povećavati. U teoriji postnormalnosti, mi to zovemo *produžena sadašnjost* – to jest, to je bliska budućnost od nekih 10 do 15 godina koju će oblikovati ustaljeni trendovi i promjene koje možemo i danas identificirati. Time ne želimo reći da se ovi trendovi ne mogu izvući sa svojih tračnica ili da nam se predstavljaju kao nekakva *a priori* data budućnost. Trend, kako je rečeno toliko puta i ranije, nije sudbina. Međutim, možemo reći da ćemo se, ako se ovi trendovi nastave, naći u jednom svijetu koji je sve više postnormalan. Konkretnije, trendovi koji se

50 *New Internationalist*, „The feral rich“, *New Internationalist* (januar 2013.a).

51 William J. Broad, „Face of science is reshaped by billionaires“, *The New York Times* 23 (2014).

vezuju uz kapitalizam, zdravstveni i medicinski sistem, veliku količinu podataka (*Big Data*) i društveno okruženje sve brže nas vode ka postnormalnoj produženoj sadašnjosti. Valja napomenuti da tri sile – složenost, kaos i kontradikcije – ne djeluju jednako u svim situacijama. U nekim slučajevima, složenost može biti najjača komponenta; u drugim, to bi mogli biti kaos ili kontradikcija. Međutim, općenito, kako ove tri snage jačaju i ubrzavaju se, spajaju se da proizvedu postnormalnu situaciju.

Pogledajmo kapitalizam. Abnormalnosti i kontradikcije kapitalističkog sistema nisu jednostavan proizvod „velike recesije 2008–2009“. One su suštinsko svojstvo sistema, koji postaje suviše složen, suviše isprepleten, suviše kontradiktoran, suviše uronjen u nesigurnost i neznanje da bi bio išta drugo doli haotičan. Zapravo, svaki sistem zasnovan na shvatanju da je ekonomija zbir atomiziranih djela miliona racionalnih pojedinaca u potrazi za profitom, gdje su tržišta stabilna, činjenice sigurne, vrijednosti jasne, a jednakost univerzalna, urušit će se u svijetu gdje su „činjenice nesigurne, vrijednosti sporne, ulozi visoki, a odluke hitne“.⁵²

Po mišljenju Bernarda Schwartza, stručnjaka za ulaganja i izdavača časopisa *Democracy*, u finansijskom sistemu „desilo se more promjena“. Umjesto izgradnje prijeko potrebnih puteva i mostova ili stavljanja u pogon industrijskih postrojenja za proizvodnju roba, čime se osiguravaju poslovi, poslovni ljudi fiksirali su se na komplicirane zamjene dugova i druge apstraktne „proizvode“ koji donose novac samo berzovnim mešetarima. Neki od ovih poslova toliko su komplikovani i čudni, poznato je, da ih ne shvataju ni rukovodioci koji vode investicijske kuće. Najčešći komentari koje Schwartz čuje od „sve više i više ljudi“ jesu: „naš primarni sistem je propao“ i „finansijski sistem ne funkcionira“.⁵³ Međutim, ne samo finansijski sektor, cijeli prokleti ekonomski sistem više se ne može popraviti.

Prema Davidu Simonu, tvorcu slavne televizijske emisije *The Wire*, kapitalizam je postao „šou užasa“.⁵⁴ Bankari nisu samo bez nadzora, oni su se „sasvim oteli kontroli“, kaže Joris Luyendijk, holandski ekonomist i pisac, voditelj TV emisije i bloger *Guardiana*.⁵⁵ Nakon preko 200 intervjuja koje je vodio s bankarima, Luyendijk zaključuje: „Uposlenici u velikim bankama ni sami ne vjeruju da njihovi vodeći ljudi znaju šta se dešava; velike banke su, jednostavno, postale suviše složene i suviše velike da bi

52 J. R. Ravetz i S. O. Funtowicz, „Postnormal science: an insight now maturing“.

53 Bernard Schwartz, „Just say Yes“, *Democracy* 33 (ljetno 2014), str. 115-120.

54 David Simon, „There are two Americas. My country is a horror show. Capitalism is not a blueprint for building a society“, *The Observer*, „In focus“ (8. decembar 2013).

55 Joris Luyendijk, „Our banks are not merely out of control. They're beyond control“, *The Guardian* (19. juni 2013).

se njima upravljalo.“ Upravljati bankom u današnje vrijeme je kao „igrati ruski rulet na tuđoj glavi“. Cijeli taj sistem je „vrlo disfunkcionalan, duboko usađen i strašno izopačen, kako za svoje radnike, tako i za društvo u kojem djeluje“. Odjeke sličnih argumenata i razmišljanja možemo naći u nizu novijih knjiga kao što su *Ovo mijenja sve* Naomi Klein⁵⁶; *Prekinite ovu krizu odmah* Paula Krugmana⁵⁷; i *Sedamnaest kontradikcija i kraj kapitalizma* Davida Harvija⁵⁸. Sve ovo ukazuje na to da

KAPITALIZAM I CIJELI EKONOMSKI SISTEM ZASNOVAN NA NJEMU SADA UBRZANO POSTAJU POSTNORMALNI. SAMO JE PITANJE VREMENA, KAŽE NAM TEORIJA O POSTNORMALNIM VREMENIMA, KADA ĆE NAS ON DOVESTI NA RUB HAOSA,

pa će se ili se urušiti u sebe i propasti, ili stvoriti novi poredak, jedan korjeniti preobražaj ka održivijem načinu vođenja poslova i trgovanja.

U srcu ekonomskog sistema jesu pretpostavke koje nam se pokazuju kroz svoje temeljne kontradikcije. Naprimjer, rast je nešto suštinsko i nastaviti će se i u dalekoj budućnosti. Pretpostavljena idealna stopa rasta kojem bilo koja zemlja mora težiti iznosi 4,5%. Međutim, kako investicioni bankar Jeremy Grantham piše, „činjenica je da nijedna složena stopa rasta nije održiva“.⁵⁹ Da bi pokazao kako je ona u stvarnosti neodrživa, Grantham nam predlaže da zamislimo neku drevnu egipatsku kulturu koja teži stopi rasta od 4,5%. Koliko bogatstva bi oni akumulirali nakon 3.000 godina? Odgovor: bogatstvo vrijedno 2,5 milijardi milijardi Sunčevih sistema! Po složenoj stopi rasta od 1% njihovo bogatstvo ne bi stalo na našu planetu. Čak bi i tako niska stopa rasta kao što je 0,1% srušila sistem. Dakle, sjeme postnormalnosti posijano je u samoj ideji rasta. Što veći ekonomski rast imamo, to bivamo sve *postnormalniji*.

Tu je i problem nejednakosti svojstvene kapitalističkom sistemu. Kako Thomas Piketty pokazuje u svojoj genijalnoj studiji *Kapital u 21. stoljeću*,⁶⁰ kapitalizam je, zapravo, tokom proteklih dvaju stoljeća povećao

56 Naomi Klein, *This Changes Everything* (New York: Simon and Schuster, 2014).

57 Paul Krugman, *End This Depression Now* (New York, W W Norton, 2013).

58 David Harvey, *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism* (London: Profile Books, 2014).

59 Jeremy Grantham, „On the road to zero growth“, *GMO Quarterly Letter* (novembar, 2012), dostupno na: www.cfa-sf.org/files/Grantham%20letter%20Nov%202020.pdf.

60 Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, prev. Arthur Goldhammer (Boston: The Belknap Press, 2014).

nejednakost. Pikettyjev glavni argument, potkrijepljen mnoštvom podataka, jeste da kada stopa povrata na kapital pređe stopu rasta proizvodnje i prihoda, onda kapitalizam automatski stvara proizvoljne i neodržive nejednakosti. Ako se poslovanje nastavi kao i inače, vratit ćemo se na nivo nejednakosti karakterističan za srednji vijek; u mnogim zemljama možda su i dospjeli ondje. Posljednje prognoze OECD-a za globalnu ekonomiju do 2060. sugeriraju upravo takav scenario.⁶¹ OECD predviđa usporavanje rasta na dvije trećine sadašnje stope, s masovnim povećanjem nejednakosti, bez obzira na to što će svijet biti četiri puta bogatiji, produktivniji, globaliziraniji i sa više visoko obrazovanih ljudi.

Apsurdna razlika između plaća menadžera i radnika privlači veliku pažnju javnosti. Međutim, s horizonta se nadvija još jedna vrsta nejednakosti. Ljudi koji pišu trgovinske algoritme i upravljaju njima nisu ni finansijeri, ni brokeri, ni investicijski bankari, pa ni programeri. Oni su kvantni fizičari, klimatolozi i teorijski matematičari – tj. kvantitativni analitičari, poznati i kao *kvanti*. Njihove tehničke sposobnosti omogućuju im ne samo da zaobiđu državne propise i nadzor, već im daju i ogromnu moć, što stvara novu vrstu nejednakosti. A sami algoritmi osmišljeni su tako da određene ljude bogate na račun drugih i da određene aspekte globaliziranog svijeta privilegiraju na štetu važnijih aspekata boljeg življenja. Kao što je Costas Lapavitsas pokazao u djelu *Profitiranje bez proizvodnje: Kako finansije izrabljuju sve nas*,⁶² štetne finansije ušle su u svaki aspekt našeg globaliziranog svijeta, od tržišta transakcija ugljičnim dioksidom, preko derivata bioraznolikosti i obveznica za katastrofe (CAT), do vremenskih derivata.

Osim toga, algoritmi koje prave kvantitativni analitičari sada su usmjereni na to da preuzmu veći dio naših života. Njih već koriste servisi za *online* spojeve. Uskoro će se algoritmi koristiti za regrutiranje, ostvarivanje koristi, ocjenjivanje učenika i studenata, zdravstvene službe i još mnogo toga. Zato, potencijal za „nagle padove“ i haotično ponašanje mnogostruko će se povećati, a s njim i protesti protiv nejednakosti, korupcije i zloupotrebe vlasti. Masovne demonstracije u svijetu, uključujući i one koje su izazvale „arapsko proljeće“, a kojima smo svjedočili proteklih nekoliko godina, suštinski su usmjerene protiv nejednakosti. Međutim, one nisu uobičajene demonstracije: one su složene mreže; protestanti reagiraju brzo na društvenim mrežama i kreću se ubrzano ka rubu haosa. Radnici u fabrikama Yue Yuen u Dongguanu, na

61 Henrik Braconier, Giuseppe Nicoletti i Ben Westmore, „Policy Challenges for the Next 50 Years“, *OECD* (Paris, 2014).

62 Costas Lapavitsas, *Profiting Without Producing: How Finance Exploits us All* (London: Verso, 2013).

jugu Kine, naprimjer, koriste jednu aplikaciju za slanje trenutnih poruka koja se zove QQ, kao i višenamjensku aplikaciju WeChat (Weixin), kako bi „formirali brojne preklapajuće grupe“, a koriste i Weibo, jedan servis nalik Twitteru, da šire vijesti.⁶³ Slično, štrajkove vozača kamiona u Engleskoj, SAD-u i u drugim zemljama podstakle su društvene mreže. Vjerovatnoća da protesti postanu haotični, stoga, vrlo je velika. Ne čudi što, u nekim slučajevima, protesti dovedu do pada vlada. Antivladini protesti na Tajlandu, od novembra 2013. do maja 2014, organizirani su zbog nejednakosti i korupcije; oni su uspjeli srušiti demokratski izabranu vladu premijera Suthepa Thaugsubana, koju je zamijenila vojna hunta. Tokom septembra 2012. u Argentini je pola miliona ljudi ustalo protiv vlade predsjednice Cristine Fernández de Kirchner. Okidač za demonstracije bilo je podizanje cijena javnog prijevoza; međutim, demonstracije su se ubrzo proširile po cijeloj zemlji i skoro dovele do pada vlade. Protesti u parku Gezi, u Istanbulu 28. maja 2013. postali su haotični i destabilizirali su vladu Stranke pravde i razvoja.⁶⁴ Masovne demonstracije u Pakistanu, koje su u augustu 2014, u dva navrata, podigli Imran Khan, vođa Stranke pravde, i Tahir-ul-Qadri, imam koji predvodi jedan religijski pokret, bile su podstaknute nejednakošću, korupcijom i dominacijom elite u politici. Protesti su Pakistan doveli u višemjesečni zastoje. Sve ove proteste pokretali su digitalni mediji i sve ih je respiriralo cjelodnevno medijsko izvještavanje – i svi su se preobrazili u haotične događaje.

BIG DATA

Potencijal za kaos dalje povećavaju velike količine podataka (Big Data), koji se sakupljaju iz svakog zamislivog izvora, skladište, kopiraju i analiziraju. Procjenjuje se da je 2013. bilo 4,4 triliona gigabajta globalno raspoloživih podataka – to je ekvivalent od 120 filmova na DVD-ju za svakog čovjeka na planeti. U bliskoj budućnosti rast će 40% godišnje. Međutim, velike količine podataka nisu velike samo po razmjeru; Big Data je i složena i vrlo brza stvar: da bi bili korisni, podaci se moraju sakupljati i analizirati istom brzinom kojom se sakupljaju. Vrlo su različiti: postoje u mnogo oblika i prikupljaju se iz mnogih izvora. Međutim, možda ih je velika količina i možda su brzi, ali mogu biti netačni i vrlo nepouzdana, a njihov kvalitet može se mijenjati tokom vremena.

63 Paul Mason, „Striking Chinese workers are using 21-century tools to fight poverty and sweat labour“, *The Guardian*, G2 (15. septembar 2014).

64 Gordon Blaine Steffey, „The Postnormal Lady in Red“, *East-West Affairs* 2 (5-11. april 2013).

Dakle, budući da je Big Data sada postao standardni izvor svakovrsnih analiza i da se koristi za identifikaciju različitih korelacija, on, kako podnaslov jedne novije knjige nagovještava, ide ka tome da „preobrazi način na koji živimo, radimo i razmišljamo“.⁶⁵ Ali, zbog velikih količina podataka u budućnosti će se praviti i velike greške. Korelacije mogu biti od koristi za predviđanje i mjerenje prethodno nepoznatog i neviđenog ponašanja, pod uvjetom da su pouzdane. Međutim, korelacije mogu navesti na pogrešan zaključak. Često citirani primjer kaže: znati da je veliki broj ljudi, u nekom konkretnom vremenu, koristio Google da traži informacije o epidemiji gripe može biti od koristi prodavcima lijekova za gripu, ali nam ništa ne govori o toj konkretnoj gripi.⁶⁶ Kako Butler i drugi ističu, ovi podaci su bez teorije; drugim riječima, nema hipoteze koja bi poslužila kao korisna veza između pretraživanja termina kao što su „simptomi gripe“, „lijekovi protiv gripe“, „apoteke u mojoj blizini“ i „epidemija gripe“. Ako jednostavno uzmete skup najviše pretraživanih termina i pokrenete algoritam – nećete dobiti smislen odgovor. Korelacija nam ne govori ništa o uzrocima gripe, jedine realne osnove za razumijevanje širenja epidemije.

Ova vrsta *prediktivne analitike* ima i druge unutrašnje opasnosti. Neko ko istražuje terorizam, naprimjer, može sam biti osumnjičen za terorizam, što se desilo Rizwaanu Sabiru, doktorandu u Britaniji, koji je na Univerzitetu Nottingham pisao rad o antiterorizmu u UK.⁶⁷ I neko ko, kao hobi, skuplja noževe, može biti cilj policijske kontrole. Nakon bombaškog napada na Bostonskom maratonu, jedna njujorška spisateljica na Googleu je pretraživala „lonac za kuhanje pod pritiskom“ i „ruksak“ i na vrata su joj zalupali naoružani policajci.⁶⁸ Londonska policija je već koristila analizu velikih količina podataka za jednu prediktivnu taktiku, u stilu *specijalnog izvještaja*, kako bi rješavala probleme provala i pljački. U filmu *Specijalni izvještaj*, odjel za predviđanje zločina sprečava prijestupnike prije nego što počine zločin. Londonska policija poslala je policajce u područja iscrtanana na svakodnevno izrađivanim „mapama budućih zločina“. Mape su pravljenе korištenjem kompjuterskih algoritama koji su spajali obrasce lokalnog kriminala, matematike i teorija o traganju za divljim životinjama

65 Viktor Mayer-Schonberger, i Kenneth Cukier, *Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work and Think* (London: John Murry, 2013).

66 Declan Butler, „When Google got flu wrong“, *Nature* 494 (13. februar 2013), str. 155-156.

67 Rizwaan Sabir, „I won terror compensation, but my struggle for justice continues“, *The Guardian* (19. septembar 2011), dostupno na: www.theguardian.com/commentisfree/2011/sep/19/terror-compensation-police-university.

68 Adam Gabbat, „New York woman visited by police after researching pressure online“, *The Guardian* (1. avgust 2013).

– sve kako bi locirali mjesto gdje će se dogoditi sljedeći zločin. Svaka mapa imala je „prediktivno područje“, najčešće poluprečnika od 300 metara, koje je obično obuhvatalo nekoliko jasno naznačenih ulica.⁶⁹ S obzirom na činjenicu da naučnici danas mogu uočiti razlike u snimku „normalnog“ mozga i mozga kriminalca, uspostavljeni su trendovi koji nas vode u vrli, novi, postnormalni svijet – što su Robert Icke i Duncan Macmillan dobro zaključili u novoj adaptaciji Orwellove *1984*. Glavni lik, Winston, nađe se u dvjema preklapajućim vremenskim zonama: slike romana sa „dvominutnom mržnjom“, Ministarstvom Ljubavi i stravičnom Sobom 101, i neodređene bliske budućnosti. Poklapanja su frapantna. Produžena sadašnjost, kroz koju rastrojeni Winston posrće, čini se „normalnom“, međutim, upečatljivo je što nedostaju privatnost i individualne slobode; uvijek je tu kamera koja gleda i uvijek ste na rubu haosa.

Kako velike količine podataka pristižu, privatnost iščezava. Često se podaci prikupljaju automatski i anonimno, iako smo, ponekad, primorani označiti kvadratić kako bismo dali „dozvolu“. Kako zapaža John Naughton, profesor emeritus javnog razumijevanja tehnologije na Otvorenom univerzitetu u Ujedinjenom Kraljevstvu i kolumnist *Observera*, velike količine podataka (Big Data) koštaju mnogo, dolaze po cijeni

(...) sistematske eliminacije lične privatnosti, što, zatim, podrazumijeva pojavu društva u kojem je nadzor sveprisutan i sveobuhvatan. Mi, možda, svakako idemo u tom pravcu, zahvaljujući obavještajnim agencijama i internetskim kompanijama... Big Data je tehnologija za ‚velike zvjerke‘, ne za nas ostale. Ona će dalje povećati moć velikih korporacija i vlada, a potom oduzeti prava siromašnim i društvenim autsajderima.⁷⁰

Izoštrenu sliku o tome koje su razmjere ovog nadzora dali su nam tajni dokumenti koje je objavio Edward Snowden, zaposlenik američke Agencije za nacionalnu sigurnost (NSA) i obavještajac Centralne obavještajne agencije (CIA). Tokom hladnog rata, za jednog špijuna, nakon godine, pa i decenije špijuniranja, uspjeh bi bio da ukrade više od jednog ili dvaju dokumenata. U postnormalnim vremenima, Snowdenu je uspjelo da ukrade zapanjujućih 1,7 miliona dokumenata, fino upakovanih na memorijskom disku. Kako otkriva Luke Harding u djelu *Snowden: dosjei*,⁷¹ Snowden je

69 David Leppard, „Crystal ball cops halt the crimes of tomorrow“, *The Sunday Times* (29. septembar 2013).

70 John Naughton, „We’re all being mined for data – but who are the real winners“, *The Observer* (8. juni 2014).

71 Luke Harding, *The Snowden Files* (London: Guardian Faber Publishing, 2014).

posebno upozorio na veličinu i složenost NSA, njen zastrašujući tehnološki domet, njenu sposobnost da slobodno prelazi granice, njenu osobinu da kopira s gigantima kao što su Google, Facebook, Twitter, kao i s telekomunikacijskim kompanijama kao što je Vodafone. Ona je postala čudovišna mašinerija koja automatski i obuhvatno apsorbira svu komunikaciju među ljudima, bilo gdje u svijetu, u bilo koje vrijeme, a gdje, čini se, niko nema nikakve odgovornosti, niti zna šta se dešava. Zapravo, ona je postala tako velika, tako glomazna da nije čak ni primijetila šta Snowden smišlja niti da ga prethodni poslodavac, CIA, već sumnjiči. Jednom kada su podaci dospjeli u javnost, nikakvi ih trikovi više nisu mogli vratiti natrag niti izbrisati!

Kako privatnost iščezava, granice između javnog i privatnog sve više se gube. Zanimljivo je da se kod ljudi, dok im se privatnost uveliko podrija, istovremeno – i protivrječno – budi želja da svoje privatne živote iznesu u javnost. Stalno komentiramo svoj život na Facebooku; objavljujemo svaku svoju misao, ma kako besmislena bila, na Twitteru; postavljamo slike svojih beba, rođendana, mačaka, hrane i svega drugoga na Instagram. A ipak, istovremeno, želimo da se oni „neadekvatni, nerelevantni ili koji više nisu relevantni“ aspekti naših života brišu s interneta. Kako je Evropski sud objavio, imamo „pravo da budemo zaboravljeni“.⁷² Međutim, kako možemo biti „zaboravljeni“ kada je sada i sâma naša svijest o tome ko smo i šta nam je važno usađena u jaku želju da podijelimo svaki aspekt svog života na mrežama. A to uključuje i sliku o vlastitom tijelu, koje se inače doživljava kao vrlo sveto, vrlo lično. Kako zapaža James Graham, autor drame *Privatnost*, važnost nečega – ideje, slike, argumenta, politike – „više se ne mjeri njegovim kvalitetom, nego koliko je puta podijeljeno. Mjera vašeg utjecaja na Twitter zove se *clout* – vrijednost koja je određena ne kvalitetom onog što pišete, nego koliko ljudi to vidi. Vrijednost životnog iskustva svodi se na to koliko lajkova dobijete na Facebooku.“⁷³ Svaka novina i svaki članak u časopisu, svaki *blog* ili *post*, traže od vas da to podijelite („šerujete“) i da svojim prijateljima kažete da ste to pročitali.

Što se više oslanjamo na digitalne medije i internet, tim se više izlažemo mogućnosti prevare, podvale i kriminalnih aktivnosti. Ne čudi što su zloupotrebe podataka sve učestalije i sve veće. Preko 800 miliona slogova podataka ukradeno je 2013. iz cijelog spektra djelatnosti: od finansijskih usluga, preko zdravstvene zaštite, obrazovanja, farmacije, kupovine, energije, medija, saobraćaja, do maloprodaje. Među poznatim žrtvama u SAD-u

72 Allen Travis i dr., „Europe upholds ‚right to be forgotten‘“, *The Guardian* (14. maj 2014).

73 James Graham, „Hey, thanks for sharing, but this has gone too far“, *Evening Standard* (2. maj 2014).

bili su veletrgovina Target, eBay, Sony, LinkedIn, RockYou.com te softverski gigant Adobe. Zlonamjerni softver Shamoon izbrisao je desetine hiljada tvrdih diskova kompjutera kompanije Saudi Aramco, saudijskog giganta za proizvodnju i prodaju nafte i prirodnog gasa. Cijena koju globalna ekonomija plaća kibernetičkom (*cyber*) kriminalu iznosi oko 455 milijardi američkih dolara godišnje – skoro koliko iznosi bruto domaći proizvod Austrije.⁷⁴

Onda zamislite kakav je, u ovakvom okruženju, potencijal haosa „stvari povezanih na internet“: frižidera, šporeta, detektora dima, ključaonica, sigurnosnog sistema kuće, *web*-kamera, TV-aparata, automobila, medicinskih sredstava i još mnogo toga. Evgenij Morozov piše:

Prvo bismo trebali ugraditi kamere u kuhinje da dobijamo bolja uputstva, a onda će nam proizvođači hrane i usluga reći da bi oni voljeli da ostavimo kamere uključene, kako bi unaprijedili svoje proizvode i, naposljetku, otkrit ćemo da se podaci o tome šta i kako kuhamo nalaze na serveru u Kaliforniji, gdje osiguravajuće kompanije analiziraju koliko masnoće konzumiramo i, u skladu s tim, podešavaju naše premije osiguranja. Kuhanje uz pomoć pametne tehnologije moglo bi biti trojanski konj koji će otvoriti put za daleko mračnije projekte.⁷⁵

Sigurno ćemo poletno ići ka postnormalnom načinu života. Naravno, sve te podatke o kuhanju neko, uz vrlo malo tehničkog znanja, može hakirati. Bez obzira na to koliko je softver dobar, uvijek postoje neke unutrašnje slabosti. Nedavno je otkriven kompjuterski *bug* Heartbleed, ozbiljna greška u kriptografskoj biblioteci OpenSSL-a. Zbog te greške, svako na internetu mogao je čitati memoriju tog sistema, identificirati provajdere, kao i imena i lozinke korisnika i tekuće sadržaje; omogućila je napadačima da prisluškuju komunikacije, krađu podatke direktno iz servisa i od korisnika, te da se pretvaraju da su servisi i korisnici. Proizvođači softvera obično prave *zacrpe* kako bi vršili popravke. Međutim, uvijek ima taj vremenski interval od otkrića nove greške do pojave *zacrpe* koja će je ispraviti. Taj period, od trena kada hakeri počnu iskorištavati ranjivost softvera i praviti kaos do trena kada razvojni programeri uoče da postoji problem i naprave *zacrpu* da ga riješe, zove se *nulti dan* (period ranjivosti nultog dana). Do sada su nulti dani bili rijetki; greške bi se otkrivale za prosječno desetak mjeseci. Međutim, kako softver postaje sve složeniji i složeniji i kako je sve više i više stvari povezano s internetom, nultih dana je sve više, s očiglednim postnormalnim posljedicama.

74 Stewart Bake, i James Lewis, „Estimating the cost of cybercrime and cyber espionage“ (London: Centre for Strategic and International Studies, 2013).

75 Evgeny Morozov, *To Save Everything Click Here* (London: Penguin, 2013).

SAMO ZAMISLITE KOLIKO JE NAŠE VAŽNE INFRASTRUKTURE POVEZANO S INTERNETOM. ŠTO JE VIŠE UMREŽENIH KOMPJUTERA U DRŽAVNIM MREŽAMA, KAO ŠTO JE ELEKTROMREŽA (ČAK I „PAMETNA BROJILA“ OBAVLJAJU Taj POSAO), TO JE VEĆA „POVRŠINA NAPADA“ KOJU OMOGUĆUJE TA MREŽA.

Što je veća „površina napada“, to je veća vjerovatnoća da mreža padne. Skoro sve industrijske zemlje ušle su sada u *cyber*-rat koji predvodi SAD.⁷⁶ Samo 2012. u SAD-u je zabilježen porast broja *cyber*-napada na elektrane i nuklearne ciljeve od 52%. Još jednom treba ponoviti, suočeni smo s jednim sistemom koji je, prema teoriji o postnormalnim vremenima, dozreo da izazove haotična ponašanja i katastrofalne posljedice.

ZDRAVSTVENI I MEDICINSKI SISTEM

I zdravstveni sistem postaje postnormalan. Tokom posljednje decenije, bez obzira na mnoge uspjehe medicine, došlo je do porasta broja modernih bolesti. Naravno, bolesti smo imali tokom cijele naše historije. Širile su se brzinom kojom su, u nekom periodu, ljudi putovali. Tokom 14. stoljeća, sve većim brojem trgovačkih puteva Evropom se raširila „crna smrt“, koju prenose pacovi, a u 16. stoljeću po Americi su se počele širiti velike boginje, koje su ondje dospjele s prvim istraživačima. U novije vrijeme, međusobno povezani svijet svjedočio je epidemijama SARS-a, svinjske gripe, virusa Zapadnog Nila, ptičije gripe H5N1 i ebole, koje su se širile brzinom mlaznjaka. Osim toga, bez ozbira na povećanje svijesti o bolestima i kontrole bolesti, povećava se stopa kojom patogeni nastaju. Neka moderna epidemija, uzrokovana ranije nepoznatim virusom, može zahvatiti cijelu planetu zastrašujućom brzinom.

Ali, nisu samo novi patogeni za brigu. Svijet se suočava s nizom epidemija koje donosi moderni način života: gojaznosti, dijabetesa, astme, alergije na polen, ekcema, alergije na hranu, gastroezofagealnog refluksa,

76 James Bamford, „NSA snooping was only the beginning. Meet the spy chief leading us into cyberwar“, *Wired* (6. decembar 2013), dostupno na: www.wired.com/2013/06/general-keith-alexander-cyberwar/.

raka, celijakije, Crohnove bolesti, ulceroznog kolitisa i autizma.⁷⁷ U SAD-u, jedno od trinaestero djece ima alergiju na neku hranu, a od 1997. do 2007. broj alergičnih na kikiriki utrostručio se. Globalno, preko 1,4 milijarde ljudi ima višak kilograma, a oko 300 miliona smatra se prekomjerno debelim. Procjenjuje se da se u svijetu godišnje kod oko 800.000 djece razvije dijabetes tipa 1. Samo u Ujedinjenom Kraljevstvu 5,4 miliona ljudi boluje od astme. Broj djece oboljele od astme u SAD-u se od 2001. do 2009. povećao za 50%. Kod približno 30 procenata australijske djece u prvoj godini života pojavi se ekcem. Alergija na hranu – od kikirikija, preko mlijeka, hljeba, jaja, soje, ribe, do voća – ima posvuda. Stopa javljanja upalne bolesti crijeva, među kojima su i Crohnova bolest i ulcerozni kolitis, raste. Martin Blaser, autor djela *Mikrobi koji nedostaju: kako zbog ubijanja bakterija nastaju moderne kuge*, primjećuje: ovi poremećaji ukazuju na to da je širom svijeta imunolosni sistem djece disfunkcionalan, na nivou kakav nikada prije nije zabilježen.⁷⁸

Međutim, to je samo mali dio priče. U jednom novijem izvještaju Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) tvrdi se da je „postantibiotsko doba – u kojem obične infekcije i manje povrede mogu ubiti – daleko od apokaliptičnih fantazija, ono je, zapravo, realna mogućnost 21. stoljeća“.⁷⁹ Djelotvorni antibiotici među stubovima su modernosti i omogućuju nam da živimo duže, zdravije i da imamo koristi od moderne medicine. Međutim, otpornost na antibiotike, koja je „složena i multidimenzionalna“, širi se brzo i „obuhvata veliki raspon mehanizama otpornosti koji pogađaju sve širi spektar bakterija, od kojih većina može izazvati mnoštvo bolesti kod ljudi i životinja“. Rezistentni patogeni lahko putuju svijetom. Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, upala pluća opet može postati strašni ubica, dijareja smrtonosna, a na lijekove otporna tuberkuloza, koja se mora liječiti više od godinu dana – fatalna. Gonoreja otporna na antibiotike vraća se, kao i soj HIV virusa otporan na liječenje. Rasprostranjena otpornost na fluorokinolone – najčešće korištene antibiotske lijekove za tretman infekcija urinarnog trakta izazvanih *Escherichia coli* – prikazuje nam jedan zaista zastrašujući scenario. Nema novih antibiotika koji bi zamijenili stare; zapravo, u posljednjih 25 godina nije bilo novih antibiotika.

Medicina je složen ekosistem. Ako ne bude bilo antibiotika, to će imati utjecaj na sve grane medicine. Hirurgija će postati rizična. Liječenje raka

77 Martin Blaser, „How antibiotics are making the whole world ill“, *The Observer* (1. juni 2014).

78 Martin Blaser, *Missing Microbes: How Killing Bacteria Creates Modern Plagues* (Oxford: OneWorld, 2014).

79 WHO, *Antimicrobial resistance: global report on surveillance* (Geneva: WHO, 2014).

bit će ugroženo: pacijentima oboljelim od raka potrebni su antibiotici da se izbore s potencijalno kobnim nuspojavama hemoterapije, budući da ona slabi njihov imuni sistem. Antibiotici ne ubijaju samo loše bakterije; oni ubijaju i dobre bakterije. Pretjerana upotreba antibiotika znači da imamo sve manje i manje dobrih bakterija u tijelu, što znači da je naš imuni sistem sve nesposobniji da se bori s bolestima. Zato, antibiotici ne ugrožavaju samo onog ko ih uzima; oni ugrožavaju cijelu planetu. Zloupotreba i pretjerana upotreba antibiotika za ljude i za životinje gura cijeli naš zdravstveni sistem ka postnormalnosti.

Pojava patogena otpornih na antibiotike samo je jedan od mnogih razloga za rapidnu pojavu novih bolesti. Neki poremećaji, kao što su porast broja alergija i oboljelih od alergija, mogu se objasniti činjenicom da živimo u „sterilnom mjestu“; naš imuni sistem nije imao mnogo prilika da razvije odgovor na izazivače alergija. Međutim, ovakva objašnjenja „jednim uzrokom“ neće nas odvesti daleko. Kako Blaser tvrdi:

Lakše je shvatiti jedan uzrok; jednostavnije je, štedljivije. Međutim, koji uzrok bi bio dovoljno jak da obuhvati astmu, gojaznost, ezofagealni refluks, juvenilni dijabetes i alergije specifične za hranu, između ostalih? Uzimanje previše kalorija može objasniti gojaznost, ali ne i astmu. Zagađenost zraka može objasniti astmu, ali ne i alergiju na hranu.

Blaser tvrdi da je jedan od najvažnijih uzroka gubitak mikrobne raznolikosti, koji „mijenja sami razvoj i pogađa naš metabolizam, imunitet, a možda i naš spoznajni razvoj. Mikrobi u našim crijevima imaju određenu ulogu u proizvodnji određenih građivnih jedinica mozga, kao i molekula koji omogućuju da signali idu od jedne do druge ćelije mozga.“ Blaser taj proces naziva „nestajanje mikroflore“ i predviđa da će „u budućnosti biti još i gore. Baš kao što su motori s unutrašnjim sagorijevanjem, cijepanje atoma i upotreba pesticida imali neočekivane posljedice, ima ih i zloupotreba antibiotika i medicinske i kvazimedicinske prakse.“ Idemo u „antibiotsku zimu“. Znamo da nas ‚dobre bakterije‘ štite od ‚loših‘, od patogena s kojima se možemo susresti tokom života. Kako se populacija dobrih bakterija smanjuje, naša osjetljivost na loše bakterije povećava se.“⁸⁰

TO ŠTA ZNAČI BITI ČOVJEK – USKORO ĆE SE RADIKALNO PROMIJENITI.

80 Blaser, „How antibiotics are making the whole world ill“.

Već par stoljeća Zapad pretpostavlja da postoji samo jedan način da se bude čovjekom: moderni. Ova pretpostavka najveća je prepreka u poštovanju ljudske raznolikosti. Današnji napredak u genetskom inženjeringu i sintetičkoj biologiji podriva konvencionalni stav o tome šta čini čovjeka. Uzmimo, naprimjer, eksperimentalno liječenje koje se zove zamjena mitochondrija: kako bi se stvorio embrion, uzima se genetski materijal jednog muškarca i jedne žene i ćelijski materijal treće osobe. Defektna mitochondrija od majke mijenja se onom od zdravog donora. Fetus koji tako nastane, dakle, nema dva, nego tri roditelja. Ili, još jedan primjer: prijeimplantacijska genetska dijagnostika (PGD) prvobitno je razvijena da se pomogne porodicama s historijom teških genetskih poremećaja, kako bi se za van-tjelesnu oplodnju izabrali oni embrioni koji nisu pogođeni tim stanjima. Međutim, ona se jednako koristila i koristi za biranje spola embriona. Ova praksa naveliko se koristi u Indiji i Kini. U Kini se na svakih 100 djevojčica rađa 118 dječaka; u Indiji 111 dječaka. Međutim, ta praksa hvata korijenje i u Azerbejdžanu, Armeniji, Gruziji i Albaniji.⁸¹ Osim biranja spola, može se podešavati i izgled djeteta. Zaista, u Indiji, gdje bogata srednja klasa više voli bjelopute, plavokose bebe, prijeimplantacijska genetska dijagnostika često se koristi da se „stvaraju“ „mliječnobijele“ bebe. Ali, isto tako lahko, neko može izabrati da ima dijete s invaliditetom!

Razvoj bionauka i kompjuterskih tehnologija bio je tako brz da jedan akademski kult *transhumanista* sada tvrdi da će „za nekoliko decenija Zemljom hodati poboljšana ljudska rasa“.⁸² Ili, kako je u filmu *Transcendence*⁸³ iz 2014. „dr. Will Caster“ to rekao u svojoj prezentaciji na konferenciji „Razvoj budućnosti“:

Naša sposobnost rasuđivanja nije se promijenila 130.000 godina... Jednom će internetske mašine koje mogu osjećati brzo prevazići biološka ograničenja. A ubrzo potom njihova će analitička moć biti veća od zbirne inteligencije svakog čovjeka rođenog u historiji svijeta. Zamislite jednog takvog subjekta, s cijelim spektrom ljudskih emocija, čak i sa samosviješću. Neki naučnici to nazivaju singularnost. Ja to nazivam transcendentnost.

Do sredine stoljeća, tvrde transhumanisti, „singularnost“ će nastati kroz posthumanu vrstu, koja će biti genetički stvorena i poboljšana – daleko

81 *New Internationalist*, „Where have all the girls gone“, *New Internationalist* (oktobar 2013).

82 Rosi Braidotto, *The Posthuman* (Oxford: Policy Press, 2013); More, Max i Natasha Vita-More (ur.), *The Transhumanist Reader* (New York: Wiley and Sons, 2013).

83 Osim kao *Virtualna svijest*, naslov filma *Transcendence*, reditelja Wallyja Pfistera iz 2014, s Johnnyjem Deppom u glavnoj ulozi, kod nas je preveden i kao *Transcendentnost* i kao *Uzvišenost*. (prim. prev.).

jača, pametnija i sposobnija da živi mnogo duže od običnih smrtnika.⁸⁴ Možemo odbaciti ovu distopijsku fantaziju; cilj tvoraca filma *Transcendencnost*, zasigurno, i jest da se on tako gleda. Film završava potpunim gašenjem interneta, što svijet dovodi u potpuni mrak. Međutim, ne smijemo zbog ovoga zažmuriti na činjenicu da

POBOLJŠANJE LJUDSKE VRSTE POMOĆU TEHNOLOGIJE POSTAJE UOBIČAJENA PRAKSA.

U posljednje dvije ili tri godine, editovanje gena sve je brže, jeftinije i preciznije. Kada je tehnologija jeftina i dostupna, onda postoji tendencija i da se koristi.

Zapravo, umjetni život već je stvoren, ako je vjerovati Craigu Venteru, američkom genetičaru koji je među prvima sekvencirao ljudski genom. U svom djelu *Život brzinom svjetlosti: Od dvostruke spirale do osvita digitalnog života*,⁸⁵ Venter opisuje kako je stvorio prvi sintetički život na svijetu. Sintetički bakterijski genom izrađen je iz hemikalija u laboratoriji, a onda „pokrenut“ umetanjem u živu jednoćelijsku bakteriju. Čelija se replicirala u koloniju organizama koji su sadržavali samo sintetičku DNK. „To je kao potpuno novi koncept života“, kaže Venter. „Nema niti jednog jedinog molekula iz originala – to je kao da su vas pretvorili u žabu.“ Još sofisticiraniji organizmi mogu se stvoriti korištenjem „povezivih dijelova DNK koji se nazivaju bio-cigle (BioBricks), koje programiraju mnoštvo bakterija da izvode konkretne zadatke. Svaka bio-cigla je, na oba kraja, pokrivena sekvencama DNK koje mogu da se vežu uz druge bio-cigle i da se integriraju u plazmide koji se mogu umetati u bakterijsku ćeliju.“⁸⁶ Postoji čak i Registar standardnih bioloških dijelova koji se mogu koristiti. Uskoro će život – napokon – biti „sposobnost putovanja brzinom svjetlosti, univerzum će se smanjiti, a naše vlastite moći povećati“.⁸⁷ U jednom intervjuu za *Observer*, Venter upozorava da tu mogućnost ne odbacujemo kao fantaziju: „Mi zaista pravimo budućnost.“

Zapravo, ono što Venter pravi nije „budućnost“, nego ono što se u teoriji o postnormalnim vremenima naziva „produžena sadašnjost“: posljedice

84 Ray Kurzweil, *The Singularity is Near* (London: Penguin, 2006).

85 Craig Venter, *Life at the Speed of Light* (London: Abacus, 2013).

86 Venter, *Life at the Speed of Light*.

87 Venter, *Life at the Speed of Light*.

njegovog rada mogu se vidjeti u sadašnjosti i pokazivat će se tokom sljedećih nekoliko godina. To će se dešavati i sa sadašnjim istraživanjima u biologiji čovjeka koja nam omogućuju da, od matičnih ćelija uzetih s ljudske kože i reprogramiranih do faze embriona, pravimo dijelove tijela kao što je jetra. Zbog toga se postavlja pitanje: Šta je „tijelo“ kada ga čine dijelovi printani 3D printerom? Kao što Warren Ellis, romanopisac i autor Marvelovih stripova, piše: „Svako govori o urušavanju normi – bilo da se radi o sintetičkom ili o 3D printanju, ili čemu već. Ono što oni ne shvataju je da je to divlji proces; jednom kada dospije van, ne zaustavlja se. Za deset godina, djeca će u podrumima 3D printerom printati dodatne organe i smišljati načine da ih prikače na svoja tijela.“⁸⁸

SLIKA DRUŠTVA I SLJEDEĆA GENERACIJA

Naposljedku, slika društva radikalno se mijenja. „Normalna“ shvatanja o tome šta je brak, šta je porodica i ideja o nevinosti djetinjstva već su postala, ili samo što nisu postala – postnormalna. Stara ideja o braku između muškarca i žene ima novu dopunu: homoseksualni brak – barem na Zapadu. Neko lahko može imati dva oca ili dvije majke, pa i tri roditelja. Zapravo, sama monogamija, izgleda, polahko iščezava. Kako kaže Deborah Anapol u časopisu *Psychology Today*, „naša kulturna opsesija monogamijom ide istim putem kojim su išli i prohibicija, ropstvo, zlatni standard i obavezno služenje vojske. Drugim riječima, dok je serijska monogamija popularnija nego ikad prije, cjeloživotna monogamija prilično je zastarjela, a korijenje hvata i poliamorija,⁸⁹ bilo to dobro ili ne.“⁹⁰

Djeca odrastaju uz skup vrijednosti koji se drastično razlikuje od onog uz koji su odrastali njihovi roditelji. Među stvarima koje tinejdžeri dijele na digitalnim mrežama jeste i pornografija. Nije samo *seksting*⁹¹ postala rutinska aktivnost, nego, kako *Sunday Times* piše, tinejdžeri imaju „cijeli švedski sto nezamislivih izopačenosti na dodir prsta“. Kada uzmete da je preko 36% internetskog sadržaja pornografija, jedna od četiri pretrage o pornografiji, a trećina svih snimljenih sadržaja pornografskog karaktera, shvatite istinske razmjere u kojima je pornografija prodršla u svakodnevni život. Tvrdi se da je

88 Warren Ellis, „The man whose comics predict the future“, *Stuff* (oktobar, 2014), str. 44.

89 Poliamorija (višeobjublje) je održavanje veza, bilo romantičnih, bilo seksualnih, sa više partnera, uz pristanak svih partnera (*prim. prev.*).

90 Deborah Anapol, „The Truth about Polyamory“, *Psychology Today* (18. april 2013).

91 *Seksting* je slanje poruka (*teksting*) eksplicitnog seksualnog sadržaja (*prim. prev.*).

na Zapadu prosječna dob u kojoj je dijete prvi put izloženo pornografskim slikama između šeste i osme godine. Kakvi god etički argumenti postojali za pornografiju ili protiv nje, činjenica da ona ima teške posljedice po djecu i mlade ne može se odbaciti: „Oni misle da su vulgarne scene normalne i spremni su da ih oponašaju, čim sami počnu sa seksualnom aktivnošću.“⁹²

Šesta godina je, također, prosječna dob kada djeca počnu ovladavati digitalnom tehnologijom. U jednom novijem izvještaju Ofcoma, nezavisnog regulatornog tijela za britansku komunikacijsku industriju, tvrdi se da su djeca rođena u novom mileniju iznimno tehnološki snalažljiva. Budući da odrastaju u digitalnom dobu, njihove komunikacijske navike bitno se razlikuju od navika starijih generacija. Prema Ofcomu, djeca u dobi između 12 i 15 godina provode više vremena komunicirajući nego spavajući.⁹³ Šestogodišnjaci i sedmogodišnjaci, koji odrastaju uz YouTube, Spotify, Facebook i Instagram, imaju znanja o superbrzom internetu, mobilnim telefonima 4G mreže, kako rukovati tabletima i aplikacijama koje su vrlo složene. Njihov digitalni koeficijent (DQ) veći je čak i od koeficijenta mladih u grupi od 16 do 24 godine.

Ova dobna grupa odrastat će s kamerom na sebi, koja snima svaki njihov pokret i svaku njihovu riječ, gdje se cijeli život živi *online*, gdje se svako lice i svaka riječ mogu odmah naći.⁹⁴ Poput klimatskih promjena, posljedice digitalizacije na ovu generaciju bit će globalne, bez presedana i složene. Kako tvrdi Susan Greenfield, društvene mreže, zapravo, mogu napraviti promjene na mozgu, smanjiti saosjećanje i umanjiti sposobnost komunikacije onih koji ih pretjerano koriste.⁹⁵ Kada, za dvije decenije, ova dobna grupa preuzme pozicije vlasti, njihov fokus neće biti na tome da li su stvari istinite ili lažne, dobre ili loše, nego kako i koliko brzo rade. Ova generacija, koja odrasta na globalnom jeziku emodžija (*emoji*), imat će svoje specifične želje, svoja posebna očekivanja i svoj drugačiji način gledanja i oblikovanja svijeta: svijeta trenutne i stalne promjene, zadovoljstva i koristi koji se odmah dobiju, svijeta u kojem je svaki aspekt života umrežen, svijeta gdje su složenost, kontradikcije i kaos početne postavke. Drugim riječima, prava postnormalna ekosfera.

92 Eleanor Mills, „Generation Porn“, *The Sunday Times*, News Review (16. juni 2013).

93 Ofcom, „Children and parents: media use and attitudes in the nations“, (London: Ofcom, 2014), dostupno na: <https://stakeholders.ofcom.org.uk/market-data-research/other/research-publications/children/attitudes-nations/> i https://www.ofcom.org.uk/_data/assets/pdf_file/0027/76266/childrens_2014_report.pdf.

94 Natasha Singer, „Never forgetting a face“, *New York Times*, International Weekly (8. juni 2014).

95 Susan Greenfield, *Mind Change* (London: Rider, 2014).

Budućnost nauke, s obzirom na krizu u fizici, možda će biti sasvim drugačija. Neriješeni problemi supersimetrije,⁹⁶ anomalija u veličini protona,⁹⁷ pitanja tamne materije i tamne energije, čuveni paradoks gubljenja informacija u crnoj rupi (ako ulazne čestice kreću u čistom kvantnom stanju, Hawkingov račun predviđa da crna rupa ispari u miješanom stanju termalnog zračenja, s masovnim gubitkom informacija – što protivrječi teoriji kvantne mehanike), – sve to može dovesti do ephalne promjene paradigme u fizici. Možda smo na rubu radikalno novog posmatranja i shvatanja kosmosa – jedne istinski postnormalne pretpostavke.

„BUDI POSTNORMALAN“

Dakle, kako ćemo se nositi s postnormalnim vremenima, s obzirom na to da ideje progresa, rasta, kontrole, učinkovitosti, pa čak i upravljanja postaju sve manje relevantne? Kako možemo ići naprijed, a da ne postanemo žrtva haosa? Kako ćemo preživjeti sve veću nesigurnost i različite vrste neznanja s kojim se suočavamo? Kako ćemo nadići očigledne nedostatke kapitalizma i unaprijediti jednakopravnost i društvenu pravdu? Šta slijedi nakon raspada „svjetskog poretka“, što je tako oštromno primijetio Kissinger? Možemo li prevazići opasnosti „života stvorenog za red“?⁹⁸ Kako ćemo se suočiti s izazovima koji stoje pred našim zdravstvenim sistemima u *postantibiotičkoj* eri?

Odgovori na ova i na mnoštvo drugih pitanja, koja postavljaju postnormalna vremena, počinju buđenjem svijesti, a završavaju uz kreativnost i imaginaciju.

Moramo biti svjesni da ne možemo upravljati postnormalnim vremenima niti ih kontrolirati, ali da možemo prolaziti, broditi kroz njih. Moramo biti svjesni činjenice da se mnogi problemi, s kojima se suočavamo istovremeno, ne mogu rješavati izolirano: kada posmatrate jedan problem, morate posmatrati i sve druge koji su uz njega vezani. Kako Jordi Serra zapaža, linearni uzročno-posljedični odnosi danas se više ne mogu održati: „Djelovati na osnovu samo jednog elementa ne samo da je uzaludno nego je i vrlo opasno. Djelovanje na element A može pokrenuti brojne

96 Joseph Lykken i Maria Spiropulu, „Supersymmetry and the Crisis in Physics“, *Scientific American* 310:5 (maj 2014).

97 Jan Bernauer i Randolph Pohl, „The Proton Radius Problem“, *Scientific American* (februar 2014), str. 32-39.

98 Arthur Caplan, „Life designed to order“, *Scientific American* (septembar 2010), str. 75.

reakcije u B, C, D, sve do Z; a mnoge od ovih reakcija mogu steći proporcije haosa brzinom svjetlosti.⁹⁹ Osim toga, s obzirom na to da su ovi problemi složeni i ugrađeni u kompleksno okruženje, rješenja ne mogu biti jednostavna. Glavni princip opstanka u složenom okruženju jeste da i mehanizam koji funkcionira u njemu također mora biti složen – što je poznato kao Ashbyjev zakon neophodne raznovrsnosti.¹⁰⁰ Što je više različitih djelovanja sistemu na raspolaganju, to su različiti poremećaji reda koje on može nadomjestiti: drugim riječima, samo se raznovrsnost može nositi s raznovrsnošću. Dakle, pluralnost, raznolikost i mnogostruka stajališta od suštinske su važnosti za razumijevanje i prevazilaženje postnormalnog stanja. Nadalje:

MREŽA NAŠIH MEĐUSOBNO POVEZANIH PROBLEMA NE MOŽE SE RIJEŠITI ZASTARJELOM BINARNOM LOGIKOM I STARIM NAČINOM RASUĐIVANJA. POTREBNA JE VIŠA FORMA LOGIKE

i ono što Jennifer Gidley zove *postformalno rasuđivanje*:¹⁰¹ složeno razmišljanje; umijeće razmatranja mnogih stajališta, uz konkurentne ideje istine; sposobnost nadilaženja kontradikcija; i intuitivno suočavanje s nejasnim znanjem i epistemološkim nesigurnostima. Biti svjestan ove realnosti znači „biti postnormalan“.

Šta to znači za studije budućnosti – kako ih voditi i osmisliti? Rekao bih da u u svoj djelokrug, svoje metode i analize, studije budućnosti sada moraju unijeti postnormalne slike svijeta. S obzirom na to da će u produženoj sadašnjosti i bliskoj budućnosti dominirati postnormalni događaji, imperativ je da se istraživanja i nauka budućnosti fokusiraju na otkrivanje i temeljito proučavanje trendova i promjena, kao i na izradu metoda i instrumenata za analizu složenih i međusobno povezanih posljedica postnormalnih pojava. Više nije dovoljno jednostavno istražiti razne moguće budućnosti; moramo ozbiljno obratiti pažnju i na to kako prolazimo kroz postnormalno stanje – paziti na stalnu prijetnju ekonomskog kolapsa, drastične posljedice klimatskih promjena na vidiku, moguće slabljenje čovjekovog imunološkog sistema – kako bismo dospjeli u zdrave i održive budućnosti. U cjelini, futurolozi izbjegavaju

99 Jordi Serra, „Postnormal Governance“, *East-West Affairs* (5. oktobar 2014), str. 5-13.

100 W. R. Ashby, *An Introduction to Cybernetics* (London: Chapman & Hall, 1956).

101 Jennifer M. Gidley, „Postformal priorities for postnormal times: A rejoinder to Ziauddin Sardar“, *Futures* 42 (2010), str. 625-632.

velika pitanja (koja se obično smatraju predmetom filozofije) i koncentriraju na analizu trendova, pregledanje horizonta, izgradnju globalnih modela i izradu scenarija, vizija i zamisli alternativnih budućnosti.¹⁰² Međutim, u postnormalnim vremenima, kada je upitno funkcioniranje ekonomije, kada se i samo tijelo preoblikuje, kada se društveni odnosi preuređuju, a sama se ideja o tome šta znači biti čovjek preobražava – u naučnim radovima o budućnosti ne mogu se zanemarivati ni velika pitanja. S obzirom na to da postnormalna vremena upućuju na promjene fundamentalnog karaktera, važno je istražiti šta te promjene znače za sve ljudske i neljudske kulture na našoj planeti, te kakve se radikalno različite alternative mogu pojaviti. Skoro sve promjene koje donose postnormalna vremena imaju duboka etička značenja. To znači da se istraživanja budućnosti moraju izričito baviti i etičkim pitanjima. Etika se ne odnosi samo na to kakvo je mjesto nas, ljudskih bića, u svijetu. Ona ne govori samo o tome kako živjeti u svijetu, nego i kako živjeti sa svijetom. Ona se tiče našeg odnosa prema ostatku svijeta – pojedincu u mreži zajednice, resursima koji su nam zajednički i koje raspoređujemo međusobno, našeg odnosa prema flori i fauni, prirodi i okolišu, planeti i kosmosu. Stoga, studije budućnosti ne mogu se baviti samo onim što se može desiti u budućnosti ili onim što se može učiniti da se oblikuje neka budućnost, šta je moguće, a šta nije. Studije budućnosti govore, umnogome, i o tome šta se treba učiniti za očuvanje zdravih, etičnih budućnosti. Ili, drugim riječima: studije budućnosti trebale bi istraživati druge načine da se bude čovjek u svim našim budućnostima.

Možda će najtemeljnija promjena koju će donijeti postnormalna vremena biti u tome kako će se definirati moć. Tokom kolonijalnog doba, modernosti i postkolonijalizma, Zapad je definirao šta znači biti čovjek i „moderan“: šta je sloboda, racionalnost, nauka i civilizacija, šta je „slobodno tržište“, „demokratija“ i „međunarodno pravo“, šta su „ljudska prava“ i „humanitarno djelovanje“, šta su ekonomija, političke nauke, arhitektura, umjetnost, historija i tradicija, šta je sveto, a šta nije. Stvarna moć Zapada počiva na njegovoj moći da definira ključne ideje čovječanstva i ljudskog društva. Međutim, postnormalna vremena nam kažu, ako nam uopće nešto i govore, da je ovim definicijama istekao rok trajanja. Tu, u jednadžbu, ulaze kreativnost i imaginacija.

Alfonso Montuori ističe da su se kreativnost i imaginacija transformirali, kao nuspojava postnormalnih vremena, iz individualističkog/atomiističkog shvatanja modernosti u jedan više kontekstualni, saradnički i

102 Sardar, „Editorial: East-West in Postnormal Times“.

složeniji pristup.¹⁰³ Sean Cubitt i njegove kolege tvrde da novo ustrojstvo mreža sada posjeduje moći koliko države i tržišta, a da je izazov za teoriju o postnormalnim vremenima „zamisliti budućnost zamišljanjem političkih posljedica i prepoznavanjem neljudskih faktora kao političkih aktera“.¹⁰⁴ Alfonso Montuori i Gabrielle Donnelly predlažu da pažnju usmjerimo na kreativnost *otvorenog izvora* kako bismo se odmakli od „odnosa nultog zbira u starom svjetonazoru“ ka „odnosima u kojima svi dobijamo“, a koji nadilaze kontradikcije, razlike i konflikte.¹⁰⁵ Moramo ove sugestije uzeti ozbiljno. Međutim, postoji još jedan razlog zbog kojeg će imaginacija i kreativnost biti najvažniji: bit će nam potrebne nove i inkluzivnije definicije brojnih stvari koje smo do sada uzimali kao po sebi razumljive, zdravo za gotovo – od toga šta je ljudsko tijelo, preko toga šta čini društvene odnose, šta je dobro zdravlje, šta je sloboda, do toga šta znači biti čovjek i čovječan. Kako se moć pomjera sa Zapada ka Istoku i kako počinjemo upravljati „štetnim tendencijama“ kapitalizma, nove definicije naših temeljnih ideja pojavit će se iz nezapadnih kultura, dok one budu pokazivale svoju snagu. Bez obzira na to što su i Kina i Indija sklone slijediti zapadni kapitalistički model, one ipak mogu proizvesti njegove radikalno drugačije verzije – mada ni one ne moraju nužno biti inkluzivne, otvorene i pluralističke. Moramo proširiti vidike kreativnosti i imaginacije kako bismo osigurali da potrebna različitost, složenost i postnormalna logika budu u središtu ovih novih definicija. Drugim riječima, potrebno je da kreativnost i imaginacija oblikuju postnormalnu etiku koja će nas voditi kroz turbulentna postnormalna vremena.

Dobru ilustraciju daje Frances Whitehead, umjetnica i profesorica vajarstva na Institutu za umjetnost u Chicagu, koja urbane pejzaže vidi kao „složene, višeznačne i kontradiktorne fizičke prostore“, „simbole prošlog doba materijalnog prosperiteta“, koje „i dalje utječe na lokalnu zajednicu, ekosistem i infrastrukturu i na koje oni utječu“. Whitehead svjesno opisuje svoj rad na urbanoj obnovi i kulturnom naslijeđu kao postnormalan; prefiks „post“, piše ona, „služi kao podsjetnik ugrađene složenosti“, i opisuje „sadašnje stanje ekoloških, ekonomskih i društveno-kulturnih djelatnosti, što podrazumijeva da zaista živimo u ‚budućnosti prošlog doba‘. Ovaj izraz, također, podrazumijeva da se na svoju prošlost pozivamo kao

103 Alfonso Montuori, „Beyond Postnormal Times: The Future of Creativity and the Creativity of the Future“, *Futures* 43:2 (mart 2011), str. 221-227.

104 Sean Cubitt, Robert Hassan i Ingrid Volkmer, „Postnormal network futures: A rejoinder to Ziauddin Sardar“, *Futures* 42 (2010), str. 617-624.

105 Alfonso Montuori i Gabrielle Donnelly, „Come together... for what? Creativity and Leadership in Postnormal Times“, *East-West Affairs* (5. januar 2014).

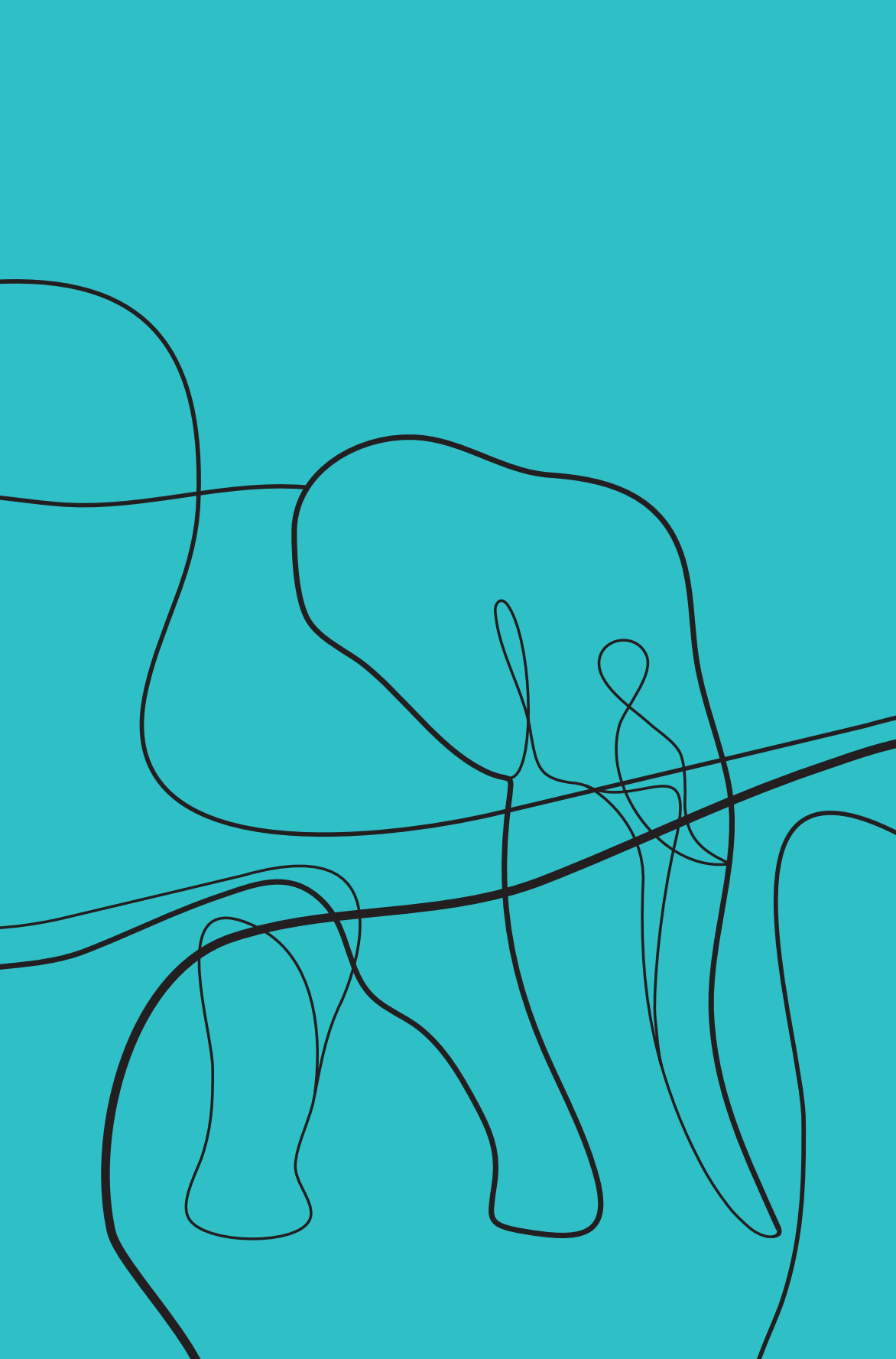
na dio naše sadašnje paradigme – *postkarbonsko, postindustrijsko i postkolonijalno* naslijeđena su kulturna okruženja, doslovno *postnormalno kulturno naslijeđe*.¹⁰⁶ Ona, u svom djelu, naglašava međusobnu povezanost stvari, koristi logiku lokavora¹⁰⁷ i ističe značaj etike i estetike. U jednom od svojih projekata u Chicagu, pod nazivom *The 606* (prve tri cifre po ZIP kodu, poštanskom broju), kojim je ogromno ruševno područje pretvoreno u višenamjenski rekreacioni sistem staza i parkova, Whitehead je predstavila ideju pokreta sporog življenja, *Slow Cleanup*, kojom će se „postkarbonska sanacija životne sredine prenijeti na teritoriju nauke o postnormalnosti, budući se angažira zajednica Chicaga i iskorištava prostor, vrijeme i ljudski kapacitet (dobra) metropole“. U drugom projektu, u historijskom središtu Lime, oronulom UNESCO-ovom spomeniku kulture, gdje je živjela gradska sirotinja, sa svojim kolegama pokušava stvoriti „smisleni urbani poljoprivredni program koji bi objedinjavao arhitektonsku konzervaciju i potrebe sadašnjih stanovnika“. Uspostavljene su, kroz istraživanje uzgoja krompira, veze kolonijalizma, peruanske kulture, modernih urbanih zahvata sa seoskim područjima Irske. Ovdje, piše ona, „iscrtavamo puni krug do postnormalnog kulturnog naslijeđa, izraženog u osnovnim etičkim, pa i pragmatičkim dilemama očuvanja jednog pustinskog grada koji se nalazi na pogrešnom mjestu – jedne trajne kolonijalne ostavštine koja se, kao neodrživi obrazac naselja, mora preispitati“.¹⁰⁸

Whitehead je doslovno zamislila sebe izvan postnormalnih vremena. Sigurno je da će je slijediti i drugi koji će iskoristiti svoju kreativnost i imaginaciju da formuliraju nove definicije svega, od umjetnosti i arhitekture, preko politike i strategije, do nauke i duhovnosti, i da definiraju šta znači biti čovjekom u postnormalnim vremenima. Meni je vrijeme da poslušam pjesmu *Arktička krv i led* kanadskog eksperimentalnog benda Post Normal. Njihova muzika spaja postnormalnu nauku, teme i slike iz drugačijeg etosa, uključuje autohtone kulture, uz *glam rock* i *pop*, kako bi pokazali da je u našem dobu nešto strašno pogrešno; mi to možemo i moramo bolje. „Lovim pjesmu da je pjevam.“

106 Frances Whitehead, „(Post Normal) Cultural Heritage“, *Material Architecture Design Environment (MADE)*, Wesleyan Student Assembly (2012), str. 5.

107 ** *Lokavor* – osoba koja jede samo ono što je uzgajano lokalno (*prim. prev.*).

108 Frances Whitehead, „Post Normal Art“, The Schuylkill Centre, Environmental Art Department (13. mart 2013) www.schuylkillcenter.org/art/?p=705.

The background is a solid teal color. It is decorated with several thin, black, hand-drawn style lines that meander across the page, creating a sense of movement and abstraction. These lines vary in thickness and form, some looping back on themselves.

METODE I PROBLEMI

Tri sutrašnjice postnormalnih vremena

Ziauddin Sardar i John Sweeney

UVOD

„Sve teče, sve se mijenja.“ Tako je govorio Heraklit, kako, prije preko dvije hiljade godina, Platon piše u *Kratilu* (402a).¹ Međutim, danas se sve mijenja ubrzanim tempom na različitim nivoima: društvenom, političkom, tehnološkom, čak i geološkom, na što ukazuje nastanak pojma *antropocen*,² ili i radikalnija ideja *tehnopocena*.³ Na nižim, ali opet međusobno povezanim nivoima, sama ideja o tome šta je ljudsko tijelo i šta znači biti čovjek mijenja se izvan naše kontrole i mogućnosti shvatanja posljedica koje bi mogle uslijediti. Kako Enriquez i Gullans tvrde u djelu *Evolucija koju sami pokrećemo*, mi i svjesno i nesvjesno mijenjamo i same uvjete mogućnosti razvoja. Iako smo uvijek prilagođavali naše bivstvovanje u svijetu kroz artefakte, oruđa i proteze, spojeni učinci naših pretjerano modernih života otvorili su doba „neprirodne selekcije“ i „neslučajnih mutacija“.⁴ Globalno, stopa gojaznosti ljudi skoro se udvostručila

-
- 1 D. N. Sedley, *Plato's Cratylus* (Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2003).
  - 2 P. J. Crutzen, i E. F. Stoermer, „The „Anthropocene“, *Global Change Newsletter* 41 (2000), str. 17-18.
  - 3 P. Berthon i B. Donnellan, „The Greening of it: Paradox or promise?“, *The Journal of Strategic Information Systems* 20:1 (mart 2011), str. 3-5; Sweeney, J. A., „Command-and-control: Alternative futures of geoengineering in an age of global weirding“, *Futures* 57 (mart 2014), str. 1-13.
  - 4 J. Enriquez i S. Gullans, *Evolving ourselves: how unnatural selection and nonrandom mutation are changing life on earth* (New York, New York: Current, 2015).

od 1980. do 2014.⁵ Samo u SAD-u, od 2001. do 2010, stopa autizma povećala se za 119 procenata.⁶

Osim toga, promjene s kojima se suočavamo danas nisu ni jednokratne ni izolirane, nego se dešavaju istovremeno i povezane su međusobno. Kako je primijetio generalni sekretar UN-a Ban Ki-Moon, ove promjene, najčešće kada se jave zajedno, stvaraju doživljaj krize. „Svijet“, izjavio je na Generalnoj skupštini UN-a 2014, „živi u jednom dobu dosad neviđenog nivoa krize.“⁷ Svijet se suočio sa zastrašujućim nizom kriza – koje treba tumačiti kao haotično ponašanje – 2014. godine: ebola, ISIS, Centralnoafrička Republika, Gaza, Irak, Mijanmar, Južni Sudan, Sirija, Ukrajina, finansijska nestabilnost u EU, pogoršani odnosi između Rusije i Zapada, uz dugotrajne, zanemarene, nerješavane probleme klimatskih promjena. Šta sve to znači?

Sve pobrojano svodi se na sliku naših života u posnormalnim vremenima.⁸ U svjetlu tako dalekosežnih, brzih i simultanih promjena – koje su glavna karakteristika postnormalnih vremena – futurolozima i istraživačima koji daju predviđanja postavlja se jedno novo važno pitanje:

DA LI POSTOJEĆE METODE ODGOVARAJU BUDUĆNOSTIMA KOJE SU ISTINSKI SLOŽENE, HAOTIČNE, KONTRADIKTORNE, NESIGURNE I KOJE SE BRZO RUŠE I URUŠAVAJU?

Tradicionalno, studije budućnosti bave se mnoštvom alternativnih budućnosti, tako što prave razlike između plauzibilnih, vjerovatnih, mogućih i poželjnih budućnosti.⁹ Međutim, šta je vjerovatno u svijetu gdje su nesigurnost i kaos norme? Šta je realno očekivati u budućnostima u kojima vladaju kontradikcije? Odgovaraju li naše konvencionalne metode, kao što

5 World Health Organization, „WHO – Obesity and overweight“, *WHO* (januar 2011). www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/en/, pregledano 17. maja 2015.

6 Centers for Disease Control and Prevention, „Facts About ASDS“, *CDC – Facts about Autism Spectrum Disorders – NCBDDD* (februar 2015) www.cdc.gov/ncbddd/autism/facts.html, pregledano 17. maja 2015.

7 J. Berger, „Ban Ki-Moon: ‚World living in an era of unprecedented level of crises‘“, *The Guardian* (21. septembar 2014), dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2014/sep/21/ban-ki-moon-world-living-era-undprecedented-level-crises>, pregledano 17. maja 2015.

8 Z. Sardar, „Welcome to postnormal times“, *Futures* 42:5 (juni 2010), str. 435-444; Sardar, Z. „Postnormal times revisited“, *Futures* 67 (mart 2015), str. 26-39.

9 N. Henchey, „Making Sense of Futures Studies“, *Alternatives: Perspectives on Society and Environment* (zima 1978), str. 26.

su prognoze, scenariji i modeliranja, svrsi u postnormalnim vremenima? Da li scenariji o budućnosti(ma) uzimaju u obzir da se i promjena mijenja? Da li postojeće metode za modeliranje scenarija omogućuju neophodni pluralizam i polilog, kako među ljudima, tako i između ljudi i ostalog živog svijeta, između ljudi i prirode, potrebne da se suočimo s postnormalnim vremenima? Kako ćemo izraditi održive strategije za prolazak kroz postnormalna vremena? Ili, drugim riječima, da li nam naše priče o budućnosti(ma) govore nešto smisleno, nešto iz čega možemo izraditi mjere i strategije pomoću kojih ćemo se nositi sa složenošću, nesigurnošću i haotičnim ponašanjem?

„Kad je sve nesigurno, ništa se ne može predvidjeti“, piše Gardner u *Žamoru budućnosti*.¹⁰ Ispostavlja se da mnoga, ako ne i većina predviđanja, bez razlike, budu pogrešna, što je *Scientific American* otkrio u svom nedavnom pregledu procjena budućnosti.¹¹ Zapravo, tvrdi Gardner, bez obzira na opreznost procjena, stručna predviđanja i prognoze, poput delfijskih proročanstava, samo povećavaju probleme, zato što „zanemaruju složenost, nerazumijevanje i nesigurnost“.¹² Kao način da se ovaj problem riješi, često se koristi planiranje scenarija. Međutim, kao što Glenn i Gordon tvrde,

scenario je, vjerovatno, najčešće zloupotrebljavan termin u istraživanjima budućnosti. Ono što danas prolazi kao scenario jeste, zapravo, diskusija o jednom spektru budućnih mogućnosti, uz podatke i analizu. [...] To je kao da novinski tekst o nekoj dramskoj predstavi pomiješamo sa sâmim tekstom drame koji je napisao dramski pisac.¹³

Scenariji, ma kako brižljivo rađeni, nikada ne uzimaju u obzir mnoge, pa možda i većinu onih promjena koje se mogu desiti između sadašnjosti i određenog vremenskog horizonta – vjerujemo da se to uveliko odnosi i na scenarije koji naglašavaju plauzibilnost.

Plauzibilnost je u studijama budućnosti uvijek bila sporan termin, makar zbog toga što je jedan od glavnih ciljeva predviđanja propitivati i normativna i logička stajališta s kojih posmatramo ono što se nalazi pred

10 D. Gardner, *Future babble: why pundits are hedgehogs and foxes know best* (New York, NY: Plume, 2012), str. 139.

11 S. Zhang, „Why Scientific American’s Prediction from 10 Years Ago Were So Wrong,“ *Gizmodo* (4. maj 2015) <http://gizmodo.com/why-scientific-americans-predictions-from-10-years-ago-1701106456>, pregledano 17. maja 2015.

12 Gardner, *Future babble*.

13 J. C. Glenn, T. J. Gordon, *Futures research methodology* (Washington, D.C.: Millenium Project, 2009).

nama, u budućnosti. Zanimljivo je da je korijen riječi plauzibilan latinski termin *plausibilis*, koji znači „vrijedan aplauza, pljeska“. Ukratko, plauzibilnost se odnosi i na prihvatljivost, koliko i na logičku dosljednost, što znači da ima više veze sa sadašnjicom nego s budućnošću – o čemu dobro i direktno govori Datorov Drugi zakon budućnosti: „Svaka korisna ideja o budućnosti trebala bi se činiti smiješnom.“¹⁴

Ne možemo nipošto reći da su sadašnje metode istraživanja budućnosti nerelevantne, ali želimo jednostavno ukazati na ograničenja koja su im svojstvena – posebno u odnosu prema postnormalnim vremenima. Ako se studije budućnosti bave, prije svega, analizom zamišljenih budućnosti, onda se, u oblikovanju scenarija, zasigurno mora uzeti u obzir i plauzibilnost, ali ona ne smije biti jedini i najvažniji aršin. Naposljetku, cilj svakog zadatka planiranja scenarija jeste djelovanje za budućnost tako što se remeti sadašnjost, međutim, mi ne smatramo da će metode budućnosti držati korak sa snagama i pokretačima koji stvarno remete sadašnjost i vuku nas ka nemišljenim budućnostima. Analiza sve popularnijih metoda *triju horizonata* pomaže da konceptualiziramo naše gledište.

Prvobitno osmišljena da pomogne poslovnim ljudima da se „istovremeno bave kratkoročnim, srednjoročnim i dugoročnim budućnostima“, prva verzija metode triju horizonata imala je za cilj strateške i političke inicijative *zračnih tunela* i za modeliranje protoka vremena koristila je S-krivulje.¹⁵ Budući da je prevazišla pristupe orijentirane na upravljanje, strategija triju horizonata stekla je prestiž kroz rad Sharpea i Hodgsona, koji su preoblikovali postojeće alate kako bismo „posmatrali našu sadašnju situaciju na različite načine i omogućili da se objasne raspoloživi izbori“.¹⁶ Prvo, napravi se x-osa na kojoj je predstavljeno vrijeme (od sadašnjosti ka budućnosti) i y-osa za *strateško usklađivanje* od donjeg ka gornjem spektru, kako je prikazano na slici 1.

Dalje, crtaju se tri horizonta. Prvi horizont izražava dominantne paradigme i ideologije današnjice koje će – kako se, po ovoj metodi, pretpostavlja – opadati dok se krećemo u vremenu. Potom, mapira se treći horizont, koji čine fenomeni u nastajanju ili slabi signali – uključujući i one najviše, „poravnate“ s budućnošću koja se preferira ili od koje se strahuje –

14 J. A. Dator, J. A. Sweeney i A. M. Yee, *Mutative Media* (Switzerland: Springer International Publishing, 2015).

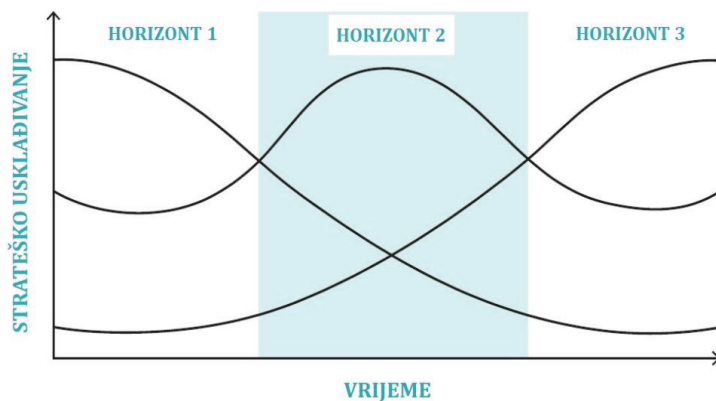
15 A. Curry i A. Hodgson, „Seeing in Multiple Horizons: Connecting Futures to Strategy“, *Journal of Futures Studies* 13:1 (august 2008), 1-20, str. 4.

16 B. Sharpe i T. Hodgson, „Intelligent Infrastructure Futures Technology Forward Look: Towards a Cyber-Urban Ecology“, *Foresight Programme*, Office of Science and Technology, UK (januar 2006), str. 6.

ekstrapolirane korištenjem jednog modela razvoja S-krivulje. Napokon, mapira se drugi horizont, kojim se modeliraju izazovi i nesigurnosti vezane za prvi horizont i izazovi s kojim se suočavaju oba horizonta. Nema sumnje da je ovo najzanimljivija dimenzija metode triju horizonata, posebno jer je ovo jedini prostor gdje se istinski postnormalni uvjeti mogu javiti, barem u teoriji. Naše kvalifikacije, a i tvrdnje, koncentriraju se oko činjenica da se jedino mjesto konflikta u ovoj metodi javlja u srednjoj budućnosti, da tako kažemo, što znači da se u ovom pristupu ne uzimaju toliko u obzir složene i ubrzane promjene koje neprekidno preotimaju našu najbolju praksu, sada i ovdje. Drugim riječima, metoda triju horizonata priprema nas za budućnost koja već prolazi pored nas ili, što je možda i gore, zbog nje možemo nenamjerno pretpostaviti da se promjene odvijaju predvidivo, ako ne i ciklično. Pošteno govoreći, nijedan alat ili metoda nisu savršeni, međutim, mi smatramo da nam je potrebno nešto više kako bismo prošli kroz postnormalna vremena.

Slika 1

Kao što smo mi, a i drugi su, na drugim mjestima tvrdili, postnormalna vremena zahtijevaju od nas da se odmaknemo od linearnosti i pažnju usmjerimo na povezanost između složenosti, haosa i kontradikcija. Osim toga, u svim pričama o budućnosti(ma), moramo naglasiti njihovu dinamiku i začudno raznoliku prirodu, potencijal za haos, mogućnosti kontradikcija i moramo podsticati imaginaciju i kreativnost.¹⁷ Zato mi, kao i neki drugi, preferiram govoriti o *globalnim klimatskim poremećajima*, a ne o

17 A. Montuori, „Beyond postnormal times: The future of creativity and the creativity of the future“, *Futures* 43:2 (mart 2011), str. 221-227.

„globalnom zagrijavanju“; stoga se studije budućnosti moraju ozbiljnije baviti onim što je „uvrnuto“, poremećeno, ali i prihvatiti ga, ako ni zbog čega drugog, da sačuvamo relevantnost u kontekstu nadolazećih promjena.¹⁸ U svjetlu ovog fenomena, Schultz tvrdi da se Datorov Drugi zakon mora proširiti, jer „smiješno“ samo „preispituje pretpostavke“, a svaka istinski korisna ideja o budućnosti(ma) trebala bi biti „izazovna (preispitivati paradigme) i neugodna (preispitivati vrijednosti)“.¹⁹

Djelokrug i razmjere globalnih klimatskih poremećaja, koje još uvijek ne možemo u potpunosti shvatiti, naveli su neke da, odgovarajući na postnormalne izazove sadašnjosti i mogućnosti koje može donijeti budućnost, pišu manifeste. Osnivači akcelerationizma, Williams i Srnicek, tvrde:

Ljevicu moramo ponovo povezati s njenim korijenima iz prosvjetiteljstva [...] kako bismo mogli zauzeti jedno sigurno gledište na budućnost i kako bismo mogli zamijeniti naše sadašnje ekonomske i političke sisteme drugima, koji omogućavaju, a ne suzbijaju opći ljudski napredak... Jer, jednom kada ljevica preuzme komande na putu za budućnost, a modernizacija još jednom postane sinonim radikalnoj ljevičarskoj politici, a ne neoliberalizaciji, mi ćemo kolektivno moći shvatiti naš svijet tako da ga možemo promijeniti.²⁰

Iako *Akcelerationistički manifest* navodi pojam šoka budućnosti, njegovi autori, nažalost, nisu svjesni studija budućnosti – ni kao naučne ni kao praktične discipline. Iako je, možda, neozbiljno od jednog manifesta očekivati analize motivirane istraživanjima, Pickardov *Ekscentrični manifest futurizma* jasno se smješta u dinamiku postnormalnih vremena i ide ka potrebnim novim načinima razmišljanja i djelovanja.²¹ Zanimljivo je da je razlika između ovih dvaju manifesta u pogledu opsega koji obuhvataju: dok se akcelerationistički fokusira na makrofenomene, ekscentrični je sklon „plemenskoj povezanosti; vašoj ličnoj interesnoj zajednici“.²² Ako je išta u postnormalnim vremenima očigledno, to je da se ne smije napraviti rez i izbor između velikih političkih poduhvata i klike iz *sobe odjeka*. Šta je potrebno? Polilog različitog spektra i opsega.²³

18 Sweeney, „Command-and-control“.

19 W. L. Schultz, „Beyond Vision and Eccentricity – Applied Crazy (for Post-Normal Times)“, u *Crazy Futures II*, Romania (23. juni 2014).

20 A. Williams, i N. Srnicek, „#ACCELERATE MANIFESTO for an Accelerationist Politics“, *Critical Legal Thinking* (14. maj 2013), dostupno na: <https://criticallegalthinking.com/2013/05/14/accelerate-manifesto-for-an-accelerationist-politics/>, pregledano 17. maja 2015.

21 J. Pickard, „A Gonzo Futurist Manifesto“ (2012), dostupno na: <http://justinpickard.net/gonzo-futurist-manifesto.pdf>, pregledano 15. marta 2015.

22 Pickard, „A Gonzo Futurist Manifesto“.

23 J. Kristeva, „Polylogue“ (Paris: Seuil, 1977).

Termin *polilog*, koji je 1977. skovala Kristeva u knjizi istoga naslova, označava „mnoštvo logika, govora i egzistencija“.²⁴ Kako možemo vidjeti, polilozii zahtijevaju stvaranje novog fizičkog i mentalnog prostora u kojem se na svoj način predstavljaju raznolikost, pluralizam i konkurentna stajališta, ali gdje se živo saraduje na stvaranju i širenju informacija i znanja. Za neke, nadu je probudila Wikipedia, međutim, njena verzija na engleskom pokazala se kao „veliki promašaj“, budući da „samo mala proporcija korisnika uređuje članke i da su ogromna većina njih muškarci“.²⁵ Osim načina da bolje i ravnopravnije podijelimo ono što znamo i kako znamo, moramo neprekidno tražiti saradničke i dinamičke načine da sačinimo i ispričamo svoje priče. Kako Latour ističe:

Pripovijedanje nije samo svojstvo ljudskog jezika, nego jedna od mnogih posljedica bačenosti u svijetu koji je, po sebi, vrlo artikuliran i aktivan. Lahko je vidjeti zašto je apsolutno nemoguće ispričati našu zajedničku *geostoriju*²⁶ ukoliko se svi mi – romanopisci, generali, inženjeri, naučnici, političari, aktivisti i građani – ne približimo jedni drugima u takvoj jednoj zajedničkoj zoni razmjene.²⁷

Latourova *zajednička zona razmjene* jeste upravo ono za čim tragamo kada podstičemo polilog Kristeve i vjerujemo da ova ideja nedostaje u mnogim, ako ne i u većini, aktuelnih diskursa o sadašnjosti i budućnosti(-ma). Uspostavljanje jedne takve zone, kroz organiziranje manifestacija ili tematskih poliloga, neće biti lahak zadatak, posebno što ovaj poduhvat zahtijeva da duboko preispitamo usađene tradicije, praksu i običaje stvaranja i širenja znanja. Kao takva, svaka analiza sadašnjosti i budućnosti mora uvažiti da će mnoge stvari koje uzimamo bez zadržke, uključujući i raznovrsne složene sisteme, postati poremećene, nastrane, „uvrnutе“. Možda je tačno da ne postoji nešto takvo kao što je historijska mogućnost, međutim, po našoj procjeni, ona je, umnogome, realnost budućnosti.

24 H. Chen, „The Concept of the ‚Polylogue‘ and the Question of ‚Intercultural‘ Identity“, *Intercultural Communication Studies*, vol. xix, no. 3 (2010), str. 54-64.

25 J. Kleeman, „The Wikipedia wars: does it matter if our biggest source of knowledge is written by men?“, *New Statesman* (26. maj 2015), str. 35.

26 Latour je spojio riječi „geo“ i „historija“ (*prim. prev.*).

27 B. Latour, „Agency at the Time of the Anthropocene“, *New Literary History* 45:1 (2014), str. 1-18.

NORMALNOST, POSTNORMALNOST, PUZANJE I EKSPLOZIJA POSTNORMALNOSTI

Prva čudna činjenica koju moramo primiti k znanju jeste:

**NORMALNOST I POSTNORMALNOST SE I PREKLAPAJU I POSTOJE
UPOREDO, JEDNA UZ DRUGU.**

Složenost, haos i kontradikcije – „snage koje oblikuju postnormalna vremena i daju im podsticaj“²⁸ – ne pogađaju sve sisteme na isti način i u istoj mjeri. Isto tako, nisu svi sistemi suštinski postnormalni, niti će svi sistemi postati postnormalni. Naprimjer, izolirane zajednice, strukture i organizacije koje su autonomne i nisu povezane s globalnom ekonomijom i međunarodnim sistemom mogu biti i možda jesu otporne na klimatske promjene. Međutim, mnogi „normalni“ sistemi neće funkcionirati normalno i u postnormalnim vremenima – prije ili kasnije, ove snage (složenost, haos i kontradikcije) izvršit će direktni ili indirektni utjecaj na njih. Osim toga, ima sistema koji su već postnormalni, kao što su nauka, inteligencija, privatnost i drugi umreženi sistemi koji nakupljaju postnormalni potencijal – kao što su automobili²⁹ i frižideri.³⁰ Kad zastanemo i razmislimo o promjenama svuda oko nas, stvari se zaista doimaju postnormalnim. Generacijama rođenim u ovom miljeu, međutim, postnormalno će biti normalno – svijet kakav oni znaju i u kojem žive.

Međutim, i sama ideja normalnosti donekle je neobična, posebno u postnormalnim vremenima. Ova normalnost ne odgovara prihvaćenim definicijama: standarda, uobičajenog, konvencionalnog, običnog, regularnog i prirodnog, nego je, kako Rao ističe, izrazito „proizvedena normalnost“.³¹ Kako iznose Herman i Chomsky u *Proizvodnji pristanka*, normalnost je „proizvedena“ u tom smislu što su te norme izradile moćne međunarodne institucije i

28 Sardar, „Welcome to postnormal times“, str. 436.

29 A. Greenberg, „Hackers Remotely Kill a Jeep on the Highway – With Me in It“, *Wired* (21. juli 2015), dostupno na: www.wired.com/2015/07/hackers-remotely-kill-jeep-highway/, pregledno 3. septembra 2015.

30 S. Higginbotham, „Samsung’s smart fridge could be used to steal your gmail login“, *Fortune* (24. august 2015).

31 V. Rao, „Welcome to the Future Nauseous“, *Ribbonfarm: experiments in refractored perception* (9. maj 2012), dostupno na: www.ribbonfarm.com/2012/05/09/welcome-to-the-future-nauseous/, pregledano 10. aprila 2015.

organizacije, uključujući medije i tehnološke kompanije, koje funkcioniraju oslanjajući se na tržišne snage, unutrašnje, neupitne pretpostavke i suptilnu manipulaciju u svrhu pobuđivanja ideoloških i potrošačkih želja i snova. Međutim, što je još važnije, ona je proizvedena uz pomoć naših reakcija i percepcija promjena – kako prošlih, tako i sadašnjih. Kako Rao zapaža, kada se ljudi suoče s novom tehnološkom praksom, oni ulože sve svoje napore da održe „poznati osjećaj statične, neprekidne sadašnjosti“.³² Zapravo, mi mijenjamo naše mentalne modele i ponašanja u pokušaju da zaobiđemo ili zane-marimo promjene koje se zbivaju pred našim očima. Gledamo unazad da stvorimo priče i metafore koje će povezati nove promjene koje tek doživljavamo s nečim što već znamo i razumijemo. Za pametne telefone koristi se metafora telefona kako bi mobilno računarstvo bilo razumljivo, procesuiranje teksta koristi metafore stranice i dokumenta, izraze koji se koriste hiljadu godina, a „Facebook razumijevamo u značenju školskog godišnjaka“.³³ Dakle, donosimo svjesne odluke da prigušimo neobičnost novog. Rao ovo objašnjava primjerom putovanja zrakom:

Putnici avionom ne lete. Oni putuju u polju proizvedene normalnosti. Kada sjedite u nekom tipičnom modernom putničkom avionu, putujete brzinom od oko 800 km/h u jednoj aluminijskoj cijevi koja može izvesti neke prilično zastrašujuće akrobacije, među kojima su i kratki periodi približavanja bestežinskom stanju. Međutim, obični putnik u avionu nikada ne doživi ništa što naši preci nisu doživjeli u brzim kočijama i na brodovima.³⁴

Kako Rao tumači, polje proizvedene normalnosti jeste sredstvo preusmjerenja našeg opažanja onog šta jest i šta nije normalno, a kako se to polje širi i skuplja, ovisno o fokusu nas kao pojedinaca ili kao zajednice, obliku ju ga sile neznanja i nesigurnosti. Na slici 2 dat je taj odnos.

Fenomeni „normalnosti“ kreću se ka postnormalnosti procesom *puzanja postnormalnosti*: kada sistemi postanu međusobno povezani i složeni, kada društvene mreže, televizije koje emitiraju program cjelodnevno i kada se i druge tehnološke forme koriste da proizvedu pozitivni odgovor (povratnu spregu), onda se javlja haos, ponekad vrlo brzo, i stvari postanu čudne. Ova ideja genijalno je obrađena u nagrađivanoj BBC-jevoj seriji *Crno ogledalo*, koja vješto predočava mnoge i raznovrsne promjene nastale oko novih tehnologija i objašnjava da su u temelju „promjenljivih medija“ ljud-

32 V. Rao, „Welcome to the Future Nauseous“.

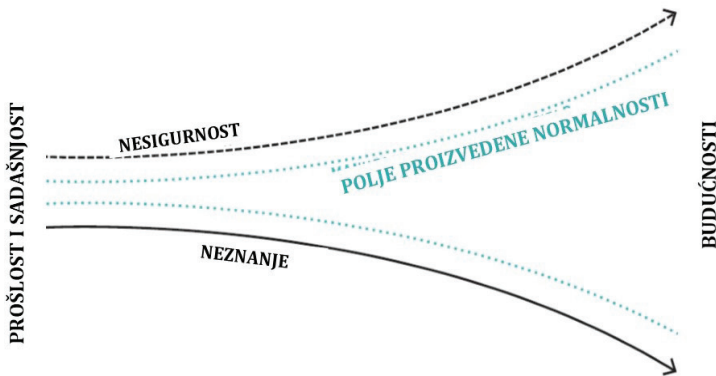
33 V. Rao, „Welcome to the Future Nauseous“.

34 V. Rao, „Welcome to the Future Nauseous“.

ske interakcije i reakcije.³⁵ Neki naučnici zapažaju da načini na koje se šire „informacije s mreža i komunikacijski alati mogu poslužiti kao moćni faktori ubrzanja društvenih protesta“,³⁶ među kojima su revolucije na Bliskom istoku i u Sjevernoj Africi, poznate kao arapsko proljeće i noviji protesti u Baltimoru, Fergusonu i drugim američkim gradovima koji su doveli do pokreta #blacklivesmatter očigledni primjeri kako komunikacijske tehnologije mogu ubrzati „puzanje“ postnormalnosti.

Slika 2

Iako snage koje pokreću puzanje postnormalnih vremena mogu biti moćne, ne prihvataju svi tokove tako jakih struja. Ima onih koji ne mogu, propuštaju ili odbijaju vidjeti puzanje postnormalnosti; suočeni s neobičnim, drže se proizvedene normalnosti. Oni pate od *postnormalnog kašnjenja*, što je perceptivno stanje poricanja. Očigledan primjer jesu poricatelji klimatskih promjena. U psihologiji, pojmom poricanja objašnjava se zašto neko ne prestaje negirati nešto – u ovom slučaju najveću prijetnju s kojom se svijet suočava – čak i kada ga zaspu uvjerljivim dokazima. Kada neko poriče pojavu postnormalnih vremena, on bira, možda i svjesno, da *ne zna*. Dakle, postnormalno kašnjenje jeste poricanje, a može se savladati samo kroz *postnormalnu eksploziju*: pojavu da sistem postane totalno postnormalan i da nema mjesta gdje bi se iko sakrio.

Razmotrimo to kako nas naši digitalni životi neprekidno drže na rubu haosa. Uzmimo, naprimjer, Twitter koji traži neposrednu reakciju i umnožava

35 Sweeney Dator i Yee, *Mutative Media*.

36 E. Stepanova, „The Role of Information Communication Technologies in the „Arab Spring““, *PONARS Eurasia: New Approaches to Research and Security in Asia*, *PONARS Eurasia Policy Memo* No. 159 (maj 2011), str. 6.

vaše reakcije; jedan nepromišljeni *tweet* može vas odvesti ka nezamislivim horizontima, što je 20. decembra 2013. na svojoj koži osjetila Justine Sacco, šefica odjela za odnose s javnošću jednog američkog izdavača. Na aerodromu Heathrow, prije nego što će se ukrcati na avion za Cape Town, napisala je *tweet* za svega 170 svojih pratilaca: „Idem u Afriku. Nadam se da neću dobiti AIDS. Šalim se. Ja sam bjelkinja.“³⁷ Iako je Sacco smatrala svoj *tweet* komentarom privilegiranosti bijelaca, zajednica tviteraša drugačije je to vidjela. Kad je, 11 sati kasnije, sletjela u Cape Town, bila je na vrhu popisa pretraživača Google. Za jedanaest dana, Sacco su na Googleu pregledali 1,22 miliona puta, a nekoliko dana poslije otpuštena je. Sacco se još uvijek bori da nađe dobar posao ili partnera.³⁸ Što slučaj Justine Sacco ilustrira, postnormalna eksplozija može imati ogromne i teške posljedice, uključujući i one vrlo lične.

OKVIR TRIJU SUTRAŠNJICA POSTNORMALNIH VREMENA

S obzirom na neobične karakteristike našeg doba, istraživanje budućnosti u okviru postnormalnih vremena sadrži posebne izazove. Moramo se fokusirati na istovremenost i složenost, kao i na dinamičku prirodu postnormalnih vremena. Potrebno je procijeniti nesigurnost, kao i različite nivoe neznanja – u postnormalnim vremenima nepoznanice se ne mogu svoditi na mjerljive rizike. Moramo uzeti u obzir trendove koji se mogu empirijski posmatrati, teorijski protumačiti mehanizme koji proizvode *puzanje* i *eksploziju postnormalnosti* i ugraditi što je moguće više imaginacije i kreativnosti u cijeli taj zadatak. Okvir koji smo razvili da razumijemo postnormalna vremena i da upravljamo njima, kao i da istražujemo budućnosti, jeste okvir triju sutrašnjica postnormalnih vremena.

U okviru triju sutrašnjica, moramo uzeti u obzir da je sadašnjost dinamična, umrežena, da je čine proizvedena normalnost i sistemi bremeniti potencijalom da postanu postnormalni: drugim riječima, sadašnjost je složena, pluralistička i djelimično postnormalna – sve se to mora unijeti odmah na početku istraživanja budućnosti. Međutim, sadašnjost nije samo sada. Sadašnjost se „produžava“ zato što su mnogi trendovi koji se mogu empirijski posmatrati duboko usađeni u „sada“ i manifestirat će se i u narednim godinama. *Produžena sadašnjost* jeste prva sutrašnjica; to je

37 J. Ronson, *So you've been publicly shamed* (2015), str. 64.

38 L. Moses, „The Justine Sacco redemption tour: Too little too late?“, *Digiday* (13. februar 2015).

ono na što mnogi ljudi misle kada govore o „budućnosti“. U produženoj sadašnjosti postoje i vladaju trendovi (globalni, regionalni i lokalni) i fenomeni u nastajanju ili slabi signali koji ne mogu ostati neprimijećeni; iako su vremenske pojedinosti fleksibilne u odnosu na tematski kontekst, ti se trendovi jednostavno produžavaju i produžavaju sadašnjost tako da pokriva sljedećih pet do deset godina. Drugim riječima, budućnost kao produžena sadašnjost već je uveliko kolonizirana.³⁹ Najbolje što ovdje možemo uraditi jeste da kroz prizmu postnormalnih vremena identificiramo sisteme koji možda već pužu ka postnormalnosti ili su na rubu postnormalne eksplozije. Tvrditi da je produžena sadašnjost već kolonizirana asocira na determinizam – nešto što je prokletstvo za studije budućnosti, koje su prilično nesklone predviđanjima. Međutim, ostaje činjenica da su razni trendovi i fenomeni ugrađeni u produženu sadašnjost i da su izgledni, iako o onome što je pred nama nije moguće imati savršeno znanje.

Pogledajmo jedan prilično trivijalan slučaj Appleovog iWatcha. U novembru 2014, u svom posljednjem pismu, urednik (sada bivši) časopisa *T3: The Gadget Magazine* hvalisao se: „Mi smo predvidjeli ‚iWatch‘ u našem prvom izdanju, skoro prije četiri godine (...). Na dovoljno dugoj vremenskoj skali, mi smo sve pogodili i sada je iWatch ovdje.“⁴⁰ Hillovo predviđanje nije ni izuzetak ni tačno. Trendovi izrade *nosivih računara* već 2008. bili su utvrđeni;⁴¹ budući da se radi o korporaciji koja je proizvela „i“ liniju proizvoda, zbog kojih je vrijednost Applea iznosila trilion dolara,⁴² nije bilo nikakvo čudo što je Apple proizveo iWatch, posebno zato što su mnogi smatrali da je sljedeća velika stvar tržište nosivih računara. Hillova tvrdnja malo je problematična: jedna firma sa sjedištem u Evropi registrala je naziv iWatch još 2008, što znači da Appleov pametni sat, koji se na tržištu pojavio u aprilu 2015., nije smio prisvojiti ovaj naziv za svoju liniju ovih „i“ proizvoda. Nazvan je jednostavno Apple Watch. Zašto je još zanimljiva Hillova tvrdnja i zašto je relevantna za kontekstualizaciju produžene sadašnjosti: Hill jest identificirao jedan postojeći trend koji će krenuti svojim logičnim smjerom, međutim, nije identificirao – ili, bolje reći pogrešno je identificirao – detalje. U produženoj sadašnjosti možda je moguće tačno

39 J. Dator, „De-colonizing the Future“, u *The Next 25 Years: Challenges and Opportunities*, Spekke, A. (ur.) (Bethesda, Maryland: World Future Society, 1975); Z. Sardar, „Colonizing the future: the ‚other‘ dimension of futures studies“, *Futures* 25:2 (mart 1993), str. 179-187.

40 M. Hill, „Editor’s Letter“, *T3: The Gadget Magazine* (novembar 2014).

41 B. Rhodes, „A Brief History of Wearable Computing“, (15. februar 1997), dostupno na: www.media.mit.edu/wearables/lizzy/timeline.html, pregledano 10. marta 2015.

42 J. Yarow, „How Apple Becomes A \$1 Trillion Company“, *Business Insider* (26. novembar 2014).

predvidjeti ili prognozirati ono što je pred nama, posebno u području tehnološkog razvoja, međutim, da bismo razumjeli postnormalnu dinamiku ovog horizonta, moramo ići dalje od ovakvih pukih objašnjenja.

Nakon produžene sadašnjosti, dolazi *poznata budućnost* (ili dolaze poznate budućnosti), koja može trajati od deset do dvadeset godina, ali, bez izbora na vremenski horizont, izgleda poznato, zato što je posreduju slike i zamišljanja budućnosti – od projekcija zasnovanih na podacima do naučne fantastike. Trendovi ugrađeni u produženu sadašnjost, uz slike iz oglašavanja, vizija korporacija, popularne „futuresologije“ i naučno-fantastičnih romana, filmova i televizijskih serija uopćavaju se i projiciraju, tako da stvore sliku budućnosti koja je dobro poznata. Uzmimo, naprimjer, koliko je tehnoloških izuma poteklo, ili započelo, u zamislama iz naučno-fantastičnih filmova: kiburzi iz *Terminatora* (1984) i roboti iz *Ratova zvijezda* (1977) preobličeni su u vojne robote, kakvi su Googleov Atlas, „okretni i spretni antropomorfn robot“ i PetMan „vojn timerobot“; oba su u izradi i planirana za puštanje u prodaju za približno deset godina.⁴³ Ili, kako se izgrađeni okoliš i urbanizacija ogledaju u izgledu grada u filmovima *Istrebljivač* (1982) i *Grad tame* (1988); sami Disneyland nadahnuo je izgradnju u mnogim gradovima kao što su Putra Jaya, Malezija, i Mekka, Saudijska Arabija. Ili, pogledajmo kako su ponašanje likova u *Pobješnjelom Maxu* (1979, 2015.) oponašali fanatični džihadisti „islamskog hilafeta“.⁴⁴ Ili, uzmimo samo mogućnosti spajanja tehnologije, biologije i ljudskog tijela, predstavljene u filmu *Ex Machina* (2015), koji je glasnik promjena u modnoj industriji: ona će razviti „digitalnu kožu“ – nanotehnologija će omogućiti proizvođačima da ugrade određene funkcije u najjednostavnije komade odjeće, dok će mreža senzora u tijelu i na tijelu, ubrizgana ili zakačena, obmotati tijelo još jednom kožom.⁴⁵ Sjetite se koliko je tehnologija predstavljenih u raznim filmovima i serijama *Zvezdanih staza* već u svakodnevnoj upotrebi i koliko ih još ide tim tragom. Zapravo, mi se ukrcavamo na budućnosti koje su ujedno i vrlo poznate i skrivaju vrlo čudne promjene.

Inayatullahova ideja „korištene budućnosti“ u skladu je s ciljanim djelokrugom studija poznatih budućnosti, kojima je cilj istražiti i preispitivati

43 M. Peckham, „Watch: Humanlike DARPA Robot Climbs and Leaps from Obstacles with Mad Skills“, *Time* (26. oktobar 2012).

44 T. Harnden, „Mad Max-Style Takeover of Ramadi Leaves Obama and West Floundering“, *RealClearPolitics, Chicago Sunday Times* (30. maj 2015).

45 K. Holmes, „Is ‘Digital Skin’ The Future of Fashion“, *The Creators Project* (15. august 2011), dostupno na: https://www.vice.com/en_us/article/qkzm8q/is-digital-skin-the-future-of-fashion, pregledano 17. maja 2015.

postojeće zamisli onog što bi moglo biti iza produžene sadašnjosti.⁴⁶ Dvstrukim čitanjem, preko suštinski pluraliziranih budućnosti, poznate budućnosti istovremeno će biti i singularne i pluralne. Singularna je (budućnost) u tom smislu što joj je cilj naći poznate mogućnosti u velikom rasponu složenih mogućnosti, a pluralna (budućnosti) je u smislu da se bavi alternativnim zamislama, a povremeno i zamislama koje se granaju.

Iza poznatih budućnosti leže *nemišljene budućnosti*, jedan horizont čiste vjerovatnoće koji se proteže iza sljedećih dvadeset godina. Nemišljene budućnosti nisu nezamislive, nego su više horizont gdje nešto uvijek ostaje *nemišljeno*, što znači da ga čine naizgled beskonačne alternativne budućnosti – a za svaku je potreban poseban polilog kako bi se počele istraživati različite perspektive koje ih okružuju. Iako se čini da pristupamo bezbrojnim podacima o ovim svjetovima – od demografskih do ekonomskih predviđanja – vrlo je malo, ako ih uopće i ima, modela koji omogućuju adekvatan uvid u ono što se može desiti u ovoj sutrašnjici. Dakle, saradnička kreativnost i „etička imaginacija“ nisu samo najbolji alati za izradu scenarija o ovom sutra, „to su *jedini* alati“.⁴⁷ Nadalje, nemišljene budućnosti nisu jednostavno nešto što se ne očekuje ili ne predviđa; one su više nešto što je izvan okvira konvencionalnog mišljenja – nešto što nam ne dozvoljava da se na to fokusiramo ili o tome mislimo. S druge strane, nešto nemišljeno može biti prilika toliko neuobičajena da se čini potpuno nedostižnom. Kao takvo, nemišljeno nije ograničeno samo na nemišljene budućnosti; ono može postojati i u produženoj sadašnjosti i u bliskim budućnostima. Međutim, samo su u nemišljenim budućnostima posljedice potpuno vidljive i prisiljeni smo direktno se suočiti s njima.

Da bismo našu metodu smjestili unutar šireg područja studija budućnosti i strateškog predviđanja, moramo prilagoditi ili, bolje reći, preokrenuti dobro poznati stožac budućnosti,⁴⁸ kako bismo pokazali dinamiku odnosa između svakog horizonta. Slika 3 pokazuje kako se percipira odnos između triju horizonata. Na ovoj slici, debljina i putanja linija za svaki horizont simbolizira opažajnu oštrinu, nivo sposobnosti da se uoči kako

46 S. Inayatullah, „Six pillars: futures thinking for transforming“, *Foresight* 10:1 (februar 2008), str. 4.21.

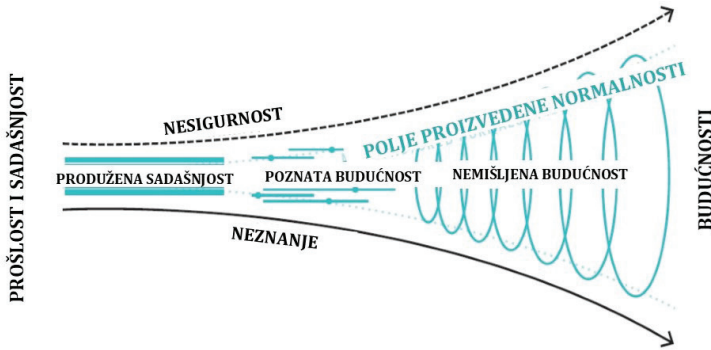
47 Sardar, „Welcome to Postnormal Times“, str. 444.

48 S. Candy, „The Futures of Everyday Life: Politics and the Design of Experimental Scenarios“, University of Hawaii at Manoa (august 2010); T. Hancock i C. Bezold, „Possible futures, preferable futures“, *Healthcare Forum Journal* 37:3 (1994), str. 23-29; C. W. Taylor, *Alternative World Scenarios for A New Order of Nations* (Carlisle Barracks, PA: U.S. Army War College, Strategic Studies Institute, 1993); Ute von Reibnitz, *Scenario Techniques* (Hamburg: McGraw-Hill Book, 1988); J. Voros, „A generic foresight process framework“, *Foresight* 5:3 (juni 2003), str. 10-21.

se trendovi pojavljuju, traju i/ili se prekidaju, kao i potencijal, svojstvo da se nešto kreće od obične vjerovatnoće ka ostvarenju.

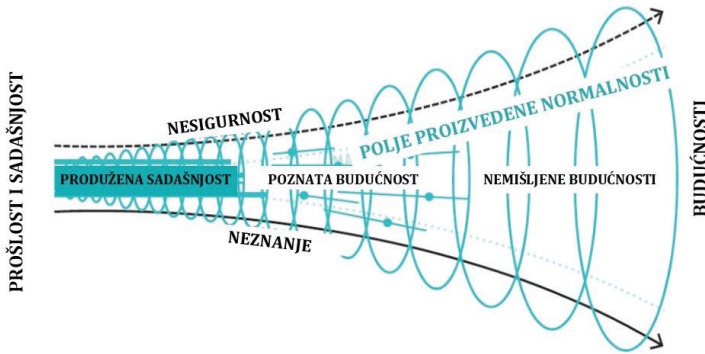
Slika 3

Iako ova dvodimenzionalna slika ukazuje na razdvajanje, tri sutrašnjice nisu zasebne jedinice, nego čvrsto međusobno povezane prostorne i vremenske zone stvarnih i opažajnih fenomena koji imaju dramatičan utjecaj na *ovdje i sada*. Poznata budućnost sastavni je dio produžene sadašnjosti; a obje čine veliki dio nemišljene budućnosti. Važno je naglasiti i da bilo koji događaj ili fenomen i s najudaljenijeg horizonta ima potencijal da izvrši utjecaj na *ovdje i sada*. U postnormalnim vremenima, ono što je nemišljeno postaje dio sutrašnje svakodnevice. Zbog toga objašnjenje budućnosti u ovom okviru mora istovremeno obuhvatiti i rješavati sve tri sutrašnjice. Osim toga, postoje sistemi i fenomeni s potencijalom da postanu postnormalni u sve trima sutrašnjicama, što znači da moramo biti kadri istražiti kontekstualne komponente u svakoj koja bi mogla pokazivati postnormalno puzanje ili biti na rubu postnormalne eksplozije. Dakle, tri sutrašnjice funkcioniraju više kako je prikazano na slici 4.

Slika 4

NEZNANJE, NESIGURNOST I MENAŽERIJA POSTNORMALNIH MOGUĆNOSTI

Uz svaku sutrašnjicu vezane su određene vrste nesigurnosti i neznanja. Kada se spoje složenost, kaos i kontradikcije, ne čudi što je rezultat nesigurnost. Najosnovnija vrsta nesigurnosti javlja se kada je poznat smjer promjena, ali se ne mogu procijeniti veličina i vjerovatnoća događaja i posljedica tih promjena. Ovu situaciju nalazimo unutar produžene sadašnjosti, gdje je budućnost uveliko kolonizirana, a određeni trendovi čvrsto ugrađeni. Imamo određeni skup mogućih alternativnih budućnosti, od kojih će se barem jedna ostvariti. To nazivamo *površinskom nesigurnošću*, kojom, u određenom stepenu i uz odgovarajuće znanje i alate predviđanja, možemo upravljati. U poznatim budućnostima pred nama je široki spektar alternativa i mnoštvo mogućih budućnosti. S obzirom na to, malo šta možemo reći o općem pravcu promjena; još manje o javljanju postnormalnih fenomena, kad se spoje složenost, kaos i kontradikcije. Međutim, ono što stvarno znamo jeste da su mnoge ove budućnosti jednostavna projekcija zajedničkih slika i zamisli budućnosti. Upravljanje ishodišnom nesigurnošću za nas predstavlja složen, možda i loše strukturiran problem, međutim, još uvijek ga možemo donekle shvatiti. To zovemo *plitkom nesigurnošću*. Naposljetku, nemišljene budućnosti, gdje se sve može dogoditi i

gdje ništa nije poznato, idu s *dubokom nesigurnosti*. Tu ne samo da ne znamo za smjer, dimenzije i utjecaj promjene, nego ne možemo znati ni šta se događa sa sistemom, zato što su naš svjetonazor ili naša epistemologija potpuno neodgovarajući. Ove tri dubine nesigurnosti postoje u okruženju u kojem se promjene ubrzavaju, a inovacije, procesi, društveni i politički odnosi stalno transformiraju novonastalo okruženje. Na slici 5 data je naša zamisao ovih triju nesigurnosti.

Slika 5

Svaka ova vrsta nesigurnosti povezana je s određenom kategorijom neznanja. Jednostavno ili *obično neznanje* može se definirati kao odsustvo znanja; ono se odnosi na one stavke ili fenomene koje ne shvatamo. Na ovo neznanje možemo naići u složenim ili kontradiktornim situacijama, a može se savladati razumijevanjem složenih mreža o kojima je riječ, ili uvažavanjem istovremenih „istina“ aktera koji imaju suprotne zahtjeve (naprimjer, vlasti koja nameće razvoj i zajednice koja želi sačuvati okoliš, prirodu i naslijeđe). To je dominantna vrsta neznanja u produženoj sadašnjosti: ono se može nadvladati, a površinska nesigurnost smanjiti, kroz učenje, istraživanje, uvažavanje gledišta drugih i traženje pravih odgovora. Poznate budućnosti donose nam novi nivo neznanja, povezan s plitkom nesigurnošću, kada ne znamo čak ni kakva pitanja postaviti. Međutim, ono ima još jednu dimenziju: odgovori na sva relevantna pitanja, ako ih i uspijemo postaviti, mogu se naći samo iza horizonta. Naprimjer, ne znamo zasigurno kako će genetski modificirana hrana utjecati na ljudsko tijelo ili kakve će posljedice *zarazna povezivost*⁴⁹ imati na ljudski um: odgovori će se moći naći samo u budućnosti, nakon što bar jedna generacija doživi utjecaje i preživi posljedice tih promjena. To zovemo *savladivo neznanje*: ono se ne može sada savladati učenjem, pošto nema ničeg što se može naučiti, ali stvara svijest o tome šta

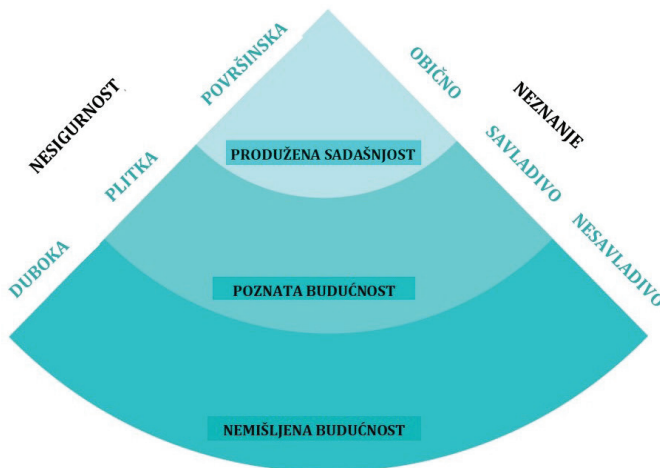
49 J. A. Sweeney, „Infectious Connectivity: Affect and the Internet in Postnormal Times“, u *Futures of the Internet*, J. Winter i R. Ono (ur.) (Switzerland: Springer International Publishing, 2015).

ne znamo i šta moramo nastojati da saznamo u budućnosti. Povezano s poznatim budućnostima, ono stvara plitku nesigurnost, koja se, također, u budućnosti može pretvoriti u površinsku. Onda, naravno, tu su Rumsfeldove „nepoznate nepoznanice“: „ono što ne znamo da ne znamo“.⁵⁰ Takvo neznanje povezano je s dubokom nesigurnošću nemišljenih budućnosti i kategoriziramo ga kao *nesavladivo neznanje*.

Nemišljeno je izvan naše imaginacije; ne možemo razmišljati o stvarima koje su izvan naše imaginacije, koje određuju i ograničavaju naš svjetonazor i sistem pretpostavki i aksioma; često ne možemo misliti o tim stvarima ni zbog toga što nemamo jezik koji bi obuhvatio takvu misao. Nesavladivo neznanje je, stoga, „neznanje o našem neznanju, ugrađeno neznanje o potencijalnim opasnostima novih promjena“, koje „zahtijevaju radikalno novi način razmišljanja“.⁵¹ Drugim riječima, nesavladivo neznanje ne može se pobijediti konvencionalnim alatima budući da je povezano s nemišljenim dijelovima našeg vlastitog svjetonazora; to je neznanje koje nas prisiljava da djelujemo s lažnim osjećajem pouzdanja u postojeće paradigme i načine saznavanja, življenja i djelovanja. S nesavladivim znanjem možemo se uhvatiti u koštac samo tako što ćemo propitivati svoje aksiome, kritizirati vlastite temeljne i dragocjene pretpostavke, te temeljno preispitivati svoj svjetonazor. Slika 6 pokazuje gdje, unutar svakog horizonta, smještamo pojedine vrste nesigurnosti i neznanja.

Slika 6

50 E. Morris, *The Unknown Known* (Participant Media, 2014).

51 Sardar, „Welcome to postnormal times“, str. 440.

Model s trima nivoima nesigurnosti i neznanja omogućuje nam da počnemo razumijevati i mapirati stepen stvarne i percipirane postnormalnosti oko određenog problema, sistema ili horizonta. U produženoj sadašnjosti nastojimo smanjiti površinsku nesigurnost obradom raspoloživih informacija u svrhu postavljanja hipoteza koje će donekle rasvijetliti ono što posmatramo. Ako ne raspoložemo sa dovoljno informacija, morat ćemo odlučiti da li će više podataka pomoći ili neće. Ako se nesigurnost nastavi povećavati, to će biti pokazatelj da idemo ka savladivom neznanju poznatih budućnosti: sada ćemo morati odlučiti koji bi pravac istraživanja mogao dovesti do valjanog znanja i do vremenskog horizonta za stjecanje tog znanja. Napokon, ako situacija dođe u fazu haosa, znamo da smo suočeni s dubokom nesigurnošću nemišljenih budućnosti. Tada moramo razmotriti mogućnost da nas je izneverila naša vlastita paradigma: to bi ukazalo na postojanje nesavladivog neznanja. Tada je najadekvatniji odgovor – raditi na izradi alternativne, bolje paradigme.

Međutim, sva tri horizonta – produžena sadašnjost, poznate budućnosti i nemišljene budućnosti – obuhvataju sisteme i podsisteme koji su ili na rubu postnormalne eksplozije ili, u najmanju ruku, pokazuju znake puzanja postnormalnosti. Naša nesigurnost, a s njom i neznanje, uglavnom se povezuju s pojavom postnormalnosti. Dakle, osim razumijevanja nesigurnosti i neznanja u vezi sa svakim horizontom, naše istraživanje budućnosti, kao i svaka prognoza i vizija, svaki scenario zasnovan na tom istraživanju, moraju se izboriti s potencijalima postnormalnosti svojstvenim svim trima horizontima.

POSTNORMALNI FENOMENI NAJJASNIJE SE I NAJLAKŠE MOGU VIDJETI U PRODUŽENOJ SADAŠNOSTI. ONI SU POPUT CRNOG SLONA U SOBI, KOG NIKO NE MOŽE VIDJETI ILI KOGA NE ŽELE VIDJETI. ILI, AKO SE I PRIZNA DA POSTOJI, NIKO NIJE KADAR NEŠTO PODUZETI.

Crni slon, piše Vinay Gupta,

jeste događaj koji je krajnje vjerovatan i koji stručnjaci uglavnom mogu predvidjeti, međutim, ljudi ga nastoje proturiti kao crnog labuda kada se konačno i desi. Stručnjake koji su predvidjeli neki događaj – od ekonomske krize do pandemijske gripe – obično prvo marginaliziraju, pa onda veličaju kada problem ispliva na površinu.⁵²

52 V. Gupta, „On Black Elephants“, dostupno na: <http://vinay.howtolivewiki.com/blog/flu/on-black-elephants-1450>, pregledano 27. aprila 2009.

U skladu s Guptinom zamisli, i Markley zagovara korištenje džokera (*Wild Card Type II*⁵³), koji su „kako smatraju stručnjaci, velike vjerovatnoće i velikog utjecaja ako se sadašnji trendovi nastave, ali niska pouzdanost za zainteresirane nestručnjake...“⁵⁴ Očigledan primjer za ovo jeste koncentracija ugljika u atmosferi: nedavno je izmjereno rekordnih 400 čestica na milion, što je nivo kakav je postojao hiljadama godina prije nastanka čovječanstva i koji nagovještava velike klimatske promjene.⁵⁵ Iako ih mnogi, uključujući većinu Amerikanaca, negiraju, oko antropogenih klimatskih promjena postoji naučni konsenzus; klimatski problem sa CO₂ među prvim spominje jedan izvještaj upućen 1965. američkom predsjedniku Johnsonu.⁵⁶ U tom smislu, *crni slonovi* jesu vrsta poznatih nepoznanica, kako bi to rekao Rumsfeld, posebno zbog jaza između mišljenja javnosti i stručnjaka, koji povećava složenost i nesigurnost u ovom problemu.⁵⁷ Obično, događaji s visokim potencijalom postnormalnosti zahtijevaju kolektivno, globalno djelovanje – kakav je bio slučaj suzbijanja pandemije ebole 2014. Crni slonovi poprimaju postnormalnu dinamiku produžene sadašnjosti, izrazito su kontekstualni i moraju se locirati i/ili formulirati sa više od jednog stajališta, da bi se barem tako obuhvatile kontradikcije svojstvene njihovoj pojavi. Napokon, crni slonovi ukazuju da u određenom sistemu postoji, a možda i dominira, postnormalno kašnjenje.

Popularna ideja Nasima Nicholasa Taleba o crnim labudovima zahvata suštinu poznatih budućnosti. Za razliku od crnih slonova produžene sadašnjosti, *crne labudove* u poznatim budućnostima ne primjećuju niti o njima govore, čak ni stručnjaci; oni se javljaju kao „netipični“ i iskrsnu „kao grom iz vedra neba“, kako piše Taleb; „vrlo su osjetljivi na pogrešne proračune, općenito se ozbiljno potcjenjuju, a povremeno ozbiljno precjenjuju“.⁵⁸ Crni labudovi su, u osnovi, nepoznate nepoznanice; za razliku od crnih slonova,

53 Termin *wild card* u tehnološkim prognozama i studijama budućnosti koristi se u značenju mogućeg budućeg događaja za koji je vjerovatnoća da se desi mala, ali je, zato, ako se ipak dogodi, njegov utjecaj vrlo veliki. *Wild Card Type II* pak ima i veliku vjerovatnoću i veliki utjecaj. (*prim. prev.*)

54 O. Markley, „A new methodology for anticipating steep surprises“, *Technological Forecasting and Social Change* 78:6 (juli 2011), str. 1079.

55 D. Biello, „400 ppm: Carbon Dioxide in the Atmosphere Reaches Prehistoric Levels“ (9. maj 2013), dostupno na: <http://blogs.scientificamerican.com/observations/2013/05/09/400-ppm-carbon-dioxide-in-the-atmosphere-reaches-prehistoric-levels>, pregledano 10. marta 2015.

56 D. W. Keith, „Geoengineering the Climate: History and Prospect“, *Annual Review of Energy and the Environment* 25 (2000), str. 245-284; Royal Society, *Geoengineering the climate science, governance and uncertainty* (London: Royal Society, 2009).

57 Morris, *The Unknown Known*.

58 N. N. Taleb, *The black swan: the impact of the highly improbable* (New York: Random House, 2007), str. 420.

crni labudovi mogu i znaju biti pozitivni, što znači da se pod njihovim utjecajem mogu otkriti ranije nezamislive mogućnosti, zbog čega odgovaraju složenoj dinamici poznatih budućnosti. Zapravo, tvrdi se da su zahvaljujući crnim labudovima pokrenute neke od najvećih društvenih promjena u historiji. Međutim, jednako tako mogu biti i negativni i poslužiti kao signal za pojavu pužuce postnormalnosti ili eksploziju postnormalnosti. Zbog toga, za bavljenje crnim labudovima potrebna je analiza visokog nivoa.

Nije lahko predvidjeti postnormalne fenomene nemišljenih budućnosti, ali, naravno, oni postoje. Potencijal postnormalnosti nemišljenih budućnosti predstavljen je crnim meduzama. Poput crnih slonova i crnih labudova i *crne meduze* imaju „veliki utjecaj“, međutim, one su „normalni“ fenomeni koji idu ka postnormalnosti putem pozitivne povratne sprege ili tako što se povećavaju, rastu dok ne dovedu do nestabilnosti sistema. Zašto meduze? Klimatske promjene imale su drastične posljedice po sistem svjetskih voda. Viša temperatura i veća kiselost okeana savršeni su uvjeti za „cvjetanja“ meduza, koja su prouzročila zatvaranje priobalnih elektrana širom svijeta, uključujući i neke nuklearne reaktore.⁵⁹ Kao jezgroviti prikaz poremećaja karakterističnih za nemišljene budućnosti, meduze su poznate i po „podrivanju najveće vojske svijeta i podsticanju političkih nemira“.⁶⁰ Demonstrirajući kako male stvari mogu imati veliki utjecaj, ojačano pozitivnom povratnom vezom, cvjetanje meduza pruža nam idealnu sliku postnormalnosti u nemišljenim budućnostima.

Rumsfeldovim riječima, crne meduze jesu nepoznate poznate – stvari za koje mislimo da ih znamo i razumijemo, ali za koje se ispostavi da su mnogo složenije i nesigurnije nego što bi se očekivalo. Kada smo našu ideju fokusirali na učestalo cvjetanje meduza, imali smo za cilj privući pažnju na veličinu, na razmjere problema: u nemišljenim budućnostima moramo ispitivati male stvari i zamišljati kakav će tokom vremena biti njihov utjecaj u većim razmjerama i u više preklapajućih sistema. Crne meduze uglavnom govore o tome kako normalne situacije i događaji postanu postnormalni; kako se promijene postnormalnim puzanjem, tako što postaju međusobno povezane, umrežene, složene i kontradiktorne. U tom smislu, u ideji crnih meduza može se čuti duboki odjek Molitorovog pionirskog rada o analizi pojava u nastajanju. Mi crne meduze zamišljamo kao izrazito „katalitičke događaje“ koji navješćuju nemišljene mogućnosti, mada

59 L. A. Gershwin, *Stung!: on jellyfish blooms and the future of the ocean* (Chicago: The University of Chicago Press, 2013).

60 John Sweeney, „Signs of Postnormal Times“, *East West Affairs: A Quarterly Journal of North-South Relations in Postnormal Times*, 1:3-4 (decembar 2013), str. 5-12.

ne mislimo da svi oni moraju slijediti čuveni model promjena po S-krivulji.⁶¹ Taj model jeste koristan za mapiranje utjecaja pojedinačnih događaja, ali on ne pojačava funkcije našeg „radara/sonara (...) za identificiranje novih elemenata u polju koji su se javili ili nakon što je mapa nacrtana ili koji su u pokretu“.⁶² Kao u slučaju Jouvenelovog koncepta *futuribles*⁶³, „više nema vremena u kojem bismo mogli ‚iscrpno‘ izbrojiti“⁶⁴ crne meduze.

Zajedno, crne slonove, crne labudove i crne meduze zovemo *menažerijom postnormalnih mogućnosti*, što za cilj ima usmjeriti našu pažnju na postnormalne mogućnosti triju sutrašnjica – istovremeno. Menažeriju postnormalnih mogućnosti, međutim, ne treba smatrati nekakvim odabirom ili spektrom navodnih džokera, tj. aduta. Pišući o presudnoj važnosti uvođenja remetilackih slučajeva u prognoze, Barber tvrdi da „uvođenje džokera koji proširuje klijentove perspektive daje jedan suštinski okvir koji će omogućiti bolje korištenje metoda i alata predviđanja“.⁶⁵ Mada smatramo da je modeliranje postnormalnih mogućnosti od ključne važnosti za grubu, ali u konačnici korisnu prognozu, izbjegavamo korištenje *džokera*, tj. zamjenske oznake, budući da ona prognozu stavlja unutar granica upravljanja rizicima. Ako je išta tačno u teoriji postnormalnih vremena, onda je to da naši upravljački impulsi služe samo da povećaju naše neznanje i ukorijene nesigurnost tako da ne možemo upravljati rizicima ili našom percepcijom rizika – od „neizbježnih iznenađenja“⁶⁶ do stvari koje ostaju nemišljene. U postnormalnim vremenima pravila igre mijenjaju se tako da sve karte imaju potencijal da budu džokeri. S obzirom na to, mi moramo, kako tvrdi Miller, postati budućnosno pismeni i povećati „sufisticiranost naših sistema upozorenja“, korištenjem „budućnosti da postavljamo pitanja, da otkrivamo, da uviđamo šta se dešava i šta je izvedivo“.⁶⁷ Mi smatramo da, kao ansambl namijenjen da preispituje duboko usađena uvjerenja, da rasvijetli ukorijenjene kontradikcije i da nadahne nova promišljanja – naša menažerija upravo to i čini.

61 G. T. T. Molitor, „How to Anticipate Public-Policy Changes“, *S.A.M. Advanced Management Journal* (ljetno 1977).

62 W. L. Schultz, „The cultural contradictions of managing change: using horizon scanning in an evidence-based policy context“, *Foresight* 8:4 (juli 2006), str. 3-12.

63 *Futuribles* je neologizam Bertranda de Jouvenela, portmanto, tj. spojene riječi *future* (budućnost) i *possibles* (moguće) - nešto kao „budumogućnost“. (*prim. prev.*)

64 B. de Jouvenel, *The Art of Conjecture* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1967), str. 19.

65 M. Barber, „Wildcards – Signals from a Future Near You“, *Journal of Futures Studies* 11:1 (august 2006), str. 75-94.

66 P. Schwartz, *Inevitable surprises: thinking ahead in a time of turbulence* (New York: Gotham Books, 2001).

67 R. Miller, „Futures literacy: A hybrid strategic scenario method“, *Futures* 39:4 (maj 2007), str. 341-362.

UPOTREBA MODELA TRIJU SUTRAŠNJICA

Okvir triju sutrašnjica ima tri specifične funkcije: pomoći istraživanju alternativnih budućnosti, s naglaskom na pluralnost i potencijale postnormalnog; kritizirati postojeća predviđanja i objašnjenja; i strukturirati i uobličiti mjere koje su alat specifičan za postnormalna vremena. On je od koristi ako uokvirimo skup posebnih pitanja za svaki horizont.

Produžena sadašnjost

- Koji su trendovi ugrađeni u produženu sadašnjost?
- Šta ne znamo? (Obično neznanje.)
- Šta je površinska nesigurnost produžene sadašnjosti?
- Šta su očigledne opasnosti koje ispuštamo iz vida?
- Da li elementi produžene sadašnjosti manifestiraju obilježja postnormalnog kašnjenja?
- Kojih se problema ljudi boje, koja ih zbunjuju i o čemu im je neugodno govoriti? Drugim riječima, koji nam crni slonovi zure u lice?
- Koje poliloge trebamo da bismo istražili utjecaje potencijalnih crnih slonova?

Poznate budućnosti

- Kakve nas zamisli budućnosti i kakvi trendovi „guraju“ ka ovom horizontu?
- Šta nam poznate budućnosti otkrivaju o tome šta bismo trebali znati – o savladivom znanju?
- Šta podrazumijevamo pod plitkim nesigurnostima ovih poznatih budućnosti?
- Postoje li elementi ovih budućnosti s postnormalnim potencijalima?
- Za šta ljudi misle da se nikada neće desiti? Drugim riječima, šta su crni labudovi?
- Kakvi su nam polilozni potrebni da istražimo utjecaje potencijalnih crnih labudova?

Nemišljene budućnosti

- Koji su aksiomi i koje su pretpostavke ugrađene u predviđanja i prognoze za ovaj horizont?
- Možemo li ove aksiome i pretpostavke smatrati valjanim, s obzirom na duboku nesigurnost i nesavladivo neznanje?
- Koji elementi nemišljenih budućnosti sadrže postnormalne mogućnosti?
- Šta bi moglo brzo eskalirati u nešto s ekstremnim posljedicama? Drugim riječima, da li crne meduze pokazuju naznake puzanja postnormalnosti?
- Da li su sazreli uvjeti za postnormalnu eksploziju? Šta se mora dogoditi da ubrza postnormalnu eksploziju?
- Kakav nam je polilog potreban da istražimo utjecaje mogućih crnih meduza?

Da bismo izradili mjere pomoću kojih se možemo nositi s postnormalnim vremenima, neophodno je uvažavati prostorno-vremensku istovremenost triju sutrašnjica. Za to je potrebno i određeno razumijevanje neznanja i nesigurnosti povezanih sa svakim pojedinim horizontom, kao i procjena kontekstualnih elemenata: oni mogu biti cijeli sistemi ili podsistemi s potencijalom da postanu postnormalnim – a mi smo ih identificirali kao crne slonove, crne labudove i crne meduze. Svaka strategija kojoj je cilj baviti se budućim mogućnostima sve to mora uzeti u obzir. Skupno, tri vrste neznanja, tri vrste nesigurnosti te ova menažerija ukazuju na puzanje postnormalnosti: proces putem kojih normalne stvari i događaji postaju haotični i – postnormalni.

Da bismo ispitali puzanje postnormalnosti, donosioci odluka i mjera moraju istraživati složenost sistema, ispitati da li je sistem povezan, da li pokazuje očigledne kontradikcije i identificirati potencijalne kanale pozitivnog povratnog odgovora: ako su ova četiri faktora prisutna, vjerovatno je da će sistem postati postnormalan. Unutar mnogih sistema postoje institucije i strukture koje svaki čas mogu postati postnormalne jer su već izuzetno složene i međusobno povezane: takva su finansijska tržišta i takve su zarazne bolesti. Općenito, puzanje postnormalnosti odvija se u tri faze. U prvoj, sistem je složen i povezan s drugima, ali normalno funkcionira. To, međutim, ne znači da će i nastaviti funkcionirati kao i obično. Bilo koja mala promjena ili poremećaj u sistemu, koji mogu nastati zbog toga što se zanemari određeni nivo neznanja ili što se previdi nesigurnost,

mogu brzo proizvesti posljedice koje se ne mogu kontrolirati i koje otvaraju vrata postnormalnosti. U ovoj fazi mogu se naći i crni slon i crni labud. U drugoj fazi, stvara se pozitivna povratna sprega i aktivira potencijal postnormalnosti, pa sistem počinje pokazivati simptome haosa. U treću fazu ulazi se kada haos prevlada i kada sistem postane postnormalan. Potrebne su nam različite mjere da se nosimo sa svakom fazom.

Šta možemo uraditi kada sistem pokazuje puzanje postnormalnosti? U prvoj fazi najbolja opcija jeste pojednostaviti sistem: složenost nas osuđuje na ograničeno i nesigurno znanje i potrebu simplifikacije. U globaliziranom svijetu nema zatvorenih sistema; svi su sistemi otvoreni i međusobno povezani. Međutim, čak i otvoreni sistemi imaju (nepotrebnih) uzajamnih veza koje se mogu reducirati, a to će dovesti do smanjenja složenosti. Ovdje moramo biti svjesni osjetljive ovisnosti: svaka intervencija u vidu loše osmišljenih mjera, protesti, konflikti, djela velike nepravde, uništavanje okoliša – sve to može ubrzati kretanje sistema ka postnormalnosti. Osim toga, moramo identificirati posebne elemente sistema s postnormalnim potencijalom – koji su to crni slonovi u sobi kojih se hitno moramo rješavati. U našem globaliziranom svijetu, sve državne vlade jesu složeni, međusobno povezani sistemi, a crni slonovi sjede na prekretnicama puta ka postnormalnosti. Migrantska kriza u Evropi i Aziji, koja je nedavno privukla pažnju svijeta, govori upravo o ovoj prekretnici. U drugoj fazi, kada se stvara pozitivna povratna veza, moramo obratiti pažnju na faktore privlačenja koji je pojačavaju. U svakom dinamičnom sistemu postoje određeni faktori – mjere, kontradikcije, kampanje, protesti, konflikti, digitalni mediji, nove tehnologije, društvene promjene, smjene vlasti – koji stvaraju i pojačavaju pozitivnu povratnu vezu, kojoj sistem teži bez obzira na početne uvjete i na to šta je ispravno i pogrešno u nekom konkretnom pitanju.

Da bismo spriječili sistem da postane postnormalan, moramo identificirati, a ako je moguće i blokirati, puteve stvaranja pozitivne povratne sprege, otkriti unutrašnje veze sistema i identificirati kontradikcije. Tu postoji jedan sasvim legitiman osjećaj hitnosti; međutim, to ne znači da treba nepromišljeno reagirati. Naglasak se mora staviti na dublju analizu, na integraciju pluralnosti i raznolikosti, te na kvalitet. Zbog toga je potrebno sistem istovremeno i pojednostavljivati i usložnjavati. Moramo „usložnjavati“ zato što složenim sistemima mogu upravljati samo drugi složeni sistemi.⁶⁸ Osim toga, sve se ovo mora poduzeti u kontekstu savladivog neznanja i plitke nesigurnosti. Ovo zahtijeva, piše Stirling, „strožiji pristup

68 H. Keune, „Critical complexity in environmental health practice: simplify and complexify“, *Environmental Health* 11:1 (2012) str. 19.

procjeni nepotpunog znanja, pri čemu treba izbjeći iskušenju da se svaki problem tretira kao ekser rizika koji se mora zakucati probabilističkim čekićem. Umjesto toga, stručnjaci moraju voditi računa da ne zanemare područje nesigurnosti i obratiti pažnju na teški izazov dvosmislenosti i neznanja.⁶⁹ Kada sistem dospije u treću fazu, mi, zapravo, ništa ne možemo učiniti, osim možda nastaviti rješavati kontradikcije u sistemu i pokušavati ukloniti povratne sprege što je više moguće.

Formuliranje postnormalne politike, tj. mjera koje jačaju našu moć da upravljamo postnormalnim vremenima, nije menadžment niti kontrola; to su, u postnormalnim vremenima, redundantne, pa čak i opasne ideje. Cilj postnormalne politike je, zapravo, stvaranje svijesti o vlastitom neznanju u trima varijantama: razumijevanju složenosti i nesigurnosti, predviđanju postnormalnih potencijala a onda i mapiranje jednog održivog, makar neugodnog, puta naprijed. Funkcija konvencionalne politike jeste da odluke vodi tako da se iznose unaprijed određeni ishodi, a cijeli proces pretpostavlja linearni uzročno-posljedični odnos između politike i ishoda. Postnormalna politika, s druge strane, ne dozvoljava luksuz takve jedne pretpostavke, a njena glavna funkcija jeste da rješava, a ako je moguće i sprečava, puzanje postnormalnosti, da skreće pažnju na praktične složenosti koje nas čekaju, ne samo sa suštinskim pitanjima, nego i s temeljnim izazovima, čime nam pomažu u mapiranju postnormalne budućnosti i upravljanju njome. Iako smatramo da ima nekoliko primjera inovativnih političkih inicijativa, kao što su proširivanje legalnih prava u slučaju davanja statusa pravnog subjekta rijeci Whanganui,⁷⁰ ili povećanja broja „čuvara za buduće generacije“ pri državnim parlamentima, nama tek predstoji pojava postnormalne politike.

MJESTO TRIJU SUTRAŠNJICA U PODRUČJU BUDUĆNOSTI

Iako studije budućnosti naglašavaju značaj alternativa, malo je metoda istraživanja i predviđanja budućnosti koje istinski svojim okvirom obuhvataju pluralizam i raznolikost, i malo ih je, ako ih uopće i ima, koje naglašavaju dinamiku i integrativnu prirodu budućih mogućnosti, ili koje naglašavaju značaj neznanja i nesigurnosti s kojima se neprekidno sučeljavamo. Kao odgovor na ovu potrebu, mnogi praktičari i istraživači

69 A. Stirling, „Keep it complex“, *Nature* 458:7327 (decembar 2010), str. 1029-1031.

70 D. Isaksson, „Global Disorders – A New Global Order?“, *Development Dialogue* 62 (2014), str. 52.

napravili su mješavine, tako što su „spajali i slagali u slojevima različite tehnike, kako bi obogatili rezultate“.⁷¹ Okvir triju sutrašnjica nudi upravo jedan takav višeslojni pristup koji može poslužiti kao koristan alat kritike i istraživanja presudnih budućnosti, ili za „ključno usložnjavanje“ alternativnih budućnosti.⁷² Tri sutrašnjice mogu poslužiti i kao analitičko oruđe za situiranje i kontekstualiziranje trendova, pojava u nastajanju i zamišljanje budućnosti, uključujući složene, za horizont specifične prognoze, a mi smatramo da one mogu biti dopuna mnogim, ako ne i većini drugih metoda i postupaka za istraživanje budućnosti, uključujući i pristup triju horizonata.

Od pravljenja modela scenarija do zamišljanja budućnosti, te od retrognoziranja do analize unakrsnim matricama, metoda triju sutrašnjica može jasno pokazati kako se analiziraju, stavljaju u okvire i/ili mapiraju neznanje i nesigurnost. Već smo vidjeli kako je jedan odjel britanske vlade usvojio našu menažeriju i integrirao je u svoj proces angažiranja zainteresiranih strana. Mi smo osmislili okvir triju sutrašnjica da bude i prihvatljiv i pluralistički; kao takav, on smješta budućnost u kontekst istovremenih alternativa koje su i udaljene i stalno prisutne. On naglašava složenost i skreće nam pažnju na neznanje i nesigurnost na svakom koraku. Cilj triju sutrašnjica jeste da se neprekidno fokusiraju na nemišljeno, da nas prisile da postavljamo pitanja u vezi s tim, kao i da propituje naše pretpostavke, vrijednosti i osnovne aksiome. I, napokon, ovom se metodom nastoji otvoriti prostor da formuliramo postnormalne mogućnosti – crne slonove, crne labudove i crne meduze – kako bismo se usredotočili na otpor, kako u smislu kontradiktornog otpora konkretnog konteksta, gdje ne vidimo izazove koji su pred nama, tako i u smislu izgradnje otpora takvoj kratkovidosti. Iako je prilagođavanje nadolazećim promjenama i iskorištavanje njihovih prednosti u središtu predviđanja, mi smatramo da se ključni aspekt triju sutrašnjica koncentriraju oko toga šta moramo održati – a mnoge autohtone i domorodačke grupe utjelovljuju ovaj duh.

U postnormalnim vremenima, širenje granica mogućnosti zahtijeva novu vrstu mišljenja, spojenu s kreativnošću i imaginacijom, i moramo biti kadri da razriješimo problem složenosti i nepotpunog znanja, da povežemo što je podijeljeno i razdvojeno, te da rješavamo i pitanje međusobnih veza i međusobnih ovisnosti. Zato naš pristup, ako želi biti realističan i učinkovit, mora biti i radikalno i skroman. A kreativnost i imaginacija,

71 A. Curry i W. Schultz, „Roads Less Travelled: Different Methods, Different Futures“, *Journal of Intercultural Studies* 13:4 (maj 2009), str. 35-60, 58.

72 H. Keune, „Critical complexity in environmental health practice“, str. 4.

kako tvrdi Montuori, moraju se kretati od individualističkog/atomističkog gledišta modernosti ka više kontekstualnom, saradničkom, složenom pristupu – i mora prekinuti s mitologijom genija i nadahnućima koja oblikuju staru filozofiju, etiku i djelovanje.⁷³ To je smjer kojim nas okvir triju sutrašnjica u konačnici vodi – ka nemišljenom.

---

73 Alfonso Montuori, „Beyond Postnormal Times: The Future of Creativity and the Creativity of the Future“, *Futures* 43:2 (mart 2011), str. 221-227.

Zarazna povezivost: ilustracija triju sutrašnjica

John Sweeney

Do 2011, jedino što se znalo o gradiću Le Roy, New York, bilo je to da je u njemu nastao Jell-O¹, te da je tu izgrađen muzej u čast ove poznate, ali ne tako omiljene američke poslastice. Sve se promijenilo kada su kod grupe tinejdžerki i jednog dječaka iz srednje škole u Le Royu uočeni simptomi kao što su nekontrolirani grčevi, tikovi, napadi poput epileptičkih i mučanje. Na vrhuncu ove epidemije, dvadesetero ljudi – među kojima i nekoliko koji nisu bili učenici – patilo je od simptoma nalik onima u Tourettovom sindromu. Napisi iz lokalnih medija brzo su prerasli u nacionalne vijesti, a stručnjaci za različita područja – zaraze, zagađivanje okoliša i lajmsku bolest – došli su u centar pažnje. U jednoj opsežnoj studiji, koju je uradilo Ministarstvo zdravlja države New York, zaključeno je: „Zdravstveni radnici i agencije za javno zdravlje uključene u ovo istraživanje smatraju da je ovaj klaster slučajeva posljedica konverzivnog poremećaja – masovne psihičke bolesti.“² Dijagnoza masovne psihičke bolesti, koja je nekad bila poznata pod nazivom masovna histerija, nije bez kontroverzi (ili bez osporavanja), posebno zato što *Dijagnostički i statistički priručnik mentalnih poremećaja* ne daje za nju nikakve posebne smjernice, što znači da je dijagnoza potpuno subjektivna. Zapravo, dijagnoza je tajanstvena koliko i bolest, pa to što je u ovom slučaju javno obznanjena dijagnoza masovne

1 Jell-O, registrirano ime za raznovrsne želatinozne deserte (žele, puding, prah), koji se prodaju u Americi već stotinjak godina (*prim. prev.*).

2 New York State Department of Health, *Investigation of neurologic symptoms among Le Roy Jr./Sr High School students* (oktobar 2011. – januar 2012), interim report. Dostupno na: www.health.ny.gov/press/releases/2012/leroy/docs/investigation_summary.pdf.

psihogene bolesti nije doprinijelo gašenju medijske pompe koja se podigla oko epidemije, nego samo pogoršalo situaciju i poslužilo kao dodatni faktor širenju zaraze.³ Kako Dimon izvještava: „Neki smatraju da je izbijanje epidemije u Le Royu bilo direktna posljedica videosnimka koji je na YouTube postavila Lori Brownell, djevojka s ozbiljnim tikovima iz Corintaha, udaljenog oko 400 km istočno od Le Roya.“⁴ Prvi izvještaji navode kako je taj video sa YouTubea utjecao na prvu grupu tinejdžerki, te da su one oponašale ono što vide. Na vrhuncu ovih zbivanja, dr. David Lichter, profesor neurologije s Univerziteta Buffalo, dao je komentar za jednu lokalnu informativnu stanicu: „Mislim da je moguće da ljudi odu na internet, svjedoče ponašanju nekog učenika, a ovaj medij, mislim, ima potencijal da to ponašanje raširi izvan neposrednog okruženja.“⁵

Dalekovido zapažanje dr. Lichtera, čini se, ostvarilo se u Le Royu kada je Marge Fitzsimmons, 36-godišnja medicinska sestra, koja nije imala direktnog kontakta s učenicima, počela ispoljavati iste simptome, navodno zaražena putem društvenih mreža, koje su bile glavni put kojim je ona došla do informacija i novosti o „zaraženima“. Dimon, opet, kaže: „Facebook nije samo širio bolest na nove ljude, on je pogoršavao stres, pa time i simptome onih koji su već bili oboljeli.“⁶ Analizirajući epidemiju u Le Royu i eventualno širenje nekih budućih epidemija masovne psihogene bolesti, dr. Robert Bartholomew, sociolog koji je specijalizirao na slučajevima masovne psihogene bolesti, iznosi jednu zloslutnu mogućnost – „daleko veće ili globalne epizode, ukoliko brzo ne shvatimo kako društvene mreže, prvi put od nastanka, djeluju kao primarni vektor ili agens za širenje konverzivnog poremećaja.“⁷ Kako zamisliti takve mogućnosti u budućnosti(ma)? Pogled u prošlost mogao bi biti od koristi za promišljanje budućih mogućnosti.

U ljeto 1518, mnoštvo ljudi izašlo je na ulice Strasbourga da pleše. Nije bio nikakav praznik, niti ih je neka posebna prilika nadahnula da to čine; jednostavno i neobjašnjivo – nešto ih je na to prisililo. Neka nepoznata sila tjerala ih je da plešu, neke i do smrti, a ova grozničava pošast došla je iznenada i brzo, obuzela grad i okolinu, šireći strah. „Plesna kuga“ iz

3 M. Abbot, *When social media makes something go viral in real life*, dostupno na: www.huffingtonpost.com/megan-abbott-/dont-look-now-social-medi_b_5534200.html.

4 L. Dimon, „What witchcraft is Facebook?“, *The Atlantic* (11. septembar 2011), dostupno na: www.theatlantic.com/health/archive/2013/09/what-witchcraft-is-facebook/279499.

5 Admin WKBW, „Social Networking to Blame for Spreading Le Roy Illness?“ (februar 2012), dostupno na: www.wkbw.com/news/Social-Networking-to-Blame-for-Spreading-LeRoy-Illness-138821059.html.

6 Dimon, „What witchcraft is Facebook?“.

7 Dimon, „What witchcraft is Facebook?“.

1518. nije bila prva takva epidemija koja je u srednjem vijeku pogodila Evropu, međutim, ona je među poznatijim i temeljito proučavanim. Šta je zaludjelo 400 ljudi da plešu mahnito? Kako Waller⁸ objašnjava:

To je bila histerija. Međutim, bila je takva da se mogla desiti samo u kulturi prožetoj nekom vrstom sujevjerja. Stanovnici Strasbourga plesali su u svom jadu zbog neupitne vjere u gnjev Boga i njegovih svetaca: to je bio patološki izraz očajja i pobožnog straha.⁹

Wallerovo spekuliranje o uzrocima plesne kuge među najcjenjenijim je, međutim, ovaj autor, koji je napisao dvije monografije o ovom događaju iz 1518, ističe koliko je toga ostalo nepoznato, kao i da su savremene dijagnoze takvih fenomena samo spekulativne. Dalje Waller piše:

U vremenu u kojem dominiraju genetička objašnjenja, plesna kuga nas opominje da simptomi mentalnih bolesti nisu fiksni i nepromjenljivi, nego se mogu mijenjati s promjenom kulturnog miljea. Istovremeno, fenomen plesne manije, u svojoj perverznoj, otkriva do kojih nas krajnosti strah i sujevjerje mogu odvesti.¹⁰

Dok se Waller, kao na osnovu za utvrđivanje psihosocijalnih uvjeta za nastanak plesne kuge koja je pogodila Strasbourg, fokusira na vjerovanje u natprirodno, drugi navode raznovrsne epigenetske faktore i varijable, ali se svi koji pišu o plesnoj kugi na koncu okreću spekulacijama o psihosocijalnom stanju oboljelih plesača. Tako Donaldson, Cavanagh i Rankin primjećuju:¹¹

Mogućnosti su trovanje hranom, otrov ili neka zaraza. Međutim, ona [epidemija] se čini kao psihički poremećaj koji je pogodio mjesto u kojem su postojale određene predispozicije kulturnog porijekla te da su joj okidač bile nepovoljne društvene okolnosti – znak vremena koja su davno prošla.¹²

Ako znamo da je kulturno porijeklo faktor koji doprinosi pojavi ovakvih slučajeva, kako nam to može pomoći da shvatimo šta se desilo u Le Royu? S obzirom na ogromnu popularnost i sveprisutnost društvenih mreža, može li se smatrati da je u njima, tj. u sučelju – kulturno porijeklo ove epidemije? Kakvi se afekti mogu otkriti u budućim događajima?

8 J. C. Waller, "In a spin: The mysterious dancing epidemic of 1518", *Endeavour* 32:3 (2008), str. 117-121, doi:10.1016/j.endeavour.2008.05.00.

9 Waller, "In a spin: The mysterious dancing epidemic of 1518".

10 Waller, "In a spin: The mysterious dancing epidemic of 1518".

11 L. J. Donaldson, J. Cavanagh i J. Rankin, „The dancing plague: A public health conundrum“, *Public Health* 111:4 (1997), str. 201-204.

12 Cavanagh Donaldson i Rankin, „The dancing plague: A public health conundrum“.

Bez obzira na meteorski uspon društvenih mreža i na neodgovorena pitanja o događajima kakav je u Le Royu, mnogi, ako ne i većina scenarija za budućnosti *World Wide Weba* (*www*) ne bave se tim fenomenima. Namjerno sam odabrao manje korištenu oznaku *www*, umjesto naziva internet, budući da se ova prva identificira kao glavno, ako ne isključivo sredstvo pristupa i dijeljenja digitalnih informacija, a ne fizička infrastruktura, iako je sasvim jasno da *www* treba internet da postoji i opstane. Ne želimo reći da je, u pogledu mnoštva tehničkih sklopova neophodnih da se, korištenjem pametnih telefona, neki video postavi na YouTube ili status postavi na Facebook, ova naša analiza agnostička – naprotiv: nijedna radnja ne bi se mogla izvršiti niti se vrši bez ubrzanog napretka u materijalnoj osnovi interneta, koja ima vlastiti skup efekata; međutim, većina ljudi koji pristupaju *www*u ima malo kontakta s tim mehanizmima, ako izuzmemo svijetle ekrane različitih veličina koji se nalaze pred njihovim očima. Kako Galloway piše: „Kultura otvorenog koda novih medija danas, zapravo, znači jednu stvar – otvorena sučelja.“¹³ A upravo je taj svijetli ekran pred nama to što pobuđuje najjače *afekte*, što znači da je čovječanstvo i sâmo jedno otvoreno sučelje – i ono je odgovorno za spektar efekata, među kojima je i *zarazna povezivost*.

Ponudivši jedan koristan okvir za afekt, u kojem se pravi razlika između emocija, osjećanja i samog konteksta za zaraznu povezivost, Massumi tvrdi:

Zadržimo termin „emocija“ za personalizirani sadržaj, a *afekt* za njeno trajanje. Emocija je kontekstualna. Afekt je situacioni: sadržajno ulazi u kontekst. Serijski, dakle: afekt je transsituacioni. Kao proces, budući da ima prvenstvo, afekt „boravi u pasažu“. On je prijekontekstualni i postkontekstualni, prepersonalni i postpersonalni, a „višak“ kontinuiteta ulaže samo u trajanje, i to vlastito.¹⁴

Afekt je, u krugovima teoretičara, postao popularan pojam zato što ukazuje na ljudima svojstvenu plastičnost, budući da su „porozni otvoreni sistemi“.¹⁵ Kako Hemmings to objašnjava, on „[Afekt] se prenosi na druge i vraća udvostručen, povećavajući svoj prvobitni intenzitet. Zato se za afekt može reći da smješta pojedinca u ‚strujno kolo‘ osjećanja i reakcija (...).“¹⁶ U najboljem slučaju dvosmislena je, ako ne i u potpunosti proizvoljna tvrdnja da afekt,

13 A. R. Galloway, *The interface effect* (Cambridge, UK: Polity, 2012).

14 Massumi, B., *Parables for the virtual: Movement, affect, sensation* (Durham: Duke University Press Books, 2002).

15 J. A. Dator; J. A. Sweeney i A. M. Yee, *Mutative Media*, Lecture Notes in Social Networks (Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 2015). <http://link.springer.com/10.1007/978-3-319-07809-0>.

16 Clare Hemmings, „Invoking Affect: Cultural Theory and the Ontological Turn“, *Cultural Studies* 19:5 (2005), str. 548-567.

time što pobija prevlast slobodne volje, nagovještava mnoštvo društvenih i političkih posljedica – među kojima je najozbiljnija da su naš mozak i naše tijelo vrlo osjetljivi na utjecaje čitavog niza epigenetičkih sila, čije se same kategorije koriste u konstruiranju individualnosti – a na mnogim mjestima i kao osnova općih i građanskih prava. U našem pretjerano modernom svijetu, ova plastičnost sastavni je dio, kao uzrok i posljedica zarazne povezivosti, tj. mogućnosti povezivanja. Za mnoge, zarazna povezivost znači dosadni poriv da se provjerava *e-mail*; želju da se klikne ikonica za *refresh* sadržaja na vašim društvenim mrežama samo što ste učitali stranicu; frustraciju prevrtanja i okretanja u krevetu noću, samo da bi se namjestili udobnije za bolji pregled ekrana. Drugima je zarazna povezivost ono što se desilo Marge Fitzsimmons: neurosomatski impuls da se izađe iz modernog svijeta; podsticaj digitalne budućnosti, težina suviše ljudske prošlosti ili nešto između, nešto što može i što bi moglo oblikovati ono što se pomalja na horizontu. Zarazna povezivost je, dakle, utjelovljeni afekt – transsituacioni kontekst za naša suviše ljudska tijela koja djeluju na „promjenljivim“ mrežama u produženoj sadašnjosti i u spektru alternativnih budućnosti.¹⁷

Može li *afekt* objasniti epidemiju u Le Royu? Ima li *www* moć da zarazi nekoga? Može li zarazna povezivost biti zloupotrijebljena, možda čak i kao oružje? Iako se određeni scenariji budućnosti interneta fokusiraju na *e-zdravlje*,¹⁸ a još više njih se zabavlja mnogim mogućnostima kibernetičke (*cyber*) sigurnosti,¹⁹ vrlo se malo scenarija, ako ih uopće i ima, bavi posljedicama zarazne povezivosti, bez obzira što je došla u fokus onih koji traže profit od naše sveprožimajuće ljudskosti. Sampson kaže: „Zarazne emocije, osjećanja i afekti, u praksi, našli su se u fokusu dizajnera iskustava i neuromarketinga.“²⁰ Od na Facebooku oprobanih, ali tajnih, eksperimenata o emocijama korisnika²¹ do osnivanja kampova za liječenje ovisnosti o internetu u Japanu

17 Dator i Yee, *Mutative Media*.

18 A. Burns i S. McGrail, „Australia’s potential Internet futures: Incasting alternatives using a new technology images framework“, *Journal of Futures Studies* 16:4 (2012), str. 33-50.

19 Burns i McGrail, „Australia’s potential Internet futures“; H. Creech, M. Andjelkovic, T. Vetter, D. MacLean, D. Rothman i P. J. Vergragt, *Mapping the future of the Internet onto global scenarios: A preliminary view* (Winnipeg, Canada: International Institute for Sustainable Development, 2009); Rueda-Sabater, E. i D. Derosby, „The evolving Internet in 2025: Four scenarios“, *Strategy & Leadership* 39:1 (2011), str. 32-38, doi:10.1108/10878571111095402.

20 T. D. Sampson, *Virality: Contagion theory in the age of networks* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2012).

21 A. D. I. Krame, J. E. Guillory i J. T. Hancock, „Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks“, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111:24 (2014), 8788-8790, doi:10.1073/pnas.1320040111; Meyer, R., „Everything we know about Facebook’s secret mood manipulation experiment“, *The Atlantic*, (28. juni 2014), dostupno na: www.theatlantic.com/technology/archive/2014/06/everything-we-know-about-facebook-secret-mood-manipulation-experiment/373648/.

kampovi gdje se „posti od interneta“),²² afektivni utjecaj *www*-a nikad se nije jače osjećao.

Kroz prizmu postnormalnih vremena u istraživanju zarazne povezi-
vosti na *www*, ova studija uvodi novu metodu predviđanja snaga i fenome-
na u nastajanju, tako što premješta i odmjerava *www* u godinama koje
slijede. Po ideji „postnormalnih vremena“, koju je osmislio Sardar 2010,
tvrdi se da živimo u „međuperiodu, u kojem stare dogme umiru, nove se
još nisu rodile i čini se da vrlo malo toga ima smisla“.²³ Ova globalna poja-
va doživljava se vrlo lokalno i govori o tome da nema stvari koja bi bila
„normalna“ u apsolutnom smislu; zapravo, ova ideja ima za cilj podstaći
kritičko ispitivanje normativnih konstrukata i pogleda, pri čemu će se ra-
svijetliti često prešutno značenje koje mnogi, a možda i većina, naslućuju
u vezi s aktualnim promjenama u sadašnjosti, te onim što se nalazi na vre-
menskom horizontu.

KAKVA SU TO POSTNORMALNA VREMENA?

Krajem septembra 2013, treći reaktor u nuklearnoj elektrani Oskarshamn
u Švedskoj prisilno je ugašen. Budući da je to najveći svjetski reaktor koji
koristi ključalu vodu i najveće nuklearno postrojenje u nordijskoj regiji,
iznenadno zatvaranje Oskarshamna izazvalo je zabrinutost kod mnogih,
posebno što se imala u vidu još uvijek neriješena kriza nuklearne elektra-
ne Fukushima. Iako su uposlenici u Oskarshamnu brzo otklonili moguć-
nost izlivanja radioaktivne vode u Baltik, uzrok gašenja reaktora mnogo
je problematičniji: masovno cvjetanje mjesočevih meduza,²⁴ zbog čega se
začepila usisna cijev, kroz koju se osiguravala hladna voda za reaktor od
1.400 megavata.²⁵ Iako je incident u Oskarshamnu privukao veliku medij-
sku pažnju, nije se prvi put desilo da meduze, koje nisu ribe, nego beskič-

22 J. Samakow, „Japan Internet ‚fasting camps‘ aim to treat screen-addicted kids“, *Huffington Post* (28. august 2013), dostupno na: www.huffingtonpost.com/2013/08/28/japan-internet-fasting-camp-n-3824697.html.

23 Ziauddin Sardar, „Welcome to Postnormal Times“, *Futures* 42:5 (juni 2010), str. 435-444, doi:10.1016/j.futures.2009.11.028.

24 Općeprihvaćeni naziv za ovu vrstu meduza (*Aurelia aurita*) nije pouzdan. U hrvatskom se one nazivaju uhati klobuk, a oznaku „uhata“ ili „ušata“ u nazivu ima u još nekim slavenskim jezicima. Međutim, i u nekim slavenskim i drugim evropskim jezicima prihvata se termin „mjesočeva“, pa je tako ovdje i prevedeno. (*prim. prev.*)

25 G. Guilford, „Jellyfish are taking over the seas, and it might be too late to stop them“, *Quartz* (15. oktobar 2013), dostupno na <http://qz.com/133251/jellyfish-are-taking-over-the-seas-and-it-might-be-too-late-to-stop-them/>.

menjaci, utječu na funkcioniranje trećeg reaktora. Nuklearna elektrana Oskarshamn, koja daje približno 10% proizvodnje energije u Švedskoj, bila je prinuđena i 2005. prestati s radom – iz istog razloga. Ova pojava nije zabilježena samo u Oskarshamnu, budući da je masovno cvjetanje meduza dovelo do zatvaranja nuklearnih jedinica i u Sjedinjenim Državama, Izraelu, Škotskoj i Japanu. Osim što su izazivale kvarove u električnoj mreži, meduze su primoravale filmske ekipe da promijene lokacije snimanja za velike filmske projekte i zadavale glavobolje organizatorima sportskih događaja na okeanima (među kojima i sidnejskom Olimpijskom komitetu). Meduze – ti nepokorni beskičmenjaci – poznate su i po tome što su stvarale probleme velikim svjetskim vojskama i ozbiljne političke tenzije.

Američkom nosaču aviona *Ronald Reagan*, u to vrijeme najnaprednijem vojnom brodu, 2006, dok je bio usidren u Brisbaneu, Australija, desilo se nešto što je zapovjednik Američke ratne mornarice nazvao „akutnim slučajem onečišćenja talogom“.²⁶ Iako su brod i njegova posada od 6.000 ljudi imali takve taktičke sposobnosti koje su bile dovoljne za osvajanje neke omanje zemlje, cvjetanje meduza začepilo je sistem hlađenja plovila i tako izazvalo zastoj u svim aktivnostima na brodu, poslavši ga natrag na more. Ovi nametljivi beskičmenjaci doveli su do zatvaranja termoelektrane na ugallj Sual kod Luzona, Filipini. Zbog kratkotrajne obustave proizvodnje električne energije, bez struje je ostalo 40 miliona ljudi, što je izazvalo „strah da se izvodi vojni puč o kome se dugo šušalo“.²⁷ Iako struje nije bilo samo desetak minuta, predsjednik Estrada izdao je saopćenje kojim je uvjeravao javnost da nestanak struje „nije dio nikakvog pokušaja da se destabilizira vlast“.²⁸

Možda najproblematičnije u vezi s ovim neobičnim događajima jeste što se očekuje da će ih biti sve više, s obzirom na to da pretjerani izlov ribe, zagađivanje mora i podizanje nivoa kiselosti i temperature okeana – koji su posljedica ljudskog djelovanja – stvara povoljne uvjete za više cvjetanja, posebno u priobalnim područjima gdje se nalaze mnoge od 430 komercijalnih nuklearnih elektrana u svijetu.²⁹ Kao odgovor na ove „napade“ meduza, naučnici iz Instituta za naprednu nauku i tehnologiju Koreja (KAIST) izradili

26 L. A. Gershwin, *Stung!: on jellyfish blooms and the future of the ocean* (Chicago: The University of Chicago Press, 2013).

27 A. Tucker, „Jellyfish: The next king of the sea“, *Smithsonian Magazine* (august 2010), dostupno na: www.smithsonianmag.com/40th-anniversary/jellyfish-the-next-king-of-the-sea-679915/.

28 „Dark days for Estrada“, *The Economist* (16. decembar 1999), dostupno na: www.economist.com/node/327446.

29 World Nuclear Association, „Nuclear power in the world today“ (februar 2015), dostupno na: www.world-nuclear.org/info/Current-and-Future-Generation/Nuclear-Power-in-the-World-Today/.

su Robotski sistem za eliminiranje jata meduza ili JEROS (Jellyfish Elimination Robotic Swarm). Ovi autonomni terminatori meduza programirani su da traže i uništavaju meduze u priobalnom cvjetanju, koje, procjenjuje se, samo lokalnom ribarstvu u Koreji nanose štetu od oko 300 miliona američkih dolara godišnje.³⁰

Ako ništa drugo, ovi čudni događaji, kao i neke reakcije na njih, znaci su da zaista živimo u postnormalnim vremenima – jednoj epohi gdje su eskalacije događaja uobičajene. Kako piše Sardar, nadahnuće postnormalnim vremenima jeste postnormalna nauka, koju

karakteriziraju visoki ulozci, nesigurne činjenice, sporne vrijednosti i hitne odluke, zbog čega se o jednadžbi štete i koristi neprekidno žučno raspravlja. U ovim situacijama malo se prihvataju ili ne postoje ocjene drugih subjekata, teoretske strukture zasnivaju se na statističkim obradama i ulaznim podacima, pa nesigurnost teži neznanju.³¹

U konačnici, postnormalna vremena zahtijevaju nove načine istraživanja i analize, barem da pokušaju rješavati haos, kontradikcije i složenost života u jednom dobu neukrotive nesigurnosti i ubrzanih promjena. Sardar primjećuje: „Jasno je da se teškoće postnormalnih vremena ne mogu prevazići upotrebom postojećih alata. Potrebni su novi načini razmišljanja i novi načini rada (...)”³² Međutim, naći nove i efikasnije načine upravljanja postnormalnim vremenima lakše je reći nego učiniti, posebno kada mnogi, ako ne i većina, ostaju da se gnijezde u *polju proizvedene normalnosti*. Tako Rao objašnjava:

Postoje mehanizmi koji djeluju – mješavina prirodnih, novonastalih i dizajniranih – koji rade da nam onemoguće uvid u to da se, zapravo, budućnost događa sada, dok govorimo. Da biste zaista razumjeli svijet i kako se on razvija, potrebno je da se probijete kroz ovo polje proizvedene normalnosti.³³

Rao smatra da je polje proizvedene normalnosti to što nas sputava da se uhvatimo u koštac s postnormalnim vremenima, iako su fenomeni kao što

30 R. Gray, „Jellyfish shredding robot tested to control swarms“, *Telegraph.co.uk*. (2. oktobar 2013), dostupno na: <https://www.telegraph.co.uk/news/newstopic/howaboutthat/10349839/Jellyfish-shredding-robot-tested-to-control-swarms.html>.

31 S. Elahi, „Here be dragons... Exploring the „unknown unknowns““, *Futures* 43:2 (2011), str. 196-201, doi:10.1016/j.futures.2010.008.

32 Sardar, „Welcome to Postnormal Times“.

33 V. Rao, „Welcome to the Future Nauseous“, *Ribbonfarm: experiments in refractored perception* (9. maj 2012), dostupno na: www.ribbonfarm.com/2012/05/09/welcome-to-the-future-nauseous/.

su klimatske promjene i cvjetanje meduza učinile mnogo da pokrenu dramatičnu promjenu u mišljenju i djelovanju. Na presjeku haosa, kontradikcija i složenosti postnormalnih vremena nalazi se *poremećenost*³⁴ svojstvena našem historijskom trenutku. U ovoj prelaznoj fazi, nemoguće je vratiti se u stanje proizvedene normalnosti – ne možemo jednostavno ponovo podići sistem kad je perceptivna intonacija već naštimana. S tim okvirom na umu, Centar za postnormalnu politiku i studije budućnosti izradio je jednu novu metodu za analiziranje novih snaga, podstaknut temeljnim idejama postnormalnih vremena.

U konvencionalnom radu na predviđanju budućnosti i strategijama, budućnost se često dijeli na blisku budućnost, srednjoročnu i daleku budućnost, ili, što je još gore, na scenarije budućnosti visoke, srednje i niske (vjerovatnoće). Iako se u prošlosti (i danas) ovaj pristup u promišljanju i modeliranju budućnosti naširoko koristi(o), ove podjele su preširoke, preopćenite i prejednostavne. Nedostaje im potrebna složenost svijeta samog i zato nikada neće uspjeti iznjedriti neke istinski nove uvide i nova istraživanja. U postnormalnim vremenima, o alternativnim budućnostima mora se razmišljati u smislu specifičnih klastera međusobno povezanih sutrašnjica, što je jedna složena ekologija mogućnosti koje su pred nama. Osim toga, pitanja su daleko važnija od odgovora, a studije budućnosti boluju od jedne stalne težnje ka strateškom djelovanju, više nego ka kritičkoj i kreativnoj analizi pretpostavki, mrtvih tačaka i proizvedenih normalnosti koje pokazuju ogroman utjecaj sada i ovdje, u proširenoj sadašnjosti i u cijelom spektru alternativnih budućnosti. Sardar tvrdi:

Više nije dovoljno jednostavno istražiti razne moguće budućnosti; moramo ozbiljno obratiti pažnju i na to kako prolazimo kroz postnormalno stanje (...) kako bismo dospjeli u zdrave i održive budućnosti. U cjelini, futurolozi izbjegavaju velika pitanja (koja se obično smatraju predmetom filozofije) i koncentriraju na analizu trendova, pregledanje horizonta, izgradnju globalnih modela i izradu scenarija, vizija i zamisli alternativnih budućnosti.³⁵

34 Hunter Lovins se, osmisivši termin *global weirding*, poigrala riječima *global warming* (globalno zagrijavanje) i *global weird*. Termin *weirding* označava nešto nastrano, čudno, poremećeno, neobično, neuobičajeno, uvrnuto i njime se ovdje uglavnom opisuju čudne klimatske pojave, poput snijega u pustinji ili vreline u ledenim područjima te ekstremnih vremenskih prilika, otud prijevod „globalna klimatska poremećenost“. Međutim, *global weirding* često se koristi i u značenju globalne poremećenosti općenito, a ne samo klimatskih promjena. (*prim. prev.*)

35 Z. Sardar, „Postnormal times revisited“, *Futures* 67 (mart 2015), str. 26-39, doi:10.1016/j.futures.2015.02.003.

Kako afekt signalizira šta je najosjetljivije u našem poroznom, otvorenom čovječanstvu, od ključne važnosti za ovu analizu jeste stepen u kojem mi i dalje ostajemo ljudi u različitim budućnostima. Drugo pitanje koje postavlja Sardar od presudne je važnosti za nalaženje smisla u onom što je pred nama: više nije dovoljno govoriti o alternativnim budućnostima, budući da se određeni fenomeni, kao što su globalno zagrijavanje, sada moraju unijeti u sve scenarije, čak i ako se o njima govori u prošlom vremenu, s obzirom na još nemišljene korektive – ova namjerno nezgrapna oznaka ističe distinkciju između onog što je nezamislivo i onog što je nemišljeno, ili ono što nas prisiljava da mislimo izvan naših sadašnjih izazova, paradigmi i pretpostavki. Jim Dator nedavno je istaknuo istu stvar u pogledu onog što on naziva „Nesvetim Trojstvom“³⁶ i „novim normalnim“ u metodi modeliranja scenarija Manoanske škole.³⁷ Stoga, ova studija namjerno koristi neobičnu riječ *budućnost(i)* – u množini – da istakne potrebu višestrukog čitanja onog što dolazi. S jedne strane, uvijek su budućnosti – mnoštvo mogućnosti, ma kako nevjerovatne i neuvjerljive bile, alternativnih budućnosti. S druge strane, samo „jedna“ budućnost upućuje na neophodnost komensalizma³⁸ – zajedničkog prostora koji definiraju kolektivni izazovi i prilike, čvrsto usađeni u dinamici postnormalnih vremena. Metoda *triju sutrašnjica* jeste metoda kojom se modeliraju ove promjene i koja daje jedan jak okvir i pristup budućim istraživanjima. Metoda triju sutrašnjica, dajući način da se istraže međusobno povezani razmjerom i djelokrugom različiti scenariji alternativnih budućnosti, koristi jedan fenomen ili temu, u ovom slučaju *afekt* i *www*, da istraži mogućnost koja je pred nama, u budućnostima. Scenariji izrađeni korištenjem metode triju sutrašnjica fokusiraju se na probleme u nastajanju i svrha im je da postave prethodno nemišljene interese i pitanja.

MODELIRANJE TRIJU SUTRAŠNJICA

Prva sutrašnjica je, jednostavno, produžena sadašnjost: tj., trendovi i promjene koje se mogu identificirati danas oblikovat će budućnost sljedećih deset do petnaest godina, a to je ono na šta mnogi ljudi misle kada kažu

36 J. Dator, „The unholy trinity, plus one“, *Journal of Futures Studies* 13:3 (2009), str. 33-48.

37 J. Dator, „New beginnings' within a new normal for the four futures“, *Foresight* 16:6 (2014), str. 496-511; doi:10.1108/fs-09-2013-0046.

38 Komensalizam je, zapravo, oblik interakcije među vrstama, interakcije koja po jednu vrstu ima koristi, a po drugu je neutralna (*prim. prev.*).

„budućnost“. Međutim, mi ne želimo reći da produžena sadašnjost ne može biti pod utjecajem turbulentnih postnormalnih vremena. U cjelini, promjene u bliskoj budućnosti odredit će zamah sadašnjosti. U ovom periodu, u kome dominiraju trendovi (megatrendovi i drugi trendovi) i u kome postoje slabi signali, suština ovog horizonta zahvaćena je Guptinom idejom *crnih slonova*. On objašnjava:

[C]rni slon (...) je događaj koji je krajnje vjerovatan i koji stručnjaci uglavnom mogu predvidjeti, međutim, ljudi ga nastoje proturiti kao crnog labuda kada se konačno i desi. Stručnjake koji su predvidjeli neki događaj – od ekonomske krize do pandemijske gripe – obično prvo marginaliziraju, pa onda slave kada problem ispliva na površinu.³⁹

Crni slonovi su, dakle, „u sobi“, da tako kažemo, zbog čega su sastavni dio produžene sadašnjosti.

Iza produžene sadašnjosti nalaze se poznate budućnosti, koje postoje nakon sljedećih petnaest do dvadeset godina, ali nemaju određeni vremenski horizont. Poznate budućnosti tiču se scenarija za koje imamo (često posredovane) želje (stvorene od dominantnih slika i metafora oko nas), budućnosti na kojima možemo raditi i/ili o kojima se možemo dogovarati, te budućnosti svjesno oblikovane ili nesvjesno ostvarene. Inayatullahova ideja „korištene“ i/ili „budućnosti koje smo se odrekli“ ulazi u ovaj konceptualni objektiv, međutim poznate budućnosti ne podrazumijevaju nužno negativni kontekst ili kontekst otuđenja.⁴⁰ Poznate budućnosti su one na koje se koncentriraju najviše radova i istraživanja budućnosti, posebno zato što „slike“ ili „zamisli“ budućnosti ostaju u središtu studija budućnosti.⁴¹ Scenariji izrađeni za prognozu ili zamišljanje budućnosti interneta – bez obzira na vremenski horizont – jasno se uklapaju u ovaj horizont. Talebova popularna ideja o *crnim labudovima* obuhvata suštinu ove sutrašnjice.⁴² Za razliku od crnih slonova produžene sadašnjosti, crne labudove u poznatim budućnostima ne primjećuju, niti o njima govore, čak ni stručnjaci. Za crne labudove može se reći da se mogu javiti naoko kao grom iz vedra neba, međutim, kako piše Taleb, kasno se uvidi da su se mogli primijetiti.

39 V. Gupta, „On Black Elephants“, *Vinay.howtolivewiki.com*, dostupno na: <http://vinay.howtolivewiki.com/blog/flu/on-black-elephants-1450>.

40 S. Inayatullah, „Six pillars: futures thinking for transforming“, *Foresight* 10:1 (februar 2008), str. 4.21, doi:10.1108/14636680810855991.

41 Dator, „The unholy trinity, plus one“.

42 N. N. Taleb, *The black swan: The impact of the highly improbable* (1. izd.) (New York: Random House, 2007).

Naposljetku, nemišljene budućnosti čine treću sutrašnjicu. Ove budućnosti ostaju izvan okvira sadašnje misli i ovo sutra primorava nas da preispitamo same premise naših svjetonazora i pretpostavke koje su temelji naših preferencija prema onom što je pred nama. Kao takve, nemišljene budućnosti su jedan radikalni prostor čiste mogućnosti – on nije nezamisliv, kako bi se iz naziva moglo pomisliti, nego je to prostor u kojem se nalaze naizgled beskrajne alternativne budućnosti. Sve ide, da tako kažemo, ka nemišljenim budućnostima, a o ovim budućnostima uvijek ima pitanja. Da bih objasnio ovu dinamiku, stvorio sam pojam *crne meduze* da obuhvatim suštinu ovog horizonta.

Kako uvodnim primjerom nastojim pokazati, postnormalna vremena zahtijevaju da se poslužimo složenošću, kako velikih, tako i malih fenomena. Kao crni slonovi i crni labudovi, i crne meduze imaju „veliki utjecaj“, međutim, one su „normalni“ fenomeni koji idu ka postnormalnosti putem pozitivne povratne veze ili tako što se povećavaju, rastu dok ne dovedu do nestabilnosti sistema. Sardar tako objašnjava:

Kako je sve povezano i umreženo sa svim drugim, kvar na jednom mjestu indirektno utječe na druge dijelove mreže, remeti ih i čak može dovesti do rušenja cijele mreže. Osim toga, ogroman je potencijal za pozitivne povratne veze, budući da se stvari množe ubrzano i opasno, geometrijskom progresijom. Ovdje mali, neznatni, početni uvjeti ulaze na scenu: oni mogu pokrenuti velike preokrete, pa čak i mala promjena može dovesti do ubrzanog kolapsa.⁴³

Kada se postave jedne uz druge, crni slonovi, crni labudovi i crne meduze čine jezgro analize unutar modela triju sutrašnjica i čine menažeriju postnormalnih mogućnosti koju je osmislio Centar za postnormalnu politiku i studije budućnosti. Sljedeća tri odjeljka daju skicu nekih crnih slonova, crnih labudova i crnih meduza koje pokreću *www* i vagaju ga.

CRNI SLONOVI PRODUŽENE SADAŠNJOSTI

Jedna *web*-stranica za kuponsku prodaju 2013. anketirala je 2.403 roditelja o upotrebi pametnih sprava (*gadgets*) u odgoju male djece. Jedan iznimno velik, ali ne i iznenađujući dio ispitanika, njih 86%, priznalo je da koristi pametne telefone, bilo da umiri ili zabavi nemirno dijete.⁴⁴ Nekako u vrijeme

43 Sardar, „Welcome to Postnormal Times“.

44 Mi. Amodio, *High-tech babysitters: Gadgets as attention grabbers for little ones*, dostupno na: <http://zone.tmcnet.com/topics/articles/343806-high-tech-babysitters-gadgets-as-attention-grabbers-little.htm>.

ove ankete, Američka pedijatrijska akademija objavila je političko saopćenje pod naslovom *Djeca, adolescenti i mediji*. U ovom tekstu roditelji se podstiču da „sprečavaju izloženost ekranima djece mlađe od dvije godine“.⁴⁵ Kako je sveprisutnost pametnih telefona i tableta prilično nov fenomen, nema dugoročnih studija koje bi potkrijepile dokazima ili bar spekulirale o utjecajima na afekte, mada jest bilo poziva upućenih da se ovaj propust ispravi. U časopisu *Pediatrics*, Radesky, Schumacher i Zuckerman tvrde:

Potrebna su nam nova uputstva, zato što se mobilni mediji razlikuju od televizije po svojim mnogostrukim modalitetima (npr. video, igrice, obrazovne aplikacije), interaktivnim mogućnostima i skoro stalnom prisutnošću u životu djece. Preporuke kako će ih koristiti bebe, mlađa djeca i predškolska djeca od presudne su važnosti, zato što su učinci vremena provedenog nad ekranom potencijalno najizrazitiji u ovoj grupi.⁴⁶

Iako utjecaj *www*-a ostaje u domenu spekulativnog, ne slažu se svi stručnjaci o tome šta sve veća digitalizacija igre, pa i samog života, znači za djecu (većinu njih, mada ne za svu). Kako primjećuju Holloway, Green i Livingstone:

Pravobranitelji za djecu i medijski komentatori skloni su svaku novinu u informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji (ICT – televizija, kompjuteri, platforme za igre, ekrani na dodir) okrivljavati što narušavaju dječije vrijeme za igru – često ne uzimajući u obzir druge društvene i ekonomske promjene koje su, tokom posljednjih nekoliko generacija, postupno uništile dječije vrijeme za igru (Ginsburg, 2007). Naprimjer, zaposleni roditelji manje vremena nadziru igru djece vani (McBride, 2012); generacije roditelja postepeno su ograničavale mjesta ili sužavale granice prostora gdje se djeca mogu igrati bez nadzora (Louv, 2005; Tandy, 1999); spontanu igru postepeno su zamijenile aktivnosti koje organiziraju odrasli (Skår & Krogh). Ovo postepeno smanjivanje mogućnosti dječije igre dovodi u pitanje tvrdnju da li su tehnologije za zabavu u kući jedini, ili čak glavni razlog za nestajanje spontane igre ili ne.⁴⁷

45 Council on Communications and Media, „Children, adolescents and the media“, *Pediatrics* 132:5 (2013), str. 958-61. doi:10.1542/peds.2013-2656.

46 J. S. Radesky, J. Schumacher i B. Zuckerman, „Mobile and interactive media use by young children: The good, the bad, and the unknown“, *Pediatrics* 135:1 (2015), str. 1-3, doi:10.1542/peds.2014-2251.

47 D. Holloway, L. Green i S. Livingstone, *Zero to eight: Young children and their Internet Usage*, EU Kids Online (London: London School of Economics, 2013-) Za više informacija, pogledati: K. Ginsburg, „The Importance of Play in Promoting Healthy Child Development and Maintaining Strong Parent-Child Bonds“, *Pediatrics* 119:1 (2017), str. 182-191; D. L. McBride, „Children and Outdoor Play“, *Journal of Pediatric Nursing* 27:4 (2012), str. 421-422; R. Louv, *Last Child in the Woods: Saving Our Children from Nature-Deficit Disorder* (New York: Algonquin Books, 2005); C. A. Tandy, „Children’s Diminishing Play Space: a Study of Inter-generational Change in Children’s Use of their Neighbourhoods“, *Australian Geographical Studies* 37:2 (1999), str. 154-164; M. Skår i E. Krogh, „Changes in children’s nature-based experiences near home: from spontaneous play to adult-controlled, planned and organised activities“, *Children’s Geographies* 7:3 (2009), str. 339-354.

S obzirom na ograničenja digitalne raspodjele, čime želimo reći da je samo polovina ljudi u svijetu uopće pristupila *www*-u, učinci pojave da se sve više vremena provodi „nad ekranom“ čine se prilično ograničenim – ukoliko se u eksperimentima Nicholasa Negropontea u Africi ne zabilježi proporcionalno povećanje.

Negroponteovom inicijativom iz 2012. *Jedan laptop za svako dijete*, dvama selima u Etiopiji dostavljene su kutije laptopa sa već ugrađenim operacijskim sistemom Android. Kako Talbot izvještava: „Cilj je bio vidjeti da li nepismena djeca, koja nisu imala susret s pisanom riječi, mogu sama naučiti da čitaju, eksperimentirajući s tabletom i već instaliranim igrama za učenje abecede, e-knjigama, filmovima, crtanim filmovima, slikama i drugim programima.“⁴⁸ Očigledno je Negroponteov eksperiment urodio plodom: djeca su počela koristiti uređaje, pristupati programima za učenje, što su verificirali tehničari koji su skupljali memorijske kartice iz uređaja. Međutim, 2014. optimizam se preinačio u realizam, jer su izvještaji pokazali pad u korištenju programa, a loši rezultati s drugih lokacija pokvarili dobar, zahuktali početak. U jednom izvještaju o provođenju projekta *Jedan laptop za svako dijete* o dodijeljenih 570.000 laptopa u Urugvaju, a koji su napravili istraživači s urugvajskog Instituta za ekonomiju Republičkog univerziteta, zaključeno je da inicijativa nije imala utjecaja na „rezultate testa iz čitanja i matematike. Ovaj rezultat je u skladu s procjenama za Izrael, Peru, Rumuniju, Nepal i SAD (Sjeverna Karolina).“⁴⁹ Pored toga što nije nađen utjecaj na obrazovni razvoj ispitanika projekta *Jedan laptop za svako dijete*, ima vrlo malo, ako ih uopće ima, dokaza koji bi upućivali na to da su u ovom projektu poduzete mjere opreza u pogledu posljedica koje bi takvi uređaji mogli imati u različitim društveno-kulturnim kontekstima. Kakva bi zarazna povezivost mogla nastati u ovakvim intervencijama? Budući da djeca – ispitanici u ovim eksperimentima – rastu, kakvi bi se afekti mogli javiti?

48 S. Talbot, „Given tablets but no teachers, Ethiopian children teach Themselves“, *MIT Technology Review* (29. oktobar 2012), preuzeto sa: <https://www.technologyreview.com/2012/10/29/84908/given-tablets-but-no-teachers-ethiopian-children-teach-themselves/>.

49 F. Mejía, „Laptops, children and Darth Vader“, *Development That Works* (19. septembar 2014), preuzeto sa: <https://blogs.iadb.org/efectividad-desarrollo/en/laptops-children-darth-vader/>.

CRNI LABUDOVI POZNATIH BUDUĆNOSTI

Scenarija za budućnost interneta ne nedostaje; zapravo, čitav je niz studija koje daju već spreman spektar ostvarljivih, vjerovatnih, mogućih i poželjnih budućnosti.⁵⁰ Međutim, iako se mnogi, ako ne i većina, fokusiraju na internet, odnosno na infrastrukturu i različite uređaje i usluge vezane za njega, a ne na potencijalne utjecaje *www*-a, nekoliko izuzetaka bavi se raširenim utjecajem *www*-a. U izvještaju Oxfordskog instituta za internet *Ka budućem internetu: Međusobni odnos tehnoloških, društvenih i ekonomskih trendova* daju se zaključci o budućim potrebama i smjernicama, tako što se identificira 11 glavnih pokretača, među kojima su „ekološki utjecaji, pozitivni i negativni, na personalnom i planetarnom nivou“.⁵¹ Iako ovaj izvještaj opetovano navodi potrebu zdravstvene i medicinske pomoći, nijednom eksplicite ne pravi vezu između različitih sučelja *www*-a i potencijala za brojne razvojne i psihosocijalne utjecaje, iako se tumačenje spomenutih pokretača može proširiti tako da obuhvati i lične, ekološke utjecaje. Slično, u jednom izvještaju Međunarodnog instituta za održivi razvoj iz Kanade, piše:

Dok u diskusijama o otisku na internetu dominiraju pitanja energije i emisije gasova, postoje pitanja, ne tako primjetna, ali od velikog značaja, o korištenju materijala u proizvodnji opreme i s tim povezanim posljedicama elektronskog otpada, uključujući i izlaganje i rukovanje opasnim materijama koje se nalaze u električkim proizvodima.⁵²

Budući da se mnoge, a možda i sve slike o budućnosti interneta fokusiraju na pristup, usluge i infrastrukturu, crni labudovi u ovom horizontu treba da se smjeste na stjecištu mogućih utjecaja *www*-a i prije spomenute materijalne strane interneta. Osim toga, od presudne važnosti u ovoj sferi jeste veliko zanimanje za sigurnost interneta – od zaštite privatnosti do kibernetičkog ratovanja – koje uvodi džokera, a on može djelovati kao potisak ka poznatim budućnostima. Ponekad, međutim, najbolji način gledanja u budućnost podrazumijeva analiziranje prošlih slika o budućnosti.

50 C. Blackman, I. Brown, J. Cave, S. Forge, K. Guevara, L. Srivastava, M. Tsuchiya i R. Popper, *Towards a future Internet: Interrelation between technological, social and economic trends* (Oxford, UK: Oxford Internet Institute, 2010), preuzeto sa: www.internetfutures.eu/wp-content/uploads/2010/11/tafi-Final-Report.pdf; A. Burns, i S. McGrail, „Australia’s potential Internet futures“; H. Creech i dr., *Mapping the future of the Internet onto global scenarios*; Rueda-Sabater i Derosby, „The evolving Internet in 2025“.

51 Blackman i dr., *Towards a future Internet*.

52 Creech i dr., *Mapping the future of the Internet onto global scenarios*.

Djelo Zbigniewa Brzezinskog *Između dva doba: Uloga Amerike u tehnotroničkoj eri* pruža širi pogled na brojne buduće mogućnosti. Uočivši američku tranziciju ka tehnotroničkom društvu, Brzezinski nagovještava pojavu društva „koje je kulturno, psihički, društveno i ekonomski oblikovano utjecajem tehnologije i elektronike – posebno u oblasti kompjutera i komunikacija“.⁵³ Iako prognoza Brzezinskog zaista smjera na umrežene komunikacijske tehnologije, vrijedno je spomenuti pažnju koju on posvećuje sigurnosti i militarizaciji, a koja je direktno povezana s našim interesovanjem za afekt. Citirajući Gordona J. F. MacDonalda, Brzezinski piše:

Možda je moguće – i primamljivo – istražiti strateško-političku svrhu rezultata istraživanja mozga i ljudskog ponašanja (...). „Mogao bi se razviti sistem koji bi tokom dužeg perioda, u odabranim područjima, mogao ozbiljno naštetiti funkcijama mozga kod velikih populacija ljudi.“[...]⁵⁴

Slutnja Brzezinskog o ekološkom ratu došla je nekako u isto vrijeme kada su, tokom rata u Vijetnamu, Sjedinjene Države pokrenule tajnu operaciju klimatskim oružjem – zasipanje oblaka srebrnim jodidom za izazivanje obilnijih padavina, koje bi onesposobile neprijateljske puteve snabdijevanja – što govori o dalekovidnosti njegovog rada i sposobnosti predviđanja radikalnih mogućnosti.⁵⁵

Jedna takva radikalna mogućnost u osnovi je scenarija koji je izradio Dunagan. On piše: „Drugi razorni teroristički napad vodi ne samo ka znanju o neuralnim informacijama svijesti, nego legitimira ratnu strategiju kontrole neprijateljevog uma. Droge koje mijenjaju svijest i veponizirane neuralne tehnologije postaju standardne vojne operacije.“⁵⁶ Iako kada takve tehnologije koriste statističari a, posebno, vojni akteri, one neće mnogo zahvatiti ničiju imaginaciju, niti će poslužiti kao odgovarajući crni labud. Ako se ima u vidu CIA-ina prilično živopisna historija eksperimentiranja graničnim taktikama i metodama, kao što je projekt MKULTRA⁵⁷ – potencijal nedržavnih aktera, sa sklonošću savremenim medijskim

53 Z. Brzezinski, *Between two ages: America's role in the technetronic era* (New York: The Viking Press, 1970).

54 Brzezinski, *Between two ages*.

55 P. Simons, „Controlling the weather“, *The Guardian* (23. septembar 2001), preuzeto sa: www.guardian.co.uk/environment/2001/sep/24/weather.climatechange.

56 Jake F. Dunagan, „Politics for the Neurocentric Age“, *Journal of Futures Studies* 15:2 (2010), str. 51-70.

57 Select Committee on Intelligence, and Committee on Human Resources, *Project MKULTRA, the CIA's program of research in behavioral modification* (Washington, D.C.: 95th Congress, 1977), preuzeto sa: <http://web.archive.org/web/20071128230208/www.arts.rpi.edu/~pellr/lansberry/mkultra.pdf>.

tehnologijama da, koristeći *www*-sučelja, poduzmu neki takav poduhvat, onda se sve definitivno uklapa u sliku. Šta ako se pažnja nedržavnih aktera okrene od osiguranja nuklearnog, biološkog i/ili kibernetičkog oružja na ilegalno neurosomatsko oružje, korištenjem *www*-sučelja? Mogu li se društvene mreže veponizirati?

CRNE MEDUZE NEMIŠLJENIH BUDUĆNOSTI

Tokom protekle decenije, broj stanovnika gradića Green Bank u Zapadnoj Virdžiniji povećao se na 147. Iako bi mirna okolina Green Banka bila dovoljan razlog da primami ljude u Ameriku malih gradova i toplih ljudi, da potraže mjesto za sebe, svi koji se tu doseljavaju čine to zbog lokacije mjesta unutar američke Nacionalne tihe zone. Zonu bez radioemisija osmisli-la je Američka savezna komisija za komunikacije 1958, kako bi omogućila neupadljivu okolinu za radioteleskope: u ovoj zoni od preko 30.000 kvadratnih kilometara smješteni su vojno-obavještajni objekti. Kako ljudi mogu izdržati bez pristupa *www*-u? Zašto bi iko želio živjeti u zajednici u kojoj je većina elektronskih komunikacija strogo regulirana? Iako elektromagnetska preosjetljivost (EHS) još nije priznata kao medicinski sindrom, mnogi govore o fizičkim tegobama – kao što su glavobolje, iscrpljenost i osjećaj žarenja – zasnovanim na različitom stepenu osjetljivosti na elektromagnetska polja. Za mnoge koji imaju elektromagnetsku osjetljivost ne postoje niski nivoi zračenja; čak i minimalna doza koju emitiraju pametni telefoni dovoljna je da im izazove niz bolnih simptoma.

Međutim, kako Stromberg izvještava: „Najbolji faktor prognoze da li će neka preosjetljiva osoba imati simptome nije prisustvo radijskih frekvencija – to je uvjerenje da je neki uređaj uključen ili u blizini.“⁵⁸ Nadalje, rezultati različitih provokativnih testova⁵⁹ ukazuju na jedan uzrok koji izmiče posmatranju – *afekt*. Tako Mild i drugi objašnjavaju:

Kada se provokativne studije kliničke ekološke provokacije, desenzitizacijskim metodama, na hranu, na kućne ili industrijske hemijske agense, mirise i elektromagnetska polja izvode u metodološki pouzdanim

58 J. Stromberg, „Refugees of the modern world“, *Slate* (12. april 2013), preuzeto sa: <https://slate.com/technology/2013/04/green-bank-w-v-where-the-electrosensitive-can-escape-the-modern-world.html>.

59 Provokativni testovi (i studije) dijagnostička su metoda kojom se utvrđuje preosjetljivost na neku supstancu (obično alergen) uvođenjem određene (male) količine supstance za koju se sumnja da izaziva preosjetljivost kod ispitanika (*prim. prev.*).

uvjetima dvostruko slijepih eksperimenata i kontroliranih placebo-ispitivanja, onda nema korelacije simptoma s izloženošću. Posljedice su očigledne: doživljene reakcije kognitivno su posredovane.⁶⁰

Ako ti ispitanici zapravo nisu oboljeli od elektromagnetske preosjetljivosti, nego imaju doživljaj da je imaju, onda je to patološko stanje akutno neurosomatsko, što je drugi način da se kaže da je elektromagnetska preosjetljivost zapravo zarazna povezivost koja pogađa različite ljude – uključujući i neku djecu – na različite načine. McCarty i drugi izvještavaju: „U granicama ove studije, zaključili smo da je dokazan neurološki sindrom kod ispitanika koje smo proučavali. Pitanje da li je elektromagnetska preosjetljivost problem od značaja za javno zdravlje ovdje nije rješavano.“⁶¹ Nemoguće je analizirati mogućnost da elektromagnetska preosjetljivost postane „veliki problem javnog zdravlja“, a da se ne uđe u područje teorija zavjere; međutim, nemišljene budućnosti moraju činiti upravo to – analizirati mogućnosti.

Kod crnih meduza sve je u razmjerama. One traže da uzmemo nešto malo i zamislimo ga u mnogo većim i mnogo utjecajnijim razmjerama. Šta ako 10%, 20% ili čak 30% svjetskog stanovništva doživi simptome elektromagnetske preosjetljivosti? Šta ako bi se dinamika i podsticaji kod poricatelja klimatskih promjena i, u novije vrijeme, antivaxerskog pokreta, primijenili na elektromagnetsku preosjetljivost? Ukratko, šta ako se pojavi pozitivna povratna petlja oko doživljenih – a ne stvarnih – posljedica elektromagnetske preosjetljivosti? Da li bi se tiha zona mogla povećati? Mogu li oni koje pogodi ovaj sindrom postati izbjeglice? Mogu li se nacionalni i međunarodni interesi sukobiti o pitanju posljedica javnog zdravlja? Takva pitanja, sasvim je jasno, nisu nezamisliva, međutim, potencijalne posljedice zahtijevaju da se suočimo s nemišljenim.

---

60 Herman Staudenmayer, „Idiopathic Environmental Intolerance (IEI): A Causation Analysis“, u *Electromagnetic Hypersensitivity: Proceedings International Workshop on EMF Hypersensitivity*, Kjell Hanson Mild, Mike Repacholi, Emilie van Deventer i Paolo Ravazzani (ur.) (2006.) (Prague, CZ: World Health Organization, 25-27. oktobar 2004).

61 D. E. McCarty, S. Carrubba, A. L. Cheeson, C. Frilot, E. Gonzales-Toledo i A. A. Marino, „Electromagnetic hypersensitivity: Evidence for a novel neurological syndrome“, *International Journal of Neuroscience* 121:12 (2011), doi:10.3109/00207454.2011.608139.

SCENARIJI

Produžena sadašnjost

Nešto što je počelo kao internetsko gundanje nekoliko roditelja brzo se pretvorilo u građanski pokret u potrazi za odgovorima. Tajanstvena pandemija natjerala je naučnike da se zamisle, a na hiljade djece u 27 zemalja ispolji niz nenormalnih formi ponašanja – od nekontroliranih grčeva do skoro katatoničnih stanja. Jedini zajednički imenilac koji je povezivao zahvaćene epidemijom jeste korištenje popularne aplikacije za učenje jezika u ranom djetinjstvu, aplikacije koja je 2018. bila globalna pojava. Do sredine 2019. aplikacija je preuzeta (*download*) više miliona puta i odmah je ponukala medicinske stručnjake da se oglase upozorenjima, zabrinuti zbog njenog hipnotizirajućeg sučelja i igre koja stvara ovisnost. Mnogi cijenjeni naučnici su usred sve te buke pokušali dići glas, međutim, njihova osnovana zabrinutost i informacije prigušeni su, dok su se roditelji radovali zbog nevjerovatnog napretka svoje djece. Jedno istraživanje Centra za kontrolu bolesti još nije dalo uvjerljive rezultate, a politički lideri provode brojna saslušanja, nastojeći da umire gnjevne birače. Sve veći protesti, kada su gnjevni roditelji izašli na ulice, pretvorili su se u nasilne. Dok se najavljuju međunarodni skupovi visokog nivoa na kojima će se diskutirati o višestrukim mjerama sprečavanja širenja ovog slučaja, neki već gledaju u budućnost, čekajući novi incident.

Poznate budućnosti

Nakon što je, zbog novog skandala izazvanog svjedočenjem zviždača, objavljeno hiljade tajnih vladinih dokumenata, jedan izvještaj o tajnom državno finansiranom programu ponovo je razbjesnio ožalošćene roditelje koji su izgubili djecu tokom misteriozne pandemije prije više od deset godina. U ovom izvještaju, koji bilježi povijest vladine umiješanosti u finansiranje istraživanja i razvoja tehnologije za neuro-afektivnu manipulaciju putem niza internetskih medijskih sučelja (koja se kasnije trebala koristiti za izradu inovativnih aplikacija za učenje djece), također, piše da je ova tehnologija bila dio keš memorije izgubljene 2028. u masovnim kibernetičkim (*cyber*) napadima. Iako je ovaj detalj bio sakriven u prvobitnim medijskim napisima, zdravstveni radnici i brojne veteranske grupe tražili su više informacija i brzo djelovanje, zbog zagonetnih neuroloških

simptoma koje je ispoljilo na hiljade vojnika koji su 2030-ih služili u Africi, tokom nekih vojnih operacija predvođenih UN-om. Iskoristivši situaciju, jedna istaknuta ekstremistička grupa u toj regiji proglasila je početak novog doba za borbu i oduševljeno objavila da će „novo oružje“ osigurati pobjedu i omogućiti im da van zemlje vode napade velikih razmjera.

Nemišljene budućnosti

Kada su mediji počeli izvještavati o sadržaju novootkrivenog videosnimka neke ekstremističke grupe najavljujući napad na New York korištenjem jednog nezaustavljivog, nevidljivog oružja, mnogi su, uključujući i više vladine funkcionere, prvo potcijenili prijetnju. Iako je reakcija vlade bila mirna, javnost je reagirala strahom. Podgrijavana pretjeranim spekulacijama i nepovjerenjem zbog sumnjivih uzbuna iz nedavne prošlosti, kao i štetnim informacijama koje su „curile“ iz mnoštva dokumenata, panika se preobrazila u fobiju, jer je hiljade ljudi zatražilo medicinsku pomoć zbog niza simptoma. Tražeći liječenje zbog svega, od blagih, ali učestalih glavobolja, do iscrpljujuće mučnine, pogođeni su odbijali vjerovati da su dobro, čak i kada su mnogi, pa i većina, dobili uredne nalaze. Broj grupa za podršku oboljelima eksponencijalno je rastao zbog hipoteze da će se lijek naći ako se zaštite od elektronike, posebno od uređaja s internetom. Ono što je počelo kao preseljenje nekoliko porodica brzo se pretvorilo u migracije hiljada ljudi u potrazi za utočištem, a vlada je bila primorana osigurati pomoć za kampove, ciljano podizane u ruralnim područjima. Komunikacija s kampovima skoro je nemoguća zbog strogih pravila zabrane korištenja elektronike i sigurnosnih mjera kampova.

PODSTICAJ I TERET BUDUĆNOSTI

„AFEKTI SU PROJEKTILI KAO I ORUŽJE; OSJEĆANJA SU INTROCEPTIVNA, KAO INSTRUMENTI... ORUŽJA SU AFEKTI, A AFEKTI SU ORUŽJA.“⁶²

62 G. Deleuze i F. Guattari, *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987).

Javno otkrivanje virusa Stuxnet, osmišljenog da onespobiti iranski nuklearni program, bilo je iznenađenje za mnoge i pridobilo međunarodnu medijsku pažnju; neki su njegov ulazak na međunarodnu scenu proglasili „objavom kibernetičkog (*cyber*) rata“⁶³ i najavom „kibernetičkog (*cyber*) oružja masovnog uništenja.“⁶⁴ Iako je Stuxnet dizajniran za vrlo preciznu metu, kasnije je pušten „s lanca“ i od tada je zarazio i jedan ruski nuklearni reaktor i Međunarodnu svemirsku stanicu.⁶⁵ Kada piše o prirodi kompjuterskog virusa, Sampson iznosi mišljenje:

Digitalni virus se, poput brodoloma ili pada aviona, razumijeva kao sastavni dio tehnologije iz koje dolazi: *akcident substance*. Prema tome, izum same mreže „izaziva“ nesreće, zato što je mogućnost kvara preegzistentna, sila prethodno postojeća u supstanci izuma.⁶⁶

Poput mreža koje zarazi kompjuterski virus, naše tanahno čovječanstvo sklono je akcidentima, nesretnim slučajevima. Međutim, afekt kao izazvana nesreća samo je jedan način tumačenja slučajeva masovne psihogene bolesti u Le Royu; izlaganja male djece *www*-sučeljima i njihove zloupotrebe; mogućnosti da nedržavni akteri upotrijebe neurosomatsko oružje i potencijalnog prerastanja elektromagnetske preosjetljivosti u veliki problem javnog zdravlja. Ima i drugih načina da se tumače ovi različiti, a ipak međusobno povezani, fenomeni.

Svi navedeni fenomeni uklapaju se u dinamične mahinacije zarazne povezivosti i svaki se zasniva na neurosomatskom sklopu, svojstvenom našem previše ljudskom povezivanju sa savremenim *World Wide Webom*, na internetu zasnovanim tehnologijama, samo kada bi zaista bili afektivni. Ljudi su uvijek koristili neka oruđa da povećaju ograničenost našeg postojanja u ovom svijetu, međutim, sve više naša oruđa postaju jasno uočljive proteze, nadomjestak koji nagovještava niz radikalnih, a možda i neželjenih mogućnosti – mi smo, dakle, možda preciznije rečeno *protetički adekvatni* čija se

63 M. J. Gross, „A declaration of cyber-war“, *Vanity Fair* (april 2011), preuzeto sa: <https://www.vanityfair.com/news/2011/03/stuxnet-201104>.

64 R. Langner, „Transcript of ‚Cracking Stuxnet, a 21st-Century Cyber Weapon‘“, *TED* (mart 2011), preuzeto sa: www.ted.com/talks/ralph_langner_cracking_stuxnet_a_21st_century_cyberweapon/transcript.

65 D. Shamah, „Stuxnet, gone rogue, hit Russian nuke plant, space station“, *The Times of Israel* (11. novembar 2013), preuzeto sa: www.timesofisrael.com/stuxnet-gone-rogue-hit-russian-nuke-plant-space-station/; R. A. Stone, „Split subjects, not atoms; Or, how I fell in love with my prosthesis“, *Configurations: A Journal of Literature, Science and Technology* 2:1 (1994), str. 173-190.

66 Sampson, *Virality: Contagion theory in the age of networks*.

društvenost počinje temeljiti na čitavom nizu stvari.⁶⁷ Kako Stone primjećuje: „Protetičko društvo podrazumijeva nove i često neobične definicije prostora, zapremine, površine i udaljenosti; u protetičkom društvu, medij veze definira značenje zajednice.“⁶⁸ A šta ako je taj medij veze zaražen? Šta ako su neki primorani da se povezuju, baš kao što su neki 1518. bili primorani da plešu na ulicama Strasbourga? Ostaje da se vidi stepen u kom afekti mogu funkcionirati kao podsticaj, a ne teret ka budućnosti *www/interneta*: jedan od ključnih interesa ove analize koncentrira se oko toga kako bi se takvi događaji mogli odvijati, zbog čega je potreban dinamičniji pristup planiranju scenarija alternativnih budućnosti. Iako se postavljena pitanja mogu činiti preteškim, presloženim i nerješivim, to je upravo ono što postnormalna vremena zahtijevaju.

---

67 Dator, Sweeney i Yee, *Mutative Media*.

68 Stone, „Split subjects, not atomes; Or, how I fell in love with my prosthesis“.

Neznanje, nesigurnost i „šta ako“?

Jerome Ravetz

Sada je skoro općeprihvaćeno da u središtu naučnog rada više nisu otkrića, pobjedonosni prodor određenog znanja u neznanje. Samo glasnogovornici *javnog razumijevanja nauke* još nisu svjesni da glavni problemi nauke sada potječu iz izazova (i prijatniji) koje predstavlja dosad nerazboriti i nekontrolirani rast našeg ukupnog naučno-tehničko-industrijskog sistema. Bilo da se radi o problemu emisije ugljičnog dioksida, klimatskim promjenama, bolestima koje je izazvao čovjek, invazivnim industrijski proizvedenim supstancama kao što su ksenoestrogeni, pa čak i društvenim i kulturnim posljedicama naše prebrze informacijske tehnologije, i problemi i načini njihovog rješavanja jesu novi. Oni se korjenito razlikuju od onih kojima su se bavili tradicionalni, znatiželjom motivirani istraživači, pa čak i do onih kojima se bavi tim za razvoj tehnologije usmjerene na zadatak.

Razmotrimo sljedeći iskaz:

Kada se radi o problemima tako složenim kao što je ljudsko djelovanje na prirodni okoliš, traganje za jednostavnim istinama može zasjeniti nesigurnost činjenične stvarnosti. Skoro sve što mi činimo, trošimo ili čemu smo izloženi ima određene rizike. Mi moramo odlučiti koji rizici zahtijevaju da se njima bavimo, po kojem redu, na koji način, u kojoj mjeri i po koju cijenu. Ekološke nauke su složene; opis tehničkih podataka i detaljna procjena rizika teški su zadaci, međutim, u njima se ogleda stvarnost izbora koje društvo mora napraviti. Ova pitanja nisu samo naučni problemi.

Oni koji poznaju moja kritička djela prepoznat će neke teme, mada im jezik nije poznat. Citat nije moj niti nekog ekološkog aktiviste, naučnog kritičara,

nego dr. Chrisa Faya, predsjednika i izvršnog direktora kompanije Shell UK Limited. Ovo su njegove riječi iz maja 1966, a mogu se naći na Shellovoj internet-stranici pod imenom *brentspar*.¹ Nema sumnje da je dr. Fay bio upućen u društvene probleme naučnog znanja o kojima se nije učilo na univerzitetima, na koje je, međutim, prilično neočekivano, naišao u svom poslu.

Citat nas podsjeća da su u središtu ovog novog sindroma nauke gubitak sigurnosti i naučni prodor u etiku. S tim ide i gubitak dominacije naučnih eksperata u diskusijama i debatama o političkim pitanjima koja se odnose na nauku. Tek sada niče jedno suvislo tumačenje ove nove situacije. Stoga se možemo osloniti na neke elemente kritične tradicije u naučnim studijama rađenim posljednjih decenija. Feyerabendova demistifikacija i društveno-redukcionističke studije, koje su uslijedile, kao problem su postavile „objektivnost“, a ne temelje nauke. Moj rad prvobitno je bio mješavina radikalne društvene kritike *velike nauke*, uz konzervativnu nostalgiju za *malom naukom*. Nedavno sam, sa Silviom Funtowiczem, postavio tradicionalnu nauku u jedan okvir koji spaja metodologiju s epistemologijom. Mi koristimo termin *postnormalna nauka*² s ironičnim podsjećanjem na Kuhnovo pionirsko djelo, kako bismo dali historijsku lokaciju ove nove vrste nauke.

Pojam postnormalne nauke zasniva se na trostrukoj distinkciji različite prakse rješavanja problema, zasnovane na dvama rigoroznim atributima, a to su sistemska nesigurnost i uloženi u odlučivanje. „Unutrašnju“ zonu, gdje su ova dva atributa niska, zovemo *primijenjena nauka* (tradicionalna „jezgra“ ili „osnove“ nauke mogle bi se smjestiti u sami kut ovog dijagrama). Kada su oba srednja, imamo *stručno savjetovanje* kao što su praksa hirurga ili savjetodavno inženjerstvo. Kada su oba atributa visoka, u oblasti smo *postnormalne nauke*. Mi tvrdimo da, u takvim okolnostima, osiguranje kvaliteta cijelog procesa zahtijeva *proširenu zajednicu saradnika* koja uključuje relevantne tipove zainteresiranih laika. Oni unose „šire činjenice“, zasnovane na njihovom ličnom iskustvu i doživljaju problema. Primjeri postnormalne nauke mogu se naći u modernoj medicini, npr. u istraživanju AIDS-a³ te u pitanjima javnog zdravlja i zagađenosti i okoliša. U ovim potonjim, „šire činjenice“ koje pribavi istraživačko novinarstvo mogu biti presudne, budući da predstavljaju odabrane uzorke rezultata naučnih istraživanja kojima je dozvoljeno da uđu u javnu sferu.

1 Brent Spar je Shellova naftna platforma u sjevernom Atlantiku (*prim. prev.*).

2 S. Funtowicz, i J. R. Ravetz, „Science for the Postnormal Age“, *Futures* 25:7 (1993), str. 735-755.

3 S. Epstem, The construction of lay expertise: AIDS activism and the forging of credibility in the reform of clinical trials, *Science Technology and Human Values* 20:4 (1995), str. 408-437.

Silvio Funtowicz i ja do sada nismo sistematski diskutirali o različitim načinima istraživanja koji bi odgovarali različitim vrstama rješavanja problema; to je tema koju ovdje istražujem. Tu dajem trodijelnu tipologiju, koja se, na neki način, podudara s onom u postnormalnoj nauci. Ako želimo da se nauka adaptira na svoje nove izazove, tako možemo jasnije vidjeti zašto su potrebni novi stavovi koji će dati kredibilitet novim vrstama problema.

U nauci se već dugo prepoznaje postojanje mnogostrukih načina istraživanja. Uvijek je postojala određena hijerarhija među disciplinama; odnedavno, ona privilegira one discipline koje izučavaju apstraktnije i jednostavnije aspekte vanjskog svijeta. Po dominantnim kriterijima, podaci bi trebali biti kvantitativni, a dokazni obrasci trebali bi biti deduktivni i, ako je moguće, formalni. Skloniji smo discipline koje djeluju bliže našoj iskustvenoj stvarnosti smatrati „mehkim“ i tjerati na „zavist prema fizici“. Stilovi istraživanja koji odgovaraju njihovom predmetu i funkcijama (intuitivnijim i formalnijim) sistematski se potiskuju, tako što se oponaša fizika, čime stječu vjerodostojnost i učinkovitost različitog stepena (najčešće niskog). Vrlo često, ovu čudnu činjenicu prepozna poveliki skup praktičara; a onda javnost saznaje da to polje propada. Sada je, čini se, takav slučaj u ekonomiji, gdje se njen stil apstraktnih matematičkih vježbi razotkriva kao isprazan.⁴ Uzroci takvih boljki malo se proučavaju; o problemima kvaliteta diskutirao sam u jednoj svojoj staroj knjizi.⁵ U novije vrijeme, razmatrao sam kako društveni aspekti akademskih disciplina mogu potisnuti kriterije kvaliteta, po cijenu njihovih dobrih sadržaja.⁶

GLAVNA PITANJA

Kada prihvatimo ideju različitih načina istraživanja, s različitim stepenom adekvatnosti, možemo nastaviti ka mojoj klasifikaciji, koja je organizirana oko glavnih, „vodećih“ pitanja. Možemo početi trima vrstama istraživačkih aktivnosti, koje možemo nazvati istraživanje, dizajn i ispitivanje. Za svaki od njih, imamo odgovarajuća pitanja: istraživanje: *šta/kako?*; dizajn: *kako, zašto?* i ispitivanje: *šta ako?*. Ova klasifikacija po pitanjima podsjeća

4 J. Cassidy, „The end of economics“, *The New Yorker* (2. decembar 1996), str. 50-60.

5 J. R. Ravetz, *Scientific Knowledge and its Social Problems* (New Brunswick, NJ: Transaction Press, 1996).

6 J. R. Ravetz, „Economics as an elite folk-science: the suppression of uncertainty“, *The Journal of Post-Keynesian Economics* 17:2 (1994/95), str. 165-184.

na Aristotelova četiri uzroka, koja se mogu izraziti pitanjima: *šta?*, *kako?*, *odakle?* i *čemu?*, kasnije nazvana formalnim, materijalnim, djelatnim i finalnim uzrocima. Aristotel ovu klasifikaciju daje za svoju opću teoriju saznanja, s principom analogije između „umjetnosti“ i „prirode“, tako da se svaka živa stvar objašnjava kao da je stvorena. Moja klasifikacija organizirana je oko različitih funkcija naučnog istraživanja, pa će se, zato, preklapati s Aristotelovom.

Ovu klasifikaciju glavnih pitanja ne treba smatrati nekakvom apsolutnom klasifikacijom, niti da ona definiraju ukupnost određene vrste istraživanja. Njihova je namjena više da objašnjavaju nego da definiraju; termin glavna pitanja omogućuje nam da zamislimo da se, u nekom konkretnom upitu, sve tri vrste pitanja javljaju na adekvatnom mjestu. U istraživanju, čiji ishod treba biti činjeničnog karaktera, glavno pitanje jeste *šta/kako?* U Aristotelovoj shemi, ta se pitanja bave supstancom i djelovanjem: „Od čega je ovo sačinjeno?“; „Kako ovo uzrokuje ono?“. Značajna kao i pitanja *šta/kako?* jesu ona koja su isključena. Ona se javljaju u sljedećem glavnom pitanju: *kako/zašto?*, gdje se uzima u obzir „konačni uzrok“, ili čak „svrha“. Takva pitanja su primjenljiva u objašnjenjima bilo kog artefakta, sredstva ili alata. Ono što se ovdje obično računa nije toliko materijalna supstanca ili unutrašnje funkcije, nego kako im njihov *dizajn* omogućuje da vrše svoju *funkciju*, da obavljaju svoj posao. Naravno, postoje mnoge podudarnosti između ovih dviju vrsta pitanja. Čak i u istraživanju, izrada instrumenata podrazumijeva proces dizajniranja, pa se postavlja pitanje *kako/zašto?*, mada više kao pomoćno, nego kao glavno u istraživačkom projektu; a u strukturi naučnog objašnjenja (Aristotelovo *čemu?*), koja obuhvata mnogo biologije, postoji jedna neizbježna retorika dizajna, bez obzira na strogu tvrdnju da ne postoji *Dizajner*.

Glavno pitanje *šta ako?* sasvim je različito od drugih dvaju. U poznatim vrstama naučnog istraživanja, ono se javlja u ranijim, ispitivačkim fazama rada, kada se s poslom počinje i prije nego što su problemi jasno definirani i hipoteze utvrđene. U ovom kontekstu *šta ako?* izražava duh kreativnosti, inventivnosti, izvidnice u nepoznato, još neaktivno, koje nas očekuje. U kontekstu novih izazova za nauku, *šta ako?* postaje vodeće i urgentno pitanje. Sada naše neznanje više nije benigno, nego prijeteće. *Šta ako* se patogeni stočni agens koncentrira u zaraženom krmivu, pa se tako zaraza počne lakše prenositi? Šta ako nije provjereno opterećenje lučkog doka za utovar prije nego što neki nestabilni feribot uplovi? Šta ako nastavimo laboratorijski uzgajati mikroorganizme koji su otporni na sve više

naših antibiotika? Šta ako umjetni estrogene uđu u sve lance životinjske ishrane? Za neke, možda ništa, većinu vremena; međutim, ponešto je i jednom previše.

Upotreba *šta ako?* kao glavnog pitanja već postoji u praksi procjene rizika. U slučaju opasnosti od hemijskih postrojenja, metodologijom HAZOP⁷ analiziraju se sve njegove radne jedinice, u svim aspektima: postojanje, prostorno-vremenska lokacija i opseg, kao i kvantitet i intenzitet. U kontrolnim listama svih parametara postavlja se pitanje *šta ako?* bilo koji parametar iskače iz očekivanog opsega. Onda bi se mogao desiti incident, nesreća, pa čak i preteča katastrofe. Pomoću kontrolnih lista svih mogućnosti *šta ako?*, metodologijom HAZOP, osigurava se učinkovito upravljanje ovim aspektom, lančanom vezom neočekivanih, nepredviđenih ili nepoznatih okolnosti koje bi, eventualno, mogle dovesti do katastrofe. Ne mogu se sve opasnosti i svi rizici tako jasno analizirati u formi poznatih jediničnih događaja; bez obzira na HAZOP, još uvijek se dešavaju teški kvarovi na hemijskim postrojenjima. Međutim, ako uvažimo *šta ako?* kao legitimno glavno naučno pitanje, zajedno sa *šta/kako?* i *kako/zašto?*, to će nam pomoći da oblikujemo učinkovit naučni odgovor na nove izazove i prijetnje koje proizlaze iz toga što smo narušili prirodno okruženje.

**UZ ŠTA AKO?, KAO JEDNO OD GLAVNIH PITANJA, NAŠE SHVATANJE
NAUČNOG PODUZEĆA MOGLA BI SE RAZVIJATI I DAVATI PLODOVE.
VLADAJUĆI STAV PREMA NESIGURNOSTI I SLOŽENOSTI
TRANSFORMIRAO BI SE.**

U tradicionalnoj nauci, onakvoj kakva je popularizirana i kakva se učila, nesigurnost je bila sramota. Obično bi je spominjali tek kada bi je potpuno prevladali, npr. primjenom statističkih postupaka. Sve donedavno, da objasne uspjeh nauke, filozofi nauke tragali su za nekom jednostavnom metodologijom, glačajući stvarni istraživački rad da bi se izborili sa svakovrsnim nesigurnostima. U istraživanjima *kako/zašto?*, usmjerenim na „zadatke“ ili na sredstva koja obavljaju neku funkciju, nesigurnost se uvažava, ali samo kao nešto čime se mora upravljati. U tom slučaju zadatak je osigurati da nesigurnosti radnog okruženja sistema uđe samo u prihvatljivom stepenu; u većem dijelu prakse dizajna i inženjerstva, nesigurnosti su već

7 Chemical Industries Association, *Hazard and Operability Studies* (London: Chemical Industries Association, 1992).

filtrirane kroz regule ili normativne kodove, tako da se zadatak rješavanja problema uglavnom svodi na tretiranje ovih dobro definiranih zamjena za nesigurnu stvarnost. Da bismo omogućili sistematsko suočavanje prakse rješavanja problema s vanjskim svijetom, potreban nam je pristup *šta ako?*.

Osim nesigurnostima stvarnog svijeta, moramo se učinkovito baviti i njegovom složenosti. Stoljećima, od Galilea i Descartesa, naša se nauka gradi oko principa proučavanja svijeta pojednostavljeno i fragmentirano. Ovaj pristup prožima cijelu našu naučnu i tehnološku kulturu; lahko se uočava kada dođe pred izazov. Zato, mi sada počinjemo uvažavati ograničenja medicinske prakse koja identificira bolesti izazvane mikrobima i liječi ubijanjem mikroba, jer ona tako zanemaruje kako individualne razlike, tako i cijeli ekološki i društveni kontekst bolesti. Naravno, da bi neka rutinska praksa bila uspješna, zadaci moraju biti jednostavni, a nesigurnost umjerena. Sve što bismo trebali jeste uvidjeti da je ovaj *redukcionizam* parcijalno gledište, a onda se otvoriti prema gledištima koja ga dopunjuju. Zapravo, kada se naviknemo pitati *šta ako?* i kada, u skladu s tim, počnemo očekivati i neočekivano, onda ćemo u potpunosti shvatiti da nijedno izolirano stajalište ne može potpuno zahvatiti svaku realnu situaciju. Tu se radi o pravoj složenosti, a ne o pukoj komplikaciji.

Usvajanje naučnog stila *šta ako?* imat će, također, važne posljedice po politički proces. Sada znamo da se primjena nauke u politici bitno razlikuje od jednostavnog procesa „pribavljanja činjenica“. Činjenice se, naime, ne mogu samo tako „dobiti“; da bi se osigurale, potreban je jedan početni skup prioriteta, tako da istraživanje bude potkrijepljeno; potom, istraživanje se mora planirati oko adekvatnih pitanja. Budući da je, i u prirodnim i u društvenim aspektima, svako političko pitanje složeno, i „uzrok“ problema će jednako tako biti složen. Historija katastrofalne epidemije goveđe spužvaste encefalopatije (BSE ili „kravlje ludilo“) pokazala je kako malobrojna istraživanja, koja dođu prekasno i koja su udaljena od ključnih političkih pitanja dozvole da kriza sazrijeva godinama do tačke kada više nema povratka, uprkos najvećim naporima ozbiljnih i predanih naučnika.

Stil *šta ako?* jeste i izraz *principa predostrožnosti*, koji u ekološkoj politici postaje sve važniji. On štiti naučnike od preranog izbora istraživačkog problema kojim će se baviti i prebrzog zaključivanja tokom istraživanja. Može se zamisliti neprekidni dijalog među učesnicima raznovrsnih istraživanja. Iako se, kad istraživački rad jednom krene, *šta ako?* nužno sklanja iz središta, uvijek je potrebno posezati za njim, kao za suštinskim dodatkom sastavljanja slagalice iz koje će se, s vremenom, pojaviti relevantne činjenice.

Postoje dobri razlozi zašto je potrebno da se nauka *šta ako?* uzdigne baš sada. Pitanje „sigurnosti“ postaje veliki zadatak nauke, kao nasljednice dvostrukih ciljeva znanja i moći koji su formulirani u naučnoj revoluciji, prije skoro četiri stoljeća. Našli smo se u donekle paradoksalnoj situaciji: s jedne strane, u mnogim društvima ljudi nisu bili nikad sigurniji; s druge strane, javnost nikada nije bila toliko svjesna opasnosti. Na neki način, paradoks je u našem umu: budući da smo počeli vjerovati (zahvaljujući nauci) da naši životi zaista mogu biti sigurni, počeli smo zahtijevati uklanjanje svake opasnosti s kojom se susrećemo (a često krivimo nauku što ta opasnost uopće i postoji). Međutim, postoji i nešto realno vani; kako se opasnosti smanjuju, tako se mijenja njihov karakter. One više nisu oprijemljene u kugama i prirodnim katastrofama koje pustoše svijet. One postaju suptilnije, možda podmuklije, pa čak opasnije. Imamo sasvim nove prijetnje, kao što su oštećenje gena nuklearnom radijacijom koja će se produžiti beskrajno u budućnost; suočavamo se s novim bolestima čiji su uzroci nesigurni i složeni koliko i njihovo liječenje. Budući da smo suočeni s takvim novim opasnostima, nema alternative stilu *šta ako?* u nauci. Složeno stanje sigurnosti ne može se postići pomoću simplicističke, redukcionističke tradicije nauke ugrađene u stilove *šta/kako?* i *kako/zašto?*. Potrebno nam je *šta ako?* kao dopuna ovim stilovima, da ga razvijamo i koristimo u odgovarajućim kontekstima, na odgovarajući način.

Napokon, tu je i društveni značaj naučnog stila *šta ako?* Primjena rješavanja zagonetki „normalne nauke“, zapravo svake rutinske prakse, zahtijeva i pothranjuje jedan konvergentni stil u kojem je neophodna i u kojem dominira normativna struka. *Šta ako?* funkcionira na marginama takve stručne analize. U dijalogu se moraju prihvatiti saznanja i preporuke ljudi različitih struka, pa čak i onih bez struke. U vezi s postnormalnom naukom, to smo opisali kao *proširenu zajednicu saradnika*. Tu ideju ovdje predlažemo u vezi s osiguranjem kvaliteta naučne građe koja se unosi u politički proces. Stil *šta ako?* vrši još jednu funkciju za ovu proširenu zajednicu saradnika; još više, on opravdava njene „šire činjenice“. To su podaci koji se uzimaju iz izvora izvan konvencionalnog istraživanja; oni mogu doći iz anegdota, tradicijskog znanja, neformalnih studija, pa i istraživačkog novinarstva. Budući da takvi nedogmatski podaci podstiču toliko pitanja *šta ako?*, stil *šta ako?* mora se usvojiti zajedno sa uvažavanjem širih činjenica, priznanjem proširene zajednice saradnika i prihvatanjem pristupa postnormalne nauke.

ZAKLJUČAK: KONTEKSTI ŠTA AKO?

U kontekstu zbirke članaka o „naučnim vizijama“, ovo istraživanje jedne metodološke ideje možda izgleda prilično blijedo i krotko. Kakva je bila „krićka nauka“ prije jedne generacije?⁸ Dva su razloga zbog kojih sam odbacio takav jedan politizirani pristup, barem u ovom trenutku. Jedan je stanje naučne politike današnjeg vremena. Neko vrijeme, kada je, u vezi s nuklearnom bombom i Vijentamskim ratom, realnost „vojno-industrijsko-naučnog kompleksa“ bila novo otkriće za širu javnost, činilo se da je moguće organizirati neki radikalni pokret oko sâme nauke. Američko udruženje Nauka za narod i britansko Društvo za društvenu odgovornost u nauci bili su optimistični odgovori na ratoborno raspoloženje kasnih 1960-ih.

Međutim, ovaj entuzijazam održao se samo nakratko. Fokus protesta pomjerio se na „okoliš“, u kojem sama nauka nije izgledala problematično, a pravu, oštru kritiku nauke – koja demistificira njene tvrdnje o objektivnom znanju – vodile su, navodno kao akademsku praksu, kritičke škole poslije Feyerabenda. U međuvremenu, sama se politika promijenila. Propast socijalizma, kao održivog alternativnog društvenog sistema, ozbiljno je oslabila radikalne snage koje su rješavale pitanje društvene raspodjele. „Glavna kontradikcija“ industrijskog sistema pomjerala se na „održivost“, ili, drugim riječima – opstanak. Ako nauka postaje središnje pitanje unutar tog novog konteksta, debata će se fokusirati manje na aspekte raspodjele (mogućnosti zaposlenja i korištenje plodova rada), a više na njene filozofske osnove.

Ovaj novi fokus izražen je u Sardarovoj borbi za „Druge“.⁹ Kako ona sazrijeva, daje nam dragocjeni dar: „vidjeti sebe onako kako nas drugi vide“. Na toj osnovi, možemo izvršiti neophodnu reformu nauke: u njenim društvenim funkcijama, u njenim metodama rada i u njenim idejnim ciljevima. Ova promjena može biti duboka kao i ona koja se desila prije četiri stotine godina, u naučnoj revoluciji. Međutim, ova nova reforma još uvijek je u vrlo ranom stadiju, djelimično zato što kulturama koje su kandidati za predvodnika „Drugih“ još uvijek nedostaje međusobna povezanost i samopouzdanost koje bi ih osposobile da se uključe u dijalog. Vjerovatno je da će sve one proći kroz fazu odbacivanja i neprijateljstva (u religijskoj sferi manifestiranu kao „fundamentalizam“) prije nego što se započne bilo kakav kroskulturni dijalog, bez obzira na to što je on od presudne važnosti.

8 J. R. Ravetz, „Critical Science: politics and philosophy“, u *Scientific Knowledge and its Social Problems* (New Brunswick, NJ: Transaction Press, 1996), str. 422-436.

9 Z. Sardar, „Conquest, chaos, complexity. The Other in modern and postmodern science“, *Futures* 26:6 (1994), str. 665-682.

Sada se može odvijati i prateći razvoj unutar akcidentalne kulture, među drugim tendencijama koje se različito nazivaju kao *zeleni*, *feministi* ili *New Age*. Različita imena ukazuju na raznovrsnost problema i stilova, među kojima su neki koji se preklapaju, ali i neki koji su međusobno isključivi i neprijateljski nastrojeni jedni prema drugima. Svaka nepromjenljiva vizija nauke, zasnovana na samo jednom dijelu ovog raznolikog pokreta, zasigurno bi, na neki način, otuđila većinu drugih. Međutim, ovaj pokret, zasnovan na općeraširenom razočarenju ovim ili onim zahtjevom našeg savremenog industrijskog sistema, još uvijek je u ranoj etapi razvoja. Jedva da nas jedna generacija odvaja od *kontrakulture* iz 1960-ih, kada je sve to eksplodiralo.

Zato, za sada, ja zauzimam ovaj pristup: razviti ideje na konkretnim dijelovima slagalice. Oni uključuju moja prethodna istraživanja nesigurnosti i postnormalne nauke, koja sam sproveo sa Silviom Funtowiczem i ona koja sam radio sa Sardarom ili za njega, kako sam objavio u djelu *Spoj znanja i moći*.¹⁰ Nijedno ovo istraživanje još nije (koliko znam) našlo odjeka bilo gdje na Zapadu. Iz ovoga zaključujem da je svaka sinteza koju sam napravio ili ispred svog vremena ili izvan glavnih razvojnih tokova. Zato biram da ne žurim s tim poslom, nego da širim svoje razumijevanje različitih posebnih problema. Stil *šta ako?* u nauci jedan je od njih; istovremeno, radim sa Silvijom Funtowiczem na teoriji *refleksivnih složenih sistema*. Nakon toga došla bi studija dijalektike (kako ja razumijem tu ideju), koja bi trebala produbiti teorije znanja i prakse koje sam prvobitno formulirao u djelu *Naučna spoznaja i njeni društveni problemi*.¹¹

10 J. R. Ravetz, *The Merger of Knowledge with Power* (London: Cassell, 1990).

11 J. R. Ravetz, *Scientific Knowledge and its Social Problems* (novi uvod) (New Brunswick, NJ: Transaction Press, 1996).

„Ovdje su zmajevi“: istraživanje „nepoznatih nepoznanica“

Shirin Elahi

UVOD

U bakrenu površinu globusa Lenox, jednog od najstarijih globusa Zemlje, koji potječe iz oko 1500. godine, ugravirane su sugestivne riječi: *Hic sunt dracones*. Ta fraza, „ovdje su zmajevi“, koristila se da označi opasne ili neistražene teritorije. Potječe iz duge historije, od grčkih i rimskih vremena, kada se nedostatak znanja poistovjećivao s opasnošću. Ovu opasnost kartografi su vizuelno ilustrirali, pa su na nepoznatim područjima na mapama crtali strašne morske zmije, zmajeve ili druga mitološka bića da upozore putnike na opasnosti s kojima bi se mogli susresti kada pređu granice poznatog svijeta. Za svakog ko je koristio ovakvu mapu, znanje o tome gdje su granice znanja bilo je skoro isto toliko važno kao i samo znanje. Iluzija o znanju bila je opasnost najveća od svih.¹²

Gdje su zmajevi u današnjem modernom svijetu? Bode oči činjenica da su iščezli iz prakse upravljanja rizicima i nesigurnostima. Sve je jasnije da oni leže svuda oko nas: na institucionalnim rubovima, izvan skupa akademskih disciplina, iza podataka tako brižljivo izračunatih... U svakom primjeru postoje neobične, slijepe tačke, koje se protežu po naučnim, geografskim, vremenskim i institucionalnim granicama, ali koje nisu prepoznate zbog izazova koje predstavljaju našoj ljudskoj želji za redom i kontrolom.

12 J. R. Ravetz, „Usable knowledge, usable ignorance: incomplete science with policy implications“, u *Sustainable development of the biosphere*, W. C. Clark i R. C. Munn (ur.) (New York: Cambridge University Press, 1986), str. 415-432.

Ako neznanje, nesigurnost i rizik leže u spektru nepoznatog, onda su naš fokus ovdje nemapirana pitanja na udaljenom kraju spektra. U nebrojenim raspravama definirane su i analizirane razlike između nesigurnosti i rizika,¹³ ali svaki naš pokušaj da ih napravimo izlazi izvan okvira ovog rada. Nas ovdje zanima da li se oznaka „ovdje su zmajevi“, za neodređenu nesigurnost, zanemaruje – i zašto.

„OVDJE SU ZMAJEVI“ – PRIMJERI

Fenomen „ovdje su zmajevi“ nije prepoznat, zato o toj temi ima vrlo malo istraživanja. U ovom radu identificiramo tri primjera, a to su *zloćudni problemi*, *crni labudovi* i *postnormalna nauka*, o kojima govorimo u nastavku.

Zloćudni problemi ili neukrotivi, nestrukturirani problemi nisu samo komplicirani problemi. To su nejasne, vrlo napregnute, usko međusobno isprepletene, složene društvene, tehničke, ekonomske i političke dileme. Zbog njihove promjenljive prirode i složene međusobne ovisnosti, skoro je nemoguće definirati ih zbirno, zato što je tu u igri mnogo različitih gledišta i pitanja.¹⁴

Drugi primjer je *crni labud*, nepredvidiv, nevjerovatan događaj koji karakterizira ogroman utjecaj na *status quo*.¹⁵ Zanimljivo je da se nakog nekog događaja *crnog labuda*, kakav su napadi Al-Kaide od 11. septembra, taj događaj počinje racionalizirati i preformulirati kao nešto više predvidivo, tako što se retrospektivno, unazad dokazuje postojanje predznanja.¹⁶

Treća verzija jeste kategorija *postnormalna nauka*, koja se koristi da označi sporne, najčešće nove oblike tehnologije, kao što su genetički

13 G. M. Morgan i M. Henrion, *Uncertainty: A Guide to Dealing with Uncertainty in Quantitative Risk and Policy Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); M. B. A. Van Asselt, „The complex significance of uncertainty in a risk era: logics, manners and strategies in use“, *International Journal for Risk Assessment and Management* 5:2, 3, 4 (2005), str. 125-158; R. E. Lofstedt i M. B. A. van Asselt, „A Framework for Risk Governance Revisited“, u *Global Risk Governance: Concept and Practice Using the IRGC Framework*, O. Renn i K. D. Walker (ur.) (Springer, 2008), str. 77-86.

14 H. Rittel i M. Webber, „Dilemmas in a General Theory of Planning“, *Policy Sciences* 4 (1973), str. 155-169; R. Ackoff, *Redesigning the Future: A Systems Approach to Societal Problems* (London: John Wiley & Sons, 1974).

15 N. N. Taleb, *The Black Swan* (London: Allen Lane, 2007).

16 B. Fischhoff, „Hindsight ≠ Foresight: The Effects of Outcome Knowledge on Judgment under Uncertainty“, *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 1 (1975.), 288-299; Fischhoff, B., „An Early History of Hindsight Research“, *Social Cognition* 25:1 (1980), str. 10-13.

inženjering, nanotehnologija ili nuklearna energija.¹⁷ Postnormalnu nauku karakteriziraju visoki ulozci, nesigurne činjenice, sporne vrijednosti i hitne odluke, stoga se o jednadžbi štete i koristi neprekidno žučno raspravlja. U ovim situacijama malo se prihvataju ili ne postoje ocjene drugih subjekata, teoretske strukture zasnivaju se na statističkim obradama i ulaznim podacima, pa nesigurnost teži neznanju.

Ovi se primjeri značajno razlikuju, a, opet, među njima postoji sličnost. U svakom primjeru postoje složeni, višedimenzionalni društveni problemi. Svi se oni odnose na interakciju između mnogih, međusobno povezanih sistema sa mnogim različitim akterima, tako da su informacije uvijek nepotpune. Politički, društveni i tehnološki sistemi podložni su refleksnim reakcijama, zbog čega je nemoguće tačno izračunati vjerovatnoću. Druga upadljiva sličnost jeste njihova sposobnost da propituju konvencionalno mišljenje i *status quo*.

„OVDJE SU ZMAJEVI“ – VRIJEDNOST

„NEZNAJJE JE POPUT PRAZNINA NA NAŠOJ MAPI ZNAJJA: U NJIMA NEMA DETALJA, NEMA KORISNIH INFORMACIJA. NA RENESANSNIM MAPAMA SVIJETA... KARTOGRAFI SU ZNALI DA JE OD NEZNAJJA ČINJENICA GORE NEZNAJJE NEZNAJJA, DA IH ILUZIJA ZNAJJA, ZATO, ZASIGURNO MOŽE ODVESTI U KATASTROFU.“¹⁸

Uspjeh svakog pokušaja da se upravlja nesigurnostima ili rizicima ovisi o analizi koja odgovara problemu. U slučajevima neodređene nesigurnosti, to znači priznanje neznanja. Sokrat je tvrdio da zna samo da ništa ne zna,¹⁹ međutim, danas ipak neznanje ne povezujemo s mudrošću.

Zbog toga što ga ne priznaju, „ovdje su zmajevi“ općenito ostaje skriveno, neželjeno i nepriznato područje – što je greška koja može biti

17 S. O. Funtowitz i J. R. Ravetz, *Uncertainty and Quality in Science for Policy* (Dordrecht: Kluwer, 1990); S. Funtowicz, J. Ravetz, „Three Types of Risk Assessment and the Emergence of Post-Normal Science“, u *Social Theories of Risk*, S. Krinsky i D. Golding (ur.) (Westport and London: Praeger Publishers, 1992), str. 251-273. J. R. Ravetz, *Science for the Post-Normal Age*, *Futures* 25:7 (1993), 735-755.

18 J. R. Ravetz i S. O. Funtowicz, „Usable Knowledge, Usable Ignorance: A Discourse on Two Sorts of Science“, (rad sa Međunarodnog kongresa) *The Experts are Categorical: Scientific Controversies and Political Decisions Concerning the Environment* (France: Art et Senans, 11-13. septembar 1989).

19 D. Laertius (prev. C. D. Yonge), *The Lives and Opinions of Eminent Philosophers* (London: George Bell & Sons, 1895).

presudna kada se bavimo kontroverznim pitanjima naučne složenosti, inherentne nesigurnosti,²⁰ mnogih zainteresiranih grupa, složenih međuvodisnih sistema²¹ ili dugotrajnih okvira. *Fotošopiranje* područja „gdje su zmajevi“ može odvesti do pogrešnih odluka, nepouzdanih kompromisa, podrivanja kredibiliteta institucija i ozbiljnih posljedica po istraživanje.²² Što je važnije, s obzirom na to da živimo u postnormalnim vremenima,²³ zar nije vrijeme da napustimo ideje „kontrola i upravljanja“ i prihvatimo vrijednost fenomena „ovdje su zmajevi“ kao upozoravajući signal kako bismo se kretali naprijed i prilagođavali uprkos nesigurnosti?

Ključna stvar je razumjeti zašto postojanje područja „ovdje su zmajevi“ tako mnogo i mnogi poriču. Nepriznavanje tog fenomena, u ovom radu, pripisujemo trima faktorima:

- ljudskoj psihologiji i želji za kontrolom;
- institucionalnim pritiscima i ograničenjima i
- naučnim konvencijama i utjecajima racionalnog mentalnog sklopa.

LJUDSKA PSIHOLOGIJA I ŽELJA ZA KONTROLOM

Sva ljudska bića imaju zajedničku prirodenu želju da kontroliraju svoje okruženje. Neki istraživači tvrde da je osjećaj kontrole, bio stvaran ili iluzoran, jedan od izvora mentalnog zdravlja.²⁴ S obzirom na percepciju rizika, dva ključna faktora koja utječu na čovjekovo rasuđivanje jesu faktor

---

20 National Research Council, *Science and Judgment in Risk Assessment* (Washington, DC: National Academy Press, 1994); P. C. Stern i H. V. Fineberg (ur.), *Understanding Risk: Informing Decisions in a Democratic Society* (Washington, DC: National Academy Press, 1996).

21 A. Wilkinson, S. Elahi i E. Riskworld Eidinow, *Journal of Risk Research* 6:4-6 (2003), str. 289-579 (posebno izdanje); *Joint United Nations Programme on HIV/AIDS in Africa: Three Scenarios to 2025* (Geneva, 2005).

22 A. Finkel, *Confronting Uncertainty in Risk Management: A Guide for Decision Makers* (Washington DC: Center for Risk Management, Resource for the Future, 1990); J. Graham i J. B. Wiener, *Risk vs. Risk: Tradeoffs in Protecting Health and the Environment* (Cambridge: Harvard University Press, 1996).

23 Z. Sardar, „Welcome to Postnormal Times“, *Futures*, dostupno na: doi: 10.1016/j.futures.2009.11.028, 2009.

24 S. E. Taylor i D. J. Brown, „Illusion and Well-Being: A Social-Psychological Perspective on Mental Health“, *Psychological Bulletin* 103 (1988), str. 193-201.

„straha“, tj. da li se rizik može kontrolirati i lahko smanjiti, i faktor „nepoznatog rizika“, tj. da li su rizici poznati nauci – odnosno, nivo nesigurnosti.²⁵

Neobjašnjivi ili neshvatljivi događaji imaju svojstvo da pojačavaju i šire svoj emocionalni utjecaj. Zato što ih shvatamo kao nešto izvan uobičajenog, vjerovatnije je da ćemo o njima češće razmišljati, nastojeći da ih objasnimo i kontroliramo ili da izbjegnemo slična zbivanja.

„Kada jednom objasnimo neki događaj, možemo ga pokupiti kao tek opran veš, odložiti u neku memorijsku sušilicu i otići ka sljedećem; međutim, ako se događaj opire objašnjenju, postane misterija ili zagonetka (...) općenito, oni odbijaju da ostanu u podsvijesti.“²⁶

U pokušaju da razumiju i kontroliraju događaje koji nisu obični, ljudi se oslanjaju na svoju imaginaciju. Međutim, nju ograničavaju naše iskustvo, naša kultura i naš svjetonazor. Naprimjer, Ferdinand Magellan je 1520. doplovio do Ognjene Zemlje, na krajnjem jugu Južne Amerike. Njega i njegovu posadu iznenadilo je što „Indijanci“ Ognjene Zemlje nisu uočili da njihovi brodovi uplovljavaju u zaliv. Objasnit će im se: zamisao Indijanaca o plovidbi bila je da je to mali, izdubljeni kanu, i ništa u njihovom ranijem iskustvu i shvatanju nije ih pripremio za velike brodove s jedrima koja se razvijaju i spuštaju.²⁷ Slično tome, naša su iskustva vezana uz naša shvatanja stvarnosti i teško je zamisliti potencijalno razorne događaje koji nisu imali historijskog presedana. Međutim, zbog toga što negiramo mogućnost takvih „nezamislivih“ događaja, mi ne samo da nemamo znanje o činjenicama nego nemamo znanje ni o vlastitom neznanju.

Društva se razlikuju po mjeri u kojoj se osjećaju ugroženima od nesigurnih ili nepoznatih situacija. Ove razlike u toleranciji koju pokazujemo prema nesigurnosti ne ovise samo o kulturi, bogatstvu i društveno-političkim institucijama, nego i o svjetonazorima.²⁸ Bez obzira na ove razlike, postoje alati predviđanja – kao što su scenariji – koji omogućuju grupama različitih i oprečnih stavova da zajednički istražuju slabe signale potencijalno remetilačke promjene i skupa procjenjuju nepodatnu nesigurnost i tako premoste navedene psihološke barijere.

25 B. Fischhoff, P. Slovic, S. Lichtenstein, S. Read i B. Combs, „How Safe is Safe Enough? A psychometric study of attitudes toward technological risk and benefits“, *Policy Science* 9 (1978), str. 127-152; P. Slovic, B. Fischhoff i S. Lichtenstein, „Facts and fears – understanding risk“, u *Societal Risk Assessment*, R. Schwing i W. A. Albers (ur.) (New York: Plenum, 1980), str. 181-218.

26 D. Gilbert, *Stumbling on Happiness* (London: Harper Press, 2006), str. 189.

27 J. Diamond, *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies* (New York, London: W. W. Norton & Company, 1997).

28 O. Renn i B. Rohrman (ur.), *Cross-cultural Risk Perception* (Dordrecht: Kluwer, 2000); G. Hofstede, *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviours, Institutions and Organisations across Nations* (2. izd.) (Thousand Oaks, CA: Sage, 2001).

INSTITUCIONALNI ODGOVOR NA NESIGURNOST

Iako su kreatori politike i institucije uredno podijeljeni na sastavne dijelove, složeni ljudski, tehnološki i okolišni sistemi nisu. Analize ili odluke o takvim mnogostranim pitanjima najčešće se bave pojedinostima unutar institucionalnih okvira, korištenjem jednostranih objekta. Ovako se kreatorima politike omogućuje da, unutar jednog uskog modela s preciznim pretpostavkama, budu savršeno u pravu, ili, pokaže li se ijedna od tih pretpostavki netačnom – da apsolutno griješe.

Moderno postindustrijsko društvo jeste ono u kojem je kolektivna svijet izuzetno zaokupljena rizikom i izbjegavanjem rizika. Kako začetnik koncepta *društvo rizika* kaže: „Ovaj pokret, podstaknut društvom rizika (...) manifestira se u iskazu: „Bojim se!“²⁹ Za institucije odgovorne za upravljanje društvom i rizicima s kojima se ono suočava, to predstavlja pravi izazov. Ključno je pitanje da li nesigurnost priznati i obznaniti javnosti. Jasno, to je preporučljivo, s obzirom na to da je transparentnost ključni element povjerenja javnosti. Priznanje nesigurnosti može povećati pouzdanost komunikatora; međutim, ono može i povećati strah javnosti ili potkopati povjerenje, stvaranjem utiska da odluke donose nekompetentni.³⁰

U mnogim slučajevima, reakcije institucija budu pogrešne, pošto se one opredjeljuju za ono što je poznato i da poriču nesigurnosti, te tako izbjegnu institucionalnu uznemirenost koju bi moglo izazvati priznanje da postoji rizik tipa „ovdje su zmajevi“. Posljedica je da oni uredno zaobilaze mnoga teška politička, društvena i tehnološka pitanja.

Nekoliko je načina da se poriče institucionalna nesigurnost. Najviši nivo konflikata, s najvišim nivoom naučne nesigurnosti može se preoblikovati na one nižih nivoa, gdje je više naučne sigurnosti i gdje naučni eksperti mogu raspravljati sa više autoriteta.³¹ Alternativno, institucija može prebaciti odgovornost za procjenu rizika na one koji proizvode rizik o kojem je riječ ili, ako ova strategija ne odgovara, jednostavno može sa sebe skinuti breme donošenja odluke, stvarajući politički vakuum.³²

29 U. Beck, *Risk Society: Toward a New Modernity* (London: Sage Publications, 1992), str. 49.

30 R. J. Bord i R. E. O'Connor, „Determinants of Risk Perceptions of Hazardous Waste Site“, *Risk Analysis* 12:3 (1992), str. 411-415; B. Johnson i P. Slovic, „Explaining uncertainty in health risk assessments: Initial studies of its effects on risk perception and trust“, *Risk Analysis* 15 (1995), str. 485-494.

31 O. Renn, „The role of risk communication and public dialogue for improving risk management“, *Risk Decision and Policy* 3:1 (1998), str. 5-30.

32 M. B. A. van Asselt i E. Vos, „Precautionary principle and the uncertainty paradox“, *Journal of Risk Research* 9:4 (2006), str. 313-336.

Posljedica ovog skidanja odgovornosti jeste da su građani koji učestvuju u raspravi prisiljeni debatu o pitanju koje su postavili voditi unutar uskog tehnokratskog okvira, oslanjajući se na činjenične argumente. Ovim se racionalizira zabrinutost zbog spornih vrijednosti i svjetonazora, a u mnogim slučajevima ona se i ne iskaže, te se tako obeshrabruje smisljena debata i javnost postepeno otuđuje od procesa odlučivanja.³³

Područje „gdje su zmajevi“ ignoriraju i kreatori politike zbog mnoštva razloga. Ponekad se to čini da se umiri javnost, ponekad zato što stručnjaci ne žele pokazati svoje neznanje, ponekad zato što je zadatak tako veliki da institucije ne smiju iznijeti koliki je jaz između regulatornih nadležnosti i stvarnosti. Koji god razlog bio, jedno je sigurno:

TO ŠTO SE OVE NESIGURNOSTI NEGIRAJU NEĆE UČINITI DA ONE I NESTANU, TO JEDNOSTAVNO ZNAČI DA NEMA MEHANIZAMA DA SE PRATI GDJE SE NALAZE I DA SE NADZIRE POTENCIJALNA OPASNOST KOJU PREDSTAVLJAJU.

Možda je vrijeme da se više usredotočimo na sistemsku prirodu rizika i nesigurnosti time što ćemo priznati da postoji područje „gdje su zmajevi“ i što ćemo naći instrumentarij da ih bolje identificiramo, pratimo, a onim najozbiljnijim i upravljamo.

NAUČNE KONVENCIJE NASPRAM NESIGURNOSTI

Dok je srednjovjekovni svijet prepoznavao i ideju i vrijednost područja „gdje su zmajevi“, nauka, zasnovana na principima posmatranja i eksperimenta, pitanju nedefinirane nesigurnosti pristupa s drugačijeg stajališta. Sama suština nauke jeste ideja pretpostavke i testa. Nauka ne može dati sigurnost – u njenoj srži je hipoteza koja je trenutno najfunkcionalnija. U svakom trenutku mogu se pojaviti novi podaci koji će pobiti sadašnje teorije i nametati promjenu. U principu, zbog toga je nauka dinamičan proces, kojim se prihvata i obuhvata pogrešivost, proces koji se razvija dok

33 R. E. Löfstedt i O. Renn, „The Brent Spar controversy: An example of risk communication gone wrong“, *Risk Analysis* 17 (1997), str. 131-136; G. Cvetkovich i R. Löfstedt (ur.), *Social Trust and the Management of Risk* (London: Earthscan, 1999).

tačnije teorije potiskuju ranije. Međutim, uspjeh naučnog mišljenja u stvaranju ubrzanih i korjenitih tehnoloških inovacija i pratećeg ekonomskog rasta u praksi znači da je skoro nemoguće preispitati putanju naučnog poduhvata i rizike novih tehnologija koje bi nauka mogla iznjediti.

Nauka se zasniva uglavnom na dvama procesima, apstrakciji i analizi. Proces apstrahiranja koristi se za utvrđivanje organizacijskih principa koji omogućuju naučnicima da se bave velikim skupovima ideja i pitanja na osnovu zajedničkih obilježja tih ideja i problema. Proces analize omogućuje naučnicima da fragmetiraju neki predmet do najmanje moguće mjere.³⁴ Ovo usko gledište podupire shvatanje da je moderni svijet uređen i predvidiv. Osim toga, redukcionistički karakter obaju procesa zasniva se na pretpostavci da su analizirani detalji reprezentativni za cjelinu – time se zapostavlja karakteristična složenost mnogih ljudskih i prirodnih sistema.³⁵

Ova naučna konvencija proizvela je savremeno opažanje racionalnog i mjerljivog svijeta, svijeta koji se može kvantificirati. Postoje mnogi pristupi riziku i nesigurnosti koji se zasnivaju na različitim osnovnim jedinicama, metodologijama, mjerama rizika i ciljevima: analiza odluka, kvantitativna analiza rizika, psihometrijska teorija igara, komunikacija rizika, ograničena racionalnost, obračun osiguranja, istraživanje prirodnih opasnosti.³⁶ Zajedničko svim tim različitim gledištima jeste temeljna pretpostavka racionalnosti. Ovaj racionalni model podupire shvatanje da je nesigurnost ograničena i da se rizici mogu identificirati i kontrolirati – nekonvencionalno „ovdje su zmajevi“, stoga, uspješno se zanemaruje ili uništava.

Prema Nacionalnom vijeću za istraživanja u Kanadi, „analiza nesigurnosti jedini je način da se borimo protiv ‚lažnog osjećaja sigurnosti‘, koji uzrokuje odbijanje da se prizna i (pokuša da se) kvantificira nesigurnost u predviđanju rizika“.³⁷ Međutim, još uvijek nema nekog prihvaćenog uputstva o naučno održivom i dosljednom pristupu analizi nesigurnosti,³⁸ posebno što će i stručnjaci, tamo gdje je nesigurnost neodređena, vjerovatno koristiti intuitivne procese ili biti pristrani.³⁹ Jedan pristup je skup

34 J. Barzun, *From Dawn to Decadence: 1500 to the Present: 500 Years of Western Cultural Life* (London: Harper Collins, 2000).

35 L. H. Gunderson i C. S. Holling (ur.), *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems* (Washington DC: Island Press, 2002).

36 C. Jaeger, O. Renn, E. Rosa i T. Webler, *Risk, Uncertainty and Rational Action* (London: Earthscan, 2001).

37 National Research Council, *Science and Judgment in Risk Assessment*, str. 161.

38 US Environmental Protection Agency, *Science Policy Council Handbook: Risk Characterization*, EPA 100-B00-002 (Washington, D.C., 2000).

39 B. Fischhof, S. Lichtenstein, P. Slovic, S. L. Derby i R. L. Keeney, *Acceptable Risk* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); H. Otway, „Public Wisdom, Expert Fallability: Toward a Contextual Theory of Risk“, u *Social Theories of Risk*, S. Krinsky i D. Golding (ur.) (Westport and London: Praeger Publishers, 1992), str. str. 215-228.

smjernica NUSAP, osmišljen da kvantificira mjeru nesigurnosti svojstvenu postnormalnoj nauci. Naziv NUSAP engleski je akronim od naziva pet kategorija u kojima se ogleda kvalitet informacija u pogledu nesigurnosti: broja (N), jedinice (U), rasprostranjenosti (S), procjene (A) i porijekla (P).⁴⁰ Druge mogućnosti su „društvena arena“, gdje se različiti akteri bore da pokrenu društvene resurse i izvedu dokaze kojima bi pridobili podršku javnosti, a pod budnim okom vladinih agencija za određivanje pravila i medija, ili „agora“, javna arena u kojoj nauka i društvo, tržište i politika mogu dogovarati kontekst budućeg naučnog znanja i nesigurnosti koje ono proizvodi.⁴¹ Svi ovi prijedlozi obuhvataju doprinos i „stručnjaka“ i „javnosti“, propituju i šire osnovu znanja i predstavljaju eksplicitno priznanje područja „gdje su zmajevi“.

PRIZNANJE DA POSTOJI PODRUČJE „GDJE SU ZMAJEVI“

U prethodnim odjeljcima iznijela sam tvrdnje da su se ljudska psihologija, institucionalni okviri i naučne konvencije „urotile“ da uklone područje „gdje su zmajevi“ iz kolektivne svijesti. Često sam spominjala opasnosti koje proizlaze iz otpora priznanju ovih područja nesigurnosti. Ovdje izlažem kako se možemo boriti protiv ovog otpora, korištenjem novih digitalnih alata i procesa koji su nam raspolaganju i koje možemo iskoristiti u širem društvenom okviru. Time će se, možda, moći obuhvatiti neusklađene kulturne vrijednosti i svjetonazori, postići šira društvena legitimnost, pa tako i priznanje i lociranje više područja „gdje su zmajevi“.

Tu su i druge moguće prednosti. U današnjem umreženom društvu postoje pristupi znanju bez presedana, možda i bezgranični. Informacije koje su na raspolaganju društvu utječu na to kako društvo percipira svijet, skupa s rizicima i prilikama koje predstavlja.⁴² Bez informacijske ograničenosti iz prošlosti, današnje povezano društvo ima ozbiljan izbor između dvaju potencijalnih ishoda: savremene Babilonske kule⁴³ ili, kao alternative, veće kolektivne društvene mudrosti.

-
- 40 S. O. Funtowicz i J. R. Ravetz, *Uncertainty and Quality in Science for Policy*. N je od engleskog „numeral“, U od „unit“, S od „spread“, A od „assessment“ i P od „pedigree“ (*prim. prev.*).
- 41 O. Renn, „The social arena concept of risk debates“, u *Social Theories of Risk*, S. Krimsky i D. Golding (ur.), str. 179-197; H. Nowothny, P. Scott i M. Gibbons, *Re-thinking Science: Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty* (Cambridge: Polity, 2001).
- 42 Y. Benkler, *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom* (New Haven: Yale University Press, 2006).
- 43 Babilonska kula – u modernom značenju: pometnja, zbrka, nerazumijevanje („pomiješani jezici“) (*prim. prev.*).

Kako izbjeći ishod babilonskog nerazumijevanja? Da bi neka grupa posjedovala „mudrost mnoštva“,⁴⁴ potrebno je da posjeduje određene karakteristike. Od iznimne je važnosti da grupa ima dovoljnu raznolikost kako bi proizvela raznovrsne stavove i neovisno mišljenje, zajedno sa sposobnošću da propituje i pobija druga gledišta, kao i da ima pristup kontekstu posebnog znanja, bilo ono specijalističkog ili lokalnog karaktera. Međutim, njoj je potrebno i odgovarajuće oruđe kojim će mnoge zasebne sudove pretvoriti u jednu zajedničku, obuhvatnu odluku, a digitalno doba proizvelo je različite vrste tih oruđa.

Neki od primjera su: *Wikipedia*, saradnička enciklopedijska internet-stranica (*website*); *Slashdot*, internet-stranica o tehnologiji, na kojem vijesti postavljaju njegovi čitatelji, a ocjenjuju ih urednici; ili *Open Directory Project*, koji se oslanja na rad 60.000 volontera. Američki Ured za patente i zaštitne znakove nedavno je pokrenuo pilot-projekt *Peer-to-Patent*, koji omogućava dijelovima javnosti s određenim nivoom stručnosti da budu stručni ocjenjivači i pomognu uredu za patente u pronalasku informacija relevantnih za ocjenu tvrdnji u prijavljenim patentima.⁴⁵ Tokom predsjedničkih izbora 2008, jedan međustranački grupni *blog*, *TechPresident*, formirao je Forum lične demokratije, interaktivnu internet-stranicu koja je pratila kako glasači reaguju na kandidate, ali i kako njihov sadržaj utječe na kampanju.⁴⁶ U svakom slučaju, znanja i talenti neke grupe veći su: za stvaranje sadržaja, za predviđanje problema ili za rješavanje organizacijskih pitanja.⁴⁷

Grupe nisu uvijek mudre i u određenim okolnostima Babilonska kula je vjerovatniji ishod. Bez dovoljne raznolikosti ili sposobnosti da se preispitaju stavovi drugih, postoji vjerovatnoća „grupnog mišljenja“, psihičke pojave izbjegavanja različitih, disidentnih mišljenja.⁴⁸ Naprimjer, jednim internetskim agregatorom vijesti, *digg.com*, koji koristi *online* tehnologiju da ocijeni pitanja putem glasova koje prikuplja, upravlja autor sklon da utječe na mišljenja grupa. On jednostavno kupuje glasove kako bi stekao dovoljno veliku popularnost – međutim, zanimljivo je da, kad je jednom uspio dosegnuti određeni nivo, više nije morao kupovati glasove, njegov je

44 J. Surowiecki, *The Wisdom of Crowds* (New York: Doubleday, 2004).

45 Ovaj projekt je stvorio jedan legalni, politički i softverski okvir koji je prvi put omogućio javnosti da učestvuje u ocjenjivanju patenta. Dostupno na: www.peertopatent.org, pregledano 30. aprila 2010.

46 Dostupno na: <http://techpresident.com>, pregledano 30. aprila 2010.

47 J. Howe, *Crowdsourcing: Why the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business* (New York: Crown, 2008).

48 I. Janis, *Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascoes* (Boston: Houghton Mifflin, 1982).

projekt dobio vlastiti zamah.⁴⁹ Želja čovjeka da bude uspješan i prihvaćen u grupi dovodi do „prekretnice“, gdje se ideje, proizvodi, poruke i ponašanja šire kao virusi.⁵⁰ Ovaj fenomen može za posljedicu imati da određeni zainteresirani subjekti donose pogrešne odluke ili manipuliraju na sofisticiran način.

U današnjoj umreženoj informacijskoj ekonomiji, velika količina i složenost informacija obično znači da se odvija neka forma uređivanja raspoloživih informacija. Mnogi dostupni internetski alati i procesi mogu vršiti uredničke funkcije, međutim, ovakav položaj povezan je s velikom moći. Internetski vratar/urednik može kontrolirati protok informacija i filtrirati njihov sadržaj, čime određuje ne samo date informacije nego i shvatanje svijeta na toj stranici, kao i njegovog područja „gdje su zmajevi“ – ili na to da tog područja nema.

Strožiji pristup u istraživanju različitih percepcija nekog konkretnog rizika jeste metodologija *CMU Mental Models*, prvobitno izrađena za istraživanje načina na koji javnost percipira radon, opasnu supstancu koja može zagaditi zrak u zatvorenom prostoru i izazvati rak pluća. Ova metodologija prilagođena je za upotrebu u drugim kontekstima i daje teorijski okvir za sistematsku analizu stavova, vrijednosti i percepcije javnosti, zajedno s načinima na koji ona procesuirala informacije.⁵¹

Drugi pristup u poređenju i lociranju područja „gdje su zmajevi“ jeste mapiranje informacija. Karakteristika područja „gdje su zmajevi“ jeste njihov multidimenzionalni aspekt koji stvara teško shvatljivu složenost. Ove informacije mogu se prenijeti na veliki „zid“, te tako ilustrirati odnos i međusobnu povezanost s okolinom i stvoriti jedan vizuelni leksikon i zajedničku mentalnu mapu koja se može i kopirati i popravljati – a gdje to odgovara, i upotpuniti lokacijama „gdje su zmajevi“.⁵²

Mnogo je pitanja koja bi se morala rješavati ako se želi napraviti širi društveni okvir. Jedno od tih pitanja je da li javnost može slobodno birati i mijenjati svog urednika, a ako ne može, koji se nivo neovisnosti i izbora

49 A. Newitz, „I Bought Votes on Digg“, *Wired* (2007), dostupno na: www.wired.com/techbiz/people/news/2007/03/72832, pregledano 30. aprila 2010.

50 M. Gladwell, *The Tipping Point: How Little Things can make a Big Difference* (London: Little, Brown and Company, 2000).

51 A. Bostrom, B. Fischhoff i G. M. Morgan, „Characterising Mental Models of Hazardous Processes: A Methodology and an Application to Radon“, *Journal of Social Issues* 48:4 (1992), str. 85-100; G. M. Morgan, B. Fischhoff, A. Bostrom i C. J. Atman, *Risk Communication: A Mental Models Approach* (New York: Cambridge University Press, 2002)

52 R. E. Horn, „What we do not know: Using information murals to portray scientific ignorance“, *Futures*, dostupno na: [doi:10.1016/j.futures.2005.07.009](https://doi.org/10.1016/j.futures.2005.07.009) (2005.), 1-5; pogledati i www.stanford.edu/~rhorn/a/site/Horncv.html.

može postići. Drugo se tiče nivoa interesa učesnika, potrebnog da se zamjaci njihov doprinos kolektivnom procesu, te forme naknade koja je u tom procesu implicitna. Naposljetku, ključno je pitanje da li ovi novi digitalni instrumenti i procesi mogu dovesti do rasta svijesti i priznanja da postoji područje „gdje su zmajevi“ – ili, da li se pod pritiskom ljudske psihologije, institucionalnih okvira i naučnih konvencija i dalje može kontrolirati koje je znanje prihvatljivo. Moje lično mišljenje je da ovi alati – instrumenti i procesi – iskorišteni zajedno sa scenarijima i metodologijom predviđanja o kojoj ćemo diskutirati, mogu osigurati da se područje „gdje su zmajevi“ locira u našim kolektivnim mentalnim mapama.

SCENARIJI KAO ANALIZA METARIZIKA

Predviđanje je proces istraživanja budućnosti. Naše ljudske moći predviđanja omogućuju nam da zamislimo ono što se još nije dogodilo kako bismo se zaštitili od surove realnosti sadašnjeg iskustva. Mi ovaj proces poduzimamo da bismo razumjeli i oblikovali pravac u kojem bi se budućnost mogla odvijati, jer su neke budućnosti daleko poželjnije nego druge. Međutim, postoje kognitivni procesi i heuristika u kojima će se pristrano obraditi informacije na koje se oslanjamo.⁵³ To može osujetiti napore da se locira i razumije područje „gdje su zmajevi“.

Metodologija scenarija jeste metodologija predviđanja koja je primjenljiva u istraživanju i složenosti i oprečnih sistema vjerovanja. Scenariji nude sredstvo grupnog istraživanja nesigurnosti, čime proizvodi opće razumijevanje osnovne dinamike i pitanja koja bi mogla utjecati na budućnost. Budući da scenariji obuhvataju dugoročniji vremenski horizont, konstruktori scenarija imaju pravo da gledaju iznad kratkoročnih interesa i problema koji su karakteristika mnogih institucionalnih i političkih odlučivanja, čime se sastavljačima scenarija daje „dozvola“ da istraže područje „gdje su zmajevi“.

Kako nisu sami sebi cilj, scenariji su koristan alat za razumijevanje velikog opsega mogućih opcija kao i instrument za identifikaciju mogućih rizika i prilika. Izrađuju ih heterogene grupe ljudi, pa sadrže stručnost iz

---

53 A. Tversky i D. Kahnemann, „Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases“, *Science* 185 (1974), 1124-1131; A. Tversky i D. Kahnemann, „The Framing of Decisions and the Psychology of Choice“, *Science* 211 (1981), 453-458; L. Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Stanford: Stanford University Press, 1957).

širokog spektra posebnih disciplina, čime se podstiče i interdisciplinarna saradnja i smanjuje mogućnost jednodimenzionalnosti. Scenariji su obično u skupu koji sadrži nekoliko alternativnih, jednako vjerovatnih budućih stanja, čime se različite grupe primoravaju da uvažavaju informacije oprečne njihovim svjetonazorima, i postižu da se, istovremeno, uvažavaju njihova stajališta. Ovaj proces povećava vjerovatnoću prepoznavanja mogućih područja „gdje su zmajevi“ i, naposljetku, trebalo bi da podstakne veću svijest o našem današnjem složenom svijetu i bolji odgovor na njegove izazove.

**KORIŠTENJE SCENARIJA KAO ALATA PREDVIĐANJA IMA
ODREĐENA INHERENTNA OGRANIČENJA: ISHOD ĆE BITI DOBAR
SAMO ONOLIKO KOLIKO SU DOBRI ULAZNI PODACI.**

Kvalitet ovisi o procesu i o neophodnoj raznolikosti u kolektivnom mišljenju direktnih učesnika, kao i onih čije se mišljenje na neki način ugrađuje. Iako su scenariji nesavršen alat, oni omogućuju pripremu za budućnost. Kako nemamo kristalnu kuglu, obično je, u širokom spektru pretpostavki, bolje biti djelimično u pravu nego biti potpuno u krivu.

Ljudi i njihove institucije obično se odupiru promjeni. Prije skoro pet stoljeća Machiavelli je rekao: „Mora se uzeti u obzir da nije ništa teže poduzeti, opasnije voditi – i s nesigurnijim ishodom – od preuzimanja vođstva u novom poretku stvari. Inovator za neprijatelje ima sve one koji su imali koristi od starih zakona, a mlaku podršku daju mu oni kojima bi moglo biti dobro u novom sistemu.“⁵⁴ Međutim, pred sve većim promjenama, nikada nije bilo više potrebe za društvenom prilagodljivošću. Danas su ljudska društva toliko isprepletena i uzajamno ovisna da postoji ogromna potreba za fleksibilnošću, ali, potrebno je prepoznati i područje „gdje su zmajevi“ i strategije kojima bi se borila protiv njihovog otjelovljenja. Zbog toga, smatram da scenariji daju mogućí alat za analizu metarizika sistemskih problema iz područja „gdje su zmajevi“ s kojima se društvo suočava. Scenariji mogu nadići iluzornu sigurnost stvorenu društvenom kratkovidnošću, kao i rješavati pitanja proceduralne ispravnosti, a možda i pravednog ishoda.⁵⁵

54 N. Machiavelli i P. Rodd (trans.), *The Ruler* (London: The Bodley Head, 1954) (izvornik 1532), str. xx.

55 S. Elahi, „Conceptions of Fairness and Forming the Common Ground“, u *Business Planning for Turbulent Times: New Methods for Applying Scenarios*, R. Ramirez, J. W. Selsky i K. van der Heijden (ur.) (London: Earthscan, 2008), str. 223-241.

ZAKLJUČAK

Nauka je ponudila mnoge odgovore svijetu u kojem živimo. Rezultat je bio neprevaziđeni tehnološki napredak i ekonomski razvoj. Međutim, neznanje, nejasnost i naučna nesigurnost prečesto su prikladno izbrisane s mapa našeg znanja. „Pouzdana nauka“ obično se traži kao osnova političkih odluka, međutim, uz naučne eksperte koji, već prema potrebi, iznose argumente za ili protiv, narušen je čak i privid neutralnosti i racionalnosti.

Vrijeme je da priznamo: „Ovdje su zmajevi“ i istražimo koji predstavljaju najveći rizik za društvo kakvo bismo željeli sebi i svom potomstvu. Time bismo osigurali da donošenje kratkoročnih odluka ne bude na štetu dugoročnih izgleda čovječanstva. To bi, također, trebalo rezultirati pravednijom i učinkovitijom podjelom rijetkih resursa.

Svijet se zauvijek promijenio. Jedino što je sigurno u ovom nesigurnom svijetu jeste da područje „gdje će zmajevi biti“ sutra nije područje „gdje su zmajevi“ danas. Današnji zmajevi možda su skriveni, neželjeni i neprepoznati, ali oni neće ostati izvan granica naše kolektivne mentalne mape zauvijek. Naše današnje odluke imaju posljedice po sutrašnji svijet – uključujući mjesto, veličinu i domet područja „gdje su zmajevi“. Kakve god zaključke donijeli kreatori politike i institucije, neznanje povećava potencijal za sistemsku nepostojanost i remetilačke promjene. „Ovdje su zmajevi“, oko nas, a ljudi, ovisni o složenim mrežama međusobno povezanih ljudskih i prirodnih sistema, ignoriraju ih na vlastitu odgovornost.

The image features a solid teal background with several overlapping black circles of varying sizes and thicknesses. The circles are arranged in a way that they appear to be in motion or layered, creating a sense of depth and complexity. The text is centered within the composition.

VRIJEME I
PROSTOR

Postnormalni artefakti

Ziauddin Sardar

Mi volimo dijeliti historiju na jasno ograničene periode. To nam pomaže da vidimo kako se historija kreće, kakav je napredak i da razmatramo promjene paradigme, ako ih ima. Tendencija ka kategoriziranoj historiji ima vlastitu historiju i mogu joj se utvrditi počeci još kod grčkog pjesnika Hesioda, koji je predhistoriju podijelio na zlatno doba, srebrno doba, bronzano doba, herojsko doba i, naposljetku, željezno doba. Ovidije, rimski pjesnik, slagao se s njim: slične mitove daje u svojim *Metamorfozama*, ali on nalazi samo četiri doba; nema herojskog doba, nema heroja koji bi poboljšali tužno stanje čovječanstva u ovoj kategorizaciji. Međutim, pravda i mir vladali su i tokom zlatnog doba; možda zato što, kaže Ovidije, čovjek nije mogao putovati i bio je ograničen mjestom gdje je rođen, te nije susretao Druge. Za razliku od Hesioda i Ovidija, astrolozi su se klonili metala i odabrali zodijačke znakove, pa tako imamo doba Bika, Ovna, Riba itd., uključujući i „doba Vodolije,“ koje je bilo u modi 1960-ih i 1970-ih godina, vremenu kada sam i ja bio „dijete cvijeća“ i, kao i masa drugih, oduševljavao se filmom *Kosa*, američkim rok-ljubavnim mjuziklom. Kršćanstvo je opisivalo šest doba svijeta; hinduizam četiri juge (*satya, treta, dwapara i kali*), tokom kojih „uspješno“ postavjemo sve nemoralniji i sve suroviji!

Općenito, podjele historije mogu se posmatrati s triju glavnih stajališta: kosmološkog, geološkog i historijskog. Kosmološko stajalište, kao što bi se i očekivalo, ide sve do velikog praska, prije 13,8 milijardi godina. U atosekundama uslijedile su: Planckova epoha (ili epoha kvantne gravitacije, 10^{-43} sekundi nakon velikog praska), epoha velikog ujedinjenja (između 10^{-43} i 10^{-36} sekundi nakon velikog praska), epoha elektroslabe sile (između 10^{-36} do 10^{-12}

sekunde nakon velikog praska, dok se univerzum hladi), inflacijska epoha (između 10^{-36} sekundi do 10^{-32} sekunde nakon velikog praska, kada se širi i poravnava). Nakon ovih perioda, prolazimo cijeli put kroz elementarne čestice (kvarkovi, hadroni, leptoni, fotoni). Kada prođemo minutu, imamo epohu nukleosinteze (tri minute do 20 minuta nakon velikog praska), a onda čekamo 377.000 godina prije nego što počne epoha rekombinacije, a oko 150 miliona do milijarde godina moralo se čekati da se, u epohi rejonizacije, počnu formirati prve zvijezde. S geološkog stajališta, imamo ere kenozoika, mezozoika, paleozoika, neoproterozoika, mezoproterozoika i paleoproterozoika. Svaka era dijeli se na geološke periode, epohe i doba, gdje se redaju sloj po sloj evlucijskih događaja. Kada dođemo do historijske perspektive, periodizacija postaje jednostavna ili problematična, ovisno odakle gledate. Dominantna shema počinje antičkom historijom (3600–500. god. p.n.e.), a onda, kao da čovječanstva stoljećima nema, ništa se zaista (sa zapadnjačkog gledišta) ne dešava dok ne dođemo u postklasično doba (500–1500. god. n.e.), a onda ubrzano krenemo u modernu historiju (od 1500. nadalje), koja se dijeli na ranu modernu, srednju modernu i savremenu. Suštinski, historija se uglavnom motri kao historija zapadne civilizacije, za koju se pretpostavlja da je vrhunac ljudskog dostignuća, pa se u njenoj periodizaciji ogleda ovaj eurocentrizam. Mi obično počinjemo sa Grčkom, a onda skočimo u srednji vijek – kao da se između toga ništa nije dešavalo. Islam i Kina marginaliziraju se, pa i zaboravljaju; historija i ideologija rijetko se odvajaju. Naravno, različite kulture, civilizacije i narodi imaju vlastite periodizacije, a i mnogi autori dali su vlastite podjele.

Muslimanski historičar iz 14. stoljeća Ibn Haldun podijelio je historiju samo na dva dijela: vanjski (faktografski) i unutrašnji (središnji) plan.¹ Za Ibn Halduna, periodizacija historije nije važna, niti su važni pojedinačni historijski događaji, nego uvid u to kako historija oblikuje društveni život i lokalno okruženje i svijet. U djelu *Propast Zapada* (1918), njemački historičar Oswald Spengler odbacuje ideju linearnog toka historije, podijeljene na jasne epohe „antičko-srednjovjekovno-modernih“ naziva.² Spengler tvrdi da se historija mora posmatrati u odnosu na kulture koje organski izrastaju u civilizaciju; on razlikuje osam „visokih kultura“: babilonsku, egipatsku, kinesku, indijsku, meksičku (majansku/astečku), klasičnu (grčku/rimsku), arabijsku i zapadnu. Američki historičar nauke George Sarton razlikuje historijske periode izdvajajući za svako pola stoljeća

1 Ibn Haldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History* (trans. Franz Rosenthal) (Princeton: Princeton University Press, 1967).

2 Oswald Spengler, *The Decline of the West* (Sydney: Oxford University Press, 1991).

dominantnu historijsku ličnost.³ Tako, historija počinje s Homerovim dobom i sistematski se kreće od Grka, preko Hsuan Tsanga i I-chinga, do vremena Bede Poštovanog iz prve polovine 8. stoljeća. Od tada nastaje doba muslimanskih mislilaca: doba Džabira ibn Hajana, oca hemije; doba el-Hvarizmija, izumitelja algebre; vrijeme er-Razija itd., sve do Kopernika i početka zapadnih genijalaca. Britanski historičar Arnold Toynbee vidi historiju kao uspone i padove civilizacija; on opisuje 23 civilizacije.⁴ Naravno, historiju možemo dijeliti i po vremenima carstava, monarha, ratova i osvajanja, uključujući imperijalizam i kolonijalizam, što mnogi historičari i čine. U novije vrijeme, britanski marksistički historičar Erik Hobsbawm podijelio je historiju poslije prosvjetiteljstva na *doba revolucije 1789–1848*,⁵ *doba kapitala 1848–1875*,⁶ *doba carstva 1875–1914*,⁷ i *doba krajnosti 1914–1991*.⁸ – što su i naslovi tomova njegovog četverotomnog, obimnog djela. U svojoj novoj knjizi, Henry Kissinger⁹ dijeli historiju na četiri „svjetska poretka“: islamski, kineski, evropski i američki.

Međutim, nisu se samo historičari i politolozi bavili podjelom prošlosti na „probavljive“ komade. I futuristi igraju tu igru. Alvin Toffler smatra da se historija kreće na tri vala. Prvi počinje poljoprivrednim društvom, koje je zamijenilo lovačko-sakupljačko društvo, s uzgajivačima i zemljoradnicima. Drugi val kreće industrijskom revolucijom u Evropi, uvodnjem masovne proizvodnje i masovne potrošnje, a Toffler romantično vjeruje i masovnog obrazovanja. *Treći val*¹⁰ bit će postindustrijsko društvo, ili, ako vam je draže – informacijsko društvo. Ne tako optimistični futuristi smatraju da novija historija posrće iz krize u krizu. Ronald Higgins tvrdi da se odmičemo od šest prijetnji – populacijske eksplozije, oskudice u hrani, iscrpljivanja resursa, uništavanja okoliša, nuklearne prijetnje i zloupotrebe nauke i tehnologije – ka *Sedmom neprijatelju*:¹¹ političkoj inerciji i industrijskom sljepilu. I Toffler i Higgins djelimično su u pravu. Možda nas nova otkrića u sintetičkoj biologiji, 3-D printanje i „kućni internet“ guraju preko trećeg ka četvrtom valu. A, bez obzira na to što se nismo

3 George Sarton, *Introduction to the History of Science* (New York: Robert E. Krieger, 1975), 3 toma.

4 Arnold Toynbee, *A Study of History* (Oxford: Oxford University Press, 1961), 12 tomova.

5 Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1962).

6 Eric Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1975)

7 Eric Hobsbawm, *The Age of Empire 1875-1914* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1987)

8 Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes 1914-1991* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1994)

9 Henry Kissinger, *World Order* (London: Allen Lane, 2014).

10 Alvin Toffler, *The Third Wave* (New York: Bantam Books, 1980)

11 Ronald Higgins, *The Seventh Enemy* (London: Hodder and Stoughton, 1978).

uspješno suočili s Higginskovich šest prijetnji, politička inercija i sveprisutno sljepilo za globalni kaos sasvim su očigledni.

Međutim, bilo je nekih zanimljivih intervenencija u periodizaciji historiji koje ukazuju da idemo ka promjeni paradigme. Na primjer:

TVRDI SE DA JE LJUDSKO PONAŠANJE DANAS TAKO DUBOKO UMIJEŠANO U KLIMATSKE PROMJENE I PROMJENE U ZEMALJSKOJ ATMOSFERI DA NAVJEŠĆUJE DOLAZAK JEDNOG GEOLOŠKOG DOBA: ANTROPOCENA – NOVE GEOLOŠKE EPOHE, VREMENSKE MJERE KADA LJUDSKO DJELOVANJE POČINJE OSTAVLJATI GLOBALNE POSLJEDICE PO EKOSISTEM ZEMLJE.

Autorica djelā o nauci, Elizabeth Kolbert, tvrdi da stopa izumiranja vrsta raste tako brzo da smo se sada uputili ka *Šestom velikom izumiranju*. Prethodnih pet posljedica su gubitka raznolikosti:

Prvo [izumiranje] desilo se tokom ordovicijskog perioda, prije nekih 450 miliona godina, kada su živa bića još uvijek uglavnom obitavala u vodi. Najrazornije se desilo krajem permijskog perioda, prije nekih 250 miliona godina, kada se opasno približilo potpunom uništenju sveg života na Zemlji. (Ovaj događaj ponekad se naziva ‚majkom svih izumiranja‘ ili ‚veliko izumiranje‘.) Posljednje i najpoznatije masovno izumiranje desilo se krajem perioda krede; zbrisalo je, osim dinosaurusu, i pleziosauruse, mosasauruse, amonite i pterosauruse.¹²

Brz pogled na stopu današnjeg izumiranja vodozemaca ukazuje na to da se, piše Kolbert, bliži sličan katastrofičan događaj.

Međutim, bez obzira na to kako se podijeli historija, podjele se moraju povezati s nekom vrstom artefakata – zapisom ideja, pogleda, dostignuća, dokumenata, mjesta, predmeta – koji objašnjavaju posebni karakter svakog razdoblja. Arheologija je suštinski zasnovana na izučavanju artefakata – predmeta koje su naši preci proizveli u staklu, keramici, drvetu, metalu i kamenu – a koji govore nešto o prošlosti. Tako, naprimjer, za neolit se vezuju veliki, monumentalni spomenici. Artefakti bronzanog doba uključuju oružja i oruđa kao što su noževi i alatke, ukrasi kao što su prstenje i ogrlice, potom lonci i vaze te minijaturni kipovi konja, tigrova i ljudi, kao i mehanizmi napravljeni od bronz. Slično, možemo identificirati posebne artefakte i

12 Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction* (London: Bloomsbury, 2014), str. 6.

određene karakteristike – predmeta, kao i ideja i promjena u političkim i društvenim institucijama – i u drugim periodima.

Sa stajališta postnormalnih vremena,¹³ postavlja se jedno logično pitanje: Ako su postnormalna vremena jedna zasebna historijska epoha i ako ona označava odvajanje i odstupanje od drugih novijih historijskih perioda, kakve je artefakte i jedinstvene karakteristike, onda, ona proizvela ili će, možda, proizvesti? Koji je to „materijal“, kako bi se žargonski reklo, koji ih identificira kao zaseban period?

Ovdje se prvo primjećuje da je opseg vremena o kojem govorimo sasvim različit od velikih vremenskih mjera historije. Ubrzane promjene i dalje sužavaju i „slamaju“ historijske periode. Naprimjer historija tehnologije dijeli moderni period na doba mašina (1880–1945), doba nafte (nakon 1901), atomsko doba (nakon 1945), svemirsko doba (nakon 1957) i informacijsko doba (od 1970. do danas). Obratite pažnju kako se ovi periodu skraćuju, a i preklapaju. Informacijsko doba uvelo nas je u doba interneta (od 1985. nadalje), multimedijско doba (1987–2007) i doba velikih podataka (Big Data, od 2007. do danas).¹⁴ Informacijsko doba dovelo je do postmodernizma, vladajućeg pogleda na svijet od 1970-ih do 2000-ih. Samo informacijsko doba bilo je reakcija na pretjeranosti modernosti, perioda koji se identificirao kao „moderni“. Naravno, ovo nije čvrsta i čista podjela; periodi se umnogome preklapaju. Postnormalna vremena javljaju se nakon decenija postmodernosti, u vremenu koje možemo zvati savremenim periodom.

Savremeni period općenito obuhvata historiju koja je još živa u pamćenju. Tradicionalno, smatramo da živo pamćenje obuhvata oko osamdeset godina unazad – mnogi ljudi koji su u svojim osamdesetim godinama sjećaju se svog djetinjstva (ako ne pate od modernih pošasti kao što su demencija i Alzheimerova bolest). Dakle, to je približno period od Drugog svjetskog rata, koji je navijestio pojavu atomskog doba; atomsko doba odvaja prošla doba od onog što se smatra najnovijom etapom svjetske historije: današnjice.

Ako postnormalna vremena proizvode vlastite artefakte, morali bismo biti u stanju da ih razlikujemo od artefakata drugih doba savremenog perioda: modernog i postmodernog doba. Podijelimo, u svrhu ovog zadatka, savremeni period na četiri dijela:

13 Ziauddin Sardar, „Welcome to Postnormal Times“, *Futures* 42 (2010), str. 435-444; Ziauddin Sardar, „Postnormal Times Revisted“, *Futures* 67 (2015), str. 26-39; Ziauddin Sardar i John Sweeney, „The Three Tomorrows of Postnormal Times“, *Futures* 75 (2016), str. 1-13.

14 R. Daniel Headdrick, *The Tools of Empire* (Oxford: Oxford University Press, 1981).

1. klasični: 1920–1950.
2. moderni: 1950–1975.
3. postmoderni: 1975–2005.
4. postnormalni: 2005–.

Ova je podjela proizvoljna, jednako kao i druge periodizacije, kao i drugi pokušaji da se historija kategorizira u imenovane dijelove. Međutim, ovdje je stvar u tome da možemo identificirati artefakte klasičnog, modernog i postmodernog perioda i vidjeti da postnormalna vremena proizvode nešto po čemu se od njih jasno razlikuju. Međutim, prvo da pomnije pogledamo tri perioda koja prethode postnormalnim vremenima.

Klasični period ne smije se miješati s *klasikom*, koja se konkretno odnosi na kulturne proizvode antičke Grčke i antičkog Rima. Kada proučavamo *klasiku*, obično studiramo jezik i književnost klasične antike (600. god. p.n.e. – 600. god. n.e.). Jasno je da ovdje ne govorimo o Platonu ili Filonu Aleksandrijskom. U smislu nečeg što ima trajnu ljepotu i postojani, bezvremeni kvalitet, ovaj termin koristimo i kao pridjev (klasični automobil) i kao imenicu (književna klasika). Klasika može biti i nešto staro, ali ne antičko; to je stil koji se cijeni, koji ima unutrašnju vrijednost. To može biti i ideja, kao što je progres, ili društvena institucija, kao što je brak.

Međutim, mi ovdje govorimo konkretno o klasičnim proizvodima savremenog perioda. Cadillac V16 i Rolls Royce prije 1940. smatraju se klasičnim automobilima. Kada ovaj termin upotrijebimo u studijama filma i mislimo na Hollywood, na pamet nam padaju *Prohujalo s vihorom* (1939) i *Gradanin Kane* (1941). Ovaj period trajao je približno između 1920. i 1950.

Moderno doba malo je nejasno za definiranje. Rani moderni period traje od Kolumba, i preko renesanse i prosvjetiteljstva vodi do viktorijanskog doba. Kasni moderni period počinje industrijskom revolucijom i doseže do hladnog rata. Jasno, to nije ono što mi podrazumijevamo pod modernim. Mi koristimo termin *moderni* kako se on koristi u historiji umjetnosti, gdje je „kasni modernizam“ period koji počinje nakon Drugog svjetskog rata. (Valja napomenuti da modernizam, koji je pokret u umjetnosti, i modernost, koja je idejni pogled, nisu isto i ne smiju se koristiti kao sinonimi.) Za naš cilj, moderno doba počinje 1955, kada se prvi put javljaju televizija, nuklearne podmornice, muzički sintisajzeri i televizijski prijenosi konferencija za medije.

Ironično je što je postmoderno doba lahko specificirati. Nagovijestilo ga je objavljivanje djela *Postmoderno stanje* Jean-Françoisa Lyotarda.¹⁵ To

15 Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition* (Manchester: Manchester University Press, 1978).

se, međutim, donekle miješa s onim što govori Zygmunt Bauman u *Tekućoj modernosti*,¹⁶ koju drugi nazivaju kasna modernost, ali koja graniči s postmodernizmom i, u suštini, ne razlikuje se od njega. Američki književni kritičar Fredric Jameson, u podnaslovu svoje čuvene knjige, opisuje postmodernizam kao *kulturnu logiku kasnog kapitalizma*.¹⁷ Naravno, prije svega, moralo je biti nečega kod Lyotarda da nas „izvijesti o stanju umjetnosti“, te kao početak postmodernog doba možemo uzeti 1975.

Do 2005. postmodernizam se uveliko diskreditirao, iako ga određeni akademski krugovi još uvijek energično brane. Dakle, kao početak postnormalnih vremena možemo označiti 2005, kada je glagol *guglati*, tj. koristiti Google, ušao u opću upotrebu.

Mi sa svakim od ovih perioda možemo povezati određene karakteristike. Naprimjer, u klasičnom dobu promjene su bile spore, ako ne i kvazistatične; brže su tokom modernog doba, brzina im se intenzivno povećava tokom postmodernog perioda, a ubrzane su i haotične tokom postnormalnih vremena. Politički, svijet je u klasičnom dobu bio organiziran u imperije, a tokom modernog perioda fragmentira se na države. Iako nacionalne države još uvijek postoje, regionalne grupacije i savezi – kao što su Evropska unija i Savez država Jugoistočne Azije (ASEAN) – u postmodernom periodu dobijaju na važnosti. U postnormalnim vremenima moć se pomjera na nedržavne komercijalne aktere kao što su Google i Facebook; čak i na terorističke grupe, kao što je Al-Kaida, da spomenemo samo jednu. Tokom klasičnih decenija u svjetskom poretku dominiraju konkurentne kolonijalne sile (Britanija, Francuska, Holandija i SAD). Moderno doba otvorio je hladni rat i bipolarna podjela svijeta, sa Sovjetskim savezom i SAD-om kao dvama suprotstavljenim supersilama. S padom Sovjetskog saveza, ulazimo u unipolarni svijet, i, sa SAD-om kao jedinom supersilom, ulazimo u postmoderno doba. Danas, u postnormalnim vremenima, krećemo se ka svijetu u kojem ima više supersila, budući da moć prelazi na Kinu, Rusiju, Indiju i Brazil. Ključne ideje klasičnog doba bile su osvajanje, nadmoć i progres. Moderni period i dalje stavlja naglasak na progres, ali pažnju skreće ka učinkovitosti i modernizaciji. Postmodernizam najavljuje raspad „velikih narativa“, među kojima su i progres, ideologija i religija; on ističe višestruke istine i pluralističke stavove. Postnormalna vremena akcent stavljaju na složenost i kaos te potcrtavaju značaj nesigurnosti i neznanja. Pamćenje igra važnu ulogu i u klasičnom i u modernom dobu.

16 Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Oxford: Polity Press, 2000).

17 Fredric Jameson, *Postmodernism: Or, the Cultural Logic of Late Capitalism* (London: Verso, 1992).

Međutim, postmodernizam karakterizira amnezija. Timothy Melley 2003. piše da se „mnemonička sredstva vraćaju u modu. Nova književna kultura formira se oko memoara. U mnogobrojnim kritikama tvrdi se da živimo u „dobu zaborava“ i da SAD pate od „historijske amnezije“.¹⁸ Ali, postmodernizam nije utjecao samo na SAD:

KAO GLOBALNA KULTURA, POSTMODERNIZAM JE TEŽIO BRISANJU PAMĆENJA IZ SVIH KULTURA. U POSTNORMALNIM VREMENIMA, BRISANJE NEŽELJENOG PAMĆENJA S INTERNETA POSTALO JE VELIKI PROBLEM.

Možemo navoditi i druge primjere. Međutim, sada je bolje predstaviti razlike između klasičnih, modernih, postmodernih i postnormalnih vremena u jednom jezgrovitijem obliku. S obzirom na to da smo na samom početku postnormalnih vremena, to može biti samo provizorno. Osim toga, trebali bismo naglasiti da ovo nisu neka „proročanstva“ o budućnosti, nego da su ovo proizvodi trendova koji su već duboko usađeni u *produženu sadašnjost*, i, kao takvi, oni su opisi onog što se, zapravo, već događa.

Dakle, evo mog opreznog, probnog popisa postnormalnih artefakata u nastanku.

Smisao

Klasično:	Mislim, dakle, jesam.
Moderno:	Napredujem, dakle, jesam.
Postmoderno:	Kupujem, dakle, jesam.
Postnormalno:	„Šerujem“, dakle, jesam.

Istina

Klasično:	monolitna
Moderno:	monolitna
Postmoderno:	relativna i pluralistička
Postnormalno:	kontradiktorna

18 Timothy Melley, „Postmodern Amnesia: Trauma and Forgetting in Tim O'Brien's „In the Lake of the Woods“, *Contemporary Literature* 44:1 (proljeće, 2003), str. 106-131.

Identitet

- Klasično:** Ja sam tradicija i kultura.
Moderno: Ja sam nauka i tehnologija.
Postmodernno: Ja sam ono što kupujem.
Postnormalno: Ja sam moja Facebook stranica.

Promjena

- Klasično:** kvazistatična, spora
Moderno: brza
Postmodernno: sve brža, ubrzana
Postnormalno: ubrzavajuća, haotična

Sistemi

- Klasično:** jednostavni, zatvoreni
Moderno: komplicirani, zatvoreni
Postmodernno: složeni, otvoreni
Postnormalno: otvoreni, međusobno povezani, složeni, haotični

Ključne ideje

- Klasično:** osvajanje, nadmoć, progres
Moderno: progres, učinkovitost, modernizacija
Postmodernno: raspad velikih narativa (značenja), višestruke istine, pluralni stavovi
Postnormalno: složenost, kaos, kontradikcije, nesigurnost, neznanje

Svjetski poredak

- Klasično:** konkurentske kolonijalne sile (Britanija, Francuska, Nizozemska, SAD)
Moderno: bipolarni svijet, hladni rat (SAD, Sovjetski savez)
Postmodernno: unipolarni svijet (SAD)
Postnormalno: multipolarni svijet (SAD, Kina, Rusija, EU, Indija, Brazil)

Znanje

- Klasično:** otkriveno putem racionalnog istraživanja
- Moderno:** stečeno naučnim progresom i razvojem
- Postmoderno:** društveno konstruirano i relativno, Wikipedija
- Postnormalno:** „proširene činjenice“, ugrađeni nesigurnost i neznanje

Nauka

- Klasično:** traženje istine, uglavnom finansirano od države
- Moderno:** naučna metoda kao neutralna, objektivna istina; finansira je država i korporacije (vojno-industrijski kompleks); objavljivanje recenzija
- Postmoderno:** društveno konstruirana, uglavnom je finansira vojno-industrijsko-korporativni kompleks; objavljivanje recenzija
- Postnormalno:** „Činjenice su nesigurne, vrijednosti sporne, ulozi visoki, a odluke hitne.“ Podstiču je megakorporacije (Google, Microsoft) i milijarderi filantropi; „Zajednica saradnika proširena“, ali je još uvijek finansira vojno-industrijsko-korporativni kompleks.

Tehnologija

- Klasično:** postepena primjena nauke u olakšanju rada
- Moderno:** ideološki podsticana da „poboljša društvo“; antibiotici, ali i nuklearno oružje
- Postmoderno:** ugrađena u politiku; sekvencioniranje genoma, biotehnologija, informacijska i komunikacijska tehnologija
- Postnormalno:** sinteza čovjek-mašina, editovanje DNK, dronovi, kiborzi

Medicina

Klasično:	nema antibiotika, niti odgovarajuće anestezije
Moderno:	„moderna hirurgija“, antibiotici, elektrokardiogram (EKG), operacije na otvorenom srcu, transplantacija bubrega
Postmoderno:	elektronsko praćenje pacijenata, mikrohirurgija, transplantacija lica
Postnormalno:	hirurgija na daljinu, terapija matičnim ćelijama, sintetički organi

Komunikacija

Klasično:	telefon, telegraf, Morzeova abeceda, radio
Moderno:	mikrovalna pećnica, televizija
Postmoderno:	mobilni telefoni, <i>e-mail</i> , internet, <i>www</i>
Postnormalno:	trenutna, stalna povezanost, kanali s cjelodnevnom globalnim izvještavanjem, Facebook, Twitter, internet stvari

Politička organizacija

Klasično:	imperije
Moderno:	nacionalne države
Postmoderno:	regionalne grupacije i savezi (EU, ASEAN, OIC)
Postnormalno:	moć prelazi na nedržavne aktere

Vlast

Klasično:	predstavnička demokratija
Moderno:	interesna demokratija (neoliberalna, hipermoderna)
Postmoderno:	deliberativna demokratija (raznolikost, pluralnost, „politika razlika“)
Postnormalno:	složena, haotična, ne podliježe kontroli

Ekonomija

Klasično:	klasična makroekonomija (Adam Smith)
Moderno:	kapitalistička (slobodno tržište), komunistička (centralizirana)
Postmoderno:	neoliberalna ekonomska globalizacija (velikih razmjera, korporativna trgovina i privatizacija resursa)
Postnormalno:	digitalna, uspon monetarizma

Religija

Klasično:	monoteizam
Moderno:	monoteizam
Postmoderno:	<i>New Age</i> pogled na svijet; fundamentalizam
Postnormalno:	eklektična; fundamentalistička; politeistička

Jednakopravnost

Klasično:	zakonska diskriminacija; zakon o sirotinji
Moderno:	socijalna država; jednakost pred zakonom (pretpostavljena); domino-efektom će se popraviti stanje većine siromašnih
Postmoderno:	multikulturalizam; integracija; asimilacija
Postnormalno:	sve veća nejednakost; bogatiji postaju bogatiji brzinom svjetlosti

Granice

Klasično:	Utvrđene
Moderno:	fleksibilne
Postmoderno:	propusne
Postnormalno:	gube se

Priroda

Klasično:	treba se ukrotiti i iskorištavati
Moderno:	ukročena, pod kontrolom, međutim, „ograničenog rasta“
Postmoderno:	društvena konstrukcija prirode, eko-politika
Postnormalno:	divlja, klimatske promjene, iščezavaju vrste

Okoliš

Klasično:	relativno zdrav
Moderno:	zagađuje se
Postmoderno:	zagađen
Postnormalno:	katastrofalan; klimatske promjene

Bog

Klasično:	Bog je svuda i uvijek
Moderno:	Bog je Istina (veliko I)(ranomoderno); Bog je mrtav (kasnomoderno)
Postmoderno:	Bog je mašina, ili Bog je Ja
Postnormalno:	Bog je neznanje

Uloga religije

Klasično:	religija objašnjava svijet
Moderno:	religija nam pomaže da shvatimo svijet
Postmoderno:	religija je bila laž; liberalni sekularizam je nova teorija spasenja
Postnormalno:	religija je nesigurna, zato se mora otvoriti mnogostrukim tumačenjima i postati složena

Rat

Klasično:	Prvi svjetski rat
Moderno:	holokaust
Postmoderno:	„zalivski rat“ (kakav se vidi na TV-u)
Postnormalno:	napadi dronovima, kibernetički rat, militarizirani roboti (rat je igra, udaljena od čovječanstva)

Protesti

- Klasično:** građanski neposluh (afroamerički Pokret za građanska prava); nenasilni otpor (Gandhi)
- Moderno:** anarhistička subverzivnost; nasilni demos (Crne pantere); mirni marševi (Kampanja za nuklearno razoružanje)
- Postmodernno:** masovno mobiliziranje („parada ponosa“, protesti protiv rata u Zalivu)
- Postnormalno:** pokretani digitalnim medijima, povezani, složeni i haotični („arapsko proljeće“, protesti kamiondžija u Britaniji, SAD-u i drugdje, argentinski protesti protiv poskupljenja javnog prijevoza)

Terorizam

- Klasično:** urbana gerila, terorizam za neovisnost (bitka za Alžir)
- Moderno:** lokalni, sa specifičnim ciljevima (IRA, baskijski separatisti)
- Postmodernno:** globalni, bombaši samoubice, nedržavni akteri (Al-Kaida)
- Postnormalno:** globalni, isprepleten; genijalci za društvene mreže; traži teritorije („islamska država Iraka i Sirije“, talibani, Boko Haram)

Tijelo

- Klasično:** mišićavo
- Moderno:** atletsko
- Postmodernno:** androgino
- Postnormalno:** poboljšano/ojačano

Gradovi

- Klasično:** uz Mississippi, Cape Town (pod aparthejdom)
- Moderno:** New York, London, Pariz
- Postmodernno:** Tokio, Dubai, Putra Jaya (Putra Džaja, Malezija)
- Postnormalno:** Bagdad (nakon povlačenja Saveznika), Kairo (nakon dviju pobuna), Halep, Ferguson (SAD)

Filmovi

Klasično:	<i>Mr. Smith ide u Washington</i>
Moderno:	<i>Invazija tjelokradica</i>
Postmoderno:	<i>Seks, laži i videotrake</i>
Postnormalno:	<i>Ona</i>

Televizija

Klasično:	<i>I Love Lucy</i> (američka humoristička serija)
Moderno:	<i>Nemoguća misija</i>
Postmoderno:	<i>Zvezdane staze: Sljedeća generacija</i>
Postnormalno:	<i>Silikonska dolina</i>

Muzika

Klasično:	<i>jazz</i> (džez), <i>Big Band Swing</i> (veliki swing orkestri)
Moderno:	<i>pop, rock and roll, disco, heavy metal</i>
Postmoderno:	<i>New Age</i> , psihodelija, fuzija, pank, <i>grunge</i> i <i>house</i>
Postnormalno:	tek se očekuje pojava; međutim, kanadski eksperimentalni bend <i>Postnormal</i> pravi pokušaje

Hollywoodski heroji

Klasično:	Clark Gable: „Iskreno, draga, baš me briga.“
Moderno:	James Dean: „Loš momak iz dobre porodice.“
Postmoderno:	Arnold Schwarzenegger: „ <i>Hasta la vista, baby.</i> “
Postnormalno:	Johnny Depp: „Pošteno govoreći, pošteni su oni na koje se mora paziti, jer nikada ne možete predvidjeti kada će učiniti nešto nevjerovatno glupo.“

Seks-simboli

Klasično:	Mae West: „Je li ti to pištolj u džepu, ili ti je samo drago što me vidiš?“
Moderno:	Marilyn Monroe: „Muškarci više vole plavuše.“
Postmoderno:	Madonna: „Ja sam djevojka materijalista.“
Postnormalno:	Laverne Cox: „Pretvarati se.“

Seks

Klasično:	Hayesov kodeks (nema bračnih kreveta, poljupci ne smiju trajati duže od deset sekundi, nema go-lotinje)
Moderno:	Na brzaka („ <i>Wham-Bam-Thank You Mam</i> “)
Postmoderno:	<i>cyber</i> -seks: prijava, unos, odjava
Postnormalno:	pornografija je normalna

Brak

Klasično:	monogamija
Moderno:	serijska monogamija
Postmoderno:	niz brakova, više brakova, monogamija
Postnormalno:	heteroseksualni, homoseksualni, transseksualni brak, serijska monogamija, više brakova

Građevine

Klasično:	Empire State Building, New York
Moderno:	Muzej <i>Guggenheim</i> , New York
Postmoderno:	Hotel <i>Portman's Bonaventure</i> , Los Angeles
Postnormalno:	Sahat-kula, Mekka

Slikari

Klasično:	Picasso
Moderno:	Jackson Pollock
Postmoderno:	Andy Warhol
Postnormalno:	Banksy

Romani

Klasično:	Fitzgerald, <i>Veliki Gatsby</i>
Moderno:	Camus, <i>Stranac</i>
Postmoderno:	Rushdie, <i>Djeca ponoći</i>
Postnormalno:	Wilson, <i>Nevidljivi elif</i>

Neobični globalni poremećaji

John A. Sweeney

„KADA STVARI POSTANU ČUDNE, ČUDACI POSTANU
PROFESIONALCI.“
HUNTER S. THOMPSON

Za Bandar Mahshahr (Mahšaher) vrućina nije neobična. Nije neobično da, tokom ljeta, u ovom seocetu u sjevernom Iranu temperatura dosegne i pređe 45 stepeni Celzijevih. Međutim, kada se temperatura popela na 74°C (165 stepeni Farenhajtovih), što je bila druga najviša temperatura u svijetu otkako se temperatura bilježi, svijet je zaintrigiran i počeo je objavljivati vijesti o tome. Bandar Mahshahr je sada neodvojivo povezan s ekstremnim posljedicama globalnog zagrijavanja. Godinama, izvještaji su upozoravali da će ekstremi ovladati globalnim klimatskim sistemom, a ovo negostoljubivo „normalno“ vrijeme s „toplotnim udarima, poplavama, sušama i požarima“ postaje „nova stvarnost sve toplijeg svijeta“. Međutim, samo zato što nam je rečeno da očekujemo sve ekstremnije vrijeme, ne znači da imamo, ili da ćemo steći, sposobnost da ga prognoziramo i/ili ublažimo. Zapravo, uzročno-posljedični odnosi koji su u osnovi globalnog klimatskog sistema izrazito su složeni, a klimatske promjene dodatno kompliciraju stvari. Kako pišu u časopisu *Nature*:

Ekstremno vrijeme i promjena vremenskih obrazaca – očigledne manifestacije globalnih klimatskih promjena – nisu samo odraz promjena u energetskej ravnoteži Zemlje, kakva je porast temperature zraka, promjena koje se mogu lahko identificirati. One obično imaju složene uzroke,

među kojima su anomalije u kruženju atmosfere, vlažnosti tla i slično. Jasno razumijevanje ovih faktora od ključne je važnosti, žele li istraživači unaprijediti učinkovitost i pouzdanost klimatskih modela o kojima ovise atribucije događaja i dugoročna klimatska predviđanja.¹

Iako je ekstremna vrućina u Bandar Mahshahru bila kratkotrajna, dugotrajni su gubitak sigurnosti, pa čak i apsolutno neznanje o dometu i veličini globalnog klimatskog sistema. Ukratko, klimatski sistem kakav znamo – u kakvom smo se razvijali i na kakav smo se prilagodili – postaje postnormalan: mapirati tu teritoriju unaprijed sve više postaje Sizifov posao. Takav je život u antropocenu – epohi čudnih ekstrema, odnosno ekstremnih poremećaja. Koliko se stvari mogu poremetiti, tj. postati čudne? To je možda presudno pitanje 21. stoljeća.

Opservatorija Mauna Loa izvijestila je u maju 2013. da je ugljični dioksid u atmosferi dosegnuo 400 čestica na milion, prvi put u „više od 2,5 miliona godina“. Ako se ovaj uznemiravajuće simbolični i ekstremni miljo-kaz postavi u perspektivu, naučnici će primijetiti da posljednji put kada je koncentracija ugljika u atmosferi bila ovako visoka, „temperatura planete bila je, u prosjeku, za 3°C toplija, a nivo mora plavio obale za pet metara i više“, što znači da je svijet bio potpuno drugačije mjesto – takvo da na njemu nije bilo ljudi. Iako se neprekidno raspravlja o raširenim posljedicama sve višeg nivoa CO₂ u atmosferi, malo se raspravlja o njegovom uzroku: ljudskom djelovanju, posebno o energetski intenzivnim mehanizmima industrijskog i postindustrijskog kapitalizma. Ukratko, mi smo *poremetili* globalni klimatski sistem i ovaj proces traje, mi živimo u svijetu podvrgnutom *neobično ekstremnim poremećajima*.

Neobični globalni poremećaji, a ne globalno zagrijavanje, precizniji je izraz i – to je prognoza. Kako sam već drugdje argumentirao, globalna klimatska poremećenost² jeste „odgovarajući nadimak za novonastalu isprepletenu mrežu:

1 Nature, „Extreme Weather“, *Nature* 489 (septembar 2012), str. 335-36.

2 Termin *global weirding* je igra riječima *global warming* (globalno zagrijavanje) i *weird* (čudno, neobično). Terminom *weirding* – nešto nastrano, čudno, poremećeno, neobično, neuobičajeno, uvrnuto – ovdje se, uglavnom, opisuju čudne pojave klime, poput snijega u pustinji ili vreline u ledenim područjima te ekstremnih vremenskih prilika, otud najčešći prijevod „globalna klimatska poremećenost“. Međutim, *global weirding* često se koristi i u značenju poremećenosti raznovrsnih pojava, ne samo klimatskih. (*prim. prev.*)

- sve razvijenije tehnologije, ovisnosti o njoj i njene sveprisutnosti;
- neminovnosti ekoloških katastrofa i
- transnacionalnih kretanja i dometa postnormalnih aktanta.“

Pod postnormalnim aktantima podrazumijevam eksplicite umrežene odnose koji se nalaze u našim temeljima i koji nas sve okružuju, a koji postaju posebno uočljivi u onome što Ziauddin Sardar naziva postnormalnim vremenima. U postnormalnim vremenima stvari koje uzimamo „zdravo za gotovo“ postaju nesigurne, naše shvatanje stvari može se preobraziti u formu neznanja, a dugovječne norme, pa čak i sama ideja normalnosti, urušavaju se pred našim očima. Ako ništa drugo, to je bar ono što se podrazumijeva pod globalnom poremećenošću, a neobični ekstremi ukazuju na sve veću moć ovih ozbiljnih pojava da izmijene naš osjećaj bivstvovanja u svijetu. U vokabularu postnormalnih vremena, spoj „složenosti, haosa i kontradikcija“ već ima za posljedice – i dalje će imati – sistematske poremećaje, a oni mogu početi i počinju faktorima i akterima različitog djelokruga i obima.

Kada se u decembru 2010. u Tunisu spalio ulični prodavac, malo njih je moglo predvidjeti posljedice koje će nastupiti. U vremenu ekstremnih poremećaja, Mohamed Bouazizi je tipični primjer postnormalnog aktanta. Međutim, tek kada shvatimo njegov nesebični čin protesta s obzirom na mreže – koje mnogi koriste kao platformu organiziranja – koje su se formirale oko političke kritike u toj regiji, onda neobična dinamika postnormalnih vremena postaje uočljiva. Zahvaljujući, barem djelimično, umreženim medijima, revolucija se proširila po Bliskom istoku i Sjevernoj Africi kao požar. Takve metafore više su nego prikladne, posebno što su klimatske promjene, u nekom momentu, bile jedan od faktora širenja protesta po regiji. Kako u jednom izvještaju o sistematskim poremećajima koji se nalaze u osnovi protesta u Egiptu piše: „Sušna zima u Kini, kakva se dešava jednom u stoljeću, reducirala je globalno snabdijevanje pšenicom i doprinijela nestašici žita, a potom i vrtoglavom rastu cijene hljeba u Egiptu, najvećem svjetskom uvozniku pšenice. Protesti su uzdrмали legitimitet vlade i civilno društvo u Egiptu i fokusirali se na siromaštvo, hljeb i političko nezadovoljstvo.“

Iako je političkog nezadovoljstva zasigurno bilo i tokom Mubarakove despotske vladavine, ekstremni skok cijene hljeba bio je ujedinijuća snaga koja je približila različite interese – doslovno *neobično poremetila*

egipatsku političku scenu. Sigurno je da su čovječanstvo oduvijek pogadali ekstremni događaji, ali bilo bi glupo pretpostaviti da historija drži ključeve razumijevanja i prevazilaženja postnormalnih vremena. Kako da promišljamo takve promjene? Kakva nam pojmovna lupa može pomoći da nađemo smisao u naizgled nevjerovatnom? Koliko se stvari još mogu poremetiti? Da bi protumačili i odredili ekstremni utjecaj ljudi na globalni klimatski sistem, dva međunarodno priznata naučnika, Paul Crutzen i Eugene Stoermer, skovali su termin antropocen, „da naglase središnju ulogu ljudi u geologiji i ekologiji.“³ S obzirom na ekstremne poremećaje koji se očekuju, moglo bi biti od koristi baciti pogled – i u povijest i u budućnost – kako bismo razumjeli šta bi antropocen mogao značiti.

Jedan italijanski geolog, Antonio Stoppani, 1873. upotrijebio je frazu „antropozoička era“ da konceptualizira utjecaj čovjekove aktivnosti geoloških razmjera. Iako ga Crutzen naziva svojim intelektualnim prethodnikom, tek odnedavno se, bar u engleskom govornom području, uviđa veličina Stoppanijeve spoznaje. Izrazivši svoje čuđenje nad pojavom antropozoičke epohe, Stoppani uzvikuje:

Mi smo tek na početku ove nove ere, a kako je već dubok trag koji je čovjek ostavio na Zemlji! Čovjek je posjeduje tek neko vrijeme, a opet, za koliko geoloških fenomena ne nalazimo uzroke u njihovim zemnim agensima, u atmosferi, vodi, životinjama, nego u čovjekovom umu, u njegovoj nametljivoj i snažnoj volji.

Budući da je Stoppani bio jedan od najranijih, ako ne i prvi naučnički glas koji je opisao trajne, a možemo reći i ekstremne posljedice ljudskog djelovanja, njegova dalekovidna tvrdnja bila je rijetkost u ono vrijeme barem zbog pažnje koju je posvetio mjeri ljudskog utjecaja. Međutim, takva mišljenja uskoro će postati uobičajena među onima koji su se bavili novom disciplinom – ekologijom.

Iako je ovo novo područje naučnih istraživanja nastalo u drugoj polovini 19. stoljeća, ključna ideja ekosistema nije bila šire prihvaćena sve do objavljivanja djela *Upotreba i zloupotreba vegetacijskih termina i pojmova* Arthura Tansleya 1935. godine. Pojava pojma *ekosistem* značajno je doprinijela daljoj sistematskoj analizi ljudskog djelovanja na biosferu, međutim, mnogi mislioci na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće već su iznosili ozbiljne tvrdnje o ulozi i mogućim ishodima promjena koje su u funkcioniranju planete izazvali ljudi: drugim riječima, neki su već teoretizirali o svijetu

3 Paul Crutzen i Schwägerl, „Living in the Anthropocene: Toward a New Global Ethos“, *YaleEnvironment360* (januar 2010).

kao jednom, jedinstvenom sistemu – sistemu koji čovjek sve više grabi i stavlja pod svoju ekstremnu kontrolu.

Međutim, za manje od stoljeća kasnije, ideja da se globalni klimatski sistem kontrolira, ako ne i stabilizira, dovedena je u pitanje. James E. Hansen iz NASA-e 1988. godine svjedočio je o klimi na saslušanju pred Kongresom i konkretno upotrijebio termin *globalno zagrijavanje* da opiše „uzroke i posljedice odnosa efekta staklenika i uočenog zagrijavanja“. Kada je objavljena knjiga *Kraj prirode* Billa McKibbena,⁴ koju mnogi smatraju „jednom od prvih knjiga o globalnom zagrijavanju za šire čitateljstvo“, postavljena je scena za *antropocen*. Mnogi su zdušno tražili način da konceptualiziraju životne ekstreme u *antrocenu*, prototerminu koji je u djelu *Globalno zagrijavanje: Razumijevanje prognoze*,⁵ iskoristio Andrew Revkin, autor i novinar *New York Timesa*, i tim terminom označio „geološko doba koje smo sami stvorili“. Do vremena kada je Crutzenu „pala ova riječ na pamet“,⁶ što je možda uljepšavanje, s obzirom na bogatu idejnu historiju ovog termina, jer se ne spominje Stoppanijev antropozoik i Revkinov antropocen, u naučnoj zajednici već je bila općeprihvaćena ideja da ljudsko djelovanje ima ekstremni utjecaj na biosferu planete. Međutim, egzistencijalna značenja ovog termina, koji ukazuje na to da priroda više ne postoji, mnogima je i dalje tačka sporenja.

TOLIKE MNOGE STVARI KOJE SMO UZIMALI KAO „NORMALNE“ SADA SU POSTALE EKSTREMNE, TAKO DA NIJE LAHKO OBUHVATITI SVA TA EKSTREMNA PONAŠANJA JEDNIM TERMINOM.

Tehnologija nam je postala ekstremna, modernost je stekla ekstremne konotacije, naš je ekonomski sistem ekstreman, korporativno ponašanje je ekstremno; skoro svaka ideologija postala je ekstremna. Ne čudi, onda, što neki stručnjaci pokušavaju osmisliti termin koji bi se fokusirao na konkretni aspekt naše ekstremne epohe.

S obzirom na ulogu koju su u izazivanju i ublažavanju ekstrema antropocena imala tehnološka otkrića, od pojave parne mašine do idealiziranih

4 Bill McKibben, *The End of Nature* (London: Bloomsbury, 2003)(prvo izdanje 1989).

5 Andrew Revkin, *Global Warming: Understanding the Forecast* (New York: Abbeville Press, 1992).

6 Morton Timothy, „This Biosphere Which Is Not One: Towards Weird Essentialism“, *Journal of the British Society for Phenomenology* 46:2 (2015), str. 141-155.

algoritama, dvojica ekologa, Pierre Berthon, s Univerziteta Bentley, i Brian Donnellan, sa Državnog univerziteta Irske, tvrde da bi za tu epohu više odgovarao naziv *tehnopocen*. Njime se, tvrde oni, ističe „novi nivo osviještenosti ljudi o sebi i svom tehnološkom potomstvu“.⁷ Čovječanstvo se nikada nije ograničavalo na prirodne procese, iako je bilo prisno povezano i isprepletano s djelovanjem planete. Kao takav, izraz *tehnopocen* daje pronicljiviju dijagnozu i, možda, prognozu za izazove antropocena, posebno zato što mnogi misle da bi jedini način da se otkloni kriza bio, takoreći, udvostručiti inženjersko projektovanje složenih adaptivnih životnih sistema planete. Tehnopocen, dakle, ne treba shvatiti kao krajnju verziju antropocena, nego kao njegovu konceptualnu preteču, budući da nikada nije bilo ljudi bez tehnologije, koja nas i dalje, u dobru i zlu, definira kao vrstu. Iako *tehnopocenu* nedostaje sjaj *antropocena*, može se mnogo toga reći o odabiru odgovarajuće oznake za ono što su ljudi radili i što nastavljaju raditi ovoj planeti.

Kao način da se obuhvati ekstremni ljudski utjecaj na planetu, Jussi Parikka, finski naučnik, istraživač medija, osmislio je termin *antropscen*⁸ da označi „različito nasilje prema životu okoliša i čovjeka u praksi korporacija i u tehnološkoj kulturi, zbog čega u budućem životnom prostoru neće biti mnogo ljudi“. Tvrdnjom da se smisao savremene tehnokulture može uvidjeti samo kroz prizmu geografije, Parikka naglašava ogromnu materijalnu stranu našeg pretjerano modernog života i, kako se čini, naših budućnosti. S ovim nivoom ugljika u atmosferi, koji će nastaviti da raste još pedeset godina, čak i da sutra prekinemo sa svom njegovom emisijom u zrak, nema načina da se ponište strukturalne promjene koje je tehnokultura napravila na planeti. Ovaj ekstrem lahko se može vidjeti kada se pogledaju slike iz zraka na kojima se vide rudnici dragocjenih minerala i metala neophodnih za uređaje koji su posvuda oko nas, a *antropscen* nas prisiljava da se suočimo s tim kako „mediji daju povratne informacije za historiju Zemlje i buduća vremena fosila“. Ukratko, Parikka nas opominje da su principi modernosti previše savremeni.

U knjizi *Nikada nismo bili moderni*, Bruno Latour, francuski filozof i sociolog nauke, izlaže jednu oštru kritiku uzroka i posljedica jednog trajnog naslijeđa modernosti: odvajanja čovjeka od prirode. S modernističke tačke gledišta, zadatak nauke, posebno fizike, jeste da istraži *prirodu* kao

7 Berthon Pierre i Donnellan Brian, „The Greening of IT: Paradox or Promise?“, *The Journal of Strategic Information Systems* 20:1 (2011), str. 3-5.

8 *Antropscen*, *stopljenica* od grčke riječi za čovjeka „antropos“ i riječi „opscen“, sramotan, bestidan (*prim. prev.*).

objekt i izvještava o tome. U razdvajanju politike i fizike na dva različita svijeta, modernost je jasno njujnovska, po svom shvatanju prirodnog i, šire, po shvatanju društvenog. Kada utvrđuje zasebnost prirodnih objekata, modernost ulijeva ljudima jednu patološku fiksiranost na progres i rast, koji pokreću veliko širenje, a širenjem kroz historiju čovjeka i koncentraciju bogatstva. Međutim, ova priča, čini se, neće imati sretan kraj. Kako Latour primjećuje:

Sve dok je Priroda odvojena i pod kontrolom, ona još mutno podsjeća na konstitutivni stub tradicije, a nauka se još može posmatrati kao puki posrednik koji to otkriva. Priroda se, izgleda, čuva u rezervi, transcendentna, neiscrpna, dovoljno na odstojanju. Međutim, gdje da svrstamo priču o ozonskoj rupi, o globalnom zagrijavanju ili o nemilosrdnom krčenju šuma?⁹

Preispitujući ograničenja i destruktivnost lažne ideje koju modernost ima o prirodi, Latour tvrdi da je globalno zagrijavanje već i uvijek bilo ljudsko i prirodno, drugim riječima, *mi nikada nismo bili moderni* niti odvojeni od prirode. Ovo je, ako ništa drugo, ono što antropocen i njegove mnoge varijante treba da prenesu. Međutim, može li nas ova ideja zaista pripremiti za ono što je pred nama, u budućnosti?

Dok se mnogi bore da vide kraj krvavom sukobu u Siriji, neki nastoje i razumjeti njegove uzroke: klimatske promjene glavni su osumnjičenik. Prema jednoj studiji objavljenoj u *Dokumentima Nacionalne akademije nauka Sjedinjenih Američkih Država*:

Sukob u Siriji pokazuje utjecaj jednog ekstremnog klimatskog događaja u kontekstu neuspjeha vlasti, pogoršanog velikim prilivom iračkih izbjeglica. Višegodišnje suše periodično se ponavljaju [u Plodnom polumjesecu], zbog prirodnih razloga, međutim, mala je vjerovatnoća da je ova nova suša takav ekstrem, kakvog nije bilo u trendu koji traje već stoljeće.

Iako neki, posebno kanadski novinar Gwynne Dyer, smatraju da su u godinama pred nama vjerovatni klimatski ratovi, novi porast broja izbjeglica u Evropu, prvenstveno iz Sirije i Libije, ukazuje na to da ekstremni poremećaji imaju i imat će smrtnu posljedice.¹⁰ Iako već sada ima mnogo toga što zabrinjava, mnogi misle da najgore tek dolazi; teško je zanemariti ekstremne poremećaje koji se zbivaju svuda oko nas.

9 Bruno Latour, *We Have Never Been Modern* (Cambridge, MASS: Harvard University Press, 1993).

10 Dyer Gwynne, *Climate Wars: The Fight for Survival as the World Overheats* (Oxford: Oneworld Publications, 2011).

Epicentar ekstremnih poremećaja u Sjedinjenim Državama jeste Kalifornija. Moto ove države je „Eureka!“, koja podsjeća na dane zlatne groznice. Ovaj uzvik prevodi se kao ‘Otkrio sam!’ i pripisuje se grčkom izumitelju Arhimedu, koji je te riječi uzviknuo kada je došao do jednog velikog otkrića. Nažalost, Kalifornija je jedino otkrila kako će ekstremno neobičan svijet postati. U ovom trenutku, 97% ove države „pogođeno je nekim stepenom suše“, a u ovom području je tako malo padavina, da je snježni pokrivač na Sierra Nevadi na najnižoj tački u 500 godina. Uvjeti su savršeni za šumske požare; guverner je nedavno, nakon što je ogromni požar progutao 50.000 jutara šume na sjeveru ove države, proglasio vanredno stanje. Možda bi se mnogi njeni stanovnici obradovali kakvoj jakoj oluji, ali naučnici predviđaju da će se ova postradala država suočiti i s najjačim događajima koje izaziva El Niño otkako se oni bilježe. Izazvane toplim okeanskim temperaturama, koje su direktna posljedica klimatskih promjena, posljedice „Godzille El Niña“ mogle bi biti katastrofalne: poplave i klizišta sigurno bi uništile već opterećene sisteme reagiranja. Budući da je bruto domaći proizvod (BDP) Kalifornije preko dva trilion, po čemu su ispred Brazila, posljedice velikih El Niño događaja zasigurno će imati globalne posljedice.

Ekstremni poremećaji izazvani klimatskim promjenama naveli su neke da razmatraju „radikalna rješenja“, koja su u domenu spekulativnog i nose čitav niz nesigurnosti. Dok jedni smatraju da čovječanstvo može ublažiti ekstremne klimatske poremećaje jedino inicijativama klimatske modifikacije, drugi se okreću ograničenijim, ali ipak spornim „lijekovima“. Grupa naučnika s Oxforda i Univerziteta New York, Mathew Liao i drugi, 2013. je u časopisu *Etika, politika i okoliš* objavila članak „Inženjering na ljudima i klimatske promjene“, popraćen pobjedničkim fanfarama. Autori tvrde da se, s obzirom na nadolazeće klimatske poremećaje, u razmatranje mora uzeti „biomedicinska modifikacija ljudi“, jer smatraju da je ona manje rizična i logičnija od velikih inicijativa inženjeringa klime. Postupci biomedicinske modifikacije ljudi koje autori navode jesu jačanje empatije, farmakološko podsticanje netolerantnosti na proizvode koji se dobivaju uz veliku emisiju ugljika – proizvode kao što je meso – te inženjering na ljudima, kojim će se radati niži ljudi.¹¹ Iako Liao i njegove kolege naglašavaju da oni *ne* zagovaraju prisilni inženjering na ljudima, čvrsto su uvjereni da inicijative dobrovoljnog bioinženjeringa „treba razmotriti i dalje istraživati“, posebno što ovo djelovanje „daje veće mogućnosti uspjeha bihejvioralnih i tržišnih rješenja“. Iako su ljudi uvijek eksperimentirali i na

11 S. M. Liao, S. Anders i R. Rebecca, „Human engineering and climate change“, *Ethics, Policy & Environment* 15 (2. juni 2012), str. 2006-2221.

sebi, ti su eksperimenti barem bili posljedice tehnoloških inovacija. Međutim, svjesna i namjerna biofizička modifikacija, kao sredstvo ublažavanja klimatskih promjena, predstavlja ekstremno izopačen odgovor na ove strašne izazove. Ekstremi vode ka većim ekstremima!

U svijetu obuzetom ekstremnim poremećajima, ljudi bi se, možda, trebali bojati ne samo novih prijetnji nego i opasnosti iz prošlosti, za koje se očekuje da se, kako globalni klimatski sistem postaje postnormalan, ponovo pojave. Ova je dinamika najuočljivija u regiji tundre, gdje je permafrost, tj. smrznuto tlo zarobilo stvorenja iz noćnih mora. Gigantski virus, otkriven 2003, iako još uvijek mikroskopske veličine, zaprepastio je naučnu zajednicu, pa, iako su naučnici uvjereni da nijedan do sada otkriven ne predstavlja „prijetnju ljudima ili životinjama“, ti isti naučnici dozvoljavaju mogućnost da „opasni virusi zaista vrebaju u životu zaustavljenom duboko ispod površine tla“, jer je priehistorijski permafrost stvorio uvjete opstanka zaraza. Iako takav scenario zvuči kao naučna fantastika, posljedice ekstremnih klimatskih promjena ne smiju se potcjenivati ili odbaciti kao nekakav hir. Ovome nas, ako ništa drugo, antropocen – kao epoha ekstremnih poremećaja – može naučiti i uči nas: ono što je bilo nezamislivo sve više postaje neizbježno.

Istok – Zapad u postnormalnim vremenima

Ziauddin Sardar

**ISTOK JE ISTOK, A ZAPAD JE ZAPAD,
I NIKAD SE TO DVOJE NEĆE SASSTATI,
SVE DOK ZEMLJA I NEBO NE BUDU MORALI
PRED PRIJESTOLJE BOŽIJEG SUDA STATI.**

Ovi su stihovi, kada ih je Rudyard Kipling napisao u *Baladi o Istoku i Zapadu*,¹ dočekani s oduševljenjem i postigli veliki uspjeh, zato što precizno izražavaju kako je svijet motren na vrhuncu Imperije. Nažalost, mentalni temelji dugo nadžive djela ljudskih ruku. Ideje su osvojile više teritorije i stekle više moći nego sve armije Kraljice i Carice, kojoj je hvalospjeve pisao i Kipling, duboko konfuzan zbog vlastitog anglo-indijskog porijekla, budući da je rođen na Istoku. Bez obzira na historijske dokaze, politiku, ekonomiju i kulturu, Kiplingov pojednostavljeni proglas još uvijek je prioritetni pristup shvatanju svijeta.

U Kiplingovim stihovima nije pogrešan njihov početak. Istok i Zapad različiti su i razlike su velike i dugotrajne. Civilizacija, kultura i historijsko iskustvo daju tu različitost koja Istok čini istočnim, a Zapad zapadnim. Pogrešan je zaključak da se „nikad to dvoje neće sastati“, barem ne do Sudnjeg dana! U ovom zaključku sadržana je sva moć i autoritet, sva snaga pojednostavljene binarne oprečnosti. Nije problem u tome što su Istok i

1 Rudyard Kipling, „The Ballad of East and West“, dostupno na: www.bartleby.com/246/1129.html.

Zapad različiti, jer jesu. Problem se javlja zato što se ta razlika uzima kao nepremostivi jaz: „nikad se to dvoje neće sastati“. Razlika ima snagu negativne vrijednosti. Ova negativna vrijednost šifrirala je osnovu za strah, sumnju u drugog, trajnu nesigurnost i predrasudu. Stavljena u funkciju, ova negativna vrijednost postaje aktivni vrijednosni sud, princip za rangiranje. U takvoj jednostavnoj suprotnosti, drugi pol mora biti inferioran, neprijatelj „našoj“ dobrobiti, inače bi se razlike mogle prevladati i ne bi bilo prijatnije. Ova nepremostiva razlika postaje doktrina održanja distance, čuvanja vlastite „čistoće“ i osiguranje da se dvije strane nikada stvarno ne sretnu. Ova formula ispunjava vlastito predviđanje i manipulira moći i autoritetom na objema stranama, kako bi se održala nepomirljiva i vječna suprotnost. Istina premise: Istok je Istok, a Zapad je Zapad, uzeta površno, opravdava posljedice i konstruirano značenje dato očiglednim razlikama.

Bez obzira na to što je Kipling već na početku u krivu, djelimično u premisi, a potpuno u zaključku, njegov simplicistički iskaz čvrsto se drži i traje. Rasijavanje ove pojednostavljene binarne suprotnosti na suparništvo supersila i kraj „zle imperije“ komunizma stvorili su priliku da se Kiplingova stara, više instinktivna suprotstavljenost vrati da osveti i spasi posao, politiku, historiju, sve, od strašnih mogućnosti koje otvara razmišljanje s novog stajališta. Imali smo „kraj historije“, kada se zapadni liberalizam proglasio za neospornog pobjednika, i „sukob civilizacija“, kada je Zapad ustao protiv svih drugih civilizacija svijeta. Zaista zapanjuje kako je brzo iščezavao komunizam i kako se brzo pojavila teza Samuela Huntingtona o „sukobu civilizacija“ te došla u središte naših debata o budućnosti. Besprijeekorni zagovornik hladnoratovskog etosa nepopustljive konfrontacije, Huntington je postkomunističku budućnost analizirao u potpuno istom okviru. Linije razgraničenja budućih sukoba, koji su neminovni, suštinski i neupitni, po njegovom mišljenju, povlače se duž sedam „civilizacija“ koje on identificira kao protivnike Zapada: konfučijanske, japanske, islamske, hinduističke, slaven-sko-pravoslavne, latinoameričke i „vjerovatno“ afričke.² Suština je da ove linije razgraničenja, ili rasjelina, stvara isti onaj Kiplingov proglas i njegove stare, poznate opreke. „Civilizacije“ su provokativan, arhaični zvučni izraz za stvarnost i živu praksu: za neprijateljske, nepremostive razlike. Ni sva bojna oprema nacionalnih država, razvoja, globalizacije i potrošene modernosti ne može zamaskirati pravu realnost i jedinu smislenu tvrdnju: da je ostatak svijeta različit i da će, stoga, djelovati na Zapad i boriti se protiv Zapada na poznati, stari način. Šta god mislili o tezi o sukobu civilizacija, ona

2 Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon and Schuster, 1996).

je sveprisutna zato što tako tačno predstavlja kako se shvata prošlost, sadašnjost i budućnost. Ta je teza pobrkala osjećanja i razbor, ali su ta osjećanja bila živa i prije nego što ih je Huntington iznio kao teoriju međunarodnih odnosa.

ISTOK, U SVOJ SVOJOJ SLOŽENOSTI, I DALJE SE POSMATRA KAO DAVALAC JEDNE VAŽNE USLUGE ZAPADU: ON JE „BABAROGA“ I ZLOTVOR; S NJEGA, KA NAŠIM GRANICAMA, NASTUPAJU BARBARSKE HORDE KAO „IMIGRANTI“ I „ILEGALCI“, MUSLIMANI SPREMNI DA NAS TERORIZIRAJU, STARI I NOVI ZLIKOVCI KOJI SU ISTI KAO ZLIKOVCI KOMUNIZMA, OD PUTINOVE RUSIJE DO PRIJETEĆE KINE. TAKO JE BILO I TAKO JE OSTALO.

Međutim, sada je došlo vrijeme da nadiđemo ovu pogubnu binarnu logiku. Govoriti o nekakvoj jasnoj podjeli između Istoka i Zapada u globaliziranom, raznolikom, međusobno povezanom svijetu, svijetu zajedničkih problema i zajedničke ljudske sudbine, opasno je i besmisleno. Ne samo da su se granice i linije podjele Istoka i Zapada promijenile nego su i mutne i nerazpoznatljive. Na Zapadu ima Istoka onoliko koliko na Istoku ima Zapada. Zapad ne može i dalje gledati na Istok kao na tuđinski različit; klasična tirada protiv Zapada u kojoj Istok uzdiže svoju nevinost i hvali se nekakvom superiornošću besmislena je. Moćne ideje koje nameću zapadni imperijalizam žive su i zdrave i Istok ih i sâm u sebi aktivira.

Kada se traži pravi zlikovac i prebacuje krivica, nastavlja se igra nepomirljivih suprotnosti, pa se tako zadržavaju sva njegova nužna obilježja – sumnja, vojnička spremnost, manipulacija javnim mišljenjem, dvostruki standardi i zanemarivanje hitnih ljudskih potreba. Istok je saučesnik u očuvanju etosa binarnih suprotnosti. Što Istok više bezuvjetno usvaja sredstva i načine Zapada – kako bi bio moderan, nekritički i ropski se povodeći za Zapadom – to više zahtijeva da se smatra drugačijim, i tim više romantizira nadmoćnost i savršenstvo vlastitih tradicija i vrijednosti. Međutim, bez obzira na to kako loše stvari stoje, Istok ima jednu priču za direktni bijeg, zahvaljujući prevladavajućem kiplingovskom shvatanju svijeta. Osuda Zapada zbog djela koja je izvršio (kolonijalizam, neoimperijalizam, politička i ekonomska dominacija) i djela koja je propustio da izvrši (da razumije, cijeni istočne vrijednosti i ideje te da im se ne suprotstavlja

nepomirljivo) dovoljna je. Njom se, samozadovoljno, pokrivaju sve moguće situacije i izbjegava potreba Istoka da preispita vlastite unutrašnje nedostatke. Istok je Istok, a Zapad je Zapad – svima poslušni.

Onoliko koliko su Istok i Zapad ljudski proizvodi – ljudska društva, ljudske kulture, ljudske civilizacije, ljudske misaone kategorije – oba su obdarena i dobrom i zlom. Nema društva koje je sušto zlo – to bi bila nemoguća pretpostavka. Međutim, nema ni društva koje je apsolutno dobro – to bi ga činilo anđeoskim, a ne ljudskim. Svaki pokušaj da se odmaknemo od binarnih suprotnosti mora uzeti u obzir dobrotu i u Istoku i u Zapadu, kao i zla i na Istoku i na Zapadu. Da bismo shvatili šta je pogrešno u našem svijetu, moramo uvidjeti šta je identično i šta je neprihvatljivo kako na Zapadu, tako i na Istoku; šta je dobro i zdravo, gdje god ga na ovoj planeti nađemo.

Globalizirani svijet jeste svijet u kojem svako ima problema, a nijedno društvo nema sve odgovore. Moramo učiti jedni od drugih – ko god da smo „mi“. Razlike između Istoka i Zapada nisu nepremostive; takve ih je načinilo izopačeno ljudsko shvatanje. Moramo izgraditi uzajamno razumljiv jezik u kojem ćemo istražiti kako analogni principi i zajedničke vrijednosti oblikuju naše raznolike sisteme mišljenja i društvene organizacije. To je teško područje. Međutim, vrijednosti, principi, imperativi, potrebe za pravdom, jednakošću, tolerancijom, pravo na individualnu slobodu i odgovornost prema zajednici, i još mnogo toga postoje u svim tim očigledno različitim društvima, narodima i civilizacijama. Potreban nam je jezik koji će se fokusirati na ove sličnosti i iznijeti ih u prvi plan. Moramo osmisliti naš put izvan mišljenja da je Istok Istok i da je Zapad Zapad i da je to posljednja nada svakome i istočno i zapadno. Ukoliko ne prihvatimo mogućnost istinski višestrukih budućnosti, morat ćemo se prepustiti beznađnom zaključku da savremeni problemi nemaju rješenja, na Istoku ili na Zapadu, ali, baš je tako bilo.³

Potreba da se Istok i Zapad približe postaje još urgentnija kada uzmemo u obzir zaista globalni karakter mnogih problema koji nas pritiskaju – od klimatskih promjena, pandemijskih prijetnji, preko sve žešće borbe za energiju i rastuće političke i finansijske nestabilnosti, do sve veće

3 Sardar ovdje i na još nekoliko mjesta zapravo koristi *just so* (što bi se, otprilike, moglo prevesti sa 'baš tako je to bilo'), izraz iz Kiplingovog naslova zbirke priča za djecu; u toj zbirci maštovito su objašnjene neke pojave, npr. „Kako je leopard dobio tačke“. U nauci se ovaj termin (*just-so stories*) koristi za neprovjerljivo objašnjenje nekog kulturnog, biološkog i društvenog fenomena; evolucionistički biolozi isticali su da su ono što je Kipling uradio u mašti, oni uradili u stvarnosti. Međutim, termin je potcjenjivački i znači 'priče za malu djecu'. (*prim. prev.*)

nejednakosti. Nijedan ovaj problem ne mogu riješiti zemlje pojedinačno; oni pogađaju svakog živog čovjeka na ovoj planeti. A nisu jednostavni problemi: nije jednostavno poboljšati ekonomiju, osigurati snabdijevanje energijom, boriti se protiv pandemije ili „osigurati sigurnost“, pa čak ni napraviti neki pozitivan korak u obuzdavanju klimatskih promjena: samo 2012. one su izazvale velike poplave u Manili i sušu u nekoliko država SAD-a. Ovo su složeni problemi; zapravo, sve što u ovo vrijeme moramo rješavati složeno je. Složenost povećava činjenica da su svi naši problemi međusobno povezani, da se dešavaju istovremeno, da su globalne prirode i da su podložni ubrzanoj stopi promjene.

Postoji još jedno, dodatno obilježje. Složeni, međusobno povezani problemi često vode u kaos. Haotično ponašanje očigledno je ne samo na tržištima i u našim finansijskim institucijama već i u našim društvenim, individualnim i institucionalnim aktivnostima. Zahvaljujući mobilnim telefonima, *blogovima*, *e-mailovima* i 24-satnom medijskom izvještavanju, mi smo stalno obaviješteni. Tako smo pripremljeni da reagiramo automatski, opremljeni da pokrenemo novi obrazac lančanih reakcija. Stvari se umnožavaju brzo, a promjene dešavaju geometrijskom progresijom. Tako i mali poremećaj brzo dobija globalne razmjere. Ponašanje šačice beskrupuloznih bankara može dovesti do finansijskog kolapsa. Jedan ulični prodavac povrća pokrenuo je pokret za slobodu i demokratiju koji će dobiti ime „arapsko proljeće“.

Kada se složenost i kaos spoje, uz ubrzane promjene, jedini sigurni ishod jeste nesigurnost. Prva decenija 21. stoljeća vrlo je jasno pokazala da živimo u periodu nesigurnosti, ubrzanih promjena, neodređenosti, me-teža i preustroja moći. To je vrijeme kada stare dogme umiru, nove se još nisu rodile i čini se da vrlo malo toga ima smisla, vrijeme kada je oko nas malo toga čemu se može vjerovati ili u što se možemo pouzdati. Na dru-gim mjestima, ovaj period okarakterizirao sam kao „postnormalna vreme-na“, što je jedan međuperiod u kojem ništa što smo uobičajeno smatrali normalnim više nema smisla.

Šta je to tako različito u postnormalnim vremenima?

U normalnim vremenima, održava se postojeća općeprihvaćena podjela moći i hijerarhija interesa. Nisu ni normalna vremena bez neslaganja ili nezadovoljstva, međutim, u tim vremenima promjene se uglavnom prihvataju postepeno, sa stvarima onakvima kakve jesu. Društveni dogovor koji održava društvo znači prihvatanje onog o čemu interesne grupe i nosioci moći brinu kao o općem dobru. Stoga, vlasti i hijerarhijski poredak

stvari jesu osnova s koje se planira budućnost i premisa s koje usmjeravamo naše napore da ostvarimo budućnost. U normalnim vremenima, u temeljima popularnih shvatanja i potpornjima društva i ekonomije nalazi se jedna bogata mitologija. Postoje upozorenja i klauzule o odstupanju koje omogućuju nesavršenosti u sistemu koji upravlja našim životima. Međutim, ta upozorenja ne podrivaju kolektivno vjerovanje u institucije i prihvatanje institucija: intelektualnih, naučnih, političkih, društvenih i kulturnih. Herojska nauka, volja naroda, herojski prevedena u zakone i dobru upravu, mudrost i poštenje kao rutinski principi vladajuće ekonomije i vlasti, ulijevaju povjerenje u sadašnjost i nadu za budućnost. I kada stvari nisu u redu ili su daleko od savršenstva, mi smo uvjereni da imamo sredstva, sposobnosti i kolektivni plan da ih popravimo, ne samo da funkcioniraju nego da bolje funkcioniraju. Na tlu te mitologije niče najtraženiji luksuz normalnih vremena: vrijeme. Stvari možda jesu isprepletene, međutim, uvjereni smo da se problem ne mora odmah rješavati, da uvijek ima vremena za to. Problemima se možemo baviti u uređenom, postepenom napredovanju, gdje se nedirektne, pa čak i nepredviđene posljedice mogu razumno riješiti. U normalnim vremenima, mi u najmanju ruku vjerujemo ili prihvatamo da će institucije društva – politika i vlast, nauka i ekonomija, finansijske organizacije i društveni odnosi, zdravstvena i socijalna zaštita – naći rješenja. Za to institucije i postoje: rješavaju probleme da održe društvo koje predstavljaju. Sistem može biti nesavršen, ali ima sposobnost da rješava probleme i kompetencije da popravi nepravilnosti.

U postnormalnim vremenima problem predstavljaju same institucije, sami sistem. Osim toga, tu nema luksuza vremena: problemi traže neposrednu i hitnu pažnju, a čak i kada pokušamo da ih rješavamo, zamrse se u složenu mrežu, brzo umnožavaju, istovremeno i opasno. Sve što smo uzimali „zdravo za gotovo“ iščezava i više se ne možemo pouzdati da će izvršiti ono što se očekuje da izvrši. Sada vidimo da su „carevi“ u koje smo se uzdali – naučnici, ekonomisti, računovođe, bankari, političari; vlade, tržišta, finansijske institucije, farmaceutske kompanije, tehnološki divovi – „bez odjeće, goli“. Ne radi se o tome da smo mi smatrali da su temelji naših društava savršeni. Više se radi o tome da smo shvatili da su se ti temelji opasno uzdrмали, da nisu izdržali trajne nesavršenosti svjetskog poretka i da, zapravo, mogu dovesti do mogućeg urušavanja društva. Cijeli sistem ustrojen je za neproporcionalnu podjelu: manjina je nagrađena na račun većine. Uviđa se da su sebični interesi vlasti i moćnika jedini mehanizam koji funkcionira i da o njegovom postojanju svi ovise. Upravljanje i kontrola postali su

velike iluzije. Sva „sveobuhvatna“ objašnjenja – mitologija koja je vezivala i omogućavala da se društvo održi – postala su štetna, nosioci patogena koji mogu zaraziti društvo nepovjerenjem i nedostatkom pouzdanja. U postnormalnim vremenima znamo da imamo sposobnosti, ali ne i sistemsku, etičku i organizacijsku moć da te naše sposobnosti iskoristimo i nađemo održiva rješenja za endemske, međusobno povezane probleme koji se umnožavaju. U normalnim vremenima nesigurnosti su male i daju se kontrolirati. Međutim, u postnormalnim vremenima nesigurnosti zauzimaju centralnu poziciju. Budući da je sve međusobno povezano, složeno i haotično, da se rapidno mijenja, ništa se, zapravo, ne može sigurno opisati. Osim toga, s obzirom na složenost sve veće mreže problema i brzine promjena, nismo u stanju povezati naše sadašnje teškoće ni sa čim u prošlosti. Stoga, nismo kadri naučiti ništa iz prošlosti, čak i kada znamo da je bilo sličnih sistemskih grešaka u historiji.

Jasno je da se teškoće postnormalnih vremena ne mogu otkloniti pomoću postojećih alata. Ova vremena zahtijevaju nove načine razmišljanja i nove načine djelovanja, i istočno i zapadno. Međutim, moguće je određene lekcije naučiti iz dominantnih karakteristika samih postnormalnih vremena. Složenost nam govori da su ideje kontrole i sigurnosti zastarjele. Ne postoji samo jedan model ponašanja, samo jedan način razmišljanja ili samo jedna metoda koji bi mogli dati odgovor za sve naše povezane i složene boljke. „Slobodno tržište“ je iluzija koliko i tvrdnja da će nas nauka i tehnologija, ili liberalni sekularizam, ili religijski fundamentalizam, izbaviti iz sadašnjeg ćorsokaka. Stoga je neozbiljno vjerovati u jednu ideologiju ili monolitnu ideju istine. Raznolikost i pluralnost od suštinske su važnosti i za razumijevanje i za rješenje problema složenosti. Haos nas poučava da su individualne i društvene odgovornosti i obaveze od najveće važnosti za kolektivni opstanak. Djela nekog pojedinca ili grupe, od beskrupuloznih bankara do nehajnih socijalnih radnika, mogu izazvati ozbiljnu nestabilnost i metež. S jedne strane, individualizam, ideja da se jedan pojedinac sam može ostvariti i raditi šta god želi, recept je za katastrofu. U postnormalnim vremenima, svijet mogu pokopati djela nekolicine pojedinaca.

Kad se spoje haos i složenost, često su finalni proizvodi – kontradikcije. Jedne godine London gori od nereda, a multikulturalnost se proglašava potpunom katastrofom; sljedeće godine multikulturalizam se hvali kao veliki uspjeh, grad slavi svoju raznolikost i olimpijske pobjede. Indija je, navodno, ekonomska supersila, a ipak ogromna većina njenog stanovništva živi u bijedi i siromaštvu. Budući da društva postaju sve raznolikija i pluralnija, sve češće

velike segmente stanovništva neke države čine nacionalisti, fundamentalisti i ljudi ograničenih pogleda. Iako neki dijelovi planete doživljavaju promjene bez presedana – informacijska tehnologija svake godine udvostručuje svoju moć, svake se godine udvostručuje i naša sposobnost da sekvenciramo genetičke podatke – opet su velika područja svijeta i našeg društvenog života kvazistatična. Iako nas tehnologija prisiljava da radimo brže i brže, putovanje zračnim saobraćajem, od propasti Concorda, zapravo je sporije. Iako milijardera i milionera po cijelom svijetu ima sve više, siromaštvo u Africi je teško, isto koliko u kolonijalno doba – ako nekima nije i teže. U svijetu u kojem hrane ima u obilju, oko 850 miliona ljudi svake večeri ide na spavanje gladno. Iako nam se znanje u skoro svim sferama povećava bezgranično i brzo, naše je poznavanje drugih kultura nikakvo.

Nisu sve očigledne kontradikcije oko nas proizvod postnormalnih vremena. Međutim, postnormalna vremena izbacila su određene vidove kontradikcija u prvi plan. Uzmimo neznanje. Mnogi savremeni problemi, kao što su suzbijanje globalnih epidemija, učinci konzumiranja genetski modificirane hrane i korištenja nanomaterijala, imaju u sebi ugrađenu nesigurnost koja će se moći otkloniti samo nekada u budućnosti. Zato još uvijek ne znamo kakve su posljedice ovih problema u sadašnjosti i bliskoj budućnosti. Ubrzane promjene u jednom nesigurnom okruženju također znače da nemamo znanja ni o alternativama, a šansa za stjecanje novog znanja izgubljena je. Problem neznanja ne može se riješiti putem običnih istraživanja; zato i nemamo ideju da ono postoji. Zato nas pogađa trostruka nesreća neznanja. Moramo se dogovarati o budućnosti u stanju stalne nesigurnosti i s parcijalnim ili neodgovarajućim znanjem, ako ne i u potpunom neznanju. Uzmimo, naprimjer, inovacije. Mi mislimo da se novi i inovativni proizvodi neprekidno izrađuju kako tehnologija napreduje skokovito. A, zapravo, proces inovacija radikalno se usporio od 1970, na što ukazuje Tyler Cowen u djelu *Velika stagnacija*. Većina „novih i poboljšanih“ proizvoda, od elektronike do roba u supermarketima, zapravo nisu prave inovacije, nego neznatna podešavanja. Nekih 85–90 procenata novih lijekova uopće nisu novi: oni su malo izmijenjeni postojeći lijekovi, praktično bez kliničkih prednosti.⁴ Umjesto inovacija, sada imamo traženje renti (*rent-seeking*⁵), kako je to genijalno pokazao Joseph Stiglitz u djelu *Cijena nejednakosti*. Zapravo, traženje renti sada je postalo norma ponašanja u ekonomiji, budući da donosi daleko veće

4 Tyler Cowen, *The Great Stagnation* (London: Dutton Books, 2011).

5 *Rent-seeking* ekonomija je, zapravo, traženje profita mimo tržišta, društveno neproduktivnim trošenjem novca, a u svrhu održavanja nečijeg monopola (*prim. prev.*).

profite velikim poslovima i benefite rukovodiocima od društveno korisnih inovacija.⁶

I kontradikcije nam drže lekcije. One usmjeravaju naš pogled ka onom što Amin Maalouf zove pragom „moralne nekompetentnosti“. Oštre kontradikcije našeg ekonomskog i finansijskog sistema, *modus operandi* farmaceutske industrije, ponašanje političara itd., suštinska su pitanja etike i morala koja već dugo zanemarujemo.⁷ U postmodernim vremenima stara etika pomakla se s periferije u centar. Kontradikcije nas uče da prihvatamo i cijenimo različita stajališta. Nema ispravnog i pogrešnog odgovora na neki dati problem. Čak i najtemeljnije shvatanje problema zahtijeva dijalog o njegovim različitim dimenzijama, dijalog koji podrazumijeva cijeli spektar stavova i interesa, među kojima su oni stručnjaka, građana, odraslih i djece, ljudi različitog društvenog i kulturnog porijekla, različitih etičkih ideja, a trebalo bi uvažavati i potrebe neljudskih vrsta. Kontradikcije se ne mogu riješiti, one se moraju nadilaziti. To znači da moramo odgurnuti u stranu međusobne razlike, Istok i Zapad, i upravljati kontradikcijama i složenošću kroz pregovor, sporazum i dijalog, u kojima se svim učesnicima daje jednako pravo glasa. Nema nasilnog načina da se razriješe kontradikcije ili da se iznese sa složenošću. Nasilje samo usložnjava problem i još više nas približava rubu haosa, što su vrlo dobro pokazali Afganistan i Pakistan. Vojno djelovanje u svrhu otklanjanja uočene prijetnje samo je stvorilo kaos i donijelo nove i neviđene opasnosti.

Smjernost, skromnost, odgovornost, savjesnost, raznolikost i dijalog nisu nekakvi dodaci, nego suštinski zahtjevi za preživljavanje u postnormalnim vremenima nesigurnosti, haosa, složenosti i kontradikcija. U postmodernim vremenima nema mjesta Kiplingovom simplicističkom proglasu o Istoku i Zapadu kao dvama razjarenim bikovima u borilačkoj areni. Umjesto toga, Istok i Zapad moraju biti zajedno i iskoristiti najbolje što njihove tradicije, historije i društva imaju ponuditi u dogovaranju oko naših burnih vremena, a da ne naštetite našem zdravlju i našoj čovječnosti.

I na Istoku i na Zapadu ima više načina razmišljanja, principa definiranja istraživanja, oblikovanja teorija i formuliranja tumačenja nego što smo ikada mogli zamisliti. Da bismo prevazišli beznađe i tlapnje naših vremena, potrebna su nam nova pitanja i novi uvidi, prije nego što pronađemo nove, bolje odgovore.

Potrebno je da krenemo na istraživački put.

6 Joseph Stiglitz, *The Price of Inequality* (London: Allan Lane, 2012).

7 Amin Maalouf, *Disordered World: Setting a New Course for the Twenty-First Century* (London: Bloomsbury, 2011).

Kontradikcije Evropske unije

Jordi Serra

Jedna sablast opsjeda Evropsku uniju (EU) – sablast njenih vlastitih kontradikcija. Ove kontradikcije ukazuju na to da se EU pretvara u istinski postnormalnu instituciju. One, također, ukazuju na to da EU gubi relevantnost. Kontradikcije su proizvod ekonomskih mjera Evropske unije, glavne pokretačke snage koja Uniju oblikuje. Međutim, politička, društvena, pa čak i kulturna obilježja mogla bi sačuvati njen značaj u budućnosti.

Lahko je zamisliti evropski kontekst poslije Drugog svjetskog rata u kojem se stvaraju Evropska zajednica za uglj i čelik i Evropska ekonomska zajednica 1957, dvije institucije koje su zametak buduće Evropske unije. Tada nije bilo sumnje da je izuzetan uspjeh što se šest zemalja, koje su nedavno bile neprijatelji (Belgija, Francuska, Italija, Luksemburg, Nizozemska i Zapadna Njemačka), sporazumjelo oko osnivanja jedne carinske unije i provođenja određenih zajedničkih ekonomskih mjera. Naravno, u to vrijeme bilo je lakše početi s ekonomskim pitanjima, ali da bi se taj pionirski projekt kretao i širio, morala se uključiti politička volja i društveni progres.

Ili, bar se tako činilo sve do 2004. Te su godine članice morale ratificirati Evropski ustav. Međutim, loši rezultati na francuskom i nizozemskom referendumu prerano su priveli ovaj proces kraju. Važno je istražiti zašto se to dogodilo. Razvoj EU bio je zasnovan na više sporazuma, među kojima su tri glavna: Ugovor o funkcioniranju Evropske unije, Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (oba potpisana u Rimu 1958) i Ugovor o Evropskoj uniji (potpisan u Maastrichtu 1992). Do 2001. bilo je jasno da je Uniji potreban kvalitativni korak naprijed, pa se zato Evropsko vijeće u Laekenu složilo da načini nacrt evropskog ustava. Cilj je bio unificirati različita zakonodavstva

i dati podsticaj političkom zamahu Unije. Komisija, na čelu s bivšim francuskim predsjednikom Valéryjem Giscardom d'Estaingom, susrela se s ozbiljnim ograničenjima još dok je pisala taj nacrt. Možda zbog toga što je proces predvodila najinertnija zemlja, činjenica je da je ono što je trebalo biti temelj jednog istinski naddržavnog subjekta postalo plan za klub država.

Zato je Evropski ustav bio prva kontradikcija koja tišti EU: preslaba da postane međunarodno tijelo, a predaleko otišla u tome da postane klub država. Grubo rečeno, prečesto Evropska unija nema snage da izađe sa zajedničkom politikom, ali i države često imaju premalo utjecaja da odbrane svoje specifične interese. Možemo ovo reći i ovako: prečesto članice EU žele da evropska politika štiti njihove interese, bez obzira na generalne stavove (ili, da budemo precizniji, na štetu zajedničke politike). Posljedica je da mnoge mjere nisu dovoljno ni ambiciozne, ni hrabre da se uhvate rješavanja dubokih problema koji tište Evropu. Time se objašnjava i zašto je evropska politika uvijek zbrkana, zašto mora da se ispetljava s minimumom kompromisa i zašto nikada zaista ne ostvari ništa toliko dobro da zadovolji većinu građana Unije.

Ipak, EU se smatra primjerom uspješne međunarodne uprave; barem je to bila do 2008, dok nije naišla kriza. Ova kriza specifična je po tome što je systemska i globalna. U cjelini, finansijska kriza za EU je značila i izazov i priliku. Međutim, na izazov se nije odgovorilo, a prilika je propuštena. Ako prihvatimo da je glavni uzrok krize bio ustrajavanje na jednom ekonomskom modelu koji nije odgovarao potrebama i zahtjevima postnormalnih vremena, onda postaje jasnije zašto je reforma ustrojstva Evropske unije bila velika prilika. Umjesto toga, članice EU odlučile su igrati na rješenja koja su već bila dio problema. Ključna riječ ovdje je štednja; međutim, sada kada znamo da su ekonomske osnove legitimnih mjera *štednje* u najmanju ruku upitne, moramo se pomiriti s činjenicom da je to samo jedna politička opcija. A političke opcije otvorene su za debatu, za istraživanje argumenata *za* i *protiv*, kao i za potrebe postizanja kolektivnog konsenzusa kako bi se našla bolja i dostupnija alternativa. Umjesto toga, evropske institucije prihvatile su štednju s vjerom preobraćenika i rekle stanovnicima kontinenta da je prihvati bespogovorno ili će propasti.

Paradoksalno, ozbiljna rezanja budžeta izgledaju kao najdosljednije rješenje, s obzirom na ograničenja evropskog projekta. Naprimjer, evropske ekonomske mjere vrte se oko eura, čime se postavljaju teški uvjeti i ograničenja mogućnostima Evropske unije. Euro je dogovoren 1995, prihvaćen 1999, a 2002. u opticaj su puštene njegove kovanice i novčanice.

U to vrijeme to je predstavljalo politički podstrek ka višem nivou integracije, zajednička valuta za jaču Uniju; nažalost, on je postao i metafora za nedostatak političke volje. Euro nije bio, niti je sada dovoljan da pokrene zajedničku ekonomsku politiku, a bez zajedničke politike osuđen je na propast; zapravo, euro je nastao bez neophodnih uvjeta za pravi uspjeh. Isto se može reći i za Evropsku centralnu banku (ECB). Evropska centralna banka, zapravo, ne može djelovati kao neke druge centralne banke, kao što su Američke federalne rezerve ili Engleska banka. Njemačka je ECB-u nametnula uvjete: može djelovati samo na održavanju niskog nivoa inflacije i zabranjeno joj je pozajmljivati novac državama članicama (ovaj konkretni aspekt njenog funkcioniranja ublažen je 2012, kada je ECB počela kupovati državni dug članica). Međutim, u mnogim aspektima, ECB još uvijek izgleda kao banka krvi kojom rukovode Jehovini svjedoci.

Stoga, euro ima ozbiljne slabosti. Prvo, on je definirana zajednička valuta za zemlje sa temeljno različitim ekonomskim stanjem i dinamikom. Drugo, upravljanje eurom u rukama je jedne institucije, Evropske centralne banke, koja je potpuno neovisna o državnoj kontroli. Ne čudi i razumljivo je što su neke zemlje (Danska, Švedska i Ujedinjeno Kraljevstvo) predvidjele da će pristupanje eurozoni imati više štete nego koristi po njih. Finansijska kriza otkrila je da je car – euro – „gol“. Za razliku od SAD-a i UK-a, gdje su centralne banke u stanju da izbjegnu najgore posljedice recesije, ECB može samo ponuditi jeftini novac evropskim privatnim bankama, u nadi da će te banke pomoći svojim nacionalnim državama. Ali, šta su ove banke uradile? Dok Evropska centralna banka nije počela direktno kupovati državni dug, one su novac dobijen od nje (po kamatnoj stopi od 1% ili manjoj, od 2011) koristile da kupuju državni dug (po mnogo višoj stopi) i stjecale čist profit u tom procesu. U svakom slučaju, da bi smanjile svoj državni dug, države članice EU mogle su samo jedno: srezati budžetske rashode. Naposljetku je štednja bila više pokušaj da se postave sumnjivi moralni temelji za rezanje budžeta nego što je bila stvarni ekonomski argument.

OPSESIJA ŠTEDNJOM DOVELA JE DO POJAVE DRUGE KONTRADIKCIJE: KAPITAL IMA PRVENSTVO NAD LJUDIMA. MOŽDA JE DRŽAVAMA ČLANICAMA EU TEŠKO POSTIĆI DOGOVORE, ALI IMA JEDAN IZUZETAK: KAD TREBA DA ZAŠTITE BANKE, ISTOG SE TRENA UJEDINE.

EU je dala milione za jedan program, da osigura održivost tih finansijskih sistema, međutim, malo njih je kreditiralo poduzetnike ili pojedince ovise o velikim hipotekama. Ipak, ne zaboravimo da je izvor ovih finansija (uključujući direktne finansijske injekcije i povoljne zajmove od ECB-a) – javni novac, novac iz poreza koji uplaćuju građani i, napokon, to je novac iz džepa svakog ko živi u Uniji. Logika je ovdje bila da bi propadanje banka imalo sistemski efekt koji bi pogoršao krizu i proširio njene posljedice. Tragedija je što je kriza bila velika propuštena prilika da se preispita evropski finansijski sistem. Naravno, bilo bi prigovora da bi takva jedna reforma mogla građanima izazvati više problema i patnji. Međutim, uvjeren sam da bi, odmah sad, mnogi Grci, Irci, Portugalci, Italijani i Španci preuzeli taj rizik bez oklijevanja. I ne samo to, s obzirom na kontekst i sve napore uložene u jačanje evropskog bankarskog sistema, logičan zaključak bio bi uspostavljanje zajedničke bankovne politike i zajedničkog finansijskog sistema. Neke države članice, kao što je Njemačka, spriječile su svaki smislen razgovor o reformi i alternativama. Ovaj sistem služi odbačanim koji gomilaju novac, dok mnogi padaju u strukturno siromaštvo.

Krajnji proizvod ovih pokušaja Evropske unije da upravlja finansijskom krizom doveo je do dubljih pukotina duž njenih granica i stvorio još kontradikcija. Trenutno imamo građane prvog i građane drugog razreda unutar Unije; to jest ljude iz spašenih zemalja (niža klasa) *nasuprot* onih koji ih spašavaju (viša klasa). Mehanizam paketa pomoći ozbiljan je test kohezije Evropske unije: sjeverne zemlje optužuju južne da nehajno troše novac; južne pak uzvraćaju da sjeverne zemlje imaju od tog trošenja koristi, te da su i neke od njih, također, u prošlosti trebale i dobijale pomoć – kao, naprimjer, u slučaju ponovnog ujedinjenja Njemačke. Međutim, ne bi bilo ispravno reći da jaz nastaje između građana sjevernih zemalja i građana južnih zemalja. Prava je podjela, zapravo, unutar svake od tih zemalja: podjela između onih koji dobro stoje i onih kojima ne ide. Njemačka je savršen primjer: iako su njeni makropokazatelji dobri, istina je da mnogi građani jedva preživljavaju od teškog, „robovskog“ rada. Sve više i više Evropljana miri se s činjenicom da njihova djeca i njihovi unuci možda nikada neće imati blagostanje kakvo su oni imali. I opet, teško je izbjeći zaključku da pravi projekt EU favorizira one koji posjeduju kapital u odnosu na one koji se, da bi opstali, oslanjaju na svoj intelektualni ili svoj fizički rad. To, potom, jača ideju da je unutar Evropske unije sve veća kontradikcija između ekonomskih ciljeva i društvenih interesa.

Globalno, upravo su spašavanje i pomoć otkrili kako je krhko tkivo Evropske unije. Međutim, u samoj Uniji, pomoć jača percepciju da EU

preferira ekonomsku stabilnost u odnosu na demokratsku legitimnost. Uzmimo slučaj Italije. Mnogo se toga može reći o katastrofalnoj vladi koju je predvodio Silvio Berlusconi; posljednji sam čovjek koji bi ga branio. Međutim, Berlusconi je bio demokratski izabran, većinom glasova. Međutim, EU je aminovala imenovanje jedne tehničke vlade koja nije izabrana; zapravo, italijanski glasači uglavnom su odbacivali tu vladu. Kiparska kriza drugi je primjer. Kada je kiparska vlada 2012. zatražila da joj se pruži pomoć putem Evropskog stabilizacijskog mehanizma, prvi evropski prijedlog bio je da se nametne porez na sve depozite i bankovne račune (protivno samim zakonima EU kojima se jamče svi depoziti do maksimuma od 100.000 €) i, da bi spriječili povlačenje depozita iz banaka, ustanovili neku vrstu mehanizma kao što je *corralito*. Termin *corralito* smišljen je u Argentini 2001. godine, kada je vlada zamrzнула sve bankovne račune kako bi izbjegla povlačenje depozita iz banaka. Dakle, Kipranima je onemogućen pristup njihovoj ušteđevini i depozitima. Čak i kada je kiparski parlament odbio prijedlog, *corralito* se održao. Kako je nezadovoljstvo na Kipru raslo (a i strah kod mnogih štediša u Evropi), napokon je odlučeno da se oslobode računi ispod 100.000 €, a da se kamate nametnu samo depozitima iznad tog iznosa, ali s nametom ne manjim od 20% ukupnog iznosa (u nekim slučajevima bilo je i do 60%). Ovo nije demokratija ni po čijem shvatanju, već autoritarizam najgore vrste. I opet, to nam govori da su neki građani EU „jednakiji“ od drugih.

Dakle, šta je zaključak? EU mora donijeti odluku kojom će ovo nadići. Je li to unija zasnovana na logici kasnog kapitalizma ili nešto drugo? Je li njena svrha ujedinjavanje građana, unapređenje tokova ljudi i rada između evropskih država, približavanje naroda Evrope, slavljenje njihove intelektualne i kulturne historije ili bogaćenje bankara i finansijskih institucija? EU mora razriješiti neke dublje, suštinske probleme. Na samom kraju, Evropska zajednica mora se zapitati, je li ona:

- tržište?
- valuta?
- nezavršeni projekt nadržavne vlasti?
- sve navedeno?

Budućnost EU i njen značaj u postnormalnom dobu ovisi o odgovorima na ova pitanja.

Rekao bih da je ograničiti EU na njenu ekonomsku dimenziju, ili, što je još gore, dozvoliti da ekonomska logika diktira kako će ona funkcionirati – velika

greška. Evropa je uvijek bila konglomerat teritorija, naroda, kultura i svakovrskih pripadnosti; nikada nije djelovala harmonično (zapravo, rat je u evropskoj historiji norma) i teško da se, koliko god napregnuli maštu, može smatrati nekom homogeniziranom cjelinom. Zato ne treba čuditi što je tako (prokleta) komplicirano da ona funkcionira kao cjelina. Međutim, čak i da uspije funkcionirati kao ekonomska cjelina, u njenim ekonomskim obilježjima ne ogleda se stvarna suština Evropske unije. Njen uspjeh skladne unije leži u nečem drugom.

Dva primjera posebno su uočljiva: prava i zaštita okoliša. Ako pogledamo normativni korpus EU, takozvanu pravnu stečevinu Evropske unije, vidjet ćemo da je to karakteristični preglednik prava kojima se, možda, definira najdemokratskija regija na svijetu. Uzmimo, naprimjer, pitanje ljudskih prava: stanovnicima Evrope data su takva prava o kakvim ljudi iz drugih dijelova svijeta mogu samo sanjati. Činjenica je da je Evropska unija jedan od glavnih aktera u unapređenju ljudskih prava; da budemo precizniji, ova prava jedan su od glavnih kriterija kada se ocjenjuje da li je neka država adekvatna za prijem u Uniju. Osim toga, uloga Evropskog suda pravde odlučujuća je u zagovaranju i zaštiti ovih prava. Kada neka zemlja ne vodi računa o očuvanju ljudskih prava, građani znaju da postoji viši autoritet, kod kojeg, u konačnici, mogu dobiti pravdu. Zapravo, mnoge države članice s nemarnijim stavom prema provedbi ljudskih prava, kao što je UK, osvjedočile su se kako Evropski sud za ljudska prava strogo kažnjava. Isto se može reći i za zaštitu okoliša. Evropska unija donijela je vrlo napredne zakone o ekološkim pitanjima. Neki mogu prigovoriti da su ti zakoni sramežljivi ili kratkovidni, a drugi da nisu dovoljno razrađeni. Međutim, istina je i da većina država članica EU ne bi uradila mnogo bez direktiva Unije. I ne samo to, izvještaji Evropske komisije o područjima poput zaštite zdravlja, obrazovanja, rodne jednakopravnosti, uvjeta na radnom mjestu i prava manjina, prisilili su nekoliko država da unaprijede svoje zakonodavstvo kako bi ga uskladile s principima EU.

Međutim, i ova nesumnjiva dostignuća često se previđaju zbog pretjeranog naglaska na ekonomiju, koja sve prekriva i pritišće.

Rekao bih da većina stanovnika EU sada shvata, implicite ili eksplicitno, da je ona došla do prekretnice.

ISKUŠENJA VODEĆE ELITE JESU DA SE BAVI RUBNIM PITANJIMA, KAKO BI SVE DRUGO OSTALO NETAKNUTO, DRUGIM RIJEČIMA, DA VODE POSAO KAO DA SE NIŠTA NE DOGAĐA. MEĐUTIM, SADA JE OVA MOGUĆNOST POSTALA OPASNO ZASTARJELA.

Evropska unija mora produbiti proces svog razvoja u istinski transnacionalni subjekt – ne samo da postane neka superdržava, ona mora proizvesti novi inovativni plan i strukturu međunarodnog upravljanja. Neke države članice predstavljaju veliku prepreku ovom cilju; one su dio problema, a ne rješenja. Neke su previše moćne i ometaju značajne promjene; druge su preslabe da pokrenu i omogućće promjene. Države, također, zamagljuju percepciju građana, zbog čega i oni smatraju da njihove interese može zaštititi i braniti samo njihova vlastita nacionalna država; i, time, države sprečavaju direktniju vezu između evropskih institucija i svojih građana.

Evropski izbori 2014. bili su prvi znak. Sa strankama krajnje desnice u usponu, antievropski predstavnici u Evropskom parlamentu dobili su najviše mjesta u historiji. Ovdje je problem u tome što, osim demagogije, u porukama ovih stranaka ima zrno istine: problem s Evropskom unijom je što je ona puna kontradikcija, previše složena, nesposobna da se prilagodi ubrzanim promjenama i što, jednostavno, ne funkcioniра. Drugim riječima, nesinhronizirana je s postnormalnim vremenima. Za desničarske stranke (i stranke krajnje desnice), rješenje je manje Evropske unije, jer je jedina logična alternativa upravo suprotna: više Evropske unije.

Međutim, događaji iz 2015. pokazali su da su obje strane bile i u pravu i u krivu. Tokom tog ljeta kombinacija raznih faktora izazvala je jednu od najvećih migracija ljudi u Evropu. Milioni izbjeglica, iz Sirije i drugih zemalja, počeli su pristizati u Evropu preko Grčke i Balkana. Budući da su izbjegli od strašne (i sve užasnije) situacije, u početku ih je malo ljudi odbacivalo. Međutim, kako je njihov broj naglo rastao, rasle su i kritike. Vrlo malo zemalja bilo je doraslo izazovu da prihvati i smjesti izbjeglice, većina ih je samo zatvorila svoje granice, a neke su čak postavile žičane ograde na svoje granice. Unutrašnje kontradikcije Evropske unije potpuno su se otkrile, pokazalo se najružnije lice EU: posvemašnje licemjerje i netrpeljivost. Neke države članice, kao što su Mađarska, Slovačka i Poljska otvoreno su se usprotivile evropskim sporazumima, da i ne spominjemo kršenje evropskih principa ljudskih prava. Mnoge Evropljane još je sram kako se upravljalo ovom humanitarnom krizom. Kakvo god je moralno stajalište

Evropska unija imala, izgubila ga je. Sve u svemu, rekao bih da je Evropska unija kao projekt transnacionalne saradnje – mrtva. Danas, vrlo je malo onih koji vjeruju da EU služi njihovim interesima ili potrebama; ne čudi što većina smatra da u Uniji nema ničeg za njih. Brexit, glasni poziv evropskoj upravi na buđenje, ako ništa drugo, rječiti je dokaz za to. Danas se mnogi funkcioneri u Bruxellesu pitaju, u strahu, zašto toliko Britanaca vjeruje da EU više sputava nego što podstiče prosperitet i blagostanje. A istina je da, zapravo, i nije važno što oni za Brexit glasaju iz pogrešnih razloga. Ostaje činjenica: mnogi građani Evropske unije uvjereni su da je ona samo birokratska struktura, spremna da stavi ekonomsku snagu iznad običnog čovjeka i, što je još gore, da ih prisili da prihvate novopridošlice iz drugih zemalja. Britanci su samo prvi koji su iskazali svoje pritužbe i djelovali u skladu s njima; možda neće biti i posljednji.

Dakle, sada su opcije: ili privesti Evropsku uniju ka civiliziranom i dostojanstvenom kraju, ili je povesti da prevaziđe svoje kontradikcije i da ide kroz postnormalna vremena, uviđajući i predviđajući stvari. Ova druga mogućnost zahtijeva da se ispune barem tri uvjeta. Prvi je da se podigne svijest ljudi o važnosti regionalne dimenzije u jednom progresivno povezanom, složenom i haotičnom svijetu. Politička i ekonomska moć sve više se premješta na mrežu nacija, a udaljava od država pojedinačno (ukoliko, naravno, niste neka supersila). Drugo, Evropskoj uniji potreban je novi projekt, koji odgovara postnormalnim vremenima i u kojem se u ozbir uzimaju i ekonomsko blagostanje sveg naroda i strukture vlasti – potreban joj je sistem koji stavlja ljude prije kapitala. Treće, Evropskoj uniji hitno je potrebno novo vođstvo. U postnormalnim vremenima, etika igra vrlo važnu ulogu – zapravo, ona je, ponekad, jedini kompas koji možemo koristiti dok brodimo kroz burna vremena. Sadašnje rukovodstvo, kao što je sasvim očigledno, etički je bankrotiralo. Da bi doživjela budućnost, Evropskoj uniji je potrebna nova generacija lidera, sposobnih da upravljaju postnormalnim vremenima, predanih ostvarivanju dobrobiti svih Evropljana, lidera s unutrašnjim, izvornim osjećajem pripadnosti.

Možda je ovo previše pitanja. Ali, ko je rekao da će nadilaženje kontradikcija biti lahko?

Postnormalna Amerika u filmovima

C. Scott Jordan

U trenucima ključne transformacije, američki filmovi koristili su Druge, unutrašnje i vanjske, protiv kojih će se boriti. Prijeratni klasici *Pjevač jazza* (1927) i *Prohujalo s vihorom* (1939) koriste za to afroameričke likove. Poslije Drugog svjetskog rata, film opsjeda sablast komunizma: *Udala sam se za komunistu* (1949) i *Invazija tjelokradica* (1956) samo su dva od mnogih primjera. Orientalističke slike ulaze u modu 1960-ih i 1970-ih, i prije nego što su se „arapski teroristi“ pojavili kao sveprisutna opasnost u punom zamahu, u filmovima poput *Istinite laži* (1994) i *Konačna odluka* (1996).¹ Tokom posljednje decenije došlo je do male promjene: strah od Drugog zamijenjen je strahovima naših vremena: strahom od klimatskih promjena (*Vodeni svijet* [1995], *Dan poslije sutra* [2004]²); panikom zbog finansijske krize (*Unutrašnja pljačka* [2010], *Wall Street: Novac nikad ne spava* [2010], *Opklada stoljeća* [2015]); tjeskobom zbog interneta i WikiLeaksa (*Tajne petog staleža* [2013], *Mr. Robot* [2015]) i strahovanjem zbog automatizacije, umjetne inteligencije i kloniranja (*Ex Machina* [2015], *Ona* [2013], *Humans* [2015], serija kuće Channel 4 te HBOov *Zapadni svijet* [2016]). S obzirom na to da se u filmu i na televiziji često ogleda duh vremena (*zeitgeist*), ne čudi što se i ova nova produkcija bavi različitim aspektima postmodernih vremena.

Ovdje bih želio diskutirati o dvama filmovima za koje smatram da odražavaju kontradikcije, složenost i kaos postnormalne Amerike: *Snajperista* Clinta Eastwooda (2014) i *Povratnik* Alejandra Gonzáleza Iñárritua (2015).

- 1 Vidi: Matthew Bernstein i Gaylyn Studlar (ur.), *Visions of the East: Orientalism on Film* (London: I. B. Tauris, 1997) i Sardar Ziauddin, *Orientalism* (Buckingham: Open University Press, 1999).
- 2 E. Ann Kaplan, *Climate Trauma: Foreseeing the Future in Dystopian Film and Fiction* (Rutgers University Press, 2015).

Naizgled, ovi filmovi imaju vrlo malo ili nimalo veze s postnormalnim vremenima. Međutim, možemo izvesti metafore³ – koje ne moraju biti odmah uočljive – koje bacaju jako svjetlo na američke unutrašnje strahove, nesvjesne tjeskobe i bojazan od nesigurnosti.

*Snajperista*⁴ je labavo zasnovan na knjizi istog naslova, koja nam daje priču o ubijenom mornaričkom specijalcu (SEAL) Chrisu Kyleu – čovjeku koji je postao poznat po ubijanju ljudi. Kada razmišljam o drugim takvim Amerikancima, sjetim se Timothyja McVeigha ili Charlesa Mansona, a ipak, ovaj je čovjek postao slavan. Američki heroj. Po njegovoj vlastitoj priči *Autobiografija najsmrtonosnijeg snajperiste u američkoj historiji*,⁵ on je vaš obični Amerikanac, rođen u Teksasu, jednostavan momak, dobar prijatelj. Dolazi iz obične, prigradske, konzervativne porodice, poput one u seriji *Prepustimo to dabru*⁶ i sanja o tome da postane kauboj. *Autobiografija* sadrži 377 strana bezdušne arogancije, bez kajanja, tek s trunkom ljubavi u pismima svojim američkim saborcima. Film je više nijansiran, i, za razliku od knjige, od prvih replika otkriva monstruozni proizvod američkog uma. Nema razvoja, šteta je načinjena. Obuka je završena, čovječnost uklonjena. Nađemo se u čudu kako on dobro puca s daljine i pitamo se da li je u stanju pogledati iza optičkog nišana da vidi čega još ima u ovom svijetu. To što se javio za dobrovoljca i nakon služenja vojnog roka, a što ostavlja utisak da je on stvarni heroj, samo je mala fusnota u knjizi: čini se da je to što je radio bila više nekakva razbibriga, a ne ratovanje. Rat i ubijanje bili su njegov jedini mehanizam rješavanja problema. Tragično, i on će skončati od ruke drugog izopačenog mentalnog proizvoda savremene Amerike. Začarani krug i dalje se vrti.

Eastwoodov film uzima ovu tragičnu američku leguru i pretvara njegovu priču u nadrealnu metaforu za postnormalnu Ameriku. Veći dio filma ima već dobro poznati osjećaj, tipičan za američke distopijske filmove poslije 11. septembra. Počinje klišeiziranim američkim vojnim konvojem koji se kreće kroz stereotipnu bliskoistočnu „gradsku ratnu zonu“. U pozadini – da ne potcijenimo njen značaj – odvija se priča koja čak daje osjećaj neizvjesnosti iz knjiga Roberta Ludluma, igre mačke i miša. Gledaocima je

3 Trevor Whittock, *Metaphor and Film* (New York: Cambridge University Press, 1990).

4 Film Clinta Eastwooda *American Sniper* kod nas je, uglavnom, preveden kao *Snajperista*, rjeđe kao *Američki snajperista* (prim. prev.).

5 Chris Kyle, *American Sniper: The Autobiography of the Most Lethal Sniper in U.S. History* (New York: Harper Collins Publishers, 2012).

6 *Prepustimo to dabru* (*Leave It to Beaver*) naslov američke humorističke serije (kasnije i filma). Izraz će ući u žargon kao oznaka za život u konzervativnoj, idealiziranoj američkog porodici iz predgrađa (prim. prev.).

dat i širok, odmjeren potez filmskim kistom kojim se oslikava posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) i gubitak nevinosti mladosti u modernom ratu. Kako film odmiče, otkriva se dublje značenje.

Bradley Cooper glumi Chrisa Kylea, našeg snajperistu. Film se poigrava idejom Kyleove ostavštine. Na samom kraju, u svom zaključku, film ostaje metafora dobrih starih Sjedinjenih Država: metafora o tome šta su Sjedinjene Države postale od njihovog uspona i globalne prevlasti, ostavljajući gledateljstvu da izabere kakav je njihov put u budućnosti. Upoznajemo mladog Kylea u Americi koja je već okaljana novijom historijom. Otac ga je odveo u lov, kada je prvi put ubio – jelena. Čudovište je rođeno: on odlaže pušku u stranu da uživa u slavi, ali ga otac odmah počne koriti da nikada ne ostavlja oružje u blato. Vidimo ga kako spašava mlađeg brata od školskih siledžija; njegov otac predočava nam staru, romantiziranu ideju o svijetu u kojem ima slabih, ima grabežljivaca a, onda, i superiornih bića – čuvara. Chris voli Texas, voli oružje, želi postati kauboj. Što je važnije, on ima taj klasični američki, neprirodni osjećaj pravde. Nasilnike valja dokrajčiti. Otac koristi zanimljiv izbor riječi kada djeci drži lekcije. Metafore koje koristi podsjećaju na bezbrojne druge isprazne metafore o vukovima i ovcama; te se metafore zasnivaju na jednom fundamentalističkom svjetonazoru, odvojenom od stvarnosti, kakav postoji u psihi pravog američkog radikala. Potom Kylea pozivaju na viši zadatak, sličan američkom pozivu da spašava svijet. Iako potreba Amerike da bude globalni štit od zla potječe još od prije Monroeve doktrine, uzvišeni, božanski poziv dolazi u vrijeme kada je predsjednik bio George W. Bush. U filmu, Kyle gleda izvještaj o bombardovanju Američke ambasade u Keniji 1998. i kao da vidi svog malog brata kako ga tuku nasilnici u školi. Ovaj mali kadar rafinirano zahvata moment kada se njegov svijet preokreće. Jedno društvo toliko okrenuto fundamentalističkom individualizmu odjednom ima saosjećanja prema strancima, ali samo ako uz njih ide riječ „američki“. Odjek ovog osjećanja može se čuti kasnije u filmu, kada Kyle i njegova žena na svom TV-u gledaju strahote napada od 11. septembra, na dan koji su svi Amerikanci dobro zapamtili.

Vijesti i komentari raspiruju strah, kaos i duboku nesigurnost zbog novog neprijatelja. Ovog neprijatelja nije lahko prepoznati kao naše prijašnje neprijatelje. Komunisti, Japanci, Nijemci, svi oni s upečatljivim karakteristikama koje se lahko karikiraju, sada su pali u sjenu.

NEPRIJATELJ VIŠE NIJE ČOVJEK KOJI SE MOŽE SMANJITI KROZ VIŠESTRUKU PRIZMU NACIONALIZMA I RASIZMA. OVAJ JE NEPRIJATELJ SABLAST, DUH, SKORO DA I NIJE ČOVJEK.

Dakle, i Amerika mora izgubiti svoju čovječnost. Posmatramo Kylea kako se obučava za specijalca (SEAL): očekujemo obuku koja oduzima čovječnost, međutim, umjesto toga, to više izgleda kao ručni internetski trening, dosada koju moramo izdržati, ako želimo dodatak na plaću. Ali, onda stvarnost ulazi na scenu.

Kyle je imao sve, savršenu suprugu, dijete na putu, američki san; ali, mi spoznajemo da ubiti jelena ili pucati u papirnu metu nije priprema za ubijanje stvarnih ljudi. Neprijatelji nisu samo vojnici i muškarci. Zapravo, neprijatelj je jedna sila zla koja može opsjesti djecu i žene. Kontradikcije posložene kao slavna dužnost vojnika u ratu pretvaraju se u historijski nepoznati eufemizam za ubistvo i smaknuće. Amerika posmatra svijet kroz vrlo precizni nišan i da bi bila taj štit koji svijet treba, ona mora proći kroz tu tampion-zonu lažne dileme ko će živjeti, a ko umrijeti. Tragedija počinje kada otkrijemo jednostavnu činjenicu: Kyle zaista dobro radi to što radi.

Odbrana najveće zemlje na planeti napravila je od njega legendu. Amerikanci žude za tim da imaju simbol iza kojeg će stati, kakav je Kapetan America, međutim, lupiti Hitlera po nosu nije dovoljno. Neprijatelj je brutalan, divljak i nemilosrdan. Rat za Amerikance nije rat ljudi protiv ljudi, dobra proti zla, to je rat od preostale svete ljudske vrste protiv samog Lucifera. Tako mi opravdavamo vlastito divljaštvo. Oni čekaju da nas ubijaju kad to najmanje očekujemo, zato moramo uvijek biti spremni. Vjeruje se da taj neprijatelj više i nije čovjek. Poput vanzemaljaca u naučnofantastičnim filmovima, oni su samo zvijeri i ubiti ih nije ništa strašno. Drugi vojnici oko njega izraz su američkog ekscelencijalizma, rasizma prema narodima Bliskog istoka i sve te krvožednosti koja okružuje pitanja dobra i zla, Božije prirode i svetosti života. Sve je ovo izmaglica „bijelog šuma“ koji okružuje hladno, sveznajuće oko nišana, što Kyle i jeste postao.

On se čak i susreće s Drugim u formi neprijateljskog snajperiste. On je američki stereotip današnjeg teroriste. On je Al-Kaida, on je ISIS, on je sljedeće krvoproliće na Zapadu. On nosi crno, jasan rez mješavine vječne mladosti i đavolje seksualne privlačnosti. Skačući s krova na krov, ovaj neprijateljski snajperist je nindža, savršeno precizan. On čak nosi i traku oko glave. On doziva Kylea: on je mikrokosmos zla, budući da se u njegovoj i

Kyleovoj igri ogleda rat protiv terora, kao nekadašnji događaji na kablovskoj televiziji koje niko nije želio propustiti.

Sami termin „heroj“ šuta se kao fudbalska lopta, naprijed i nazad, i preobražava pred očima gledalaca. Chris Kyle je naš heroj. On nije samo čovjek koji gleda kako će savladati izazov i kako će izaći iz njega jači. Kyle-ov rat je mnogostran, složen. On ima taj unutrašnji izazov da sačuva svoje mentalno zdravlje usred sveg tog uništenja. Izazov da sačuva svoju ljudskost; njegova porodica oslanja se na njega, pa mora izdržati haotične promjene koje ga oblikuju tokom filma. Njegova dužnost je ubiti svakog ko pokuša ubiti njega ili njegovu braću, prije nego što ta braća završe misiju. Gledamo kako obični dječak iz Teksasa postaje složeno biće, uhvaćeno u procjepu između mašine za ubijanje i čuvara superheroja. Sve te jasno predstavljene kontradikcije u njegovim vrijednostima guraju Kylea u sve dublju nesigurnost postnormalnih vremena. Rezultat je depersonalizirani, donkihотовski heroj, a publika se neprekidno koleba: čas ga bodri, a čas se nada će pogriješiti i otići kući, da više niko ne mora umrijeti.

Međutim, svijet više nije tako jednostavan. Živimo u svijetu gdje je složenost norma: karakterizira ga mnoštvo neovisnih dijelova koji djeluju međusobno na mnogo načina. Sve je povezano sa svim drugim u mreži do mreže, koje stvaraju pozitivnu povratnu vezu, a ona pojačava stvari geometrijskom progresijom, što sve vodi u kaos. Na kraju dođemo do mnoštva stavova koji su logički nedosljedni i kontradikorni. Krajnji proizvod su nesigurnosti i neznanje. U postnormalnim vremenima, ne može vas spasiti supermen koji leti brže od metka ili Neo iz *Matrice*, kada prihvati da je „izabrani“ i da može pobijediti agente. Heroj postnormalnih vremena ne može jednostavno poraziti negativca i ne može deaktivirati bombu, jer se postnormalnim vremenima ne može upravljati tako da idu ka nekom rješenju. Heroj postnormalnosti je, prije svega, navigator. Pred ovim su herojem izazovi složenosti svijeta i naših mnogostrukih jastava, on je na milosti i nemilosti haosu i podvrgnut bezbrojnim kontradikcijama. Heroj postnormalnosti suočava se s tim da stara shvatanja mora staviti na probu; on mora zahtijevati da se ponovo obrazujemo ili ćemo biti osuđeni da nas poraze naši pravi neprijatelji – mi sami. On nije antiheroj *per se*, ali nije, ni u kom slučaju, ni nešto od čega bi se jednostavno mogla napraviti legendarna akciona ličnost.

Prvi među ovim herojima skoro su sigurno osuđeni na to da budu tragični, zato što se nepoznavanje postnormalnih vremena ispostavlja kao smrtonosni izazov. Ne isključujem mogućnost da postnormalnih heroja

ima od svih vrsta i boja. Neki će prihvatiti složenost i kontradikcije, koje se nalaze posvuda oko nas, drugi će tražiti način da ih prevaziđu, a treće će one ubiti. Konkretni tip koji ovdje istražujem jesu ličnosti suočene sa sve većom složenošću koja predstavlja i veći izazov haosa, a ovaj, potom iznosi na svjetlo dana kontradikcije unutar samih temeljnih vrijednosti. Ove će likove progutati nesigurnost koja ih okružuje; njihovi su izbori ograničeni na to kako se nose s vlastitim neznanjem. Naravno, autentičnim američkim karakterima svojstveno je da su sigurni. Oni sada moraju napraviti izbor: ili tvrdoglavo ostati vjeran starim načinima, ili zauzeti novi pristup vlastitom neznanju.

A Kyle se našao pred ovim izborom. Jedna scena prikazuje nam Kylea na udaljenom vrhu krova, kako otuda daje podršku svojoj ekipi na terenu. Čovjek kojem ne vidimo lice, s ručnim bacačem granata, zaobilazi ugao, i cilja na Kyleove ljude. Kyle ga uoči. Bum! Čovjek je „skinut“. Naš heroj lahko porazi zlo, klasika. A onda, vidimo lokalnog dječaka kako gleda nedaleko odatle, u šoku. Dječak potrči ka mrtvom čovjeku bez lica. Podiže njegov ručni bacač. Kyle gleda, počinje se glasno moliti, „molim te, ostavi to“. Savršena metafora za Ameriku! Gledamo kroz nišan kako se historija pretvara od kolijevke haosa u masovnu grobnicu ubijanja i straha. Ostavi to. Kyle je suočen s nemogućom odlukom. Žene i djeca moraju se sačuvati po svaku cijenu. Svi zlikovci moraju se dokrajčiti. Nesigurnost i kontradikcije pretvaraju se u postnormalnu eksploziju dok se puls gledatelja ubrzava.

Nakon igre „naprijed-nazad“ između Kylea i Mustafe, nadčovječne sjene, Kyle naposljetku ima Mustafu na nišanu, na preko kilometar udaljenosti, što je nemogući hitac. Kyle zna da može pucati i završiti svoj vlastiti rat. Čovjeka koji je ubio nekoliko Amerikanaca ne može „skinuti“. Pravda. Drugi vojnici ga dozivaju da se povuče. Ako puca, odat će im položaj i sve će preplaviti neprijatelji. Ako ubije ovog jednog čovjeka, Kyle će završiti svoj lični rat. Ako ubije jednog, može spasiti hiljade, ali ako ubije baš ovog, osudit će sve svoje momke, one kojima se zakleo da će ih štiti kada se suoče sa sigurnom smrću. Nailazi pješčana oluja. Kyle puca, a pješčana oluja prekriva zgradu u kojoj su američki vojnici. Kyle spušta snajper pored sebe, u prašinu, i uzima radiotelefon. Zove svoju ženu, dok ga pjesak zasipa sa svih strana. Kune joj se da je spreman da se vrati kući. Nalazi se u doslovno postnormalnom događaju i njegovi pokušaji da uskladi svu tu složenost, haos i kontradikcije bacaju ga u ponor nesigurnosti. Iz njega ga može izvući samo dobra navigacija. Stare metode i stari mentalni sklop više ne funkcioniraju. Misli mu se vraćaju u rano djetinjstvo, tadašnju

zamisao potrebne sigurnosti. Čovjek koji nije htio završiti putovanje, koji je želio samo biti sa svojom braćom, ubijati čudovišta, sada želi više nego išta drugo – ići kući. Chrisa Kylea čeka dugi mentalni oporavak. Priče našeg djetinjstva mogu nas odvesti na mnoga strašna mjesta, ali uvijek sretan kraj imaju samo izmišljene priče.

U *Snajperisti* ne postoji svijest o teoriji o postnormalnim vremenima; realnost postnormalnih vremena jeste to što oblikuje narativ ovog filma. I, naravno, film ne daje odgovore kako da upravljamo postnormalnim vremenima i kako da prolazimo kroz njih. Ipak, sasvim nesvjesno, on opisuje osnovne dileme, unutrašnje kontradikcije i ozbiljno neznanje Amerike u postnormalnim vremenima. Međutim, ja pretpostavljam da su metafore tako duboke da mogu uvjeriti moje sunarodnike Amerikance da razmisle o suloj situaciji u kojoj smo se našli. Još uvijek se držimo „američkog zakona“, koji Ziauddin Sardar i Merryl Wyn Davies pripisuju američkom umu sadašnjeg doba.⁷ „Strah je suštinski“, „rat je neophodan“, a „neznanje je blažens tvo“. Živimo u Americi, u kojoj ima više komada oružja nego ljudi (procjenjuje se na 350 miliona), pucnjava u studentskim kampusima svakodnevica je, a izvoz rata suštinski dio vanjske politike. Pravimo idola od čovjeka koji je dobar u tome da okonča ljudski život, a našu politiku pokreće ono od čega strahujemo: trebamo oružje da niko ne može pucati na nas, suprotstavljamo se različitostima, zato što ne želimo da nas okrnje, podržavamo angažman u inostranstvu, da ih ubijemo prije nego što oni ubiju nas.

AMERIKU, POSLOVIČNO „NAJVEĆU ZEMlju NA SVIJETU“, IZOPAČILA SU LAŽNA UVJERENOST U TRAJANJE I SUŠTINSKU SUPERIORNOST VLASTITIH VRIJEDNOSTI I NESPOSOBNOST DA SE PRILAGODI SVIJETU KOJI SE UBRZANO MIJENJA.

Uz sve svoje nedostatke, film *Snajperista* daje nam portret Amerike u prijekoj potrebi da se preispita i da se prilagodi. Ogledalo je tu, otkriva nam naš nesprenni mentalni sklop, koji nas baca u neprekidno nasilje. Rasiizam, nepromišljene odluke i pokušaj da se skrijemo od čovječanstva koje nam vjeruje, stoje nasuprot nadi da ćemo prestati živjeti u mraku. Rat koji Amerika nastavlja voditi protiv sjenki, pokretan dubokom nesigurnošću i trajnim neznanjem o svijetu izvan svojih granica, uvijek će biti tragedija za

7 Ziauddin Sardar i Merryl Wyn Davies, *American Dream, Global Nightmare* (Cambridge: Icon Books, 2004), str. 20-26.

našeg postnormalnog heroja. A, da nastavimo i metaforu, tragedija i za samu Ameriku.

Postnormalna vremena burna su i neugodna. Jedan nagovještaj toga kako se Amerikanci mogu pomiriti s postnormalnim vremenima dat je u Iñárrituovom filmu *Povratnik*. Na prvi pogled, to je priča jednog čovjeka, Hugh Glassa, koji preživi strašni napad medvjeda, da bi, potom, krenuo u potragu za onima koji su mu ubili sina i njega ostavili da umre, kako bi im se osvetio. Iako je Iñárrituov prethodni film *Čovjek Ptica* (2014) dobio pohvale kritike, zaista je neobično zašto je ovaj meksički reditelj izabrao jednu takvu temu i lika kao što je Hugh Glass. Glass je američki traper, lovac iz 19. stoljeća, koji je čuven po tome što je na teritoriji današnje Južne Dakote preživio napad medvjeda, pa od svoje grupe ostavljen da umre. Čudo njegovog putovanja, kada je teško ranjen pužuci tražio osvetu, postalo je tema američkog folklor, a 2002. ga je ovjekovječio i Michael Punke u romanu,⁸ također naslovljenom kao *Povratnik*. Iñárrituov film okvirno se zasniva na ovom romanu. Punkeova knjiga hvaljena je kao klasična osvetnička priča, surova – idealan primjer žanra američkog vesterana. To se ne bi moglo reći za Iñárrituov svjetski i složeni stil. Prije *Čovjeka Ptice*, većina Amerikanaca bi, vjerovatno, pomiješala Iñárritua s Alfonsom Cuarónom ili Guillermom Del Torom. Prije *Čovjeka Ptice*, u svojim djelima bavio se pitanjima kao što su vjera, kršćanstvo ili borba za prava sa stajališta latinoameričke zajednice. *Čovjek Ptica* označio je radikalni odmak od toga; u *Povratniku*, on nastavlja tim putem. Sve Iñárrituove filmove prožima potreba da ih gledateljstvo duboko promišlja. U ovoj novoj fazi Iñárrituove karijere, vidimo svijet u nevolji. *Čovjek Ptica* predstavlja nam svijet izgubljen u složenosti, pometen u haosu, svijet koji misli o vlastitim kontradikcijama. Postnormalna vremena na velikom ekranu. U *Povratniku*, Iñárritu nam predstavlja svoj pokušaj da se ova zabrinjavajuća vremena prebrode. Možda radnja jeste smještena u 19. stoljeće, ali se bavi pitanjima naših postnormalnih vremena.

Da bismo zaplovili kroz njih, film počinje na neobičnom mjestu. Voda teče. Voda, kao ključni element života, najbolje je mjesto za početak. Iz nje se uzdiže drveće, oko nje je zemlja, dva čovjeka. Otac i sin. Skoro neprepoznatljiv Leonardo DiCaprio glumi grubog Hugh Glassa, a Forrest Goodluck debitira kao Hawk (Jastreb). Potom, tu je nešto što nije od Zemlje: njihovo oružje. Jelen s beskrajnim ograncima u rogovima, utjelovljeno drvo života. Bum! Neprirodnim zvukom počinje naše putovanje, prepuno prirodnih

8 Michael Punke, *The Revenant: A Novel of Revenge* (New York: Carroll and Graf, 2002).

zvukova borbe za život. U blizini vidimo utaborene ljude koji žive u prirodi, ali koji je, ipak, polahko uništavaju, gore vatre, neko se brije i tu je uvezana bala krzna. Tok jutra procijepi pucanj. John Fitzgerald (Tom Hardy) iskazuje zabrinutost zbog te neprirodne buke svom nadređenom, kapetanu Andrewu Henryju (Domnhall Gleeson). Prijeteći Drugi vreba posvuda okolo.

Neprirodni zvuk bezbroj odapetih strijela prethodi još udaljenom topotu kopita konjskog krda. Beskrajni i ponovljeni ratnički poklici vodeći su glasovi u agoniji jauka i vapaja napadnutih ljudi. Kamera lebdi i obrušava se, kadrovi se okreću u 360°. Gledateljima je pokazan cijeli svijet okolo, a opet ništa ne vide. Odjednom, taj pogled kroz rupicu filma ne nudi dovoljno. Strijele padaju odozgo, dolaze sprijeda, iza, odsvuda. Sve je ludilo, dok ljudi pokušavaju iskoristiti Zemlju da se sakriju, kako se čini, od Zemlje same, koja je pokrenula ovaj divlji napad na njih. Glass i Hawk upadaju u scenu, trčeći. Cilj je doći do čamca; Glassov cilj je i zaštititi Hawk. Postaje jasno da ih napadaju autohtoni Indijanci, a Hawk je i sam Indijanac. Ovaj svijet suviše je složen za jednostavni rasizam. Kapetan Henry nije kadar zaštititi ljude pod svojom komandom; on se gubi, davi se u nesigurnosti. Voda nadolazi dok se oni penju na brodove. Neprekidni ratnički poklici postaju sve glasniji, strijela je sve više, dah je sve teži, dominira nad drugim zvukovima. Važno je ovdje uvidjeti da Glass vodi svog sina u sigurnost, ali ipak, sve vrijeme zaostaje za njim.

Sušтина ove priče je očinski vodič u postnormalna vremena. U filmu nije jasno da li je Glass Hawkov biološki otac, može se smatrati i da ga je Glass usvojio, da mu je staratelj, ali, to ne umanjuje njegovu posvećenost Hawkovoj dobrobiti. Glassova uloga oca zanimljivo je složena. Na Hawkovom su licu ožiljci od opekotina koje je polahko zadobijao. Jednostavna metafora je da Glass, poput političkog stava Amerike koji je skrenuo s puta, vodi poraženi, necivilizirani svijet naprijed. Glass ne vidi svjetlo na kraju tunela ovog puta. On samo pokušava da ih dovede na sigurno, u obližnju tvrđavu. Prinuđen je biti otac cijele grupe bijelaca koji se samo u njega uzdaju, da ih spasi od stalno prisutne prijetnje novog napada plemena Arikara. Hawk je iz plemena Pawnee, miroljubivog plemena, koje zato izumire. Glass, koji ne vjeruje u „breme bijelog čovjeka“, pokušava spasiti kulturu Pawneeja, onu koju je i sam prihvatio. Ova potraga vrlo je vjerovatno osuđena na neuspjeh, jer, čak i ako dospiju do tvrđave – šta onda? Glass mora prihvatiti nesigurnost postnormalnih vremena i pokušava savladati neznanje, jer neznanje je kobno.

I Fitzgerald je neka vrsta oca. Nazovimo ga ocem neznanja i postnormalnog kašnjenja. Fitzgerald vodi mladog Bridgera (Will Poulter) kao

svog sina, kviri ga starim paradigmatama koje se polahko, na kraju jedne epohe, raspadaju. Fitzgerald sve domoroce, bili oni iz plemena Arikara ili Pawnee, smatra divljacima. On u radu ne vidi početak čovječnosti, nego samo put do novca, jedine čovjekove šanse da zagospodari svojom sudbinom. Njegova filozofija je da je svaki čovjek za sebe, da je patnja potpuno nepotrebna, a laž opravdana. Sve će se to urušiti kada se suoči s nesigurnošću. Bridger, kome je očajnički potrebno vođenje, smrzava se tokom napada Arikara. On se „zakačio“ za Fitzgeralda i podvrgnuo se grijesima ovog svog neželjenog oca. Bridger je, zato, vezan uz Fitzgeraldov zločin i njegov svjetonazor. Bridger mora svog oca voljeti i odbija prihvatiti slom paradigme s kojim se Fitzgerald suočio, što će obojicu odvesti u dubine neznanja.

Kapetan Henry je lažni otac. On je otac kakav bismo mi željeli da budu naše vlade i razne organizacije. Tragedija je što su one prepuštene na milost i nemilost stručnjaka i javnog mišljenja, a oni pak podlegli kletoj sudbini haosa i neminovnim kontradikcijama. Henry ne može spasiti svoju djecu, svoje ljude. Njegova vjera u vlastito vođstvo i posvećenost vojnom sistemu ne dopušta mu da promijeni ono što se desilo. Suočen je s istim problemom lažnih očeva u stvarnom svijetu. Vlade i organizacije pred pravim su izazovom prihvatanja promjena: ako ih prihvate, time bi priznali nedostatke u svom sistemu i otkrili svoje slabosti u vršenju vlasti. Poglavica Arikara neka je vrsta antiteze kapetanu Henryju. On, a i pleme, motivirani su da pronađu njegovu kćer. Ostaje vjeran svom identitetu, međutim, prihvata prednosti bjelačkog oružja. Čak se muči da nauči njihov jezik. Njegova pobuna protiv neznanja pokazuje mogućnosti svim lažnim očevima koji se suočavaju sa sutrašnjim nesigurnostima.

Ovaj film je priča o približavanju ovih različitih očinskih umijeća i predstavlja zanimljiv eksperiment u postnormalnim vremenima. Ovo približavanje stapa se sa sukobom: najupečatljivije je Glassovo s „ocem Grizlijem“.

Stav koji je o medvjedima imao moj vlastiti otac pod velikim je utjecajem njegovog života u vrijeme hladnog rata. Medvjed je krznena kugla moći koja luta šumom. Sovjeti. Crveni. Možda će orao demokratije ubiti medvjeda komunizma. U moje vrijeme, medvjedi su se iz miroljubivog lika iz crtanog filma pretvorili u silu prirode. Odrastao sam uz Winni-the-Poocha, Medu Yoggija i Balooa. Svi su oni zabavni, malo budalasti i općenito bezopasni. San Theodorea Roosevelta o prijateljski nastrojenom medu ostvario se. Oni su postali bića prirode, nešto što treba spašavati zajedno s prašumama i zlostavljanim kućnim ljubimcima. A onda je Werner Herzog snimio dokumentarni film *Čovjek grizli* (2005). Ovaj dokumentarac nadahnut je duhom

spašavanja prirode i poštovanja njene ljepote, međutim, on nam daje i dragocjenu lekciju. Priroda je divlja i oni koji uđu na njenu teritoriju moraju poštovati njena pravila. Amerika nema lavove ili tigrove. Medvjed je kralj američke džungle. Pa, zašto, onda, ne bi bio prirodni otac u Iñárrituovom filmu?

Glass je izvidnica, traži put kroz nesigurnost, ide pred ljudima koji su ga izabrali da vodi. Njegov dah je divlji, kao kod divlje zvijeri, uvijek na oprezu. A onda čujemo čudnu buku, praćenu treperenjem lišća. Dva medvjedića, mladunčad, igraju se. Glass se skamenio. Zna da je to više od nesigurnosti, a i publika zna šta slijedi. Jer, zna se – gdje se djeca igraju, roditelj je negdje blizu. S obzirom na veličinu Glassove puške, i na njega se mora gledati kao na opasnost. I opet kamera pravi puni krug. Mi očajnički pokušavamo razdijeliti sve iskustvene podatke. Gdje je? A onda opet čujemo piskavo, ali snažno režanje. Glass se ukočio. Mi više nismo gospodari svijeta kakvi smo nekada bili. Potom se drveće brzo miče s puta medvjedu koji pritrčava. Čim je medvjed ugledao Glassa, slijedi odbrambeni napad. Napad ima dvije faze agonije, naprezanja i uništavanja tijela. Izgleda kao doslovni klasični sukob čovjeka protiv prirode. Ali, ovaj film ne govori o borbi čovjeka i prirode. Borba uvijek ima neki cilj, neku dobit. Iz ove borbe ni čovjek ni priroda ne dobijaju. Ne, ovaj film motri čovjekov sukob sa samim sobom. Kako čovjek uništava prirodu, tako ona postaje čudna, poremećena i razvija načine da uništi čovjeka. Priroda drži položaj u pozadini, ali je i dalje djelatna snaga, neka vrsta lika. Priroda je nepromijenjena, zato što je u neprekidnom toku, strujanju.

Tragedija ovog filma je sukob između očeva. Kao u kakvom izletu oca i sina, ko će biti pobjednik u ovom nadmetanju ne ovisi o tome ko više voli sina, ko ima više očinske srčanosti, niti o nekom drugom značenju romantizirane očinske veze. To je uglavnom funkcija nesigurnosti i neznanja. Ni Glass, ni Fitzgerald, ni Henry, ni poglavica plemena Arikara, ni medvjed nisu heroji ove priče. Oni nisu ni antiheroji. Njihov sukob je suvišan i u potpunosti slučajan. Ovi su se likovi zbližili samo zbog neznanja svakog od njih i zbog svog pristupa nesigurnoj budućnosti. Da kćerka poglavice Arikara nije bila kidnapovana, njihov napad ne bi bio toliko surov. Da Fitzgerald nije bio žrtva (ili, možda, preživjeli) skalpiranja, njegovo neznanje ne bi bilo toliko obijesno. Ova dva ključna čina, pokrenuta neznanjem, pogon su narativa; zapravo, ona su izvorni stimulus priče. U postnormalnim vremenima, heroji (ili neki koji su tome blizu) nisu karakteri pred izazovom da pobijede u sukobu koji iskušava njihovo biće. Zapravo, ovi karakteri suočeni su sa sigurnim uništenjem, silom protiv koje smo svi. U *Povratniku* je ovo ugrađeno u ideju daha.

Snoviđenje Glassove žene kako mu govori: „Kada je oluja, a ti stojiš pod drvetom, ako pogledaš njegove grane, zakleo bi se da će se slomiti i pasti. A ako gledaš deblo drveta, vidjet ćeš njegovu postojanost.“ Vjetar i dah nevidljive su sile koje naizgled imaju vlastite misli. Oni su kontinuitet u postnormalnim vremenima. I dok doprinose prelijepoj mješavini zvukova u filmu, daju nam nagovještaj da je u filmu i istina u igri.

DAH JE ČESTO VAŽAN U TEOLOGIJI. NAPRIMJER, JAHVE, HEBREJSKA RIJEČ ZA BOGA, TAKOĐER JE FONETSKI BLISKA DAHU. SUFIJE IZGOVARAJU „HUVE, HUVE“ – DAH KOJIM SE IZRIČE „ON JE ON.“ BOG JE UDAHNUO ŽIVOT ADAMU/ADEMU. U PJEVANJU U JUDAIZMU I KRŠĆANSTVU I ZIKRU (SPOMINJANJU BOGA) U ISLAMU, BOG SE VELIČA U NATPRIRODNOM IZRIČAJU. OVAJ IZRIČAJ JE SNAGA, NASUPROT ZEMALJSKOM VJETRU. OTPOR. NEPOZNAVANJE DRUGOGA POKVAREN JE DAH, SILA KOJA GURA AKTERA U DUBLJU NESIGURNOST I U VJEROVATNO UNIŠTENJE U POSTNORMALNIM VREMENIMA.

Film ukazuje i na osvetu. Traži se osveta. S određenog gledišta, osveta je i ostvarena. Međutim, ovo nije priča o osveti, ovo je više dekonstrukcija ideje osvete. Osveta pretpostavlja pravdu i moral. U drugim pričama, osveta se rugaju kao Pirovoj pobjedi. Ovdje se na osvetu gleda s uzvišenijeg stajališta. Mnogi karakteri ukazuju na to da osveta pripada Bogu i samo Bogu. Ova napomena podsjeća na Ghandijeve riječi o tome da će „pravda ,oko za oko‘ dovesti do toga da cijeli svijet oslijepi“. Na kraju, to je samo ravnoteža dugovanja i zaduživanja, ne među ljudima, nego općenito – za Zemlju. Vjetar naspram daha.

Jedna od posljednjih scena u filmu dovodi nas kraj rijeke koja teče kroz tundru, međutim, sada je obala unakažena velikom krvavom mrljom. Snažan prizor. Jezivo nestalan. Jer, vjetar, voda i novi, tek napadao snijeg vraćaju nas ljepoti s početka filma. Ovo su ulogi postnormalnih vremena. Stare ideje u praksi imaju sve manje i manje smisla. Paradigme pješčanih zamkova, izgrađenih za zaštitu od svemoćnog vjetra, otkrivaju svoju pravu prirodu. Moramo dublje razmišljati o svakom dahu koji udahnemo. Ni kamera koja kadrira panoramu u 360° ne može nam otkriti cijelu istinu. Istina nije jednostavno empirijska, ona zahtijeva drugi stepen – promišljanje. Vjetar prirode porazit će neznalački dah.

Kako će Amerika disati u postnormalnim vremenima?

Postnormalna vlast

Jordi Serra

Čak i površan pogled na nove svjetske događaje otkriva kako politika i vlast brzo postaju postnormalne. Međutim, prije nego što ispitamo kako se vlast mijenja, nekoliko riječi o samoj ovoj kategoriji. Ovdje je izbor naziva vrlo važan. *Postnormalno* povezuje dvije relevantne ideje: ono ukazuje na to da ono što doživljavamo nije normalno, ili, da nije normalno ono za što barem očekujemo da bude normalno. Konvencije po kojima smo živjeli proteklih decenija sve su manje važne. Međutim, ovaj termin znači i da ono što doživljavamo nije baš ni nenormalno. Zapravo, ono što se događa nadilazi uobičajeno značenje normalnosti i zalazi u nepoznato područje, u oblast „postnormalnog“. Međutim, u kom smislu mi idemo preko normalnosti? Kratak odgovor imao bi moderno-industrijsko značenje. Modernost se javlja kao odgovor za novu vrstu moći kojoj je potreban novi izvor zakonitosti, čime bi se prekinulo sa srednjovjekovnom tradicijom i strukturama. Stoga je ona posvjedočila pojavi novog vođe, Machiavellijevog *Vladara*, koji je vladao jednim novim konceptom – državom, ili, konkretnije, *nacionalnom državom*. Nauka je služila kao koristan alat da se presijeku preostale veze sa starim feudalnim sistemom i zasnuju temelji ovom novom društvenom zdanju. Nauka i (kolonijalna) politika spojile su se i proizvele industrijsku revoluciju, s akcentom na modernosti, koja je postala glavni kriterij reguliranja našeg života. Modernost, industrijski svjetonazor i nauka bili su u simbiotskom odnosu, jer sve troje zagovaraju standardizaciju, nametanje određene vrste statističkog prosjeka kao reference za normalnost. Postojala su standardna pravila, koja su bila primjenljiva na sve i služila svima, koja su rješavala sve naše probleme.

Ovi standardi obično su se smatrali „univerzalnim“, a zapadna civilizacija, sa svojim zlatnim žigovima „demokratije“ i „ljudskih prava“ planirana je kao budućnost svim kulturama i društvima.

Međutim, ove pretpostavke o navodno monolitnom svijetu, s jedinstvenim izvorom moći – zapadnom kulturom, na čelu sa Sjedinjenim Državama i Evropom – više ne važe u jednom multipolarnom, multikulturnom svijetu. Modernost je stanje krize; a ispostavilo se da je njen nasljednik, postmodernizam, jednostavno „novi imperijalizam zapadne kulture“.¹ Čak se ispostavilo da i nauka, na kojoj je zasnovan, nije ni objektivna ni neutralna kako smo voljeli misliti. Funtowicz i Ravetz u svom začetničkom djelu² o postnormalnoj nauci postulirali su da moramo prevazići normalnu nauku, koja se fokusira na rezultate ili proizvode, i u svoju analizu uključiti procedure, svrhu i ljude. To jest, vrijednost naučnog istraživanja ne može se zasnivati isključivo na njegovim zaključcima, već i na izborima metoda, ciljevima kojima se težilo, kao i na politici i svjetonazoru angažiranih ljudi. Drugim riječima, nauka prestaje biti apsolutna i postaje kontekstualna – baš kao i većina ljudskih djelatnosti.

Ono što važi za nauku – važi i za vlast i društvo. Konvencionalni načini upravljanja postali su opasno zastarjeli; društvo je u stanju potpune konfuzije. Posljedica toga jeste da su mnogi ljudi izgubili interes za politiku. Razlike između Republikanske i Demokratske stranke u Sjedinjenim Državama, naprimjer, postale su provalija koju je, čini se, nemoguće premostiti. Razlike unutar jedne stranke jednako su duboke: Konzervativna stranka u Britaniji u rascjepu je, između proevropske i antievropske frakcije. Republikanci su, na općim izborima 2016, javno optuživali svog vlastitog predsjedničkog kandidata, Donalda Trumpa. Zapravo, sama činjenica da je jedan poslovni tajkun, s nezdravim stavovima i nesuvislim mišljenjima, kog se skoro cijela Republikanska stranka gnuša, mogao i biti nominiran za predsjedničkog kandidata, ukazuje na to da je nešto ozbiljno pogrešno u američkom političkom sistemu. To je sistem koji često odvede u kolaps, kakav je bio sablasni presedan prestanka rada američke savezne vlade u oktobru 2013. Kako je konzervativni američki komentator i republikanski pouzdanik P. J. O'Rourke rekao za BBC-jevu emisiju *Newsnight*: „Trump naglašava frustriranost modernom državom – ona je sama iznjedrila svakovrsne pobune širom svijeta. Fenomen kao što je Trump prilično je komična verzija toga. Marine Le Pen je manje komična. A, ako hoćete

1 Ziauddin Sardar, *Postmodernism and the Other* (London: Pluto, 1998).

2 Silvio O. Funtowicz i Jerome R. Ravetz, „Science for the post-normal age“, *Futures* 25:7 (1993), str. 739.

neko istinski tragičnog – eto Putina. I Putin je populist. I Brexist je populistički. Takvo je i odbijanje Kolumbijaca da potpišu mirovni sporazum.“ Najbolja opcija za Ameriku bila je kandidatkinja Demokratske stranke, Hillary Clinton, koja „griješi u svemu“, ali „griješi unutar normalnih parametara pogrešnog“.³ Problem je što „normalni parametri“ brzo nestaju, iščezavaju.

DUH OVOG VREMENA MJEŠAVINA JE IZMEĐU NESIGURNOSTI I ANKSIOZNOSTI KOJE IZAZIVA NAŠA NESPOSOBNOST DA SHVATIMO ŠTA SE DOGAĐA.

Ljudi se drže onog što im pruža bar malo sigurnosti: nostalgije za slavnom prošlosti, ogoljenog nacionalizma i protekcionizma. Kako ubrzane promjene povećavaju osjećaj nesigurnosti, tako neznanje izbija u prvi plan. Istina i činjenice gube svoju vrijednost. Isprazni slogani – kao što su Trumpov „Napravimo Ameriku ponovo velikom“, ili Brexitov „Hoćemo da nam vratite našu zemlju“ – podstiču strasti i nasilje. Konvencionalni i digitalni mediji raspiruju bijes. Uspostavlja se povratna veza. Populizam je logični ishod postnormalnih vremena. Političke promjene javljaju se i množe takvim tempom da se jedva možemo nositi s njima. Neprekidno se nalazimo u stanju haosa i kontradikcija.

Uzmimo, naprimjer, slučaj Ukrajine. Sve je počelo demonstracijama protiv vlade u Kijevu. Vlada predsjednika Viktora Janukoviča zaista je bila korumpirana, ali i demokratski izabrana. Njegov glavni zločin, međutim, nije bila korupcija, nego što je htio Ukrajinu svrstati uz Rusiju. Sa zapadnog gledišta, za njega je bilo dobro pridruživanje NATO-u, a loše ići u savez s Rusijom. Uskoro su naoružani prosvjednici u Kijevu zauzeli zgradu vlade i zahtijevali promjenu i vlade i ustava. Političari iz SAD-a i Evrope stali su uz demonstrante, među kojima su bili i lideri desničarske stranke Sveukrajinsko objedinjenje „Svoboda“, i iskazali im podršku. Kada je parlament izglasao smjenu predsjednika, politički poredak u Ukrajini preokrenuo se naglavačke u jednom danu. Predsjednik Janukovič pobjegao je u Rusiju; jednako korumpiranu premijerku, Juliju Timošenko, izvukli su iz zatvora da se obrati demonstrantima.

Prije decenije ili nešto više, ovdje bi bio kraj ovih zbivanja. Zapadne sile bi u Ukrajini uspostavile vlast po svom izboru, baš kao što su to, tokom 20. stoljeća, uradile na drugim mjestima, od Irana, gdje je SAD 1963. srušila

3 BBC, *Newsnight* (ponedjeljak, 10. oktobar 2016).

demokratiju da bi na vlast postavila šaha, i u Čileu 1973, gdje je zbacila demokratski izabranu marksističku vlast. Međutim, u multipolarnom postnormalnom svijetu, stvari nisu tako jednostavne kakve su bile: općeprihvaćena raspodjela moći i prevlast interesa nisu više dovoljni. Rusija, koja se ponovo uzdiže, pokazuje snagu i brzo preuzima Krim. Brzina kojom je zauzet Krim nevjerovatna je, kao i brzina kojom je svrgnuta vlada u Kijevu. Izuzet što su zaprijetele sankcijama, a zapravo nametnule ih svega nekoliko, zapadne sile izgledale su nemoćno. Ne zato, kako se općenito pretpostavlja, što tu nije bilo volje, nego zato što su iščezli načini da se nešto uradi. Činjenicu da se moć zaista premješta teško je razumjeti, da ne govorimo kako je teško suočiti se s njom.

Pogledajte složenost i posljedične kontradikcije u slučaju Ukrajine. Tu se ne radi samo o ugroženim interesima dviju konkurentnih sila; Ukrajina ima 120 različitih manjina, a svaka svoje i opravdane i neopravdane zahtjeve. Postoje demokratske težnje velikih zajednica, kao što su Ukrajinci, Rusi u Ukrajini, Rusi u Istočnoj Ukrajini, te muslimani Tatari na Krimu, koji imaju historijske razloge da mrze Rusiju. Postoje i nedemokratski ciljevi nacionalista i grupa krajnje desnice, kako ukrajinskih, tako i ruskih. Bespomoćni Zapad podržava režim u Kijevu. Na industrijskom istoku vojska je nostalgičnih proruskih zajednica. Građanski rat. Opasnost od globalnog sukoba koji se tiče svih nas. Kontradikcije su jednako tako upečatljive. Ističu se zapadni interesi, a ruski su interesi nevažni. Demokratski izabran predsjednik Ukrajine smijenjen je u potpuno neustavnom i nedemokratskom prevratu. Demokratski zahtjevi masa u Kijevu doimaju se legitimnim; međutim, demokratski zahtjevi masa na Krimu, gdje je održan referendum, smatraju se „nezakonitim“. „Naši“ fašisti, koji su u sastavu nove vlade u Kijevu i koji drže neka ministarstva, benigni su; tamošnji fašisti rasističke su zvijeri. Ovakva retorika, i mjere koje se na nju oslanjaju, sada su sasvim potrošene.

**AKO ZAPALITE FITILJ U POSTNORMALNOM SVIJETU, VJEROVATNO
ĆETE OPEĆI SAMI SEBE, KOLIKO I ONOGA KO VAM JE META.**

Ovo dobro ilustrira slučaj Egipta, gdje su vladu, također demokratski izabranu, svrgnuli demonstranti, uz podršku vojske. Vlada predsjednika Muhammeda Mursija nije bila korumpirana; međutim, po Ustavu koji je on donio najviši zakon je šerijat (obično se tumači kao islamsko pravo); Egipat je proglašen sunijskom državom, što se protumačilo kao davanje prednosti

sunijskim muslimanima. Prvobitne demonstracije protiv Mubarakove vlasti pokrenute su preko Facebooka i brzo eskalirale u kaos, koji je, potom, doveo do rušenja tog režima. Demonstracije protiv Mursijeve vlasti išle su istim pravcem: ista grupa demonstirana sada je zahtijevala sekularističku vlast i iskoristila ista sredstva da zbaci demokratski izabranu vladu – uz punu podršku vojske. Možda su mnogi sekularisti angažirani u demonstracijama protiv Mursija istinski željeli pluralističku demokratiju, uvažavanje razlika, stvarne slobode mišljenja i djelovanja. Međutim, ono što su, zapravo, radili bilo je nešto sasvim drugo. Međutim, povratna sprega, koja se brzo pretvorila u jedan haotični fenomen, mogla je voditi ili u propast ili u potpunu transformaciju. Demonstracije protiv Mursija dovele su do propasti. Svemoguća egipatska vojska iskoristila je kaos, a naivni sekularisti igrali kako vojska svira. Krajnji proizvod bila je: jednu legitimnu, demokratski izabranu vladu, iako autokratsku, smijenila je vojna uprava. Državni „udar“ nije bio udar. Cijeli jedan segment stanovništva – zato što je podržavao Muslimansku braću – počeo se smatrati „terorističkim“. Masovno se donose smrtne presude i – izvršavaju. Niko na Zapadu nije se usprotivio ovim egzekucijama; nijedne demonstracije nisu održane da podrže žrtve udara koji nije bio udar. Sekularisti su Egipat, umjesto da ga poguraju više ka demokratiji, uspjeli pretvoriti u košmarnu policijsku državu koja je stalno na ivici građanskog rata.

Razmotrimo postnormalnu situaciju u mojoj rodnoj zemlji, Španiji. Nakon zlatnog perioda u poslu s nekretninama, koji je Španiju pretvorio u neku vrstu „ekonomskog čuda“, uslijedio je slom tržišta nekretninama, u vidu haotične implozije. Iako Španiju nisu formalno spašavali kao Grčku, Portugal ili Irsku, morala je zatražiti paket pomoći od Evropske unije kako bi sanirala svoj bankarski sistem. I, kao što je bilo i očekivano, zauzvrat je EU dobila visok stepen kontrole nad španskom ekonomijom. Da bi ispoštovala evropske direktive, Španija je morala izdržati teške budžetske rezove i neke strukturalne reforme koje su, u osnovi, dovele do drastičnog pada u španskom sistemu socijalne zaštite. U konačnici, stopa nezaposlenosti u Španiji porasla je na preko 20% (dosegla je 27,2% u prvom kvartalu 2013), što znači da je, u ovom periodu, bez posla ostalo ništa manje nego pet miliona ljudi; među njima je i velika grupa starijih građana, koje – najvjerovatnije – više niko neće htjeti zaposliti i koji će završiti s tanahnom penzijom. Da bi situacija bila još gora, zato što je, u junu 2014,⁴ dug španske države konačno skočio iznad bruto domaćeg proizvoda zemlje, španska vlada bila je primorana preusmjeravati sve

4 Sarah White i Carlos Ruano, „Spanish public debt jumps above 100 percent of GDP in June“, *Reuters*, 17. augusta 2016, pregledano 3. oktobra 2016, dostupno na: www.reuters.com/article/spain-economy-debt-idusl8N1AY1QN.

veći dio državnog budžeta za plaćanje kamata na dug, a koji je veći od onog određenog za nezaposlene, i čini se da će tako ostati još dugo. Politička situacija strašna je koliko i ekonomska. Godinama je španska politika išla ka četverostranom ćorsokaku. Izbori u decembru 2015. održani su da se iz te slijepe ulice izađe, ali su samo zakomplicirali stvaranje funkcionalne vlade. Razlike između dvaju stavova četiriju stranaka koje su dominirale u zemlji – konzervativne Narodne strane (Partido Popular, PP), umjerene Španske socijalističke radničke stranke (PSOE), liberalnih Građana (Ciudadanos) i progresivne stranke Podemos ('Možemo') – preduboke su i prevelike da bi se prevazišle. Zbog toga je stvaranje koalicije između ovih stranaka složen zadatak. Ovaj zastoj paralizirao je Španiju mjesecima. Nađeno je parcijalno rješenje u jednoj krhkoj koaliciji; međutim, samo je pitanje vremena kada će se ona ponovo raspasti.

Ova je odluka vratila Španiju na *status quo*, uz privremenu vladu predvođenu premijerom, konzervativcem Marianom Rajoyom. I Rajoyova vlada bila je zaglibila u korupciju kao i stara i nova u Ukrajini. U očima većine stanovništva ona je gledala samo svoju korist i zanimao ju je samo profit na štetu društva, kao što je slučaj s autokratskim vladarima posvuda! Rajoyova konzervativna vlada dobila je izbore 2010, na obećanja da će zemlju izvesti iz krize i vratiti je na put razvoja. Međutim, nakon četiri godine vlade, postalo je jasno: upravljanje državnom ekonomijom u postnormalnim vremenima složen je posao. Zapravo, konzervativna vlada izvršila je na sasvim drugom kraju od onog koji je obećala: daleko od toga da smanji poreze i daleko od toga da smanji nezaposlenost, koja se naglo povećavala. Međutim, ekonomija nije bila njen jedini izazov. Taj je došao iz Katalonije. Iz različitih razloga, u spektru od ekonomskih, preko kulturnih, do identitarnih problema, Katalonija je htjela izvršiti secesiju od Španije i postati neovisna država. Kako su ankete učestalo pokazivale, neovisni pokret dobio je masovnu podršku katalonskog društva. To, zaista, nije bilo najbolje vrijeme za upravljanje Španijom.

Dakle, šta je španska konzervativna vlast, „privremena“ i prethodna, uradila da pokuša riješiti ova pitanja? Ona je odlučila okrenuti leđa budućnosti i vratiti se historiji. Prvo, dodijelila je Katoličkoj crkvi jedan autoritativan status, koji se – u nekoliko društvenih pitanja – ne razlikuje mnogo od Ustava koji je Egiptu dao bivši predsjednik Mursi. Zakon o abortusu morao se preinačiti da se prilagodi stavovima Crkve (to je nešto što nije bilo iznađeno, s obzirom na to da je ministar pravde iz tog vremena bio član organizacije Opus Dei, koja je prelatura Katoličke crkve). Katolička religija ponovo je uvedena kao obavezan predmet u školske programe. Zauzvrat,

Katolička crkva pozicionirala se protiv secesionističkog katalonskog pokreta, etiketirajući ga kao „nemoralnog“. Tako je traženje suvereniteta postalo i religijsko i moralno pitanje! Međutim, najbizarniji čin bio je kada je ministar unutrašnjih poslova dodijelio zlatnu policijsku medalju za zasluge Djevici Mariji. Da budemo precizniji, ona je dodijeljena Djevici Mariji Presveće Ljubavi (*Virgen María del Santísimo Amor*) zbog toga što „Djevica ima vrijednosti posvećenosti, budnosti, solidarnosti i požrtvovanosti koje njeguje i španska policija“: jasno je da Djevica redovno ide u patrole s policijom. Tu su odluku neke sekularne organizacije iznijele na sud;⁵ međutim, to nije spriječilo ministra da dodijeli i drugu medalju, još jednoj djevici, Blaženoj Djevici Žalosnoj (*Santísima Virgen de los Dolores*), dok je dodjela prve medalje još bila na sudu!⁶ Kasnije, sve će to izgledati kao dio većeg plana „da se pridobija božanska pomoć“, jer se činilo da se i Sveta Tereza „ozbiljno zauzima za Španiju u ovim teškim vremenima“.⁷ Dakle, suočena sa vrlo složenom i kontradiktornom ekonomskom i političkom situacijom, kada je teško i zamisliti, a još teže formulirati izvedive mjere, vlada se okreće svecima i religijskoj dogmi za pomoć!

Drugo, ona je ograničila, ili jednostavno ukinula mnoga demokratska prava. Pravo na demonstracije, naprimjer, ograničeno je tzv. „gag-zakonom“⁸. Strategija je bila pretvoriti određeno javno djelovanje, kao što su javna okupljanja i demonstracije, u administrativni prekršaj. Dakle, ona su uzeta iz pravosudnog domena i prenesena u ruke birokrata i administracije. Tako su određene pravne garancije, kao što je *habeas corpus* ili kao što je obavezno prisustvo advokata, izbrisane. Svim ovim olakšana je mogućnost da se zagovornici ili nosioci javnih demonstracija optuže za prekršaj. To je bio okidač za još jednu tužbu protiv španske vlade, ovog puta pred Evropskim sudom za ljudska prava.⁹

Treće, španska vlada našla se na istoj liniji s kapitalistima gusarima. Najbolniji primjer je što se protivila reformi hipotekarnih propisa. Trenutno,

5 Ashifa Kassam, „Spanish government to face court after policing award given to the Virgin Mary“, *The Guardian* (29. april 2014), pregledano 3. oktobra 2016, dostupno na: www.theguardian.com/world/2014/apr/29/spanish-govt-court-after-award-given-to-virgin-mary.

6 Óscar López, „Fernández Díaz entrega una medalla a otra virgen mientras la primera sigue pendiente de fallo judicial“, *Vozpópuli* (30. oktobar 2015), pregledano 3. oktobra 2016, dostupno na: www.vozpopuli.com/actualidad/nacional/Jorge_Fernandez_Diaz-Ministro_del_Interior-Medallas-Virgen-ministro_del_Interior-medalla_0_848615163.html.

7 Ashifa Kassam, „Spanish government questioned over claims of divine help in economic crisis“, *The Guardian* (30. januar 2014), pregledano 3. oktobra 2016, dostupno na: www.theguardian.com/world/2014/jan/30/spanish-government-saint-teresa-economic-crisis.

8 Gag-zakoni su vrsta represivnih propisa koje obično donose sudovi ili vlade, a kojima se ograničava pristup informacijama i njihovo javno saopćavanje (*prim. prev.*).

9 Ashifa Kassam, „Journalists take fight against Spanish ‘gag law’ to European court“, *The Guardian* (15. decembar 2015), pregledano 3. oktobra 2016, dostupno na: www.theguardian.com/world/2015/dec/15/journalists-take-fight-against-spanish-gag-law-to-european-court.

španske hipoteke nisu prave hipoteke; to su lični krediti s garancijom u nekretnini (tj. kućom kao jamstvom). Za razliku od drugih mjesta, gdje neplaćanje hipoteke podrazumijeva gubitak vlasništva i obustavu kredita, u Španiji gubitak vlasništva podrazumijeva obustavu vraćanja kredita samo ako prodajna vrijednost pokriva ukupni iznos kredita, inače bivši vlasnici i dalje duguju ostatak posuđenog novca. Kako su vrijednosti nekretnina značajno opale, mnogi su izgubili svoje domove. Procijenjeno je da je, od početka krize do 2015, više od 100.000 porodica izbačeno iz svog doma. Prava je tragedija što je većina tih ljudi nezaposlena, a još uvijek duguje mnogo novca bankama. To su one iste banke koje su dobile 41 milijardu eura iz evropskog paketa pomoći, uz ogromne javne fondove koji pokrivaju njihove gubitke!

Ove mjere, ako se uopće tako mogu i nazvati, recept su za katastrofu u postnormalnim vremenima, kada i najmanji poremećaj u sistemu – demonstracije protiv ekonomske nepravde, skupovi za neovisnost u Kataloniji ili bojkot škola iz kojih su izbačene filozofija i muzika, a katolički vjeronauk uveden kao obavezan predmet za sve – može imati ogromne, nenamjerne haotične posljedice. Kako vidimo na YouTubeu, upravo su takve iskrice izazvale ozbiljne meteže u Turskoj i Venecueli, Egiptu i Ukrajini. I, naravno, sa sličnim problemima ne suočava se samo Španija, nego i druge zapadne zemlje. Brexit i prenapuhane vrijednosti kuća u Britaniji vode u katastrofu; Ujedinjeno Kraljevstvo možda neće uopće biti ujedinjeno, a ni toliko kraljevstvo, ako Škotska stekne neovisnost. Italija ide iz jednog u drugi ćorsokak, iz zastoja u zastoj. Isto je i sa Grčkom, Belgijom, Norveškom, Irakom, Afganistanom... Zapravo, politički zastoji nova su norma u postnormalnim vremenima!

Čini mi se da vlade još uvijek funkcioniraju na temeljima normalne pretpostavke da će njihov rad proizvesti upravo onakve učinke kakve su željeli postići.

**MJERE SU BILE ZASNOVANE NA KONVENCIONALNOJ UZROČNO-
POSLJEDIČNOJ OSNOVI: DJELOVANJE NA A IZAZVAT ČE ŽELJENU
POSLJEDICU NA B. MEĐUTIM, U POSTNORMALNIM VREMENIMA,
RIJETKO POSTOJI DIREKTNA VEZA UZROKA I POSLJEDICE.
DANAŠNJE POJAVE POSLJEDICE SU SLOŽENIH MREŽA UZROKA, U
KOJIMA SU POMIJEŠANI MNOGI UZROČNI FAKTORI; U TAKVIM
SLUČAJEVIMA DJELOVANJE ISKLJUČIVO NA JEDAN ELEMENT NIJE
SAMO BESKORISNO, NEGO JE ČESTO I VRLO OPASNO. DJELOVANJE**

NA A IZAZIVA MNOŠTVO REAKCIJA NA B, C, D, SVE DO Z; A MNOGE OVE REAKCIJE MOGU POPRIMITI HAOTIČNE RAZMJERE, I TO BRZINOM SVJETLOSTI. POLITIKA, DA BI IMALA SMISLA, MORA NAPRAVITI KVANTNI SKOK, TJ. KVALITATIVNI NAPREDAK.

Iskreno kazano, mi zaista ne znamo kako oblikovati održive političke mjere za postnormalna vremena. Međutim, postoje tri glavna principa koja nas mogu voditi. Prvo, moramo priznati da niko nema kontrolu, barem ne u demokratskom društvu. Poenta je da oni koji misle da samo vlasti mogu dati, proizvesti ili postići to što se mora uraditi – zavaravaju se. Zapravo, opseg vladinog djelovanja progresivno se smanjuje, tako da ono nikada nije potpuno, mnogo je manje nego što bi mnogi kreatori politike mogli pretpostaviti. Sve više i više aspekata vlasti izlazi iz njene izvršne nadležnosti ili prevazilazi njene sposobnosti; u nekim slučajevima, potrebna je saradnja više administracija da bi se ostvario željeni cilj, a često to podrazumijeva i intervencije mnoštva različitih društvenih aktera. Dakle, po definiciji, vođenje politike mora uzeti u obzir i podrazumijeva mnoštvo različitih stajališta i konkurentnih, čak i sukobljenih interesa. U međunarodnim odnosima, „našim interesima“ ne služi samo fokus na ono što „želimo“; naši ciljevi će biti osporavani, baš kao što ćemo i mi osporavati „njihove ciljeve“. A samo kroz proces konkurentnog pregovaranja može se ostvariti dobar ishod.

U diskursu postnormalne nauke, konkurentni pregovori odvijaju se unutar nečeg što se zove *proširena zajednica saradnika*. Osim naučnika i akademika, ona obuhvata i razne druge društvene aktere, od ekologa i kritičara, preko skeptika i pisaca, do domaćica i fizičkih radnika. Zapravo, svako na kog utječu naučni proizvodi uključuje se i učestvuje u diskusiji i procjeni nekog rada. Ideja o proširenoj zajednici saradnika sada se mora primjenjivati na sva pitanja vlasti, kao i na pitanja društva u cjelini. Na drugom mjestu pokazao sam kako se ova ideja može koristiti u intelektualnim zajednicama.¹⁰ Ovo jednako važi i važno je za političke, administrativne, kulturne i korporativne institucije. Naravno, potrebno je da proširimo naše shvatanje učešća. Mnogi izvršioци participiraju s oprezom i smatraju da proces učešća zahtijeva mnogo muke, a da se, osim određenog stepena legitimiranja, od učesnika dobije malo. Zato, mnoge administracije imaju poriv da obuzdaju i ograniče učešće u ograničenom broja kanala.

10 Jordi Serra, “Los retos de la inteligencia en un mundo postnormal”, u *Cultura de inteligencia: un elemento para la reflexión y la colaboración internacional*, Fernando Velasco i Ruben Arcos (ur.) (Madrid: Plaza y Valdes, 2012), str. 143-156.

Postnormalno upravljanje zahtijeva i bogatije i raznolikije učešće; učešćem se mora omogućiti ne samo pristup najširem izboru aktera nego se moraju uspostaviti i raznovrsni načini i procedure oblikovanja politike. Tehnički, to nije problem; glavna prepreka jeste privrženost starom idealu kontrole, koji je za postnormalna vremena potpuno kontraproduktivan.

Drugo, moramo shvatiti da u složenom okruženju i sami vodeći mehanizam mora biti složen – to je poznato kao Ashbyjev zakon neophodne raznovrsnosti. Drugim riječima, pluralnost i raznolikost moraju biti u središtu upravljanja, moraju se vidjeti u svim državnim institucijama, ukoliko hoćemo da demokratija opstane. Ako se to ne dogodi, čak i najuspješnije države suočavaju se s preprekom haosa. Treće, politička mjere, ako su prave, moraju uzeti u obzir pozitivnu povratnu vezu. Kako ćemo se nositi sa mnoštvom neplaniranih posljedica? Kako ćemo pregovarati o haotičnim prevratima? Iako ne možemo predvidjeti ishode neke politike, moramo imati svijest o njenim potencijalnim posljedicama.

Na izazove postnormalnosti odgovor se neće naći u vraćanju nečemu što se smatra normalnim (ili prijenormalnim) reakcijama – što se dobro vidjelo u situacijama u Ukrajini, rušenju predsjednika Mursija i usponu diktatora u Egiptu, ispraznim religijskim stavovima konzervativne vlade u Španiji. Važno je razumjeti i prihvatiti dinamiku postnormalnih vremena i djelovati u skladu s njima. Izgubili smo sposobnost da kontroliramo i usmjeravamo promjene. Možemo oplakivati taj gubitak. Ili, uzeti najbolje od postnormalnog stanja.

Postnormalni Japan

C. Scott Jordan

Kad je riječ o Japanu, nema ničeg „normalnog“. Normalnost nikada nije bila japanski stil; malo je naznaka da će se taj trend promijeniti u budućnosti. Zapravo, Japan se već decenijama nosi s unutrašnjim haosom, nesigurnošću i kontradikcijama – što je rijetkost među svjetskim nacijama. U Japanu, kretanje ka postnormalnim vremenima, koje se naglo pretvara u pristajanje na njih, nije toliko ubistvo tradicije, koliko sistematsko odbacivanje klasičnih elemenata iz japanskog društva. Ovo uredno skidanje slojeva dešava se postepeno. Postalo je izrazitije najprije tokom industrijske revolucije, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, pa idući ka Drugom svjetskom ratu, a onda ubrzanim tokom od Mirovnog sporazuma iz San Francisca 1951. Jedno objašnjenje japanske politike i japanskog djelovanja otkriva kako se ova zemlja praktično kretala ka postnormalnim vremenima.

Način razvoja ovog sistema upravljanja pruža potrebni uvid u shvatanje promjene. U prošlosti, promjena je bila ideja koju je država, u nastojanju da očuva kontrolu i poredak, budno motrila. Kina, naprimjer, traži neprekidnu revoluciju, da bi iskoristila promjenu za opstanak vlasti. Nasuprot njoj, Sjeverna Koreja pretvara se da koncept promjene uopće i ne postoji, pa umjesto toga ostaje u zamrznutom stanju, kojem čak ni globalno zagrijavanje ne može ništa. Većina zapadnih država podržava odnos ljubavi/mržnje s promjenom koja postaje standardna procedura djelovanja još otkako su izašle iz prosvjetiteljstva i ušle u modernost. Japan, s druge strane, zauzima radikalno drugačiji pristup promjeni: „Republika Japan“, trenutno bez nacionalnog slogana, dok ubrzanim korakom ide ka novom sutra, hrabro je ponijela tri odlike postnormalnih vremena: kontradikcije, složenost i haos.

Kada se istražuju postnormalna vremena u smislu politike i države, mora se na umu imati jedna važna premisa. Metode starog svijeta pokazuju da svaka država (a isto se može reći i za međuvladine i nevladine organizacije) ima vlastita pravila prema kojima rješava svakodnevne probleme.

ŽIVOT JE BIO UGODAN KADA JE ZA SVAKI PROBLEM X POSTOJALO RACIONALNO I LAHKO IZVEDIVO RJEŠENJE Y . U POSTNORMALNIM VREMENIMA, OVA JEDNOSTAVNA JEDNADŽBA PROIZVODI MNOŠTVO RAZLIČITIH ODGOVORA: ZA SVAKO RJEŠENJE Y , PROBLEM X EKSPONENCIJALNO SE POVEĆAVA, A JAVLJA SE JOŠ VIŠE PROBLEMA – A, B, C, D ITD. – SVAKI S NEPOZNANICOM KOJA SE TEK TREBA DEFINIRATI.

Zbog lagodnog i sigurnog pristupa koji je stari svijet imao u rješavanju problema, početni korak ka postnormalnim vremenima izgleda kao poduhvat zaranja u opasno more s podvodnim stijenama. To je okruženje koje se ne može ni kontrolirati ni osvojiti. Japan je to uvidio prije izvjesnog vremena; ova spoznaja možda je najveći doprinos proučavanju postnormalnih vremena.

Otkako se Japan otvorio zapadnom svijetu, posebno od potpisivanja Sporazuma iz Kanagawe 1854, društvo ove zemlje sve više se usložnjava. Posljedične mogućnosti nastanka haosa i teške kontradikcije u politici i kulturi dovoljni su nagovještaji nadolazećih postnormalnih vremena u zemlji izlazećeg sunca. Japanski umjetnik Katsushika Hokusai naslikao je Veliki val Kanagawe, svoje najpoznatije, čuveno djelo, između 1830. i 1833, u kasnom Edo periodu. Slika predstavlja ogroman val – ili „cunami promjene“ – koji prijete brodovima i obali pokrajine Kanagawa. Kaže se da je od Kanagawe japanska historija doživljavala česte promjene paradigme, jedna promjena vodila je ka drugoj, što je, naposljetku, preobrazilo historijski utemeljen tradicionalni Japan u planirano dijete moći i kulture Zapada. Ali, razmetni sin vratio se da nadmaši svog oca. Japan je ušao na svjetsku scenu pomoću industrijalizacije, kolonizacije, globalnog rata i, napokon, globalizacije takvih razmjera kakve nijedna druga nezapadna država nije imala u to vrijeme. On je čak igrao i igru mira, koju se malo zapadnih zemalja usudilo igrati. Iz ovakvog iskustva rapidnih promjena i prihvatanja nesigurnosti možemo naslutiti zašto je Japan bio u stanju kretati se kroz postnormalna vremena uspješnije nego mnoge druge zemlje.

Da bismo razumjeli zašto je Japan najbolje opremljen za postnormalna vremena, prvo moramo vidjeti kako je ova zemlja upravljala trima obilježjima ovih vremena u historiji.

Počnimo sa složenošću. Naravno, bez obzira na to gdje se u svijetu nalazili, lahko je reći da je svijet 2015. daleko složeniji nego što je bio 1954. godine. Međutim, složenost se može manifestirati u mnogo oblika. Ilustrirajmo ovo primjerom Rubikove kocke. Ako ovu napravu, sa svim onim malim ispremetanim kvadratima, date nekoj prosječnoj osobi, ona ili on naći će da je kocka vrlo složena. Međutim, kako to srednjoškolski ljubitelji zagonetki pokazuju iznova i opet: postoji obrazac po kojem se kocka može brzo i jednostavno složiti, tako da svaka strana bude jedne boje. Zapravo, Rubikova kocka nije složena, već prilično jednostavna. A sad, promijenimo malo pravila. Prvo, recimo da ste slijepi za boje, drugo, jedna nasumična i automatska promjena napravi se bez vašeg odobrenja. Iznenada je ono jednostavno rješenje koje su našli naši srednjoškolci zastarjelo.

Japanskom društvu složenost ni u kom slučaju nije stran koncept; prije će biti da je ona stalno obilježje njegove historije. Život i društvene strukture u Japanu prepuni su strogih očekivanja hijerarhije, lojalnosti, poštovanja i rituala. Čak i površni pogled na japansku historiju pokazuje

složenost feudalnog sistema u carskoj državi, pa čak i među samurajima, od kojih se očekivalo da vode strogo discipliniran život. S pojavom i prihvatanjem konfučijanskih ideala iz Kine, učvršćuju se hijerarhijski kodeks i moralnost. Svoju složenost Japan je pod utjecajem Zapada samo povećao, budući da su ideje razvoja, industrije, osvajanja i demokratije dodate u jednadžbu. Japanska historija više je priča o spajanju novog, vanjskog s onim što je lokalno i autohtono, kako bi se stvorilo nešto novo, ali da ipak čuva stare, tradicionalne vrijednosti. Spojevi tradicionalnog i ritualnog susreli su se sa zapadnjačkom racionalnošću i inovacijama i stvarali jednu skladnu mješavinu elemenata, od kojih svaki upotpunjuje onaj drugi da bi japanskoj kulturi i životu dali pragmatične plodove.¹

Tako je stvoreno jedno složeno isprepletano tkanje, sastavljeno od mnogostrukih i raznovrsnih niti koje još uvijek prožimaju japansku misao. Nakon svakog dodatnog sloja složenosti, Japan je doživljavao novi preporod. Uvijek nov, ali uvijek temeljito japanski. Elegantno izgrađeni sistemi obrazovanja, uprave i vojske reformirani su tako da postanu novi proizvodi, prepoznatljivi po starom, a u koje je, opet, urezan karakteristični zapadni potpis. Obrazovanje je još uvijek imalo najvišu vrijednost, ali su u nastavni program unesene i nove ideje, pa učenici i studenti stječu i obrazovanje koje je akumulirano vani. Apsolutnu vladavinu cara dopunio je parlament, sasvim u stilu zapadnog, međutim, ovaj parlament prakticirao je ritualno poštovanje, dok se istovremeno pridržavao ideje demokratije. Kasnije, vidimo da vlada postaje sve više oligarhijskog karaktera, budući da se carska moć smanjuje, a institucija višestranačja vlada zemljom. Još kasnije, u japanskom političkom sistemu utvrdile su se političke porodice i nepotizam.² Međutim, bez obzira na sve to, suštu demokratsku ideju jednake zastupljenosti parlament vidi kao strogo japansko jednoglasje. Lojalnu, posebno obučenu silu ratnika i čuvara, koja se zaklela da će štititi cara, zamijenio je industrijsko-vojni kompleks, opet nova formacija koja se još drži stare prisege „odani do smrti“.³ U konačnici, svi elementi ratničkog društva su uklonjeni, tek da bi, godinama kasnije, bili preoblikovani u vojku lojalnu „miru i sigurnosti sveg čovječanstva.“

„Japansko“ se oblikovalo i preoblikovalo u jednu organsku mješavinu Istoka i Zapada. Međutim, u blizini jednog složenog sistema uvijek vrebaju

1 Brian McVeigh, *The Nature of the Japanese State* (London: Routledge, 1998).

2 Mohammed Moussa, „Kith and Kin in Japanese Politics,“ *Critical Muslim 21: Relations* (London: Hurst, 2017).

3 Kenneth B. Pyle, *Japan Rising: The Resurgence of Japanese Power and Purpose* (New York: Public Affairs, The Century Foundation, 2007).

haos. A Japan, u nastojanju da kormilari tokom događaja, sigurno je bio i jeste stalno na rubu haosa. Još da dodamo novi sloj složenosti Rubikovoj kocki. Zamislite da svih 54 kvadrata u kocki mogu komunicirati među sobom. Sa svakim pomakom koji napravite u kocki, jedan od devet kvadrata na svakoj strani nasumično se promijeni. U tom trenutku kaos preuzima uzde postnormalnosti i najmanja promjena proizvodi ozbiljne posljedice.

Složene promjene, unutrašnja i vanjska dinamika i pomiješani ideali značili su da će izljevi haosa urezati stjenovito korito kroz koje će japanska rijeka tranzicije morati teći. Haos u Japanu uglavnom se očitovao u borbama za vlast. Za drastične promjene u smjeru kretanja japanske politike odgovornost sve više snose pojedinci i male grupe. Cilj je vlast i oni koji su išli ka njemu proveli su državnu vojsku kroz buran razvoj, koji je, na kraju, doveo od njenog nestanka. Zapadna misao možda je proizvela ekonomske dividende, međutim, ona je dovela i do periodične pojave nacionalističkog zanosa i žestokih, haotičnih unutrašnjih borbi. Nacionalisti su gurali zemlju da se kreće i da stekne kontrolu nad Azijom i Pacifikom, pa je gurnuli i u Drugi svjetski rat; za to vrijeme obrazovani savjetnici nastojali su iskorijeniti samurajsku tradiciju i koncentrirati se na izgradnju modernog vojno-industrijskog kompleksa. Ove unutrašnje promjene došle su do vrhunca kada su bačene dvije atomske bombe i kada su, na najstrašniji način u ljudskoj historiji, izgubljeni mnogi ljudski životi. Postratni Japan bio je pod jakim utjecajem stranaca, pa je prihvatanje ideala kao što su učinkovitost i razvoj umnogome kontroliralo japansku politiku. Japan je bio opterećen čak i sukobima među drugim silama, kao što su hladni rat ili rat protiv terora. U novije vrijeme, Japan „pleše na žici“ razapetoj između ekonomske dominacije i ekonomske katastrofe, između tehnološkog liderstva i ekološkog pustošenja, i između harmoničnog mira i neprijateljske sigurnosne politike. Vrijednost je u budućnosti određena time koliko će najnoviji japanski uređaj ili novi manga-strip biti *cool* u današnjim industrijskim državama. Ova zemlja svom snagom nastoji da održi korak s posljednjim tehnološkim otkrićima; istovremeno, zapostavlja održavanje infrastrukture i zanemaruje opasnost ekološke katastrofe. Zategnuti odnosi između Japana i Kine ugrožavaju ravnotežu moći u cijelom regionu. Učestalost haotičnih događaja, pokretanih složenošću novog Japana, uvodi opasnu iracionalnost u kobni ples s nesigurnošću.

U kontekstu ovako složene i haotične države, logični ishod jesu kontradikcije. Vratimo se našoj Rubikovoj kocki. Prethodno smo uveli nasumične promjene: nasumični pokret uz svaki potez koji vi napravite i nasumični

kvadrat mijenja boju sa svakim potezom koji vi napravite. To daje nove mogućnosti. Nasumične promjene malih kvadrata omogućuju, naprimjer, da kocka ima deset crvenih kvadrata. Sa deset crvenih kvadrata ne može se ostvariti cilj igre.

U našoj dosadašnjoj slici Japana, postojala je jedna problematična kontradikcija – između nove, zapadnjačke „mudrosti“ i stare, lojalnošću vezane tradicije totalitarnog carstva.⁴ Ovaj konflikt rastao je i proizveo dvije nekompatibilne i razorne kontradikcije: strani utjecaj preteo je vlast od cara, dok su sami Japanci ostali potpuno lojalni svom monarhu. Zapravo, to je jedna kontradikcija koja i danas ispliva na površinu, čim se pod pritiskom vanjskih sila (posebno Sjedinjenih Država, Kine i Rusije) negdje pokuša svrgnuti ustav i skupštinska vlast neke države. Paradoksalna struktura vlasti u Japanu bila je očigledna tokom Drugog svjetskog rata. Različiti rodovi vojske vršili su utjecaj na politiku, što je za posljedicu imalo kontradiktornu ratnu strategiju. Kopnena vojska proglasila je Sovjetski savez za najvećeg neprijatelja Carstva, dok je mornarica iznijela istu tvrdnju za Sjedinjene Države. To je rascijepilo politiku, pa time i cilj ratne strategije; zbog toga se Japan predao dvama moćnim neprijateljima istovremeno.⁵ Zbog aakvih stvari, Japan je poražen i iscrpljen. Međutim, i drugi primjeri pokazuju kako danas u japanskim političkim tvorevinama funkcioniraju promjene u svrhu obuzdavanja kontradikcija.

Za poslijeratni japanski parlament (Kokkai) bilo je predviđeno da bude najveća priča o uspjehu demokratije. Nažalost, ona se brzo pretvorila u noćnu moru.⁶ Iako je zemlja imala mnogo suprotstavljenih stranaka, jedna je prevladala, Liberalna demokratska stranka. Ova kontradikcija je, u korist demokratije, ispravljena reformama sredinom 1990-ih; posljedice se još mogu vidjeti u današnjim političkim promjenama u Japanu. Jedna aktuelna debata uključuje kontradikciju između sigurnosti države i strogog propisa iz člana 9 Ustava Japana, kojim se onemogućuje stvaranje i održavanje stajaće vojske. Tokom ove novije historije, Japan je postao složeniji i haotičniji, razapet između ovih kontradiktornih političkih mjera. Ovi markeri postnormalnih vremena još uvijek se vide u državnim poslovima ove zemlje.

Čak i u poslovnom svijetu, pristup kapitalizmu koji zauzimaju Japanci, čini se, sukobljava se sa zapadnim poslovanjem. Kapitalizam pokreće

4 David Matsumoto, *Unmasking Japan: Myths and Realities About the Emotions of the Japanese* (Stanford: Stanford University Press, 1996).

5 Ichiro Ozawa, *Blueprint for a New Japan: The Rethinking of a Nation* (Tokyo: Kodansha International, 1994).

6 Joji Watanuki, *Politics in Postwar Japanese Society* (Tokyo: University of Tokyo Press, 1997); Cooney, Kevin, *Japan's Foreign Policy Since 1945* (Armonk, NY: Sharpe, M.E., 2007).

konkurencija, koja, kaže teorija, podstiče beskrajnu borbu da se proizvedu najbolji proizvodi, na najbolji mogući način. Japanska tradicija ne poštuje konkurenciju kao vrlinu. Japanski poslovni svijet sačinjen je od nekoliko poslova koji pokrivaju veliku potražnju. U Japanu riječ monopol nije uopće nečasna. Zapravo, ako neko poduzeće preuzme kontrolu nad određenim tržištem, Japanci to poštuju i traže druga tržišta za poslovanje. Unutrašnje nadmetanje praktično i ne postoji, a mala poduzeća mnogo je teže osnovati. Umjesto unutrašnje konkurencije, japansko poslovanje teži konkurenciji na globalnom tržištu: Japan se, kao država, smatra korporacijom koja je konkurencija drugim korporacijama u globalnim razmjerama. Koliko je ovakav pristup uspješan teško je prosuditi, budući da je Japan jedna od ekonomija sa svjetskog vrha, ali koja, istovremeno, boluje iste boljke krize koja je, posljednjih godina, uzdrmala ekonomije širom svijeta.

Bez obzira na sve ove probleme i kontradikcije,

JAPAN USPIJEVA UPRAVLJATI SLOŽENOŠĆU I HAOSOM VLASTITOG DRUŠTVA, KAO I NESIGURNOSTIMA GLOBALNOG OKRUŽENJA.

U Japanu je, tokom posljednjih sedamdeset godina, urađeno nešto zaista sjajno. Tokio je možda jedan od gradova sa najviše kontradikcija i haosa na našoj planeti, međutim, ipak predvodi svijet u tehnološkim inovacijama. Ne tvrdim da je Japan svjetionik uspjeha ili model koji bi trebalo oponašati ili kakvom bi trebalo stremiti. Međutim, novija historija Japana zaista nam daje nekoliko važnih lekcija o tome kako broditi kroz postnormalne oluje u budućnosti.

Tri elementa japanskog plana upravljanja postnormalnim vremenima daju nam važne spoznaje. Prvi element je, jednostavno, *japanski parlament*. Iako se, na prvi pogled, ova institucija čini kao jedan od mnogobrojnih parlamenata širom svijeta, on se, zapravo razvijao i evoluirao u nešto jedinstveno, sa snagom koja drugim zakonodavnim tijelima nedostaje. Ono što se začelo kao vijeće učenjaka za cara razvilo se u skup akademika, građanski osviještenih, koji se bore da sačuvaju japanski duboko ukorijenjeni običaj; ono što je nekad izgledalo kao korporativni odbor naposljetku je postalo organ vlasti sa mnogo stavova i snaga u globalnoj ekonomiji, kao i važan pregovarač u globalnim odnosima. I dok druga zakonodavna tijela obično čine sučeljene krajnosti koje se nadaju susretu na sredini,

Kokkai se reformirao kako bi se, od jednostranačkog ili dvostranačkog sistema, okrenuo većoj zastupljenosti japanskih stavova. Ovakav sistem, uspostavljen na rigidnom pozadinskom planu tradicije, zahtijeva da svaka frakcija zauzme različite pristupe mišljenju, govoru i zastupanju, kako bi dospjeli do zajedničke inicijative.⁷ Ovaj parlament, također, privlači posebnu pažnju svijeta, pažnju kakvu ima svega nekoliko drugih nacija, izuzev onih kod kojih se naslućuje mogući sukob.

Inozemna pažnja ide uz drugi element japanske postnormalne navigacije: *globalnu svijest*. Japan uviđa da nije sam u ovom svijetu i zna da ono što se dešava u ostalom dijelu svijeta utječe na Japan, kao i da Japan utječe na ono što se dešava u svijetu oko njega. To možda jeste novije shvatanje, ali je važno, budući da ne samo da mijenja igru koju Japan igra u politici nego i mentalni sklop japanskih političara. Sami njihov opstanak ovisi o tome. U vojnom pogledu, Japan je uvijek, a posebno poslije Drugog svjetskog rata, morao voditi računa o sigurnosnoj strukturi regiona, a sada, s usponom globalnog terorizma, i ostatka svijeta. U ekonomiji, oni uviđaju i šta je dobro i šta je zlo; posebno, sa uvijek prisutnom sablasti finansijskog kolapsa u postnormalnim vremenima, japanska politika mora pomno razmatrati, tumačiti i procjenjivati globalnu ekonomiju.

Treći element je *razmišljanje unaprijed*. Zvuči jednostavno, međutim, u uspostavljanju ravnoteže domaće i vanjske politike, nije nerealno da neku vladu brzo zarobi neposredna sadašnjost i da ne bude u stanju vidjeti dalje od aktuelnih događaja. Međutim, Japan, zbog svog sadašnjeg položaja, nalazi neophodnim razmišljati unaprijed; Japan, želi li opstati, mora u svojoj politici biti nekoliko koraka ispred. Kao država bez stajaće vojske, sa susjedima koji brzo postaju velike vojne sile i s historijskim tenzijama koje ponovo izbijaju na površinu, ova zemlja je prisiljena dati najviši prioritet svjetskom miru. Posljednji put kad je Japan imao slično iskustvo, imao je najjaču vojsku u regionu. Sada se, u sigurnosnim pitanjima, mora oslanjati na Sjedinjene Države, koje su već angažirane u vlastitim konfliktima i ozbiljno oklijevaju povesti neki rat protiv Kine i gubiti svoje vojnike zarad tuđeg cilja. Također, na svjetskim komparativnim grafikonima, Japan se uzdigao sa dna među prvih pet i drži tu poziciju. Da bi neka zemlja postala vrhunaska ekonomska sila, potrebno je više od običnog razumijevanja međunarodnog tržišta i finansija. Japan je morao predviđati, ne samo da bi bio konkurentan na globalnom tržištu nego i da bi izradio cjenovno učinkovite i primamljive

7 Steven R. Reed, Keneth Mori McElwain i Kay Shimizu, *Political Change in Japan: Electoral Behavior, Party Realignment and the Koizumi Reforms* (Stanford: The Walter H. Shorenstein Asia-Pacific Research Center, 2009).

proizvode, kako bi bio na vrhu, što i jest činio krajem 1980-ih i početkom 1990-ih. Da bi se zadržao ovaj nivo inovativnosti, potrebna je sposobnost mišljenja i planiranja decenijama unaprijed.

Fenomen postnormalnih vremena postaje sve očigledniji, pa će biti zanimljivo posmatrati kako će japanski lideri oblikovati državnu politiku i kako će je prilagođavati sve nesigurnijem globalnom okruženju. Nova nasumična Rubikova kocka ne može se riješiti, ali iz nje možemo naučiti mnogo o sebi i o tome kako obitavati na ovoj planeti. Radikalne promjene koje su se dešavale u Japanju od njegovog otvaranja prema zapadnom svijetu sredinom 19. stoljeća, a posebno nakon završetka Drugog svjetskog rata, daju važne putokaze i lekcije drugim zemljama, da uvide kako se nositi s postnormalnim vremenima. Naravno, Japan nije jedina zemlja koja prolazi ili koja doživljava postnormalna vremena, ali nam on zaista daje primjer kako se jedna moderna zemlja prilagođava promjenama i nesigurnosti. Izučavajući Japan, možemo se osposobiti da razvijemo dublje razumijevanje postnormalnih fenomena, a, možda, i mapirati kako se može kretati kroz postnormalne promjene, na ličnom, regionalnom i globalnom nivou, i tako se pripremiti za svijet koji je pred nama i prihvatiti ga.

Bliski istok u postnormalnim vremenima

Ziauddin Sardar

Bliski istok je tokom protekle decenije doživio promjene bez presedana. Na početku arapskog proljeća, mnogo se nade polagalo u demokratiju i održivu budućnost regije. „Revolucije“ po cijelom Bliskom istoku nisu bile samo proizvod nezadovoljstva i bijesa zbog diktatura; zapravo, Arapi su na svoje vladare gnjevni već preko pola stoljeća. Arapsko proljeće je i proizvod određenog perioda, vremena u kojem su globalizacija, povezanost i trenutna komunikacija norma, a vlast i politička legitimnost u mijeni. Njegovi nagomilani faktori jesu i ekonomski: klimatske promjene ozbiljno pogađaju regiju, a suše i nestašica hrane uobičajene su među siromašnijim arapskim nacijama. Međutim, u nekoliko godina, arapsko proljeće pretvorilo se u arapsku zimu. Neredi i kontrarevolucije uslijedili su istom onom zapanjujućom brzinom kojom su se i prvobitne pobune širile regijom. Egipat se vratio još represivnijoj vojnoj upravi. Libija je raskomadana između zaraćenih plemena. Irak je propao kao održiva država. A Sirija je zaglibila u nezaustavljivom građanskom ratu. Stvari su se promijenile. Međutim, kad se sve sabere i oduzme – postale su gore.

Da bismo shvatili realnost savremenog Bliskog istoka, važno je uvidjeti da su problemi arapskih država, zapravo, problemi svih društava – složeni. Politika demokratije, pitanja ekonomskih reformi, nade i težnje raznolikog i pluralističkog društva, nepopustljivost čvrsto utvrđenih institucija kao što su policija i vojska, sve su to složena pitanja koja nemaju jednostavne ili direktne odgovore. Složenost uvećava činjenica da su svi takvi problemi međusobno povezani, da djeluju jedan na drugi, da se

često dešavaju istovremeno i da se ubrzano umnožavaju. Kada su upleteni i međunarodni akteri – a oni su uvijek upleteni – složenost se dalje povećava. Populacija Bliskog istoka druga je populacija na svijetu po broju mobilnih telefona; korištenje pametnih telefona svake se godine udvostruči. Ta je populacija i najmlađa na svijetu: skoro 65 procenata ljudi u ovoj regiji ima manje od trideset godina. Tri četvrtine ovih mladih ljudi nose svoje *smartphone*, kao da su zalijepljeni za njih: pišu *tweetove*, *blogove* i koriste društvene mreže da postavljaju slike, komentare, vijesti, kao i da organiziraju peticije, demonstracije i angažiraju se u drugim političkim aktivnostima. Krovovi u većini velikih gradova arapskog svijeta izgledaju kao nadstrešnice od tanjira satelitskih antena. Ima više od tristo satelitskih televizijskih kanala koji emitiraju cjelodnevni program – uglavnom propagandni, ove ili one vrste, međutim, tu je i šačica pravih informativnih kanala, kao što je Al-Jazeera. Ova sveprožimajuća međusobna povezanost često može izazvati pozitivnu povratnu spregu. Gnjevni i nestrpljivi mladi ljudi spremni su da reagiraju odmah i da pokrenu nove obrasce lančanih reakcija. Ne čudi što je Bliski istok stalno na rubu haosa. Budući da je tako, problemi Bliskog istoka ne mogu se riješiti izolirano od drugih. Malo se toga može skloniti od pogleda svijeta. Jedan jedini problem zahtijeva ulazne informacije sa mnogih stajališta i od mnogih aktera; međutim, i sami taj problem može biti povezan sa mnoštvom drugih problema.

Autoritarna država u ratu donosi još strašniju složenost. Pogledajmo bojna polja Sirije i Iraka, gdje nije lahko razlučiti ko se protiv koga bori. Sirijske demokratske snage (SDF), u kojima dominiraju Kurdi, podržavaju CIA i Pentagon. Međutim, frakcija u CIA-i suprotstavlja se dijelu Pentagona i sučeljene su međusobno koliko su obje, zajednički, protiv ISIS-a, ili tzv. islamske države, protiv Fronta el-Nusra, protiv režima Bashara al-Assada, kao i protiv Rusa. Postoje frakcije i u Sirijskim demokratskim snagama koje ne uživaju američku podršku i koje se bore protiv frakcija kojima CIA i Pentagon daju podršku. El-Nusra, prvobitno udružena s Al-Kaidom, a ponekad s podrškom Saudijske Arabije i Katara, bori se protiv sekularnog dijela SDF-a, ali im se, potom, pridruže u odbrani Halepa od Assadovog režima. Turska se bori protiv ISIS-a jednako toliko koliko bombarduje Kurde, bez obzira na to što se i Kurdi bore protiv ISIS-a. Rusija se, navodno, bori protiv ISIS-a, ali, zapravo, bombarduje svakog za kog smatra da je protiv Assada, čak i kada su to civili. SAD i Britanija podržavaju sekularne borce i sunijske grupe protiv šiitskih alevija i šiitskog Hezbollaha iz Libana, ali nikada ne bombarduju Assadove snage, bez obzira na to što izražavaju brigu za civilne žrtve. U Iraku je

situacija obrnuta: ovdje SAD i Britanija podržavaju šiitsku vladu protiv sunijskih pobunjenika. Iranske šiitske milicije i Hezbollah bore se protiv sunija svuda. Lojalnost i strane često se mijenjaju, pa se opet promijene! Ovaj nivo složenosti ne može se tako lahko razmrsiti.

Osim haosom i složenošću, koji su u međusobnoj vezi i pothranjuju jedno drugo, Bliski istok zasut je i kontradikcijama. Kontradikcije na ratnim bojištima Iraka i Sirije više su nego vidljive. Jednako su uočljive kontradiktorne težnje naroda i njihovih političkih lidera koje idu u različitim smjerovima. Tradicija i modernost neprestano ukrštaju mačeve. Neprekidno traje sukob kontradiktornih stajališta kao što su „religijsko“ i „sekularno“, „liberalno“ i „fundamentalističko“, „nacionalno“ i „etničko“ te „sektasko“ i „jezičko“. Plemena se guraju za moć i utjecaj, s vlastitim specifičnim, često kontradiktornim agendama, zakrvljena međusobno. Upadljiv je jaz između bogatih i siromašnih i između arapskih nacija; postoji želja da se sačuva lokalna kultura, a, istovremeno, uživaju finansijske koristi globalizacije; činjenica je da određeni segmenti društva i kulture prolaze kroz promjene bez presedana, a drugi aspekti društvenog života ostaju kvazistatični. A to što ne postoji jezik kojim bi se pregovaralo o razlikama i prevazišle kontradikcije još više rasplamsava bijes i frustracije građana: oni traže trenutna rješenja za probleme koji ih pritiskaju, kao što su nezaposlenost, osnovne komunalne usluge i sigurnost. U složenom i haotičnom kontekstu, takve kontradikcije bivaju uvećane i još upadljivije.

Dakle, razumijevanje karaktera postnormalnih vremena općenito i složenosti posebno – od suštinske je važnosti za kretanje Bliskog istoka ka miru u stabilnosti. Prava rješenja za probleme Bliskog istoka traže dugoročne političke mjere i napore, kao i vođstvo koje ima bar nekakve ideje o tome kako preuzeti odgovornost za siguran prolazak kroz postnormalne promjene.

SAMO ARAPSKO PROLJEĆE BILO JE PROIZVOD JEDNOG PERIODA GLOBALIZACIJE, SLOŽENOSTI, HAOTIČNOG PONAŠANJA, KONTRADIKCIJA I UBRZANIH PROMJENA¹ – GDJE I MALI POREMEĆAJI U NEKOM POLITIČKOM ILI EKONOMSKOM SISTEMU MOGU IMATI GOLEME POSLJEDICE I DOVESTI DRUŠTVO DO IVICE HAOSA, S MOGUĆNOŠĆU POTPUNOG PROPADANJA ILI STVARANJA JEDNOG NOVOG PORETKA.²

1 Ziauddin Sardar, „Surprise, Surprise!“, *Critical Muslim 1: The Arabs Are Alive* (London: Hurst, 2012), str. 3-18.

2 Ziauddin Sardar, *Introducing Chaos* (London: Icon Books, 1999; i nekoliko izdanja od tada).

Stoga je samospaljivanje jednog gnjevnog i frustriranog prodavca povrća u Tunisu moglo postati globalni televizijski događaj i pokrenuti revoluciju tako brzo i proširiti je preko granica, po cijeloj regiji. Jedan stručnjak koji radi za Google mogao je pokrenuti masovne demonstracije na Trgu Tahrir u Kairu jednim kratkim postom na Facebooku. Međutim, kada se haotični događaj jednom pokrene, više nije jednostavno predvidjeti kuda će odvesti.

Da bismo shvatili posebni karakter postnormalnih vremena, dobro bi bilo uporediti ih s onim što bismo mogli nazvati „normalnim vremenom“ – to jest s vremenom prije arapskog proljeća. U normalnim vremenima održava se postojeća, općeprihvaćena podjela moći i hijerarhija interesa. Može na čelu zemlje biti i diktator, međutim, većina ljudi zna svoj položaj u odnosu na moć. Nisu ni normalna vremena bez neslaganja ili nezadovoljstva, među kojima su i pokušaji pobune, međutim, promjene se uglavnom prihvataju postepeno, sa stvarima onakvima kakve jesu. Politički i društveni dogovor, koji održava društvo, znači uvjerenje da će interesne grupe i nosioci vlasti, ma kako korumpirani i pohlepni bili, naposljetku uraditi nešto za državu i opće dobro. Zapravo, neki od njih nešto i urade. Stoga, nosioci moći i hijerarhija stvari osnova su iz koje se gradi vizija bolje budućnosti i pretpostavka s koje društvo usmjerava svoje napore ka ostvarivanju te budućnosti. U normalnim vremenima, u temeljima popularnih shvatanja i potporna društva i ekonomije nalazi se jedna bogata mitologija. Mitologija može glorificirati vojsku ili „državu“, ili pak vrhovnog vođu; može se zasnivati na drugačijoj viziji iz alternativne ideologije koja će jednog dana otvoriti vrata utopiji: takva je ideja „islamske države“ zasnovane na šerijatu. Postoje opomene i klauzule o odstupanju koje omogućuju nesavršenosti u sistemu koji upravlja našim životima; međutim, ta upozorenja ne podrivaju kolektivno vjerovanje u institucije i prihvatanje nacionalnog narativa. Na tlu te mitologije niče i najtraženiji luksuz normalnih vremena: vrijeme. Problemi mogu biti teški, vladari represivni, ali postoji određeno pouzdanje da će se problemi naposljetku razriješiti, budući da ima dovoljno vremena za to.

U postnormalnim vremenima, međutim, nema luksuza vremena: oslobođeni okova diktatora i sa sve većim nadama i očekivanjima, građani zahtijevaju trenutnu pažnju i hitna rješenja. Međutim, pokušaji da se odgovori njihovim zahtjevima i riješe problemi samo vode ka većem zapletu jedne složene mreže, a problemi se umnožavaju brzo, istovremeno i opasno. Problemi su postali teški. Nezadovoljni građani i interesne grupe, tek ojačali, opet osvajaju ulice, stvaraju pozitivne povratne veze, što ubrzano

vodi haotičnom ponašanju i u novi ćorsokak. Treba naglasiti da protesti u postnormalnim vremenima funkcioniraju ne kao uobičajene demonstracije, s jednim prepoznatljivim vođom, nekim političarom, sindikalnim predvodnikom ili studentom koji krči nove puteve, nego kao mreže bez vođa. Mreža je jedan neuhvatljivi subjekt kojim upravljaju komunikacijska čvorišta. Ulična politika tako dobija jednu novu i snažnu dimenziju: trenutna komunikacija znači da se mase mogu vrlo brzo stvoriti; prisustvo globalnih medija omogućava da jedan nacionalni problem postane međunarodni događaj. Potencijal za kaos raste izuzetno brzo, što smo mogli vidjeti 28. maja 2013. na demonstracijama u parku Gezi, u Istanbulu. Utjecaj ovog haotičnog događaja imat će odjeka u Turskoj još niz godina.

Osim toga, u postnormalnim vremenima nema pouzdanja u institucije društva. Sve temeljne institucije države – državna uprava, pravosuđe, policija, vojska – prezrene su i identificiraju se sa starim režimima. Međutim, oni su barem radili nešto, smirivali zaraćena plemena i sekte, koji su sada slobodni da iskale svoj bijes jedni na druge. Sve što građani uzimaju „zdravo za gotovo“, čini se, iščezava i više se ne možemo pouzdati da će se izvršiti ono što se očekuje da se izvrši. Nema novog narativa koji bi došao na mjesto mitologije iz normalnih vremena; utopisti su pobijedili, demokratija je „isporučena“, a nema alternativnih narativa nade. Dakle, u postnormalnim vremenima, problem je sâmo društvo. A ono je složen problem, problem koji se ponavlja i koji nema jednostavnog i trenutnog rješenja, a građani zahtijevaju da se stvari odmah popravlja.

U normalnim vremenima, nesigurnosti su male i daju se kontrolirati. Međutim, u postnormalnim vremenima, nesigurnosti su u središtu pažnje. Budući da je sve međusobno povezano, složeno i haotično, da se ubrzano mijenja, ništa se, zapravo, ne može opisati i ni u šta se ne može vjerovati sa sigurnošću. Građani su potpuno zbunjeni: prošlost se toliko razlikuje od sadašnjosti da nema historije iz koje bi učili, kontradikcije novog poretka se čine nerješivim, a euforija revolucija otvara put novoj tjeskobi.

Kada se motri s ovog stajališta, ne čudi što se arapsko proljeće pretvorilo u zimu. Izabrane vođe Egipta, Tunisa i Libije otkrili su da se moraju baviti uspješnim demokratijama ili, u nekim slučajevima, uspostaviti složeni sistem upravljanja. U demokratiji vlasti čine mnogi ljudi i grupe različitih interesa, neki naoružani, neki ušančeni u institucionalne okvire kao što su birokratije, pravosuđe i vojska, sa svojim privilegijama koje nastoje očuvati, a sve to regulirano prijedemokratskim normama, procedurama i presedanima. To nije samo pitanje različitih dijelova, nego i pitanje kako

ovi dijelovi međusobno djeluju kako bi proizveli jednu složenu cjelinu. Osim toga, lideri novih demokratija moraju se suočiti s ovom raznolikošću i složenošću u jednom okruženju koje se brzo mijenja, gdje su očekivanja sve veća i gdje postoji stalna prijetnja haotičnog ponašanja kod građana ili interesnih grupa.

VRLO SLOŽENI I USPJEŠNI SISTEMI NE NASTAJU PREKO NOĆI. ONI SE POSTEPENO RAZVIJAJU I POTREBNE SU GENERACIJE DA DOĐU U STANJE STABILNOSTI.

Međutim, da bi uspjeli, moraju biti kadri suočiti se s osnovnim karakteristikama postnormalnog svijeta. Uzmimo, naprimjer, globalizirana tržišta koja služe samo onima koji plaćaju; ili demokratsku politiku kod koje se sve vrti oko ravnoteže moći. Dakle, nijedna *poslijeproljetna* ekonomija koja je čisto tržišno zasnovana neće prehraniti one koje glavni finansijski i ekonomski sektori sistematski marginaliziraju. I, nijedno uređenje koje nije pluralističko i inkluzivno neće biti stabilno. Ako u vlasti dominira određeni segment društva – kao što je slučaj u Siriji ili Iraku poslije Zalivskog rata – ili ako se određeni učesnici u vlasti smatraju potpuno bespomoćnima, ili, ako se pokušava nametnuti volja određenog društvenog segmenta drugima, onda će u politici doći do zastoja. Ojačani građani izaći će na ulice – i kaos kreće svojim prirodnim tokom. Jedan od glavnih principa opstanka u složenom okruženju jeste da i kontrolni mehanizam tog okruženja mora biti složen – što je poznato kao Ashbyjev zakon neophodne raznovrsnosti.³ Drugim riječima, pluralnost i raznolikost moraju biti u središtu upravljanja i naći svoje mjesto u svim državnim institucijama, jer se nova demokratija mora održati. Ako se to ne desi, čak će se i najuspješnije države suočiti s ozbiljnim preprekama.

Dobar primjer daje Turska. Ovdje imamo jednu od najuspješnijih ekonomija muslimanskog svijeta, koju predvodi jedna pragmatična i umjerena islamska stranka, Stranka pravde i razvoja (AKP). AKP ne samo da je poboljšala ekonomsku situaciju ogromne većine građana, ona je čak uspjela natjerati vojsku, čuvare turskog sekularizma, da se više ne bavi politikom. Zapravo, njena vlast je najpopularnija demokratski izabrana vlast u turskoj historiji. Ipak, kako su protesti iz maja i juna 2013. u parku

3 Alexander S. Gard-Murray, Yaneer Bar-Yam, „Complexity and the Limits of Revolution: What Will Happen to the Arab Spring?“, *arXiv*:1212.3041 (11. decembar 2012).

Gezi na istanbulskom trgu Taksim pokazali, Visoka Porta – prikladan termin za opis savremene Turske, s obzirom na njene težnje da obnovi svoje osmansko naslijeđe i kulturu – malo razumije postnormalna vremena. Bez obzira na popularnost vlade Stranke pravde i razvoja, zemlju, neprestano, u različite smjerove guraju sekularisti, kemalisti, Kurdi i pristalice različitih islamskih nazora. Budući da Istanbul već ima mnoštvo trgovačkih centara, neki su smatrali da je nepotrebno graditi još jedan, posebno ako to znači izgubiti omiljeni historijski park. Trgovački centri neminovni su rezultat tržišno pokretanih ekonomija, društvenog „progres“ i potrošačkih zahtjeva za izborom. Park Gezi, međutim, nije samo park: on je metafora za jedno posebno shvatanje „turske pripadnosti“ kakvu promovira AKP, ali koju druge grupe u zemlji odbacuju. Drugim riječima, više se tu radi o politikama identiteta kao tržištima. AKP se ponosi svojim islamskim identitetom – s pravom. Međutim, identitet nije nešto što se može proizvesti, da ne govorimo, nešto što se može nametnuti; a vrijednosti koje on njedri moraju biti unutrašnje i ne smiju biti nametnute izvana. Oni koji su prihvatili vrijednosti Stranke pravde i razvoja učinili su to svjesno i dobrovoljno; ali i oni koji su ih odbacili moraju imati jednake slobode da to učine. Ta vrsta sekularnog nacionalizma koju AKP propagira zasnovana je na društveno konzervativnim islamskim vrijednostima koje ne mogu, ili neće jednako prihvatiti svi društveni segmenti. Plan da se zabrani alkohol, također, metafora je za individualne slobode. Niko nikog ne može natjerati da pije. Međutim, u pluralističkoj demokratiji, oni koji žele piti imaju pravo na to. Osim toga, nametati jedno shvatanje identiteta raznolikom društvu znači ići protiv snaga složenosti i postnormalnih vremena, sa svim pratećim posljedicama. Ovo je možda stvar koju raznovrsni muslimani Bliskog istoka najteže shvataju. U savremenom svijetu, pluralnost ima vrlo konkretno značenje: ona znači da su općim okvirom države obuhvaćeni svi pripadnici društva, uključujući i one koji odbacuju vaše vrijednosti i prihvataju vrijednosti nad kojima se vi zgražate. Naravno, možete negodovati, ali ne možete zabranjivati, isključivati ili marginalizirati.

Postoji neizrečena pretpostavka da islamska misao njedri islamske vrijednosti, ma kako da su definirane, koje su „prirodne“ i na korist društvu i njegovim građanima. Za neku vlast s islamskim opredjeljenjima, dilema je kako osigurati vođstvo i ostvarivati ove islamske vrijednosti a da se ne potkopaju slobode – što je jedan čin uspostavljanja ravnoteže između zagovaranja i nametanja takvih vrijednosti. Političke mjere zasnovane na navedenoj pretpostavci dovele su do toga da tadašnjeg premijera Recepta

Tayyiba Erdoğanu optuže za „totalitarizam“. Naravno, on je daleko od toga: smiješno je optuživati demokratski izabranog premijera, koji je dobijao izbore za izborima, za „totalitarizam“. Međutim, mogao bi biti otkriven za jednu kategorijalnu grešku: pomiješao je populizam s pluralizmom. Složenost postnormalnih vremena znači da kada se suočio sa zahtjevima protestanata iz parka Gezi, Erdoğan nije bio pripremljen za njihovu reakciju – protestanti nisu htjeli da neko „zadire“ u njihov način života. Ozhan tvrdi da Erdoğan treba prevazići svoj pozitivizam 19. stoljeća kako bi se „oslobodio optužbi za totalitarizam“. Ovdje bih dodao da je potrebno i transcendirati islamsku misao iz 9. stoljeća i razviti svijest o postnormalnoj realnosti i njenoj složenosti.

Ironija je što su i populizam i postnormalnost spasili Erdoğanu tokom vojnog puča 15. jula 2016. Krivnja za ovaj udar pala je na sljedbenike Fethullaha Gülena, učitelja koji je postao uvaženi lider, a koji je prethodno bio saveznik (sada već) predsjednika Erdoğanu.⁴ Iako Gülenov pokret navodno ima sufijska opredjeljenja i propovijeda ljubav prema čovječanstvu i dobronamjernost, njegovi historijski korijeni zadiru dublje, u sve aspekte turskog društva. Turskoj nisu strani vojni udari; puč od 15. jula prati poznati historijski obrazac. Vođe puča blokirale su jedan od mostova koji povezuju azijsku i evropsku stranu Istanbula, opkolili istanbulski aerodrom tenkovima, a vojnici su preuzeli kontrolu nad jednom televizijskom stanicom i počeli postavljati zahtjeve. Međutim, u postnormalnim vremenima komunikacijski kanali nisu ograničeni na jednu televizijsku stanicu. Osim toga, s obzirom na to da su građani uvjetovani da, zahvaljujući društvenim mrežama, reagiraju odmah, da bi puč uspio, od suštinske važnosti bio je određeni nivo narodne podrške. Predsjednik Erdoğan imao je pristup drugom televizijskom kanalu: obratio se naciji koristeći Facetime sa svog iPhonea i pozvao svoje pristalice da izađu na ulice. Šta može biti više postnormalno od toga? Međutim, na poziv nisu odgovorile samo njegove mnoge pristalice; članovi svih stranaka, sekularističkih i kemalističkih (uprkos činjenici da je Mustafa Kemal Atatürk, osnivač moderne Turske, vojsku odredio za čuvara sekularizma i kemalizma⁵), ljudi različitih etničkih grupa i različitih opredjeljenja, izašli su na ulice. Turski ekvivalent liberalima i sekularistima u Egiptu je, za razliku od egipatskih, dao prednost demokratiji – ma kako manjkavoj i kompromitiranoj – nad vojnom

4 Sophia Pandya, „Gazi Warrior Vs. Sufi Mystic: Turkey’s Erdoğan-Gülen Breakup“, *Critical Muslim 16: Turkey*, ur: Sardar, Ziauddin (London: Hurst, 2015), str. 45-62.

5 Edip Asaf Bekaroglu, „The Ambiguity of Turkish Secularism“, *Critical Muslim 16: Turkey*, Ziauddin Sardar (ur.) (London: Hurst, 2015), str. 25-44.

vlašću. Jednom kada su građani okupirali ulice, staromodni državni udar dosegnuo je svoj neminovni postnormalni završetak: propast.

Nasuprot ovome, vojni udar u Egiptu imao je ogromnu narodnu podršku. Demonstracijama na trgu Tahrir 2011. zbačen je Hosni Mubarak i na vlast postavljen predsjednik Muhammed Mursi. Mursi, jedan dobronamjeran čovjek, pripadao je drugom stoljeću i drugom mjestu. Njegova tradiconana islamska misao bila je potpuno nepodesna da se iznese s pluralnošću, što se moglo vidjeti u novom egipatskom Ustavu⁶ koji je on pokušao formulirati. Većina članova komisije za nacrt Ustava pripadala je vladajućoj islamskoj stranci, Stranci slobode i pravde (FJP) i ultrakonzervativnoj Stranci Nur. Član 1 Ustava opisuje „Arapsku republiku Egipat“ kao „neovisnu i suverenu državu, jedinstvenu i nedjeljivu, a njen sistem demokratski“. Član 2 kaže da je „islam državna religija, a arapski zvanični jezik“, što je više nego dovoljno, s obzirom na to da Egipat jeste arapska i muslimanska zemlja. Međutim, u članu 2 ide se dalje i kaže se da su „principi Islamskog šerijata glavni izvor zakonodavstva“. S obzirom na to da različitim ljudima, čak i muslimanima, a da ne govorimo nemuslimanima, šerijat ima različita značenja, ovo je bio poziv nezadovoljnicima, recept za neizbježnu katastrofu i jasan pokušaj da se potisnu raznolikost i pluralnost. Jednom kad se šerijat našao u igri, Egipat je teško mogao ostati „jedinствен i nedjeljiv“, a što su kasniji događaji i pokazali. Kako bi osigurali da opstanu tradicionalne ideje o rodu, nemuslimanima i druge jednako nepravedne ideje uobičajeno shvaćenog šerijata, član 4 dao je ovlasti tumačenja „učenicima s el-Azhara“ koji se „moraju konsultirati u pitanjima islamskog prava“. U ovome se, naravno, uopće ne razlikuju od Ustava Irana koji iste ovlasti daje Vrhovnom vođi i Vijeću čuvara Ustava. Osnovna pretpostavka, sadržana u ovim članovima, jest da se narodu, onom istom narodu koji je poveo revoluciju, ne mogu povjeriti pitanja javnog morala ili znanja o tome šta znači biti musliman u 21. stoljeću: taj narod mora obučiti i voditi odabrana elita. Naposljetku, da ne bi bilo nikakve sumnje, član 219 jasno je naveo da „principi islamskog šerijata obuhvataju opće dokaze, temeljna pravila, načela jurisprudencije i pouzdane izvore koji su prihvaćeni u sunijskim učenjima i od šire zajednice“. Dakle, šiije, sufije, ismailije i drugi, raznovrsni muslimani koji se ne priklanjaju sunijskom ogranku, ne pripadaju građanima; žene bi trebale ostati kod kuće, njihove dužnosti prema porodici i društvu sadržane su u Ustavu; i, nemuslimani bi

6 Mursijev Ustav Egipta dostupan je na: www.worldcrunch.com/world-affairs/egypt-039-s-new-constitution-in-its-entirety-in-english/egyptian-constitution-egypt-constitution-mohammed-morsi-morsi-/c1s10493.

trebali krenuti ka izlazu. Osim toga, predsjednik imenuje jednu desetinu članova Vijeća šure, čiji bi se članovi trebali birati tajnim glasanjem (član 128). On imenuje čelnike svih državnih institucija, uključujući i Centralnu banku i Ured za reviziju, zbog čega je pomalo čudno zvati ih „neovisnim“. To znači da predsjednik ima skoro potpuni nadzor nad zakonodavnim procesom. U ovom ustavu ima i niz drugih jednako neprihvatljivih, nesnošljivih članova. Iako član 45 jamči slobodu mišljenja i govora, u apsolutnom smislu, prethodni član 44 zabranjuje klevetanje poslanika i vjerovjesnika, čime se otvaraju vrata kažnjavanju blasfemije *a la Pakistan*, gdje su brojni nevini ljudi stradali zbog takvih propisa, a kršćanski mladići čak osuđivani i na smrt. Zapravo, nisu samo poslanici ti prema kojima se ne smije iskazivati nepoštivanje, niko ne smije pokazati prezir ni prema kom drugom ljudskom biću, prema članu 31. S obzirom na to da je predsjednik također čovjek, svaka kritika upućena njemu odvela bi kritičara direktno u zatvor zbog „uvrede predsjednika“. A ako biste uvrijedili vojsku, recimo optuživši je za korupciju, okrutno ponašanje ili loše vođenje, bilo bi vam suđeno na vojnom sudu za „zločine koji štete vojnim snagama“.

Ne čudi što su islamisti i ultrakonzervativci bili više nego sretni i zadovoljni prijedlogom novog ustava. „Pristalice su tvrdile da će Ustav donijeti stabilnost“, piše Ahmed Taher, „pa time omogućiti razvoj i priliv stranih investicija koje su potrebne da bi se ostvarile ambicije i težnje egipatskog naroda. Oni su, također, tvrdili da član 2 i član 219 funkcioniraju po umjerenoj vladavini islamskog šerijata.“⁷ Problem je što je „vladavina islamskog šerijata“ rijetko umjerena; daleko od toga da donosi stabilnost, razvoj i inostrane investicije, ona uvijek, gdje god se nametne, za posljedice ima nepravdu, represiju i razdor. Ona je jedna monolitna institucija u svijetu koji zahtijeva složenost da bi se rješavali složeni problemi. Ona ograničava slobode i jednaka prava u svijetu koji ih zahtijeva. Ona društvo vodi unazad, u drevnu historiju, dok se svijet kreće naprijed. Možda je zato onaj segment egipatskog stanovništva koji nije zaljubljen u „islamsku šerijatsku vlast“ obuzela jeza na samu pomisao o njoj. „Protivnici su tvrdili da će Ustav donijeti novu tiraniju tako što će predsjedniku dati apsolutnu vlast i široke ovlasti, ne ostavivši prostora za odgovornost i nadzor. Smatralo se da ovaj ustav smanjuje građanska prava i nameće ograničenja slobodama u tolikoj mjeri da su protivnici zahtijevali ponovno uspostavljanje Ustava iz 1971, zajedno s novom Ustavnom skupštinom“, piše Taher.⁸ Drugim riječima, polovina egipatskog stanovništva bila je toliko

7 Ahmed Taher, „The New Egyptian Constitution: An Outcome of a Complex Political Process“, *Insight Turkey* 15:1 (zima 2013), str. 25-37.

8 Taher, „The New Egyptian Constitution“.

prestravljena da je radije birala zakone prethodnih diktatora! Postalo je očigledno da je revolucija uspjela slomiti samo vanjske slojeve despotizma: netaknutima je ostavila birokratske, policijske i vojne strukture, kao i mentalni autoritarizam. Uskoro su se zahtjevi za svrgavanjem Mursija intenzivirali.

Kada su osjetili moć interneta da mobilizira ljude i proizvodi haotične događaje, nezadovoljni segmenti društva opet su izašli na ulice. Na demonstracijama protiv Mursija na trgu Tahrir bili su uglavnom isti oni ljudi – sekularisti, liberali, modernisti – koji su Mubaraka svrgnuli s vlasti. Ovog puta imali su jake saveznike: vojsku. Zapravo, vojska nije koristila samo društvene mreže da pokrene mase, nego i konvencionalne medije da raspiruje bijes prema Mursiju. I opet su haotični događaji krenuli svojim tokom. Egipatski prevrat od 3. jula 2013, kojim je na vlast došao general Abdel Fattah el-Sisi i koji je doveo do ukidanja Mursijevog Ustava, izvana su mnogi doživjeli kao puč protiv demokratski izabranog predsjednika. Međutim, sama vojska odbacila je etiketu pučista; napokon, državni udar izveden je uz puno učešće mnoštva građana koji su pozvali vojsku da intervenira i klicala i vojsci i policiji kada su krenule u pokolj. Nemilosrdno je masakrirano na hiljade Mursijevih sljedbenika. Međutim, niko nije protestirao – ni u Egiptu, ni na Zapadu. Na stotine Mursijevih pristalica izvedeno je pred sud i u velikom su broju osuđeni na smrt; i, opet, niko nije ni prigovorio. Događaji u Egiptu dali su nam važne lekcije o postnormalnim vremenima: promjene su brze i mogu preokrenuti sistem mnogo puta za nekoliko godina; kaos može dovesti do oslobođenja, ali i do podjarmljivanja; kroz postnormalna vremena ne može se uspješno nastupiti ni s tradicionalnom islamskom misli ni s autokratijom i autoritarnim režimom; te, da bismo se nosili s pluralnošću, potrebni su složeni pristupi.

Kada je u januaru 2015. u Saudijskoj Arabiji na čelo dinastije Saud došao kralj Salman bin Abdul Aziz Al Saud, naslijedio je Kraljevinu koja se raspadala i ekonomiju punu kontradikcija. Cijena nafte, isključivog izvora prihoda u Kraljevini, drastično je padala – sa stotinu na oko trideset američkih dolara po barelu. Budžetski deficit dosegnuo je astronomski iznos od stotinu milijardi. Ekonomija s ogromnim bogatstvom, na kojem joj je svijet zavidio, morala je na slobodnom tržištu tražiti petogodišnji zajam od deset milijardi. Stanovništvo koje nikada nije plaćalo porez moralo je prihvatiti nešto nezamislivo i početi plaćati porez. Zemlja bogata energijom, gdje stanovnici subvencije za struju i vodu smatraju osnovnim pravima, morala se suočiti s realnošću štednje i odricanja.

DINASTIJA SAUDA PROCIJENILA JE DA JE ZEMLJI POTREBNA VIZIJA.

U dokumentu *Saudijska Arabija: Vizija 2030* piše da je vizija zasnovana na čvrstom uvjerenju da je Saudijska Arabija jedinstveno Božije djelo čovječanstvu. Prevladat će suhoparna, monolitna i represivna vehabijska interpretacija islama, a Saudijska Arabija postati „središte arapskog i islamskog svijeta“: služiti će kao odskočna daska Kraljevini da se razvije u „globalnu investicijsku elektranu“ i „globalno čvorište koje vezuje tri kontinenta, Aziju, Evropu i Afriku“.

Društvene vizije nisu lahko dostupne, niti se mogu nametati s vrha. One nastaju uz puno učešće građanstva, kroz debatu i diskusiju – nešto što u Kraljivini još nije razvijeno. Malo je vjerovatno da će meteži i prevrati u regiji te nestabilnosti u postnormalnim vremenima zaobići Kraljevinu.

U oštrom kontrastu sa Saudijskom Arabijom, Tunis je pokazao više svijesti o postnormalnoj realnosti. Dominantna politička stranka u Tunisu, Ennahda, kao što su i egipatska Muslimanska braća predsjednika Mursija, proizvod je islamskog pokreta. Ona je 2011. dobila opće izbore, koji su uslijedili nakon pada vlade Zejn el-Abidina Ben Alija – što je bio prvi veliki događaj arapskog proljeća. I, poput Egipta, Tunis je morao proći kroz težak proces izrade novog Ustava,⁹ koji se pojavio nakon nekoliko različitih nacrtā. Međutim, za razliku od Muslimanske braće u Egiptu, Ennahda je shvatila da islamska misao iz 9. stoljeća nije prikladna za kretanje kroz složena postnormalna vremena. Tunis je onoliko „islamski“ koliko su Egipat ili Turska, kaže Preambula Ustava, i „ostat će vjeran učenjima islama“. U članu 1 stoji da je „religija Tunisa islam, njegov jezik arapski“, međutim, u ovoj zemlji se ima povjerenja u narod, pa član 3 obznanjuje da „vlast pripada tuniskom narodu“ (a ne Bogu, Koji je Vrhovni Vladar u svakom slučaju; to je, inače, zahtjev većine muslimanskih fundamentalista, a zauzima počasno mjesto u Ustavu Pakistana, dokumentu koji je izvor beskrajne konfuzije i razbibrige za naučnike). Osim toga, apsolutno se ne spominje *islamski šerijat*, nego je fokus na ljudskim pravima, pravu na rad, zdravstvenu zaštitu i obrazovanje, a naglašava se podjela vlasti. Tako, zakonodavna vlast ne pripada predsjedniku, nego Zastupničkom domu, „izabranom općim, slobodnim i tajnim glasanjem“ (član 18), koji savjetuje i ovlašćuje predsjednika „za određeni period i u određene svrhe, da izdaje ukaze koje on podnosi, ovisno o slučaju, na ratifikaciju Zastupničkom domu“ (član 28). Osim toga, postoji i

9 Novi Ustav Tunisa dostupan je na: <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Tunisia-constitution.pdf>.

formula kojom se osigurava da Zastupnički dom predstavlja društvo kao cjelinu, uz odgovarajuću zastupljenost različitih područja, poslodavaca, zemljoradnika, radnika – tako da Dom ne zastupa svoje vlastite interese, nego interese cijele države. Sudstvo je neovisno i sudije se biraju iz redova sudija, a lokalne vlasti imaju autonomiju da same vode vlastite poslove.

Treba napomenuti da dok je *Ennahda ustrajavala na tome da se stvori parlamentarni sistem sa sistemima kontrole, ravnoteže i pune odgovornosti, sekularne stranke borile su se za poluparlamentarni sistem, u kojem bi predsjednik na funkciji imao mnogo veće ovlasti*. Ova nerješiva (i ironična) kontradikcija između različitih pozicija napokon je riješena dijalogom i pregovorima. Cilj *Ennahde nije bio izrada ustava upravljanja i kontrole*, nego takvog da predstavlja stavove i težnje raznolikog društva Tunisa i, u izgradnji države, obuhvati sve njegove dijelove. Osim što je otvoreniji i inkluzivniji, Ustav Tunisa uvažava pluralnost i raznolikost društva koje treba voditi. On osigurava složeni sistem vlasti za složeno društvo i složena vremena. Uprkos tome, Tunis nije prošao bez protesta, koji su, uglavnom, proizvod velike nezaposlenosti i ekonomske depresije, za koje zapravo nijedna vlast ne može pružiti trenutna rješenja. Međutim, jedan protest poprimio je haotične razmjere: to su bili neredi koje su pokrenule selefije u junu 2012, nakon što su napale jednu umjetničku izložbu. Također, izvršen je jedan teroristički napad, povezan s ISIS-om, na turistički grad Sousse. Međutim, bez obzira na te neredi, Tunis je, izgleda, u stanju oprezno koračati naprijed. Za razliku od saudijskih klerika, koji nameću zakone kojima progone i kleveću žene, ili, za razliku od Muslimanske braće, koji bi bili sretni provoditi represivne mjere „islamskog šerijata“, *Ennahda se bori za ženska prava i utvrđuje ih Ustavom iz 2014*. Skoro trećinu članova parlamenta Tunisa čine žene. U zemlji su 2010. trećinu sudija i petinu pravnika činile žene. Trećina inženjera u zemlji 2013. bile su žene. Postoji preko 700 građanskih društvenih organizacija koje rade na izgradnji civilnog društva a koje se bave i rodnim pitanjima i bore protiv seksualnog uznemiravanja i nasilja nad ženama.¹⁰ *Ennahda je 2016. parlamentu na usvajanje dala jedan inovativni zakonski akt kojim će se proširiti propisi o kažnjavanju seksualnog uznemiravanja i nasilja nad ženama, tako da se obuhvati i kažnjavanje psihološkog nasilja, kao i nanošenja ekonomske štete ženama u javnoj i privatnoj sferi*. Za razliku od arabijskog shvatanja koje je nametnuto tamošnjem društvu, Tunis oblikuje viziju svoje budućnosti koja niče iz baze, iz masa, koja obuhvata sve segmente društva, koja

10 Harriet Sherwood, „Women in Tunisia Take Gender Fight to Legislature“, *The Guardian* (24. oktobar 2016).

pokušava prevazići kontradikcije, koja uvažava složenost i raznolikost – i koja je, kao takva, bolji instrument za plovidbu kroz uzburkane vode postnormalnih vremena.

Suštinska razlika između Tunisa i Egipta, kako se ogleda u njihovim pokušajima da izrade novi ustav, jeste u načinu na koji se promišlja i shvata postnormalna stvarnost. Egipat je zaostao u stegi totalitarizma i suočava se s izgledima građanskog rata, upravo zbog toga što su vođe Muslimske braće zarobljene u jednom okoštalom okviru islamskog mišljenja koje se nikada nije zaista moglo nositi s raznolikošću i pluralnošću. To je jedna linearna struktura koja se kloni složenosti. Saudijska Arabija zaglibila je na sličnom putu, koji je sad i otežala otrovna doza neoliberalne ekonomije. Stabilnost Tunisa, iako malo kolebljiva, potječe od same činjenice da je ova država prihvatila raznolikost i pluralnost svojih građana i od toga što u središte vlasti postavlja rješavanje složenosti.

Problemi postnormalnih vremena ne mogu se riješiti bez prave pluralnosti ili bez prevazilaženja dubokih razlika u društvu. Ironično, za one koji su najviše zabrinuti za „islam“ i najviše zaokupljeni njime, koji ističu svoje zasluge i najglasniji su u „odbrani islama“ i „islamskog šerijata“ – najveću opasnost predstavlja sami islam. Složenost nam govori da nema jedinstvenog modaliteta mišljenja ili modela ponašanja, kao ni metode koja može dovesti do odgovora za sve naše međusobno povezane, složene boljke. Neoliberalno „slobodno tržište“ jeste obmana, varka, kao što je varka i da će nas liberalni sekularizam, ili nekakve idealizirane ideje islama, izvući iz ove slijepe ulice. Zato je neozbiljno smještati našu vjeru u isključivu ideologiju ili u monolitno shvatanje istine. Raznolikost i pluralnost od suštinske su važnosti kako za razumijevanje složenosti, tako i za suočavanje s njom, te za rješavanje naših međusobno povezanih problema.

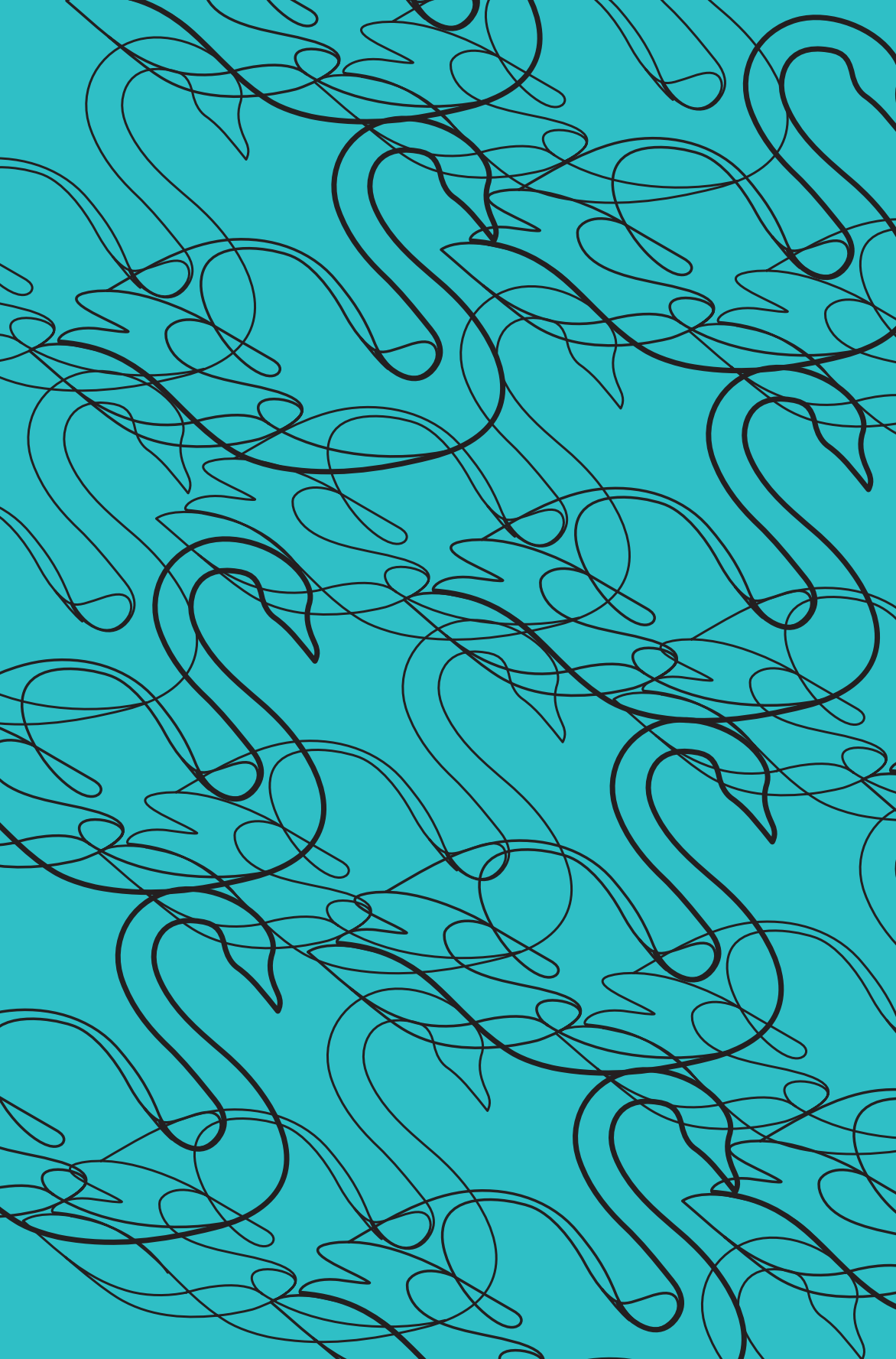
U POSTNORMALNIM VREMENIMA NEMA NAČINA DA SE IZGRADI MORALNI POREDAK IZUZEV NA TEMELJU JEDNAKOSTI I DIJALOGA.

Kontradikcije nas uče da prihvatamo i shvatamo različita stajališta i da budemo skromni i ponizni. Nema apsolutno ispravnog i apsolutno pogrešnog odgovora na neko dato pitanje. Čak i najosnovnije razumijevanje nekog problema zahtijeva dijalog u njegovim različitim dimenzijama, a on podrazumijeva cijeli spektar stavova i interesa, među kojima i one građana različitih

vjera, muslimana različitih uvjerenja, muškaraca, žena, kao i djece, ljudi različitog društvenog i kulturnog porijekla te različitih etičkih shvatanja. Budući da se kontradikcija ne može riješiti, mi moramo zanemariti naše razlike i upravljati kontradikcijama i složenošću putem pregovaranja i konsenzusa u dijalogu, u kojem svi učesnici imaju jednako pravo glasa. Nema autoritarnog ili nasilnog sredstva koje bi riješilo kontradikcije ili se nosilo sa složenošću.

Praktično sve bliskoistočne države stoje na rubu haosa. One će ili potpuno propasti – ako već i nisu – ili će se transformirati u novi „egzistencijalni poredak“. Sve ovisi o tome kako država upravlja složenostima i haosom postnormalnih vremena, na svoj posebni način, u skladu sa svojom specifičnom situacijom.

The background is a solid teal color. Overlaid on this are numerous black line-art illustrations of swans and stylized foliage. The swans are depicted in various poses, some facing left and some facing right, with their long necks curved. The foliage consists of various leaf shapes and stems, creating a dense, organic pattern. The overall style is modern and graphic.

ŽIVOT
I RÁD

Igra religijskih prijestolja

C. Scott Jordan

Vjerovali mi u to ili ne, kada dođe do toga da branimo naš mali sveti teren, svi smo skloni zauzimati radikalna stajališta. Ko je položio drva za ovu vatru promjene? Ko je zagovarao tu ideologiju od samog početka, tek da bi postao njen Brut? Jedna riječ, jedno ime. Izgovoreno pjesmom, prozom, slikom i običajima koji zrače od drevnih vremena do naše svakodnevice. Bog. Neki posebni Bog? Ne. Ovo je religija u svom mnoštvu njenih izričaja koji prožimaju društvo, um i život općenito. Suprotno mitovima prosvjetiteljstva i postmodernizma, Bog je živ i uzvraća udarac – On je u našem novcu, našoj vlasti, našoj politici, našoj kulturi i našim srcima. Bog je dio identiteta svih nas, od najrevnosnijeg vjernika do najrigidnijeg ateiste, dio koliko je to i naš jedinstveni matični broj.

Na prvi pogled, ovdje nema ničeg za brigu. Mi, napokon, živimo u sofisticiranom 21. stoljeću. Vi imate svoje mišljenje, a ja imam svoje. Sve dok ja ne odlučim da vas ubijem. Ova krajnja kontradikcija opsjeda političke atentate, napade na religijske centre, napade u školama, ratove, ljetne kampove, samoubilačke napade, ISIS i političke izbore. Jedna stara izreka kaže: Najveća prevara koju je đavo izveo jeste što je ubijedio svijet da on ne postoji. Religija se, u naše vrijeme, poslužila istim tim trikom. Mi mislimo da živimo u sekularnom dobu, a ipak, Bog je svugdje.

Jedna škola mišljenja smatra da bi sva fikcija trebala biti bijeg od realnosti rutinske svakodnevice. Međutim, ponekad se „eskapizam“ fikcije dovoljno istegne da otkrije duboke uvide u realnost, za koju smo, dok živimo dan po dan, slijepi. Ovu poentu dobro ilustrira popularna televizijska

serija kuće HBO *Igra prijestolja*, kao i edicija knjiga Georgea R. R. Martina¹ na kojoj je serija zasnovana. Svijet koji je Martin stvorio uvažava i istražuje religiju kakva postoji u stvarnom svijetu, nasuprot mnogim djelima fantastije koja je „guraju pod tepih“.² Martin ne nameće kršćanstvo, islam ili hinduizam svem svijetu, nego, zapravo, stvara jedan svijet konkurentskih religija, mitologija i političkih ideala, podložnih iluzijama bogatstva, porodice i moći. Čineći to, daje nam domišljatu aluziju na religijske interakcije našeg vlastitog svijeta i na kontradikcije koje se u njemu javljaju.

I epizoda pod naslovom „Što je mrtvo ne može nikad umrijeti“, iz druge sezone serije istražuje teme ovih uzajamnih utjecaja. Od samog početka, pa do odjavne špice na kraju, vidimo predivne primjere kako norma mijenja događaje koji skreću tok priče i ona, kako serija odmiče, kreće u nezamislivim smjerovima. Vidimo kako žena pobjeđuje jednog od najvećih kraljeva u zemlji, izgrađenoj mahom na patrijarhalnoj hijerarhiji; kako najmlađi brat traži pravo na prijesto, izgrađeno na samoj toj hijerarhiji, te kako se religijske i mistične pojave šuljaju i ulaze u svijet koji je danas poznat kao svijet lišen magije (bilo da se bogovi kreću među ljudima, da ljudi kontroliraju tijela životinja ili mogućnost da zmajevi opet lutaju po zemlji). Iz ovoga niču teme koje pokazuju da se Westeros i ostatak Martinovog svijeta kreću ka postnormalnim vremenima.

U jednoj sceni, zagonetku o korijenima moći Martinovog svijeta jednom od glavnih likova, koji je u tom trenutku desna ruka, tj. glavni savjetnik kralja Westerosa, patuljku Tyrionu Lannisteru, postavlja glavni špijun, Varys, također član kraljevog Malog vijeća. „Tri ugledna čovjeka sjede u sobi: kralj, svećenik i bogataš. Među njima stoji obični najamnik. Svaki glavešina nudi plaćeniku da ubije drugu dvojicu. Ko će preživjeti? Ko će umrijeti?“ Nakon što je postavio pitanje, Varys čeka da mu Tyrion spremno odgovori. Umjesto toga, Tyrion, nezadovoljan, jer ima mnogo problema na koje mu valja hitnije odgovoriti, prepušta objašnjenje Varysu. Varys mu odgovara mudrom lekcijom: „Moć se nalazi ondje gdje ljudi vjeruju da se nalazi. To je varka, sjena na zidu: a vrlo mali čovjek može bacati vrlo veliku sjenu.“

Varys je objasnio postnormalno stanje Sedam kraljevina, njenoj novoj „desnici“, međutim, daje nam i neophodno promišljanje religije u savremenom dobu. Naravno, religija je kroz historiju išla uporedo s moći. Prosvjetiteljstvo, modernost, sekularizam i, u novije vrijeme, postmodernizam, bacili su

1 George R. R. Martin, *A Game of Thrones (A Song of Ice and Fire, knjiga 1)* (New York: Harper Voyager, 2014; New York: Home Box Office, 2012).

2 George R. R. Martin, Elio M. Jr. Garcia i Linda Antonsson, *The World of Ice & Fire: The Untold History of Westeros and the Game of Thrones* (New York: Bantam Books, 2014).

„veliki narativ“ religije na smetljište historije. Međutim, religija se sada vraća na centralnu pozornicu: i kao moć i kao sistem politike i donošenja odluka. Međutim, nešto se čudno događa: zahvaljujući društvenim mrežama, informativnim kanalima s cjelodnevnim programom i drugim oblicima brze komunikacije,

MALI LJUDI SADA MOGU BACATI ZAISTA VELIKE, GLOBALNE SJENKE.

Pogledajmo, naprimjer, svećenika, velečasnog Freda Phelpsa i njegove sljedbenike iz Baptističke crkve Westboro (WBC). Oni su poznati po svojim nastranim i remetilačkim protestima protiv sahranjivanja pripadnika vojske i zajednice LGBT i protiv podrške ovim grupama. Kroz svoju doslovnjačku interpretaciju Biblije, oni zaključuju da je biti pripadnikom zajednice LGBT ili posvetiti svoj život vojnoj službi – vrijeđanje Boga i ekspres-karta za Pakao. Oni idu čak tako daleko da tvrde da su ove grupe direktni uzroci prirodnih katastrofa (kakva je bila uragan Katrina 2005) i drugih američkih tragedija (naprimjer, napada od 11. septembra 2001). Izvještaji kažu da je ova crkva u vrijeme Phelpsove smrti imala 40 pripadnika.³ Phelps nije, ni u kom slučaju, jedini radikal kršćanske crkve u Americi, ali je, za razliku od svojih savremenika, uspio privući veliku pažnju Amerike, svijeta, pa time steći i ogromnu moć. Svaki čin, potez koji bi poduzeli, odmah je postao megadogađaj, zahvaljujući Twitteru, Facebooku i medijima, željnim da svoje praznine popune senzacionalističkim temama. Njihova djela davala su svijetu opći utisak da se svi pripadnici kršćanske zajednice, a koja broji oko dvije milijarde ljudi širom svijeta, ponašaju na sličan način. Čak je i unutar samog kršćanskog svijeta, posebno u Americi, slučaj Baptističke crkve Westboroa žigosao sve sljedbenike konkretne baptističke denominacije i šireg ogranka, protestantizma. Baptisti iz cijele zemlje morali su uložiti velike napore da se ograde od izjava velečasnog Phelpsa i odbrane svoja baptistička uvjerenja. Ovo zbunjuje nekršćane, a napukline u zdanju sistema postaju očiglednije; to je isto kao da bismo nečije osjećanje američke pripadnosti zasnivali isključivo na njegovom mišljenju o predsjedničkom mandatu Williama Henryja Harrisona (koji je trajao svega trideset dana).

3 Michel Paulson, „Fred Phelps, Anti-Gay Preacher Who Targeted Military Funerals, Dies at 84“, *The New York Times* (20. mart 2014).

Pastor Terry Jones drugi je primjer. Jones je bio pastor u Centru Dove World Outreach (Golubičji centar za obraćanje svijetu), nedominacijskoj crkvi u Gainesvilleu na Floridi. Bio je jedan od mnogih antiislamski nastrojenih kršćana. Jednog dana objavio je da će „spaliti Kur’an“.⁴ Njegova namjera istog se trena pretvorila u globalni događaj: snimci pastorovog proglasa vrtili su se i vrtili na informativnim kanalima. Twitter unosi poludjeli su. Za nekoliko sati, pokrenute su demonstracije u Egiptu, Pakistanu i Maleziji. Spaljivani su autobusi; McDonaldovi restorani opljačkani i ispremetani; neki ljudi su i ubijeni. Hillary Clinton, tadašnji državni sekretar, morala je telefonirati pastoru Jonesu i moliti ga da ne ostvari svoju nakanu. Kroz djela pastora Jonesa, koji nije imao više od dvadesetak sljedbenika, uz brzinu kojom je komunikacijska tehnologija pretvorila njegovu namjeru u globalni fenomen, u očima vanjskih posmatrača, antiislamski stav nije postao samo nekakva kršćanska ideja, nego i američko, evropsko i općenito zapadnjačko raspoloženje. Jones nije spalio primjerak Kur’ana i nije jasno da li je zaista i namjeravao to učiniti.

Ono čemu svjedočimo nije jednostavna promjena paradigme, nego temeljna rekonstrukcija onog što jest i onog što nije normalno u religijama. Doseg ekstremista, doslovnjačkih fanatika, puritanaca i nasilnih pristalica, koji bi obično bili na marginama, proširio se: postao je globalan u razmjerama i u djelokrugu. Samo prije dvije decenije bilo bi praktično nemoguće da ovi ljudi objave svoja mišljenja na televiziji. Danas oni posjeduju svoje vlastite televizijske kanale; oni mogu postaviti (*upload*) svoje sadržaje na YouTube, koji će se istog trena emitirati širom svijeta.

Ironično, dok smo neprekidno povezani s virtualnim zajednicama, prave zajednice skoro potpuno nestaju. Umjesto da razgovaraju jedni s drugima licem u lice, ljudi radije i sve više komuniciraju putem tekstualnih poruka, Facebooka, Twittera i brojnih drugih tehnologija društvenih mreža. U nedostatku komunikacije, mladi ljudi se sve više i više otuđuju. Suočeni sa sve više nesigurnosti, izazvane ubrzanim promjenama, oni čeznu za sigurnošću. U svijetu diskutabilnih i osporavanih vrijednosti, oni se povlače i traže apsolutne stvari. U dobu gdje je značenje ukinuto, oni traže značenje u svojim sve otuđenijim, nesigurnim i zbrkanim životima. Kontradikcije postnormalnih života današnjih mladih ljudi vidljive su u naslovima, u kojima čujemo odjeke Varysove zagonetke. Pogledajmo ove naslove:

---

4 Paul Harris i Paul Gallagher, „Terry Jones defiant despite murders in Afghanistan over Qur’an burning“, *The Guardian* (2. april 2011).

G. YAKEN ŽELIO JE BITI KONDICIONI TRENER. VJEŽBAO JE USTRAJNO, U NADI DA ĆE, ULAGANJEM NAPORA, STEĆI USPJEH, DJEVOJKE I BOGATSTVO.⁵

SLUŠALA JE COLDPLAY, ČITALA JE ROMANE O HARRYJU POTTERU I PILA IRN-BRU, ŠKOTSKO BEZALKOHOLNO PIĆE.

BILA JE NAVIJAČICA I ODLIČNA UČENICA, KĆERKA POLICAJCA, KRALJICA MATURE U GIMNAZIJI I ŽELJELA JE BITI DOKTOR; ŽELJELA JE BITI FARMACEUTKINJA ILI LJEKARKA...⁶

BIO JE POVUČEN ALI UČTIV STUDENT PSIHOLOGIJE.⁷

Ovo se čine sasvim uobičajeni opisi nove generacije, poznate i kao milenijalci. Oni imaju iste ambiciozne ciljeve za budućnost, školski angažman, odgoj srednje klase i očitu inteligenciju. Razlikuju se po tome odakle su. Prvi navod opisuje gospodina Islama Yakenu iz Kaira, u Egiptu. Drugi opisuje gospođicu Aqsu Mahmood iz Glasgowa, u Škotskoj. Posljednja dva opisi su gospođice Jaelyn Young i g. Muhammada Dakhlallae iz države Mississippi, u Sjedinjenim Državama. Zajednički im je jedan važan detalj: svi su željeli napustiti svoj dom i otići u Siriju, da se priključe ISIS-u. Međutim, ovi učenici i studenti nisu jedini. Ovo nije samo fenomen ugnjetavanih, samo pojava izolirana na jedan kutak u svijetu. Ovo je globalno. I nije nekakav specifičan proizvod postnormalnih vremena, gdje se bogomdana praznina u ljudskom umu može ispuniti samo nečim spektakularnim.

Obično, trendovi koje prate bogata i obrazovana društva trebali bi pokazivati smanjeni utjecaj religije i religijskih institucija. Po klasičnoj definiciji religije, ona je utjeha za siromašne i neobrazovane, neki put na kojem obespravljeni stječu moć. Međutim, što društvo postaje „naprednije“, to se, u ime progressa, tradicije i principi sve više izvrću. Preispituje se ideja Boga, budući da čovjek preuzima vlast na svojom sudbinom i stvara svijet za sebe: svijet robotike, umjetne inteligencije, virtualne realnosti, medicinskih otkrića i Twittera. Gdje je za čovjekovu smrtnost nekada utjeha

5 Mona el-Naggar, „From Cairo Private School to Syria's Killing Fields“, *The New York Times* (19. februar 2015).

6 Kimiko De Freytas-Tamura, „Teenage Girl Leaves for ISIS and Others Follow“, *The New York Times* (24. februar 2015).

7 Richard Fausset, „Disbelief in Mississippi at How Far ISIS' Message Can Travel“, *The New York Times* (14. august 2015).

bio Bog, to postaju nauka i tehnologija, koje ispunjavaju onu prazninu koju su načinili strah i znatiželja.⁸ Bog bi, u svakom smislu, trebao iščeznuti kao nekakva stara teorija, paradigma ili modni trend. Međutim, Bog se vraća s kaznom. Djela koja spomenuti mladi ljudi čine nemaju smisla, za većinu ljudi. Ovaj fenomen nije povezan s islamom. On se odnosi na sve religije. Pogledajte kako su spremni da izvrše ubilački i samoubilački napad mladi hinduistički fundamentalisti u Indiji. Ili, kakvi su mladi religijski desničari u Istočnoj Evropi. Ili, uzmimo kršćanske fundamentaliste u Africi ili evangeliste u SAD-u, koji su zalučeni oružjem. I oni žele stvoriti vlastite religijske države u svojim zemljama.

Nesigurnost je fragmentirala religije, neovisno o uobičajenim sektaškim podjelama. U Westerosu iz *Igre prijestolja* postoji nekoliko religija, počev od dominantne vjere sedmerice, u kojoj, kao u kršćanskom Trojstvu, vjernici štiju sedam božanskih esencija. Prije nego što su strani osvajači donijeli vjeru sedmerice, Westeros je uglavnom vjerovao u više bogova, slično američkom domorodačkom ili šintoističkom politeizmu, gdje se neko božanstvo smješta u sve aspekte prirode, od neba, preko Zemlje, do mora. U vrijeme Martinove priče, ovim „starim“ bogovima još uvijek se mnogo mole stare porodice Sjevera, kao što su Starksi. Potopljeni bog Željeznih otoka štije se, nasuprot Olujnom, bogu zavičaja kralja Roberta, prikladno nazvanom Olujni krajevi. Otkrije se i da se jedan od braće kralja Roberta preobratio i prihvatio radikalnu religiju s Istoka, vjeru gospodara svjetlosti, R'hllora. To je jedna radikalna religijska grupa, izgrađena na uvjerenju da se jedan bog svjetlosti bori protiv tame i putem nasilja stvara novi svjetski poredak. Na Istoku se spominju i drugi bogovi, ponikli na tom kulturnom i geografskom tlu. Skoro kao šalu, ili da bi vratio kontroverzni stav o religiji općenito, Martin nam daje i Bezlične, sluge Mnogolikog boga. Za razliku od drugih religija Martinovog svijeta, Bezlični ljudi su tihe ubice, za razliku od evangeliziranih vjernika ove ili one vrste. Sljedbenici Mnogolikog ne suprotstavljaju se nijednom drugom bogu; zapravo, njihov hram je u skladu s ikonoklastima drugih bogova. Za njih, svako štije istog boga, jednog boga sa više aspekata. Ovaj bog često se naziva i Smrću.

Podjele i složenost religija u stvarnom postnormalnom svijetu jednako su tako zastrašujuće. Mnogo se toga izrodilo iz šijsko-sunijske podjele u muslimanskom svijetu. Ali, kako je Fredric Wehrey⁹ pokazao u antologiji

8 Mathew Burrows, *The Future Declassified: Megatrends that Will Undo the World Unless We Take Action* (New York: Palgrave MacMillan, 2014), str. 65-80.

9 Frederic Wehrey (ur.), *Beyond Sunni and Shia: Sectarianism in a Changing Middle East* (London: Hurst, 2017).

čiji je urednik: sektaške podjele na Bliskom istoku postale su još složenije. Politička ekonomija, društveni mediji, državni i nedržavni akteri, harizmatični imami i plemenske pripadnosti proizveli su zaista začuđujuće sektaške identitete. Religijska sljedba, sa svojim dubokim historijskim korijenima, a ne državljanstvo, služi kao glavna kapija između pojedinca i države. U SAD-u, se kršćanske sekte i ogranci umnožavaju iz dana u dan – od kršćanskih cionista, koji žele apokalipsu i žele je SADA, pa do mnoštva starih i novih evangelističkih grupa. Pogledajmo listu kršćanskih denominacija na Wikipediji: nevjerovatno! A gdje su „osobnosti“ i „nastranosti“ u scijentologiji, nuvaubianizam, Crkva eutanazije (koja traži da se ubijemo da bismo spasili planetu), Crkva Subgenija, Crkva svih svjetova, Nacija Jahvea, Kreativistički pokret i Tvoj hram duhovnjačke mladosti¹⁰ posvećen seksualnosti bez krivice? Skoro svako sa malo harizme i nalogom na Facebooku može začeti religiju – i neće mu (obično je to muškarac) faliti sljedbenika.

Religija je čudna, problematična riječ: nije je lahko definirati. Je li scijentologija religija? Može li se za poštovaoca neke slavne ličnosti, koji je neupitno „obožavaju“, reći da slijede određenu religiju? Jesu li oni koji ubiju u ime religije religiozni? To su složena pitanja na koja se ne može jednostavno odgovoriti. Nije čudo što savremeni religiozolozi izbjegavaju pitati šta je religija ili šta je religioznost. Sama ova riječ postala je previše složena, uvijena u unaprijed stvorene pojmove, zbog čega je svaki pokušaj da se analizira uzaludan i, vjerovatno, besplodan.¹¹ Uzmimo, naprimjer, debatu o tome šta je, zapravo, budizam. Po mišljenju Davida Braziera, britanskog psihoterapeuta i zen-učitelja, *budizam jest religija*, kao što su kršćanstvo i islam, jer „možete vjerovati“.¹² Međutim, prema Steveu Hagenu (znanom i kao Roshi), američkom zen-budisti, budizam nije religija; on je „izvan vjerovanja“ i odnosi se na pogled na svijet u svakom trenutku.¹³ Oba su jednako u pravu kada govore o budizmu; ali, ni jedan ni drugi nisu u stanju uvjerljivo odgovoriti na pitanje. Zamka u pristupu definiranju jeste u tome što se religija ispituje izolirano, u nekakvom vakuumu, međutim, kao i sve drugo, ona postoji u svijetu; ni religija ne postoji u vakuumu. U alternativnom pristupu postavlja se pitanje o suštini religije. Tako, naprimjer, možemo, kao Martin

10 * Thee Temple of Psychick Youth – naziv u neobičnom spoju arhaičnog i novogovora; teško prevodiv, a osim navedenog, može se naići i na prijevod: Tvoj hram duhovnjačke omladine ili Tvoj hram mladih vidovnjaka (*prim. prev.*).

11 Caroline Schaffalitzky de Muckadell, „On Essentialism and Real Definitions of Religion“, *Journal of the American Academy of Religion*, 82:2 (juni 2014), str. 495-520.

12 David Brazier, *Buddhism is a Religion: You Can Believe It* (Malvern: Woodsmoke Press, 2014).

13 Steve Hagen, *Buddhism is Not What You Think: Finding Freedom Beyond Beliefs* (New York: Penguin, 2012).

Craig, postaviti pitanje: Je li religija u sebi i po sebi nasilna?¹⁴ Ali, ni ovakva pitanja ne urode zadovoljavajućim odgovorom. Neke verzije religije mogu biti nasilne u nekom određenom vremenu; ali, na drugom mjestu i u drugom vremenu, ne moraju biti nasilne.

**ODNOS IZMEĐU RELIGIJE, DRŽAVE I MOĆI POSTAO JE TAKO
ISPREPLETEN, TAKO SLOŽEN, DA JE TEŠKO – SKORO NEMOGUĆE
– VIDJETI ONU POSLOVIČNU ŠUMU OD DRVEĆA.**

Savremeni mislioci o religiji imaju stajalište koje je smješta u historijski i sociokulturni kontekst. Švicarski katolički svećenik i teolog Hans Küng grubo kategorizira religiju onako kako Thomas Kuhn kategorizira nauku – kao niz epoha.¹⁵ Jedna epoha traje sve dok neka revolucija ne odbaci staru ideju, a nova popuni eksplanatorni vakuum. Küng religiju definira kao prosti skup uvjerenja, pravila i etike, što ga je odvelo do zaključka da je sljedeći korak jedna svjetska etika, gdje će se temeljni principi svih religija izvući iz „postmoderne krize“.¹⁶

Postkolonijalni naučnik Talal Asad prema pitanju religije zauzima više antropološki pristup. U svom djelu *Genealogije religija*, Asad ispituje „tranhistorijski“ i „transkulturni“ karakter religije. Njegov pristup je skeptički, na više frontova. Njemu su zamorni savremeni pristupi historiji (budući da su uglavnom zapadni kapitalistički marš ka jednom svjetskom sistemu), viktorijanska ideja o religiji kao evolucijskom porijeklu napredne misli (kao što su politika i nauka) te moderno shvatanje da je religija ono primitivno i da je ustupila mjesto onom civiliziranom, u smislu prava, politike i nauke.¹⁷ Asad svoju definiciju religije usmjerava na istraživanje fenomenološkog pristupa koji je osmislio antropolog Clifford Geertz, a koji se fokusira na simbole i rituale. Krajnji proizvod je neka vrsta pitanja „šta je starije: koka ili jaje?“, oko značenja i prakse ili značenja i stvari. Malo jednostavnije rečeno: da li religijski simboli donose značenje ili značenje dovodi do simbola? Isto tako, da li obred predstavlja prakticiranje

14 Craig Martin, „What is Religion?“, *Political Theology*, 15:6 (novembar 2014), str. 503-508.

15 Hans Küng, *Theology for The Third Millenium: An Ecumenical View*, prev. Peter Heinegg (New York: Doubleday, 1988).

16 Hans Küng, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic* (New York: Crossroad Publishing Company, 1991).

17 Talal Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1993), str. 2-27.

značenja ili obred stvara značenje kroz prakticiranje?¹⁸ Ova pitanja doimaju se sporednim, međutim, ona su, kada se ispituje uspon fundamentalizma u savremenom islamu i kršćanstvu, zapravo ključna. Ona ukazuju na iminentni paradoks između prakse i vjerovanja te na historijski spoj politike, kulture i religije. Vjerovatno su isti historijski procesi doveli do pojave hinduističkog, budističkog, jevrejskog i drugih religijskih fundamentalizama.

Karen Armstrong koristi isti historijski pristup u djelu *Velika preobrazba*, počevši od osovinskog doba religija (900–200. god. p. n. e.). Za Armstrong, temeljni pojam religije jeste saosjećanje. Jednom kada su ljudi to počeli osjećati jedni za druge, stvorena je osovina religije. Glavna spoznaja koju ona iznosi jeste da kada novija, razvijenija forma ovih religija zapadne u teškoće, ona uzmiče, vraća se još uvijek netaknutim osovinama. Armstrong ukazuje na težnje ka stvaranju imperije i političke moći kao prelomne tačke ovih religijskih paradigmi. Njen recept za napredovanje jeste promišljati osovinske religije (grčki logos, hinduizam/budizam, daoizam/konfučijanizam i judaizam), u potrazi za zajedničkim imeniteljem (npr. ljubav prema svom bližnjem), i naći temeljne principe ovih osnovnih religija.¹⁹ O ovoj sugestiji može se razmišljati kao o metodi za navigaciju kroz postnormalna vremena u religijskoj misli, međutim, potrebno je prevazići shvatanje da je „moja religija jedina prava religija“.

Analiza Künga, Asada i Armstrong ukazuje na to da se religija često iskazuje kao superiorno uvjerenje: ne samo vjerovanje u natprirodno nego i uvjerenost u posjedovanje Apsolutne Istine. Superiorna uvjerenja iskazuju se kao superiorna djela ciljana da oblikuju svijet. Dakle, religija izlazi izvan granica vjere i postaje proces odlučivanja; tako, neminovno, dolazi u konflikt s drugim procesima odlučivanja kao što su politika, nauka, država i sekularizam. U normalnim okolnostima, „Crkva“ i „Država“ mogu biti odvojene – to je odvajanje u zapadnoj civilizaciji adekvatno funkcioniralo nekoliko stoljeća. Međutim, stvari se radikalno mijenjaju u vremenima meteža, nesigurnosti, složenosti i haosa. Sada, religija za vjernika postaje jedini izvor sigurnosti. Sigurnost se ne traži samo u religiji u općem smislu, nego u jednoj konkretnoj sekti. A ako nijedna sekta u našem okruženju nije u stanju dati potrebnu sigurnost, onda će tu prazninu popunjavati nove sekte, formirane oko plemena, zajednica, historijskih veza, političkih uvjerenja, obespravljenosti i nedaća, otuđenosti i oko

18 Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*, str. 28-55.

19 Karen Armstrong, *The Great Transformation: The Beginning of Our Religious Traditions* (New York: Random House, 2006), str. 3-48.

harizmatičnih vođa. Jastvo i Uvjerenje postaju jedna te ista stvar, budući da se Jastvo duboko ukorjenjuje u religiju. Napad na religiju doživljava se kao napad na Jastvo, napuštanje religijskih principa u društvu smatra se gubitkom Jastva. A gubljenje Jastva opasno je; to je ono što vodi u ekstremističke grupe na Bliskom istoku ili fundamentalizam kakav nalazimo u Sjedinjenim Državama i Evropi.

To je ono što su postnormalna vremena uradila i što rade religiji. Kada događaji, koji su proizvod kontradikcija i složenosti, idu ka haosu, stvara se stanje remetilačke nesigurnosti i dubokog neznanja. Konvencionalne religije s tim se ne mogu nositi. Zapravo, temeljna načela i glavne dogme religije, njene paradigme, počinju se raspadati. Stvara se krizno stanje koje, pothranjujući samo sebe, stvara niz drugih kriza. Tako komplikacija unutar religije postaje komplikovana koliko i Jastvo. Čak i označavanje postaje problematično. Ko je musliman ili kršćanin? Sljedbenike općenito, koji sebe nazivaju muslimanima ili kršćanima, mogu osuđivati drugi, „bolji vjernici“, etiketirajući ih kao liberale, umjerenjake, sekularizirane ili, čak, i kao heretike. Sljedbenik A tvrdi da prakticira istu religiju koju prakticira i sljedbenik B, ali, zapravo, njih dvojica mogu zasnivati svoja vjerovanja na radikalno različitim teološkim ili interpretativnim sistemima. Prirodno, kada se uzdignu vođe, tvrdeći da posjeduju dogmatske istine, onda složenost implodira, što za posljedicu ima nalet haosa.

Ako putujete po malim gradovima Srednjeg Zapada u Sjedinjenim Državama, uočićete da su granice gradova iscrtane prometnim ulicama, oko kojih su sve crkve i barovi. Zapravo, neki od ovih gradova imaju različite crkve na svakom kutu raskrsnice. Sve su to, generalno, kršćanske crkve, međutim, različitih denominacija; ako vam se posreći, možete vidjeti i njihove različite motivacijske poruke na tablama. Dakle, Prva baptistička crkva može biti prilično različita od Druge baptističke crkve ili Prve metodističke crkve, iako sve one mogu biti na istoj raskrsnici i istoj adresi. Njihove kongregacije se razlikuju, a žive vrlo blizu jedna drugoj. Svi se oni slažu da je Isus Krist sin Božiji, međutim, razlikuju se po prihvatanju nekih drugih, manje važnih principa, i po stepenu privrženosti tim principima. Kada glavni pastor neke crkve govori sa svoje propovjedaonice, njegove tvrdnje o Božijoj volji u sukobu su s tvrdnjama iz propovijedi drugih pastora. Vrlo često se ti sukobi i ne primijete. Međutim, ponekad takvi mali poremećaji mogu dovesti do krupnih događaja. U postnormalnim vremenima, pojedinac ili mala grupa mogu imati strašnu moć da pokrenu haotične događaje. Sjetimo se velečasnog Phelpsa ili pastora Jonesa. Ili, sjetimo se činjenice

da je samo 19 pojedinaca izazvalo najstravičnije krvoproliće u historiji Sjedinjenih Država i pokrenulo lanac reakcija koji je doveo do „rata protiv terora“, lova na Bin Ladena, okupacije Afganistana i Iraka i propasti obiju tih država, destabilizacije Pakistana i mnogih užasa koje danas vidimo na Bliskom istoku. Teorija haosa na djelu!

SVAKA DENOMINACIJSKA CRKVA, NA SVAKOM UGLU SVAKE ULICE, IMA POTENCIJAL DA POKRENE LANAC DOGAĐAJA KOJI MOŽE DOVESTI DO NEČEG VELIKOG.

Izjava nekog lokalnog pastora može se *tvitati*, neprestano se *retvitovati*, objavljivati i postati viralna. Informativni kanali s cjelodnevnom programom uzet će taj trend i napraviti buru u čaši vode, sve do globalnog događaja s potencijalno ozbiljnim posljedicama. Haotični događaj. Čak i ako „događaj“ ne postane globalan, može imati veliki utjecaj na to kako određenu vjeru ili sektu drugi doživljavaju. Phelps i Jones ozbiljno su promijenili percepciju baptizma, jedne jake denominacije američkog protestantizma, dominantne na američkom Jugu. Oni su postali personifikacija baptizma i mnogi koji se otvoreno suprotstave njihovim stavovima moraju se opravdavati što su baptisti, protestanti, kršćani, čak i Amerikanci ili ljudi!

U postnormalnim vremenima, ovaj fenomen višestruko se umnožava: krug gubljenja sebe (Jastva) počne od neke neukusne izjave, koju preuzmu i bezbroj puta objave na društvenim mrežama, sve dok ne pređe određeni prag i otme se kontroli. U postnormalnim vremenima veliki dio religijske mržnje tako se održava. To će biti uzrok stalnih napada i uvreda u budućnosti. Tako će se iznova iznositi lažni stereotipi i predrasude prema drugima. Ona platforma koja je izgrađena da okuplja ljude u nove forme društva – samo nas zbližava da bi nas razdvajala, naglašavala naše razlike i razarala naša Jastva u tom procesu.

Međutim, ima tu još nešto: ovaj fenomen može postojati čak i da nema ličnosti koja je prvobitni pokretač. Govorimo o slučaju „crvenih čaša“ iz 2015. Počelo je tako što su društvene mreže *trendirale* odluku Starbucks'a da nastavi s tradicijom crvenih čaša, ali na kojima više nije bilo ispisano „Sretan Božić“: to se smatralo namjernim napadom na kršćane i Božić.²⁰ Zastrašujuća činjenica ovog događaja jeste da niko ne zna ko je započeo

20 Emma Green, „The Insanity of the Starbucks Christmas Cup ‚Controversy‘“, *The Atlantic* (10. novembar 2015).

trend. To se samo pojavilo – spontano! Nešto čudno, slično ovome, desilo se u ljeto 2016. Te godine, 12. juna, Omar Mateen, Amerikanac, pucao je u noćnom klubu u Orlandu, ubivši 49 ljudi.²¹ U Nici, 14. jula 2016, Mohamed Lahouaiej, Francuz, uletio je kamionom u masu ljudi, ubivši 84 ljudi.²² Riaz Khan Ahmadzai, afganistanski izbjeglica nastanjen u Oschsenfurtu u Njemačkoj, 18. jula 2016, sjekirom i nožem napao je nekoliko ljudi u vozu u Würzburgu.²³ To je samo mali uzorak brojnih napada koji su se desili 2016. Ove napade, počinjene u ime islama ili iz odanosti Islamskoj državi, tako čudnim čini to što nemaju uzročnu vezu s ciljem koji, navodno, zagovaraju ili za koji se napadači, navodno, zalažu. Dok su se za napade u Sjedinjenim Državama 2001, u Londonu 2005, pa čak i u Parizu 2015. prikupili prilično čvrsti dokazi o vrlo zamršenim vezama s većim grupama, planiranju i zavjeri, iako s konfuznim ciljevima, o napadima iz ljeta 2016. zna se samo da su ih počinili izgubljeni pojedinci, ali, bez veze s ciljevima islama. Upečatljiva sličnost među napadima iz 2016. jeste što ih nisu izvele ćelije spavača ili ubačeni vojnici, nego obični stanovnici Zapada. Također, pada u oči i zanimljiva dosljednost: skriveni motivi koji su podstakli ove napade izlaze iz okvira uobičajenih pretpostavki i tvrdnji da se ovim napadima obilježava bojno polje za islamski hilafet. Čak i kada Islamska država preuzme odgovornost za napad, teško je reći da li je ona imala udjela u ovim haotičnim događajima, osim u smislu moći koju je ostvarivala nad napadačima kroz utjecaj religije. Mogao bih napraviti jedan besprijekoran umjetnički sendvič i proglasiti to djelom napravljenim u ime Islamske države, ali onda obrnuti stvar i reći da je Islamska država imala popriličnu ulogu u pravljenju sendviča.

U postnormalnim vremenima, djela usamljenih pojedinaca nižu se u jednoj složenoj drami lažnih stereotipa i buri neznanja. Ipak, i ti sami pojedinci često žive u izoliranoj čahuri: traže samo stavove u kojima se ogleđaju njihovi vlastiti stavovi, vjeruju da svi imaju uvjerenja kao što su njihova, a sva potrebna umijeća i opremu za izvršenje svojih planova mogu dobiti klikom miša. Sve što je Andersu Behringu Breiviku bilo potrebno dobio je iz udobnosti svog doma. U ljeto 2011, aktivirao je bombu u kombiju, ubivši osmero ljudi u Oslu, a onda se odvezao na otok Utøyu, gdje je s namjerom iz puške ubio 69 mladih ljudi na kampovanju. Prije ovoga, Bre-

21 Mark Mazzetti, Eric Lichtblau i Alen Blinder, „Omar Mateen, Twice Securitized by F.B.I., Shows Threat of Lone Terrorists“, *The New York Times* (13. juni 2016).

22 Sophie Sassard, Michael Bernouin i Tom Bergin, „With 84 dead, France investigates whether truck driver acted alone“, *Reuters* (17. juli 2016).

23 Philip Oltermann i Kevin Rawlinson, „Teenager shot dead after attacking passengers on train in Germany“, *The Guardian* (19. juli 2016).

ivik je elektronski slao poruke desničarskog karaktera, fundamentalističke kršćanske opredijeljenosti, protiv socijalizma, multikulturalnosti i islama u Evropi. Budući da je proizvod jednog društva koje se smatralo miroljubivim i avangardom progresu, koje je stalno u vrhu globalnih rangova o stanju obrazovanja, socijalne zaštite i ekonomske stabilnosti,²⁴ on je sebe vidio kao nasljednika vitezova templara. Na petogodišnjicu masakra koji je Breivik počinio, Ali Sonboly, Nijemac iranskog porijekla, idući Breivikovim stopama, izvršio je u Münchenu napad vatrenim oružjem u kojem je ubio devetero i ranio 21 čovjeka. Tada 18-godišnjak, inteligentan i povučen, većinu knjiga i dokumenata, kao i pištolj Glock 9mm i tristo šaržera, mogao je naći koristeći samo WhatsApp. U ovim slučajevima vidimo da na društvenim mrežama ne samo da se odgajaju ekstremisti nego im društveni mediji isporučuju i sredstva da ostvare svoje ekstremističke fantazije.

DRUŠTVENE MREŽE DAJU VAM UPRAVO ONO ŠTO ŽELITE. SVI TI FILTERI, PRETRAŽIVANJA, LAJKOVI I DISLAJKOVI – HRANE VAŠE PREDRASUDE: ČITATE VIJESTI KOJE ŽELITE ČITATI, GLEDATE BLOGOVE KOJI JAČAJU VAŠE STAVOVE, PODSTIČU VAS DA – OPET I IZNOVA – KUPUJETE ROBE I USLUGE KOJE ĆE ISPUNITI VAŠE ŽELJE.

Stoga, vi postojite u *proizvedenoj normalnosti*: području stvorenom da vam da utisak da svi vjeruju kao što vi vjerujete, misle poput vas, ponašaju se kao vi i žele biti kao vi. A, ako ste vjernik, mali je korak da se zaključi da je to Božija volja. To je ono što Bog traži od vas. U novembru 2015, Robert L. Dear Jr. ponio je poluatomatsku jurišnu pušku u zgradu Planiranog roditeljstva u Coloradu, ubio troje i ranio još devetero ljudi. Tvrdio je da izvršava Božije djelo.²⁵ Dear, trgovac umjetninama, odgajan je kao baptist, iako nije redovno išao u crkvu. Živio je usamljeničkim životom u udaljenoj kolibi u Coloradu i većinu svog vremena provodio na internetu, tražeći partnere za sadomazohistički seks. On jest volio svoju Bibliju, čitao je od korice do korice; međutim, ono što je naučio o izvršavanju Božijeg zadatka, naučio je na internetu.

Naravno, uvijek je bilo i ima ljudi koji će omalovažavati religiju ili je koristiti za vlastite ciljeve. Međutim, ovdje je stvar u tome da su postnormalna

24 Max Fisher, „A Different Justice: Why Anders Breivik Only Got 21 Years for Killing 77 People“, *The Atlantic* (24. august 2012).

25 Richard Fausset, „For Robert Dear, Religion and Rage Before Planned Parenthood Attack“, *The New York Times* (1. decembar 2015).

vremena tim ljudima dala mnoštvo prilika i ogromnu moć, ohrabрила ih i omogućila da postanu brojniji. Zato će u narednim godinama takvih događaja biti sve više. Zbog njih su se svi oni koji iskreno vjeruju u kršćanskog Boga, ono što je propovijedao Isus Krist u svetoj knjizi, Bibliji, oni koji vjeruju u ljubav iznad svega – našli u paklu. Čak je i ljubav prema Bogu postala, da upotrijebim termin Zygmunta Baumana, „tekuća ljubav“.²⁶ Ona se lahko može preobraziti u ljubav prema krajnjem nasilju – što je ISIS dobro pokazao. Velika moć, stvarana i akumulirana kroz ove nasilne haotične događaje, samo vodi ka povećavanju neznanja o religiji i o svemu onome za što se abrahamske/ibrahimske religije već stoljećima zalažu. Dakle,

DA BI NEKO BIO ZAISTA RELIGIOZAN, U NAJBOLJEM SMISLU TE RIJEČI, MORA POKUŠATI NEMOGUĆE. BITI KRŠĆANIN ILI BITI MUSLIMAN NADILAZI LINEARNO RAČUNANJE LJUDSKOG UMA, NA ŠTO SE SADA SVE SVODI. TO JE ISTO KAO DIJELITI NULOM NA VAŠEM DIGITRONU. TA PORUKA KOJA NAS PROGONI, „ERROR“, RELIGIJSKA JE METAFORA ZA NAŠA POSTNORMALNA VREMENA.

Kontradikcije, složenost i kaos postnormalnih vremena kod ljudi s religijskim i duhovnim sklonostima proizvode osjećanje bespomoćnosti. U svijetu u kojem vrlo malo toga ima smisla, značenje iščezava. Međutim, naša čežnja za smislom raste – i često je nađemo tamo gdje je tražimo. Uvjerenja se često prevode i kao identitet i kao smisao. Ovo mahnitiranje vlastitog identiteta, daleko od toga da osigurava pravo značenje smisla i pripadanja, zapravo povećava otuđenje. Što više očajnički tražimo smisao u našim nadjastvenim uvjerenjima, to postajemo sve otuđeniji. Na mnogo načina, postnormalna vremena jesu epohe izgubljenih jastava koja bjesomučno traže da se emitiraju preko Facebooka, Twittera, YouTubea i mnogih drugih digitalnih izdanja. Ne čudi što, u ovo vrijeme nesigurnosti, klimatskih promjena, rata i globalnih poremećaja, postaju raširena apokaliptična vjerovanja. ISIS-ova osnovna poruka je da je Sudnji dan blizu. Skoro polovina stanovništva Irana očekuje da Mehdi stigne svakog časa. Pogledajte samo koliko kršćanskih sekti proriče da je kraj vremena pred vratima – bez obzira na to što je teško kategorizirati ih, budući da ih ima u spektru od milenijalizma, predmilenijalizma, dispencionalizma, postmilenijalizma i

26 Zygmunt Bauman, *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds* (Oxford: Polity, 2003).

amilenijalizma! A svi oni imaju vlastite televizijske kanale, kanale na YouTubeu, stranice na Facebooku, naloge na Twitteru i tako dalje. Svi, u svojim izoliranim mjehurima, mahnito hrle ka Zanosu, iščekujući da se nagemilaju komentari, retviti i lajkovi.

Međutim, nikada do sada nije bilo veće potrebe ljudi i zajednica za istinskim religijskim i duhovnim vrijednostima. Mnoge kontradikcije postnormalnih vremena zahtijevaju stare religijske vrline poniznosti, strpljenja, ljubavi, saosjećanja i kompromisa. Tehnologija istovremeno povezuje i razdvaja ljudsku zajednicu, kao nikad prije: ova napetost ne može popustiti bez ljubavi prema Drugome. Uskoro će većinu naših odluka donositi mašine. Kako ćemo sačuvati našu čovječnost u svijetu u kojem dominiraju mašine, genetički inženjering i umjetna inteligencija? Zapravo, šta to znači biti čovječan u ovom burnom, nesigurnom dobu dubokog neznanja? Religija ne može štetiti, suočena sa tako složenim etičkim pitanjima i ogromnim promjenama i izazovima.

Neprekidno se ističe da se postnormalna vremena ne mogu obuzdati, kao i da se ne mogu kontrolirati. Kroz njih se samo može broditi, prolaziti. Pa, kako će religija kormilariti kroz postnormalna vremena i povesti nas ka zdravijim, odgovornijim, pluralnijim i istinski prosvijećenim budućnostima? Naravno, nema lakih rješenja. Međutim, ima nekoliko ideja koje monoteističke vjere pomno čuvaju, a koje moraju nadići, da se pripreme za vremena koja nam predstoje.

Rekao bih da svrha religije ne može biti održavanje nadjastvenog vjerovanja, nego pokazivanje ljubavi, saosjećanja i pomaganje drugima. Zasiurno je ljubav prema Bogu, koju abrahamske/ibrahimske religije naglašavaju, najbolje iskazana kroz ljubav prema svim drugim stvorenjima, uključujući i ljubav prema prirodi i prema planeti – svemu onome što nismo „mi“. Ona je i uljudni odnos prema osjećaju Božanske istine koji imaju mnogi Drugi i činjenici da naša vjera nije jedina vjera Istine. Raznolikošću i pluralnošću postnormalnih vremena može se upravljati samo ako se uvaži da je vjera drugih jednako važna njima kao što je naša nama – i da se svakome mora dozvoliti da uzima ono što on smatra da je istinito i da odbacuje ono što mu ne izgleda istinito, unutar granica jedne vjere. Ideja jedne jedine, monolitne religijske istine u postnormalnim vremenima opasno je zastarjela i služi samo kao izvor sukoba i nasilja.

Odvajanje crkve i države, kao dvaju zasebnih ideja i sfera postojanja, jednako je nebitno. U postnormalnim vremenima sve je povezano sa svim drugim: ništa ne postoji izolirano, u nekakvoj kuli bjelokosnoj a da nije s

nećim povezano. Činjenica je da su oba ova koncepta ista, da se razlikuju samo po imenu. I država i religija teže uspostavljanju poretka u svijetu i objašnjenju svijeta. Obje su forme procesa odlučivanja. Obje mogu biti, i to se i dešava, izvezene u vidove moći: nacionalistički i religijski zanos često dovode do istih posljedica. Mi hvalimo, veličamo i borimo se za „našu naciju“, baš kao što hvalimo, veličamo i borimo se za Boga. I religija i država imaju sposobnost da zaposjednu naša srca i naš um. Naravno, to ne znači da bismo trebali prihvatiti teokratiju. Međutim, znači da se religiji mora dati puni pristup javnom prostoru, da može otvoreno učestvovati u demokratskom procesu. To je najbolji put ka umanjivanju kontradikcija i rješavanju složene raznolikosti naših društava. I religija i država moraju prepoznati vlastita ograničenja i neznanja, kao i složenost i pravo neznanje našeg doba. Obje se moraju podsticati da se razviju u nove modalitete postojanja.

Također, potrebno je da prevaziđemo niz lažnih dihotomija koje poharaše naša društva: tenzije između individualnog i kolektivnog, jastva naspram zajednice, desnog i lijevog, kapitalizma protiv socijalizma, Istoka i Zapada. Takve kontradikcije imaju malo smisla u svijetu mnogostrukih identiteta koji zahtijeva mnogostruka rješenja sa mnogih stajališta. Besmislena pretpostavka da neko mora biti ili individualac ili kolektivist potpiruje rat, raspiruje mržnju i donosi smrt. Istina je da su i pojedinac i zajednica jednako važni i da ne mogu postojati jedno bez drugog. Održivoj ekonomiji, koja opskrbljuje tržište i zajednicu, potrebna je uravnotežena doza oboga – i kapitalizma i socijalizma. Naglašavati jedno konkretno shvatanje, ideologiju ili svjetonazor na štetu drugog znači podsticati neznanje koje ostavlja čovječanstvo u jednoj od najdužih i najdestruktivnijih etapa njegove historije. Rekao bih da je funkcija religije naglašavanje holizma, ublažavanje nevažnih i opasnih dihotomija te ozdravljenje izgubljenog jastva.

Iznad svega, religija mora ustati protiv neznanja svake vrste i shvatiti nesigurnost ne kao prijetnju, nego kao priliku da oblikuje poželjnije budućnosti. U postnormalnim vremenima, kako smo vidjeli, mala djela mogu imati ogromne posljedice i dovesti do velikih promjena. Djela pape Franje I pobuđuju nadu, jer on pokušava transformirati Katoličku crkvu tako da je pripremi za postnormalne poremećaje koji su pred nama. Uzdamo se i u brojne reformske islamske pokrete koji nastoje preispitati islamsko pravo, preustrojiti odnos između islama i politike te proizvesti nova čitanja religije. Jedan lijepi optimizam obitava u inicijativi poznatoj kao „zagrlj teroristu“ u Danskoj, gdje građani primaju natrag u svoje okrilje mlade

koji su pobjegli u Siriju da se priključe ISIS-u,²⁷ i, umjesto da ih izopćuju, pomažu im da se ponovo aklimatiziraju. Ove inicijative mogu se činiti malim i izoliranim, ali one su to „neobično privlačenje“: one mire kontradiktorno, privlače druge pozitivne putanje da im se približe i, kao takve, postaju katalizatori velikih promjena. I: one pokazuju da Bog nije naumio samo gledati.

U jednoj od kasnijih epizoda *Igre prijestolja*, Tyrion se nalazi u zatvorskoj ćeliji i čeka suđenje. Optužen je za regicid – ubistvo bivšeg kralja Westerosa. Njegovu sudbinu odlučit će suđenje borbom, metoda gdje se optužena strana bori protiv tužitelja ili izabranih boraca s obiju strana. Pobjednik u borbi očigledno ima naklonost bogova i oni su, zapravo, odlučili o krivici ili nevinosti optuženog. Tyrionu se u ćeliji pridruži njegov brat, Jamie, poznat kao Kraljoubica, zato što mu je ranije oprosteno ubistvo Ludog kralja Westerosa. Njih dvojica raspravljaju o raznovrsnim riječima kojima se izražava ono što čovjek ubija. Naprimjer, patricid je ubistvo oca, infanticid ubistvo djeteta. Jamie se šali da nema riječi za ubistvo rođaka. Tyrion pita šta to govori o bogovima i šta iz toga možemo zaključiti o ljudskim bićima. Tyrion onda govori o njihovom zajedničkom rođaku iz zavjčaja, Orsonu. Orsona su, dok je bio dijete, ispustili i pao je na glavu, pa je svoju mladost proveo ubijajući bube po cijeli dan. „Moram gnječiti bube“, vikao bi. Vrlo uznemiren Orsonovim djelima, Tyrion se veoma trudio da nađe zadovoljavajuće objašnjenje za ponašanje svog rođaka. Ima li nekog razloga, nekog motiva u osnovi njegovog ponašanja? Međutim, Tyrion nije nikada našao odgovore koji bi ga zadovoljili. Ni Jamie nije mogao dati odgovor. Tyrion onda kaže da ljudi, možda, koriste bogove da opravdaju svoje ponašanje. Ima li višeg poziva čovječanstvu od toga da jedni druge stalno ubijaju, pita on?

Postnormalna vremena omogućila su da 140 znakova bude moćno koliko i fraza: „Isus zaplaka“ – ili bilo koji drugi navod iz religijskog teksta, po vašem izboru. Vraćamo se zagonetki lorda Varysa i pitamo se ko će živjeti, a ko umrijeti. I prisiljeni smo pitati: Gdje religiozni ljudi žele da u budućnosti bude moć?

---

27 Hanna Rosin, „How A Danish Town Helped Young Muslims Turn Away From ISIS“, *NPR* (15. juli 2016)

Islamske budućnosti u postnormalnim vremenima

Ziauddin Sardar

UVOD

Današnji islamski diskurs uglavnom je slobodna zona budućnosti. Praktično sve napisano o islamu govori ili o prošlosti ili o sadašnjosti. S obzirom na to da svijet prolazi kroz period brzih promjena, zapravo ubrzanih promjena, gdje se ljudske vrijednosti, stavovi, pa čak i drugotrajna, dragocjena uvjerenja mijenjaju skoro istom onom brzinom kojom nastaju izumi i inovacije, naš fokus mora biti na budućnosti. Svaki pojedinac ulaže u budućnost: od toga kako će naši lični životi i naše okruženje promijeniti utjecaj novih otkrića u nauci i tehnologiji – ekonomskim napretkom ili stagnacijom – preko promjena u globalnoj moći do toga kakvo društvo i kakvu planetu želimo ostaviti u naslijeđe našoj djeci i unucima. Budućnost bi trebala biti predmet interesovanja svakog muslimana. Međutim, pada u oči da govora o budućnosti u muslimanskim krugovima nema.

Zašto je to tako? To što jedva da ima naučnih radova o budućnosti islama i muslimana kojima bi se neko mogao baviti – nije od pomoći. Postoje knjige u kojima se riječ „budućnost“ javlja u naslovu: Reza Aslan, *Nema Boga osim Boga: Izvori, razvoj i budućnost islama*;¹ Tarik Ramadan, *Muslimani Zapada i*

---

1 Reza Aslan, *No God But God: The Origins, Evolution and Future of Islam* (London: William Heinemann, 2005).

budućnost islama;² Hans Kung, *Islam: Prošlost, sadašnjost i budućnost*;³ i John Esposito, *Budućnost islama*⁴ (najeksplicitniji naslov). Međutim, termin „budućnost“ ovdje je privjesak; ne uvažava se to što je „budućnost“ jedno razvijeno i sofisticirano polje istraživanja i studija. U Aslanovoj, inače izvanrednoj knjizi, u kojoj je posljednje poglavlje posvećeno „islamskoj reformaciji“, stavke budućnosti čak i nema u indeksu. Ramadanova knjiga uglavnom govori o muslimanskom angažmanu na Zapadu, uz ispitivanje različitih pokušaja reforme. U Kungovoj opsežnoj i veličanstvenoj studiji, četvrtina knjige posvećenja je „mogućnostima za budućnost“. Međutim, opet se analiza snažno fokusira na savremena pitanja, kako što su ljudska prava, jednakopravnost žena, odnos između religije i države te ekonomske reforme. Ipak, posljednji dio o nadi zaista daje neku moguću sliku budućnosti. Najviše je razočarala Espositova knjiga *Budućnost islama*; s obzirom na naslov, očekivali biste da je posvećena pitanjima koja nas čekaju u sljedećih nekoliko decenija. Međutim, ona malo govori o budućnosti. Naglašava važnost raznolikosti i pluralnosti kod muslimana, pitanja džihada i države, izgradnje mostova između Amerike i muslimanskog svijeta, raspravlja o pitanjima reforme te sadrži i jednu diskusiju o „rodnom džihadu“ i televangelistima. Da je pod drugim naslovom, ovo bi bila dobra knjiga.⁵

Knjiga koja odgovara svom naslovu jeste djelo Wilfrida Scawena Blunta *Budućnost islama*,⁶ napisano kao niz ogleđa za časopis *Fortnightly Review* i objavljeno kao knjiga 1882. Kao blizak prijatelj muslimanskog revivaliste Džemaludina Afganija (Jamaluddin Afghani), Blunt se zanima za određene trendove u muslimanskim društvima; ti trendovi idu ka određenoj budućnosti. Sad, Blunt nije bio *futurist* u savremenom značenju te riječi, niti je bio „stručnjak za predviđanja“, kako se to sada naziva u vladajućim i poslovnim krugovima, ali ima određeni uvid: on je shvatao da se historijski trendovi mogu zaustaviti i mijenjati, te da se, kroz politiku, za muslimanska društva mogu oblikovati alternativne budućnosti. Drugim riječima, ne postoji samo jedna budućnosti, *a priori* data i shvaćena kao neminovna sudbina. Mnoštvo je budućnosti; a jedna poželjna može se oblikovati.

2 Tariq Ramadan, *Western Muslims and The Future of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

3 Hans Kung, *Islam: Past, Present and Future* (Oxford: One World, 2007).

4 John Esposito, *The Future of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

5 Ziauddin Sardar, *The Future of Muslim Civilization* (London: Croom Helm; London: Mansell, 1987) i Ziauddin Sardar, *Islamic Futures: The Shape of Ideas to Come* (London: Mansell, 1985). Uočio sam da i Esposito i Ramadan na sve načine pokušavaju isključiti moj rad iz svojih publikacija.

6 Wilfrid Scawen Blunt, *The Future of Islam* (London, 1882; reprint Lahore: Sind Sagar Academy, 1975. Svi citati su iz izdanja iz Lahorea.).

Među trendovima koji su zanimali Blunta jesu: francuska okupacija Tunisa, koja je, piše on, ubrzala „muhamedanski pokret“ u Sjevernoj Africi; nacionalne i religijske reforme u Egiptu; slom Osmanskog carstva; pojava „progresivne misli u islamu“; i „arabijska teologija“, zasnovana na el-Azharu. Kuda će ovi trendovi odvesti? Bluntov odgovor bio je da ove trendove treba jačati, tako da se islam „liberalizira“, kao i da se „na Nilu mora čvrsto uspostaviti jedna liberalna muhamedanska vlast“, koja bi onda služila kao „osnova društvenih i političkih reformacija za sav islam“.⁷ Dakle, niz trendova sjedinjuju se da proizvedu veliku transformaciju u dugoročnoj budućnosti. S ozbirom na to kada su eseji sakupljeni u knjizi *Budućnost islama* pisani, Blunt pokazuje impresivno znanje o tome kako se politički i intelektualni trendovi mogu analizirati. Naravno, on je imao političku agendu. Predviđao je kraj Osmanskog carstva gnjevno, neprekidno, znajući da „takva proročanstva često dovedu do vlastitog ispunjenja“. Predvidio je premještanje islamskog „metropolisa“ iz Carigrada u Mekku i, do određene mjere, „pobjedu njenog oružja“, koja vodi do pobuna protiv kolonijalne vlasti. I, kao dobar futurist, što jest bio, htio je pretvoriti svoje analize i predviđanja u političke mjere. Engleska se, tvrdio je, mora pripremiti za pad Osmanskog carstva i mora osigurati političko vođstvo različitim islamskim nacijama. Nakon Osmanlija, muslimani Indijskog potkontinenta bit će najbrojniji i najbogatiji (ove zaključke izveo je analizom statistika hadžiluka), a ta novostečena pozicija mora se iskoristiti da se ojača Britansko carstvo. Q.E.D.⁸

Blunt je razmišljao barem pedeset godina unaprijed; u okviru tog perioda, mnoga njegova predviđanja postala su stvarnost: Osmansko carstvo je raskomadano; Mehdi se pojavio u Sudanu; u mnogim područjima, muslimani su, zaista, podigli oružje protiv kolonijalne moći; egipatska ulema poduzela je reforme; moć se, zaista, nakon propasti hilafeta, premjestila iz Istanbula u Mekku; i, Britanija se (zajedno s drugim silama) stvarno umiješala, što je za rezultat imalo njeno jačanje. Njegova predviđanja i prijedlozi političkih mjera postali su sastavni dio britanske kolonijalne politike. Blunt je zamislio jednu konkretnu budućnost za muslimanski svijet i pomogao je da se stvore mehanizmi njenog oblikovanja.

Naše shvatanje načina na koji se budućnost odvija od Bluntovog doba prešlo je dug put. Međutim, Blunt zaista ilustrira osnovne sastavne dijelove jedne analize zasnovane na budućnostima. Tu je riječ o razumijevanju

7 Blunt, *The Future of Islam*, str. vii.

8 Q.E.D. Akronim latinskog *quod erat demonstrandum*, što u doslovnom prijevodu znači „što treba dokazati“, ali, najčešće se koristi u značenju „što je i dokazano“ (*prim. prev.*).

promjena i brzine promjena. Ne radi se toliko o aktualnim interesima, koliko o dugoročnim prijetnjama, mogućnostima i vjerovatnoćama. Radi se o tumačenju i objašnjavanju trendova kako bi se vidjelo kakvu budućnost oni mogu proizvesti. Nije riječ o samo jednoj budućnosti, nego o cijelom spektru alternativnih budućnosti. Riječ je o prognoziranju, ali i o oblikovanju. I riječ je o formuliranju politike i poduzimanju određenih djela u sadašnjosti koji će utrti put poželjnoj budućnosti.⁹ Blunt ilustrira još jednu važnu stvar: ako se muslimani ne uključe u promišljanje i oblikovanje vlastite budućnosti, drugi će to rado učiniti umjesto njih, a oni će biti „uhvaćeni“ u budućnost nekih drugih.¹⁰

Naravno, to je upravo ono što se dešavalo tokom posljednjih nekoliko stoljeća. Koloniziranje muslimanskog svijeta u 18. i 19. stoljeću znači da su budućnost ummeta oblikovale kolonijalne sile. Na samom početku 20. stoljeća, Džemaludin Afgani poziva na oživljavanje *idžtihada*. Kroz globalni panislamistički savez, on podstiče muslimane da prihvataju nauku i tehnologiju, da „moderniziraju islam“. Nakon pada hilafeta, širom muslimanskog svijeta nacionalisti se bore za stjecanje neovisnosti svojih zemalja. Do sredine 20. stoljeća, nastale su mnoge neovisne države. Međutim, uskoro će te zemlje otkriti da, u političkom i ekonomskom smislu, njihove budućnosti još uvijek oblikuju njihovi bivši kolonijalni gospodari. Tokom 1970-ih i 1980-ih mnogo se govori o *islamskom preporodu*, međutim, uskoro to prestaje, kada višedecenijska realnost *vesternizacije* i „razvoja“ otkrije da su muslimanske budućnosti već oblikovane po zapadnjačkim zamislama i planovima. Sada je arapsko proljeće pobudilo novu nadu; međutim, čini se da i ono skreće u još jedan ćorsokak. Čini se da ogromna većina muslimana, zapala u siromaštvo i zahvaćena metežom, nema nikakvog rješenja. U svijetu koji se ubrzano mijenja, represivne strukture i represija još više su se ušančile.

Očaj koji sada obuzima muslimanska društva dobro ilustrira Yasmin Alibhai-Brown u svojoj osjećajnoj kolumni u *Independentu*. Represija i tiranija, piše Alibhai-Brown, česte su i u nemuslimanskim zemljama, međutim, u muslimanskom svijetu one su „pokazatelj jednog obrasca, jedne

9 O općem uvodu u to kako mi izučavamo budućnost, pogledati: Ziauddin Sardar, *Future: All that Matters* (London: Hodder, 2013).

10 Više detalja o tome kako se budućnost može kolonizirati, pogledati u Ziauddin Sardar, „Colonising the Future: The ‚Other‘ Dimensions of Future Studies“, *Futures* 25:3 (1993); „Other Futures: Non-Western Cultures in Futures Studies“, u Slaughter, Richard A. (ur.), *The Knowledge Base of Future Studies: Directions and Outlook* (vol. 3) (Hawthorn, Victoria: DDM Media Group/Futures Study Centre, 1996); i Ziauddin Sardar (ur.), *Rescuing All Our Futures: The Futures of Futures Studies* (London: Adamantine Press; Westport, CT: Praeger Publishers, 1998).

raširene kulturne bolesti“. Nasilje je endemsko i smatra se „brzim odgovorom na sve muslimanske probleme“. Po svijetu su „najužasnije nasilje počinili muslimani, najčešće protiv braće muslimana. Obećanja demokratije blijede brže od ljetnog tena; slobode su oduzete, prava prekršena, jednakopravnost istrgnuta iz zvaničnog rječnika. Bijeda, bijeda posvuda.“ Ovo nije individualno, nego generalno osjećanje. Kako Alibhai-Brown piše, neki muslimani sada smatraju da je „ovo mračno doba, kada vlada gnjev i kada nema mjesta za um, čovječnost, ljubav, građansku odgovornost i saradnju, koje su bile dijelom naše velike civilizacije u prošlosti“.¹¹

Malo se šta može uraditi da se ovakvo stanje izmijeni za kratko vrijeme.

NEMA BRZIH POBOLJŠANJA ILI TRENUTNIH RJEŠENJA. STOLJEĆA NEDOSTATAKA I PROBLEMA, NESPOSOBNOST DA SE SHVATI SAVREMENA REALNOST, DUBOKO UKORIJEJENJA NEMOĆ DA SE PRILAGODI BRZIM PROMJENAMA – NE MOGU SE PREVAZIĆI ZA NEKOLIKO GODINA.

Zapravo, pokušaji da se problemi riješe brzo stvaraju svojevrsne nove probleme: prisiljeni ste da reagirate na izazove, koji dolaze jedan za drugim. Uхваćeni ste u začarani krug ponavljajućih problema i završavate u jednom, pa u drugom ćorsokaku. Zapravo, čini mi se da su muslimanska društva uglavnom reaktivna društva, ona reagiraju na krize, jednu za drugom – uglavnom neuspješno.

Jedini izlaz iz trenutnog stanja jeste smjelo promišljati dugoročne budućnosti. Potrebno je mapirati put ka poželjnoj budućnosti, steći uvid u značenja promjena i predviđati ih, a onda sistematski raditi da postignemo željene ciljeve. Potrebno je da muslimani idu dalje od zastarjelih i okoštalih načina razmišljanja, ka novom, dubljem, futurističkom razumijevanju islama i potrebna je svjesna, zajednička volja da se prevaziđe trenutno stanje. Ali, prije svega, potrebna nam je intelektualna hrabrost i imaginacija. Moramo zamisliti ono što dosad nije bilo moguće zamisliti, razvijati ideje koje su se dosad smatrale heretičkim ili koje su bile gurnute na margine, i osmisliti alternativne načine o tome šta znači biti musliman u narednim decenijama i stoljećima. Drugim riječima, potrebno je da razvijemo vitalnu svijest o budućnosti.

11 Yasmin Alibhai-Brown, „In Muslim lands there was a dream of democracy. But now it has died“, *The Independent* (10. august 2013).

LOCIRATI BUDUĆNOST

Šta ja tačno podrazumijevam pod terminom „svijest o budućnosti“? Podrazumijevam shvatanje da se dešavaju ubrzane promjene, svijest o mogućnostima koje se javljaju i zamkama koje vrebaju na horizontu ne tako daleke budućnosti, kao i posvećenost oblikovanju poželjne budućnosti. Razumijevanje promjena i upravljanje njima jeste poduhvat koji se odvija u sadašnjosti, što, logično, zahtijeva znanje o savremenoj realnosti, na što ću se ukratko osvrnuti. Ali, prvo: kako postajemo svjesni budućih mogućnosti i šta radimo da oblikujemo budućnost koju želimo?

Razmišljanje o budućnosti plaši. Za razliku od prošlosti, s njenim pričama, tradicijom, pamćenjem i identitetom, budućnost nema „činjenica“ na koje se možemo oslanjati ili o kojima možemo govoriti. Budućnost je nepoznata; a, u većini muslimanskih tradicija, ona je „otpravljena“ u područje „Božije volje“. (Međutim, kao što nam Kur'an u 13:11 kaže: *Bog neće promijeniti stanje jednog naroda ukoliko se oni sami ne promijene.*) Problem otežava činjenica da budućnost ne postoji stvarno: ona je uvijek vrijeme koje tek treba doći. Međutim, budućnost neće postojati čak ni u budućnosti, jer budućnost postoji tek kada postane sadašnjost, a tada prestaje biti budućnost.

Međutim, samo zato što budućnost ne postoji i što zaista ne može postojati, to ne znači da je mi ne možemo izučavati; da ne možemo razvijati ideje, zamisli i metafore o njoj; da ne možemo pokušavati da je razumijemo i da oblikujemo njen smjer. Ideje i slike o budućnosti isto su toliko važne koliko i ideje i shvatanja o prošlosti, zato što su naše misli i naša djela pod utjecajem ne samo našeg razumijevanja onog što se desilo u historiji nego i onog šta se može desiti u budućnosti. Budućnost možda jest neuhvatljiva i nesigurna, međutim, ona je oblast u kojoj mi možemo pokazati određenu moć. Ne možemo promijeniti prošlost. Možemo izučavati i tumačiti historiju, ali je ne možemo promijeniti. Međutim, to što nismo sposobni imati pouzdano znanje o budućnosti nadomješćuje naša sposobnost da je oblikujemo. Pojedinci i društva imaju sposobnost i moć da oblikuju vlastitu budućnost.¹²

12 Za detaljniju diskusiju, pogledati klasične studije: Bertrand de Jouvenel, *The Art of Conjecture* (New York: Basic Books, 1967) i Frederik Polak, *The Image of the Future* (Amsterdam: Elsevier, 1973) (prvobitno holandsko izdanje 1968); vidjeti i Wendell Bell, *Foundations of Futures Studies* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1997), 2 toma. Za općenitiji uvod, vidjeti Allen Tough, *Crucial Questions About the Future* (New York: University Press of America, 1991) i Eleonora Barbieri Masini, *Why Futures Studies* (London: Grey Seal, 1993).

Reći da jedan pojedinac može oblikovati svoju vlastitu budućnost zvuči malo pretenciozno. Međutim, većina ljudi koji imaju ciljeve u životu ide ka tome da oblikuju svoju budućnost. Ako hoćete postati hirurg ili advokat, naprimjer, morate raditi na tome, ići ka tom cilju. Na početku ćete imati zamisao o tome kako ćete biti hirurg ili advokat u budućnosti; potom ćete steći odgovarajuće obrazovanje u odgovarajućoj instituciji; tražit ćete prilike gdje god ih bude; tražit ćete ljude koji vam mogu pomoći da ostvarite svoj cilj.

Uzmimo konkretniji primjer. Zamislite jednog muslimana koji želi ići na hadž prvi put. Musliman zna kako se obavlja hadž, čak i ako nikada prije nije bio na hadžu, čak i ako nije bio u Mekki. Slike o vlastitom hadžu nema ni u prošlosti, ni u sadašnjosti; međutim, zamišlja sliku hadža u budućnosti. Buduće vrijeme jedini je prostor u koji on/a može „smjestiti“ moguću sliku koja je u sadašnjosti „neistinita“. I poseže za budućnošću u koju smješta tu dragu sliku, da bi ona postala stvarnost. Da bi ovu sliku iz budućnosti pretvorio u stvarnost, potencijalni hadžija počinje da štedi; a, ako je siromašan, može proći mnogo godina prije nego što skupi dovoljno novca za put u Mekku. Međutim, planovi našeg budućeg hadžije ne odnose se samo na finansijske izvore, on (ili ona) mora ostaviti svoju porodicu i posao pod nadzorom dok je odsutan, možda i više mjeseci. Ako je potencijalni hodočasnik žena, onda, s obzirom na karakter islamskih propisa, mora uzeti u obzir brojne druge faktore; jedan je naći *mahrema* da je prati na hadžu. Ima i drugih mogućih situacija. Budući da u mnogim muslimanskim zemljama hodočasnike biraju lutrijom, potencijalni hadžija može čekati više godina prije nego što „izvuku“ njegovo ili njeno ime. Međutim, uprkos svim ovim nesigurnostima, hodočasnik oblikuje željenu budućnost, ide ka njoj i ta budućnost, naposljetku – ako Bog da! – postaje stvarna sadašnjost.

Obratite pažnju koliko nepredviđenih situacija i nesigurnosti postoji u jednostavnom primjeru budućeg hadžije. Moguće je, čak, da, bez obzira na sve pripreme, naš potencijalni hadžija nikad ne stigne u Mekku. Uprkos žarkoj želji, možda nema finansijskih sredstava za odlazak na hadž. Možda njeno ili njegovo ime ne izvuku na državnoj lutriji za hadž. Možda ne poži-vi dovoljno da ostvari svoj san. Ili, čak i kada „izvuku“ njegovo ili njeno ime, porodične okolnosti budu takve da ne može ići na hadž te godine. Potencijalni hadžija može se razboljeti u Mekki, pa čak i umrijeti ondje. Dakle, iako je jedna konkretna budućnost poželjna, postoji, zapravo, mnogo mogućih budućnosti. Jednina „budućnost“ usmjerava nam pažnju na

samo jednu budućnost i zaklanja nam mogućnosti da, zapravo, postoje „budućnosti“ – množina. To, također, ima ozbiljne političke posljedice: ako postoji samo jedna budućnost, onda smo svi mi, složili se s tim ili ne, sviđalo nam se to ili ne, dio iste budućnost; a ona je obično utemeljena na željama moćnika koji dominiraju u svijetu. Sjetite se totalitarnih država i znat ćete na šta mislim. Govoriti o jednoj, sveobuhvatnoj budućnosti znači, zapravo, kolonizirati budućnost.

Ono što važi za pojedince uveliko važi i za društva. Da bi oblikovalo održivu budućnost, društvo mora imati neku predstavu, viziju o svojoj budućnosti. Potom mora mapirati put ka ostvarenju poželjne budućnosti: kako „odavdje“ stići „ondje“? U tu mapu mora se unijeti mnoštvo pitanja „šta ako?“: varijable koje mogu krenuti naopako, prepreke koje iskrсну niotkuda, različite staze na putu, različite alternative i različiti izbori koji se mogu praviti. Dakle, pred nama nije samo jedna budućnost, nego cijeli spektar alternativnih budućnosti.

Zato je naglasak uvijek na budućnostima, sa snažnim akcentom na množini. Mi ne proučavamo *budućnost*, nego *budućnosti*. Disciplina koja istražuje budućnosti zove se *studije budućnosti*. Časopis koji uređujem zove se, prikladno, *Budućnosti*.¹³ Pluralizacija budućnosti otvara prostor za svakovrsne mogućnosti i potencijale, sa stajališta različitih svjetonazora, kultura i vrijednosti, u kojem možemo planirati i stvarati alternativne i poželjne budućnosti. Zbog toga je taj prostor i vrlo sporno područje.

Budućnost se proteže od sada do u beskonačnost. Dakle, govoriti neodređeno, bez predstave o periodu kojim se bavimo, nema mnogo smisla. Moramo se fokusirati na što svrhovitiji vremenski raspon, period koji možemo proučavati, ispitivati i shvatiti.

**SADAŠNJOST ČINI SADA: OVAJ TRENUTAK, OVAJ SAT, DANAS.
MEĐUTIM, OVA SADAŠNJOST OBUHVATA I JEDNU BUDUĆNOST
KOJA ĆE, MANJE-VIŠE, BITI KAO SADAŠNJOST.**

Ako se ne desi nešto neočekivano, sutra će biti vrlo slično ovom danas. Zapravo, izuzev iznenadnih događaja s radikalnim posljedicama, sljedeća

13 Vodi se velika rasprava o tome da li su studije budućnosti disciplina ili ne i kako bi ih trebalo zvati. Za detaljnu analizu ove debate, vidjeti Ziauddin Sardar, „The Namesake: futures, futures studies, futurology, futuristic, foresight - What's in a name?“, *Futures* 42:3 (april 2010), str. 177-184.

godina će manje-više biti ista i neće se mnogo toga promijeniti. To je ono što ja smatram bliskom budućnošću, koja je, zapravo, *produžena sadašnjost*; ona traje do pet godina. To je period za koji se prave ekonomske prognoze, pokreću vladine političke mjere i izrađuju razvojni planovi. Mnoge tehnološke inovacije pojavit će se u „bliskoj budućnosti“ – međutim, u cjelini, one će biti produžetak, dodatak postojećim tehnologijama. U ovom periodu u demokratskim državama održavat će se izbori; međutim, tokom prvih par godina svog mandata, nova vlast obično nastavlja s politikom stare. Logično, ova budućnost – produžena sadašnjost – stabilna je i ima trendove koji se jasno razlikuju i koji su poznati. Za ovaj period pravi se većina ciljanih predviđanja i prognoza (to su dvije različite stvari) .

Međutim, ako nas interesira transformacija društva, moramo pogledati iza perioda od pet godina produžene sadašnjosti, u kojem u vezi s tim malo možemo uraditi. Desetogodišnji period nudi nam više mogućnosti. Međutim, za dvadeset godina možemo promijeniti svašta. Izbori i odluke koje danas donosimo možda neće promijeniti naša društva u sljedećih pet godina, ali mogu radikalno transformirati svijet u narednih dvadeset godina – u periodu bremenitom društvenim, kulturnim, tehnološkim i političkim transformacijama.

U periodu od dvadeset godina stasava i sazrijeva cijela generacija. Muslimanski historičar Ibn Haldun (1332–1406) proučavao je pojavu smjenjivanja generacija. U jednom poučnom djelu, predvidio je da se kulture i civilizacije uzdižu i padaju u toku četiri generacije.¹⁴ Prva generacija stvara i donosi nešto novo, druga generacija proizvodi posmatrajući prvu. Treća generacija oponaša i ne doprinosi nikakve nove vrijednosti. Četvrta generacija živi od stvorenog bogatstva prethodnih generacija, bogatstva koje smatra svojim zakonitim nasljedstvom. To se bogatstvo troši, nestaju kreativnost i inovativnost, kultura nazaduje. Da bi se kultura ponovo uzdigla, krug se mora obnoviti, jedna nova generacija mora početi stvarati i doprinositi nečim novim. Može se reći da muslimanska historija nikada nije prošla tu kritičnu tačku da iznjedri nove generacije koje će stvarati i doprinositi nečim novim, generacije kao što su bile one iz formativne faze islama.

U modernom dobu, promjene u ponašanju generacija istražuju se korištenjem tzv. analize dobne kohorte.¹⁵ Dobna kohorta je generacija odrasla na istom mjestu, u isto vrijeme; postoji tendencija da ljudi koji pripadaju toj

14 Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History* (London: Routledge and Kegan Paul, 1967) (Izvornik oko 1380).

15 Važna studija o dobnim kohortama je William Strauss i Neil Howe, *Generations: The History of America's Future* (New York: William Morrow, 1991).

generaciji imaju zajedničke ideje i poglede na svijet. Međutim, ideje i uvjerenja različitih dobnih kohorti međusobno se sasvim razlikuju. Naprimjer, svjetonazor generacije koja je odrastala 1990-ih, u nekom gradu kao što je, recimo, Kuala Lumpur, mogu se sasvim razlikovati od generacije koja je odrastala u tom gradu tokom 2010-ih. Kada se jedna dobn kohorta umirovi ili povuče s vlasti, njena politička i ekonomska moć prelazi na novu dobn kohortu, koja ima drugačiji svjetonazor, te se svijet i budućnost mijenjaju. Dobne kohorte koje dolaze vode drugačiju politiku, realiziraju drugačije ideje i stječu nova uvjerenja. Zato, istraživanjem ponašanja, ideja i mišljenja naredne dobn kohorte možemo steći dobru predstavu o tome kako će budućnost izgledati kada ona postane dominantna društvena grupa. Osim toga, utjecajem na sljedeću generaciju, ulijevanjem određenih ideja, načina razmišljanja i djelovanja možemo imati i direktan utjecaj na budućnost – i pripremiti se za nju. Međutim, ako želimo ići ka poželjnim budućnostima, moramo biti proaktivni.

Kako možemo proaktivno oblikovati budućnosti muslimanskih društava za sljedeću generaciju ili dvije, za dvadeset ili četrdeset godina?

Za to su nam potrebna dva glavna alata. Potrebno je da imamo jedan uvid, da imamo sliku o tome kakve nas budućnosti očekuju ako se stvari nastave kakve su sada. I potrebna nam je zamisao, vizija alternativnih mogućnosti: budućnosti koje želimo i preferiramo. Za oboje su potrebne kreativnost i imaginacija, ova druga više nego prva; a postoje i različite vrste metoda za svaki pristup.

Da bismo stekli određenu ideju o tome kako se budućnost oblikuje, možemo, naprimjer, ekstrapolirati trendove od nedavne prošlosti do danas i ispitati kako bi oni mogli teći u budućnosti. Za sofisticiranu analizu, možemo uzeti u obzir kako se različiti trendovi odnose jedan prema drugome, vjerovatnoću njihove međusobne ovisnosti i nastanka – što se naziva *morfološkom analizom*. Ili, možemo potražiti mišljenje stručnjaka koji proučavaju trendove: to je poznato kao *delfska metoda*, gdje stručnjaci sistematično istražuju dok se među njima ne stvori konsenzus. Također, možemo praviti *simulacioni model* svijeta, neke ekonomije ili grada te ga koristiti da proučavamo šta se događa u datoj budućnosti kada se mijenjaju posebne varijable. Možemo koristiti ove i brojne druge metode da pravimo predviđanja i dajemo dovoljno pouzdane izjave o stanju u budućnosti. Ili, možemo davati prognoze, što znači dati mnogo obazriviji, predostrožniji iskaz o mogućim budućim ishodima: ako se određeni trend nastavi i određeni uvjeti ispune, onda možemo očekivati određeni ishod s

određenim nivoom pouzdanosti. Slike i predodžbe stvorene ovakvim predviđanjima i prognozama mogu se pretvoriti u *scenarije*, a oni su opis budućih situacija sa slijedom događaja koji nas vode do opisane budućnosti.

Predviđanja i prognoze upozoravaju nas unaprijed na potencijalne prijetnje i opasnosti. Služe kao pravovremeni signali upozorenja, tako da možemo promijeniti kurs, aktivirati planove za nepredviđene situacije, pripremiti se za suočenje s predstojećim izazovima. Međutim, i ovakve pretpostavke imaju ograničenja. Pošto se oslanjaju na historijske pokretačke sile i aktuelne trendove, nemaju transformacijski potencijal. One nam govore kako budućnost može izgledati, a ne kako bismo mi željeli da budućnost izgleda. Da bismo osmislili i oblikovali poželjne budućnosti, potrebno je da pogledamo negdje drugdje.

Proces oblikovanja poželjne budućnosti nalik je putovanju. Potrebno je da imate neku ideju o svom odredištu; kamo, zapravo, želite stići. Potrebno je da odredite kojim ćete sredstvom do tamo doći; šta će vas, zapravo, do tamo dovesti. I, potrebno je da imate određeni smisao za smjer; nekakav unutrašnji navigacijski instrument koji vas drži na kursu, na pravom smjeru, tako da ne završite na željezničkoj stanici, a htjeli ste, zapravo, na aerodrom. U radu na željenoj budućnosti, odredište je vizija; način transporta je proces planiranja koji se može ponavljati, a koji bi se mogao nazvati *retro-gnoza* (suprotno od *prognoze*), odnosno, nekom vrstom „prognoziranja unatrag“; a, smisao za smjer dolazi od konsenzusa koji se gradi oko vizije održive budućnosti, kolektivnim nastojanjem koje ide ka toj viziji.

MEĐUTIM, ZA RAZLIKU OD DRUGIH SLIKA BUDUĆNOSTI, VIZIJA JE VRLO SPECIFICIRANA SLIKA BUDUĆNOSTI, U KOJOJ SU RAZRAĐENI MNOGI OBRISI I DETALJI, A BUDUĆA HISTORIJA, KOJU ZAJEDNICA ŽELI, FORMULIRANA JE PRILIČNO KONKRETNO.

Vizija, kako bi mogla motivirati ljude da djeluju, mora biti i realna, to jest dostižna, i uvjerljiva. Naše slike budućnosti, kako pojedinačne, tako i kolektivne, igraju važnu ulogu u definiranju budućnosti. Zato vizije imaju transformacijsku moć: one podstiču mišljenje i vode ponašanje pojedinaca i kolektiva ka željenoj budućnosti. Vizija je poput magneta koji privlači sadašnjost ka poželjnoj budućnosti; ona je i kao kompas, može pokazati smjer ka budućnosti kojim želimo ići. Kulture i društva izlaze iz svojih

čahura preko razgovjetnih vizija, kojima prevazilaze svoja ograničenja i preobražavaju se, poput leptira, u viši nivo postojanja. Razmislimo o tome kako je moderna Evropa oblikovana vizijom prosvjetiteljstva. Ili, kako je arapsko proljeće pobudila vizija sekularne demokratije (bez obzira na to što islamiisti, uz nekoliko izuzetaka, nisu imali puno ideja o tome kako demokratija zapravo funkcionira, pa su sekularizam izjednačavali s ateizmom).

Vizije, međutim, imaju i naličje. Vizije mogu biti utopija – to jest zamišljeno mjesto gdje je sve savršeno. Tako savršeno, da zapravo i „nije mjesto“ (što je stvarno značenje riječi utopija); ili, to je mjesto gdje nesavršeno ljudsko biće uopće ne može postojati! Utopije često postaju distopije: totalitarne noćne more. I utopija i distopija imaju veliku vizionarsku privlačnost i motivacijsku moć. Sjetimo se kako je postrevolucionarni Iran zamišljen kao nekakva teokratska utopija koju je podržavala većina muslimana širom svijeta, sve dok nije postalo očigledno da je to tiranski кошmar. Pogledajte i islamsku utopiju koju zamišljaju selefije i njihovi različiti ogranci – talibani Pakistana i Afganistana, šebabi iz Somalije i različite podržnice Al-Kaide. Ona je motivirala cijelu generaciju mladih muslimana da postanu džihadisti.

Ironija je što se može reći da su selefije jedini muslimani koji pridaju značaj budućnosti, bez obzira na to što je to nesvjesno. Iako njihova utopija nije smještena u budućnosti, nego u Arabiji 7. stoljeća, periodu kada je živio Poslanik i njegovi ashabi, ona je zamišljena kao romantični ideal i savršeno društvo. To je potpuno razrađena utopija: upotpunjena zakonima, kodeksima morala i rodni odnosima, sistemom upravljanja, ratovanja, politikom prema strancima, pa čak i međunarodnim odnosima. Selefije bez oklijevanja rade na ostvarivanju utopije, primjenjujući brutalno i nehumano nasilje, samouvjereni i uvjereni da su nepogrešivi. Takve tradicionalne utopije, kako primjećuje indijski intelektualac i filozof Ashis Nandy, po prirodi su tiranske i totalitarne.

Međutim, utopija se ne mora izopačiti u distopiju i zatvoreni autoritarni sistem. Da bi se izbjegla ova realna mogućnost,

UTOPIJI JE POTREBNA „IZLAZNA KLAUZULA“: ONA MORA BITI OTVORENA, PLURALISTIČKA I OMOGUĆITI ONIMA KOJI NE PRIHVATAJU UTOPISTIČKU VIZIJU DA SE NE SLAŽU I DA JE NAPUSTE. ONA MORA „ISKAZATI MOĆ DA OSLOBODI UTOPIJU NJENIH VLASTITIH OKOVA“.

Ona mora biti otvorena za kritiku – od drugih vizija i utopija. Ne može imati „monopol na saosjećajnost i socijalni realizam“; ne može imati monopol ni na istinu, zakon ili moral; ne može se pretpostaviti da drži „prave ključeve društvene etike i prakse“.¹⁶ Ako utopija ima ove karakteristike, može poslužiti kao koristan alat za bolje razumijevanje predjela naše budućnosti. Praktično su sve ideje o održivosti ili o demokratiji utopijske po karakteru.

I muslimani su, tokom svoje historije, zamišljali takve otvorene i samokritične utopije. Dobar primjer je el-Farabijev *Grad vrlina*,¹⁷ gdje se dobar i moralan grad poredi s funkcionalnim, zdravim ljudskim tijelom. I Ibn Tufejl u djelu *Hajj ibn Jakzan (Živi sin Budnoga)*¹⁸ te ljekar i astronom iz 13. stoljeća el-Kazvini u djelu *Avadž bin Anfak*¹⁹ daju jednu univerzalnu viziju ljudskog boljitka, zasnovanu na islamskim idealima. Zapravo, *Hajj ibn Jakzan* istovremeno je i apologija racionalnosti i utopijska vizija boljeg društva. U djelu *Avadž bin Anak*, objavljenom oko 1250, pripovijeda se kako je sa neke daleke planete na Zemlju došao čovjek koga zanima ljudsko ponašanje. Cilj ove priče, koja se smatra prvim pravim naučno-fantastičnim romanom u historiji, jeste ispitati univerzalne težnje za izgradnjom pravednog društva. U novije vrijeme, u romanu Nedžiba Mahfuz (Naguib Mahfouz) *Putovanje Ibn Fatume*,²⁰ glavni junak, u potrazi za izgubljenom suprugom i sinom, provodi vrijeme u dvjema zasebnim religijskim utopijama, u jednoj se sloboda cijeni iznad svega, u drugoj je vrhovna vlast – pravda.

Dakle, utopije ne moraju biti distopije. One mogu funkcionirati kao vizije, ili ih dopunjavati, dajući sliku jedne zajedničke moguće budućnosti kojoj društvo može težiti. Međutim, stvoriti jednu kolektivnu viziju, koja obuhvata sve različite zainteresirane strane u društvu, nije lahak zadatak.

Kada već imamo viziju, potrebno je da znamo do kada se vizija mora ostvariti, vrijeme potrebno da stignemo do našeg odredišta. Trebali bismo stići na naše odredište u okviru generacije ili dviju, recimo, za četrdeset godina. Nasuprot prognozi – koja podrazumijeva pogled iz sadašnjosti u budućnost – rad na vizijama koje su „smještene“ u budućnost podrazumijeva pogled iz budućnosti u sadašnjost. Dakle, umjesto prognoze, gledamo unazad (*retrognosa*). Počnemo od budućnosti u kojoj je naša vizija i idemo

16 Ashis Nandy, *Traditions, Tyranny and Utopias* (Delhi: OUP, 1987), str. 6-13.

17 Al-Farabi, *On the Perfect State* (Cambridge: Great Books of the Islamic World, 1997) (prev. Richard Walzar).

18 Vidjeti Ibn Tufayl, „The Story of Hayy ibn Yaqzan“ (1169-1179) u *Two Andalusian Philosophers* (London: Kegan Paul, 1999) (prev. Jim Colville); ili prijevod *Hayy ibn Yaqzan*, Simona Ockleya iz 1708, dostupan na: www.muslimphilosophy.com/books/hayy.pdf.

19 Nažalost, djelo *Avadž bin Anak* postoji samo u formi rukopisa.

20 Naguib Mahfouz, *The Journey of Ibn Fattouma* (New York: Anchor Books, 1993).

unatrag, postavljajući sebi niz pitanja. Ako, naprimjer, imamo viziju nekog grada 2050, pitamo: Šta se mora zbivati u tom gradu 2049. da bi se vizija ostvarila 2050? I tako dalje. Međutim, mi se ne bavimo samo godinama pojedinačno; moramo raditi retrognozu za dvogodišnji, trogodišnji ili petogodišnji period. Cilj ove vježbe jeste identificirati ključne tačke koje se moraju javiti u određenim momentima i identificirati korake koje moramo poduzeti da do tih miljokaza stignemo. Da bismo to napravili, možemo napraviti vremensku skalu koja povezuje sadašnjost s vizijom; moramo donijeti mjere, izraditi programe i poduzeti određena djela, sve što je potrebno da se dođe do tih prekretnica. Krajnji proizvod je detljani plan koji se može koristiti da se kreće naprijed od sadašnjosti, korak po korak, od miljokaza do miljokaza, od prekretnice do ključne tačke, ka željenoj viziji. Kvalitet retrognoze i mogućeg plana ovisi o tome kako brižljivo definiramo uvjete za postignuća u svakoj pojedinoj etapi. Kroz to nas, naravno, može voditi i mehanizam koji smo izgradili za nepredviđene situacije ili za događaje velikog utjecaja, a male vjerovatnoće. Moramo odrediti i to koliko je cijeli proces participatoran.

Dopustite da to ilustriram jednostavnim primjerom. Uzmimo, naprimjer, viziju jednog grada za koji mnogi znamo. Razmišljajmo o Karačiju za četrdeset godina, za otprilike dvije generacije. Kakva je moja vizija Karačija 2040. godine? Zamišljam Karači bez etničkih i vjerskih sukoba; bez zagađenja i saobraćajnih gužvi; većina stanovnika ima dobro plaćen posao, odgovarajući smještaj, s pitkom vodom i strujom i dobru mrežu javnog prijevoza. U mom Karačiju 2040. posao cvjeta, zahvaljujući luci koja je čvorište za utovar roba iz Južne Azije; vladaju red i zakon i odgovorna lokalna vlast. Sad, iako bi to mogla biti prilično realistična vizija Karačija u budućnosti, ona je daleko od onoga što je Karači danas.

Da bismo ovu viziju pretvorili u izvodljiv prijedlog, moramo retrognozom postaviti niz pitanja, idući unatrag od godine 2040: Koji se uvjeti moraju ispuniti 2038. da bi 2040. moja vizija Karačija postala realnost? Pa, da bi većina stanovnika imala unosan posao, do tada bi neka vrsta politike zapošljavanja morala biti u punom zamahu; mora biti izgrađena osnovna infrastruktura grada, uključujući i sistem javnog prijevoza; već mora biti izgrađen odgovarajući broj jeftinih stambenih jedinica za gradsku sirotinju itd. Zato, da bi svega ovoga bilo 2038, šta se mora ostvariti do 2036? I tako redom: 2034, 2032, 2030... sve do sadašnjeg vremena.

Moramo, također, istražiti negativne mogućnosti: Šta bi se moglo dogoditi što bi potkopalo uspješno ostvarivanje određenih ciljeva? Šta bi

moglo krenuti loše? Po završetku ove vježbe, imamo dva proizvoda: viziju Karačija 2040. i detaljan plan, razrađen unazad od 2040, s godišnjim ciljevima i zadacima, kao i akcioni plan, korak po korak, potrebni kako bi se moja vizija mogla ostvariti. Ova vrsta planiranja vrlo je moćan alat. Ona primiče ono što se čini nedostižnim, udaljene ciljeve, u područje ostvarljivih, mogućih alternativa. Što je detaljnija i realističnija vizija, to je temeljnija retrognoza i to je pristupačnija budućnost! Naravno, moja individualna vizija i vježba retrognoze same po sebi niti su adekvatne, niti mogu oblikovati održivu budućnost za Karači. Da bi imale smisla, i zamisli budućnosti i retrognoza moraju biti kolektivno, društveno nastojanje: oblikovanje budućnosti zajednički je poduhvat.²¹

Dok vizije daju društvu buduće odredište, retrognoza mu daje puteve, načine i sredstva kojim će se „ondje“ stići „odavde i od sada“. Ona uvijek završava prvim korakom koji moramo načiniti u sadašnjosti. Osim toga, retrognoza nije nešto konačno, završen proces; ona mora biti trajna, ponavljati se i mora aktivno uključivati sve zainteresirane subjekte. Ona poziva na učešće, kako u formuliranju, tako i u razradi trasa ka željenoj budućnosti. I, time što omogućuje sistematsko djelovanje na ono što se čini „nemogućim“, ona podstiče uvjerenje da je moguća prava transformacija društva. Istraživanje i oblikovanje alternativnih budućnosti, po samom svom karakteru, jeste jedan optimističan poduhvat.

Postoje i brojne druge metode za istraživanje budućnosti, neke jednostavne, neke vrlo složene.²² Ja sam se ovdje fokusirao na nekoliko poznatijih, koje sam koristio u vlastitom radu. Međutim, kakvu god metodu koristili, krajnji cilj izrade slika budućnosti jeste poboljšanje procesa odlučivanja u sadašnjosti. Većina naših sadašnjih problema nije se javila iznenađeno; oni su postojali decenijama, ako ne i stoljećima, gomilali su se dok nisu eskalirali. Mnogi su se mogli rješavati ranije, dok se na njima još moglo raditi. Prošlost ulazi u budućnost ne u vidu trendova, nego i kao historijski zamah koji je teško zanemariti i koji se, ponekad, ne smije zapostavljati.

21 Ovaj primjer uzeo sam iz svog rada „What do we mean by Islamic Futures?“, objavljenog u *The Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought*, Ibrahim M. Abu-Rabi (ur.) (Oxford: Blackwell, 2006), str. 562-586.

22 Nove metode za proučavanje budućnosti stalno se razvijaju. Za obuhvatnu obradu ove teme, pogledati Jerome Glenn i Theodore Gordon, *Futures Research Methodology* (Washington DC: The Millennium Project, 2009, verzija 3.0).

POZICIONIRANJE PROŠLOSTI

Naše budućnosti su, također, proizvod odluka koje su naši preci donosili u prošlosti. Historija nam ne priča samo o našoj prošlosti, ona utječe i na našu sadašnjost i oblikuje naše budućnosti. Sva društva imaju živu historiju, koju često nazivaju tradicijom i koja oblikuje njihov identitet. Budućnost bez identiteta uopće nije budućnost. Međutim, nemaju sve naše historije udio u našim budućnostima; da je tako, živjeli bismo u historiji. Postoje i aspekti prošlosti koji postanu nepodnošljivi teret i zapravo sputavaju budućnost. Ono što nas zanima nisu činjenice historije, koje same po sebi nemaju značenje. Značenje stječu tek unutar nekog okvira ideja; a u oblikovanju budućnosti, ideje iz historije i o historiji igraju pozitivnu ili negativnu ulogu.

Da bismo shvatili kako historija može ometati pojavu održivih budućnosti, razmotrimo ideju da je idealni model društva postojao u vrijeme poslanika Muhammeda i pravednih halifa. To je najbliže savršenom društvu do kojeg je islam došao. Paradigma za većinu vjernika muslimana jeste da odstupanje od tog savršenstva i odbacivanje idealnog modela može značiti samo jedno: propast. Osim toga, ako slijedimo *selef*, prvu generaciju muslimana, slijedimo ljude koji su se sistematski odmicali od zamišljenog savršenstva – to jest, nazadovali, propadali. Ovdje hoću reći da zamišljati društvo prvih triju generacija muslimana kao utopiju znači smještati muslimansku civilizaciju u okvir teorije propadanja. Ili, ako mislimo da su jedina valjana tumačenja Kur'ana ona koja su u historiji davali klasični učenjaci, a oni su vrlo uniformni i jednoglasni u svojim egzegezama, onda se radikalno nova tumačenja ne mogu ni formulirati. Sve te ideje, zapravo, maskirana su teorija propadanja. Napredak nije moguć ako je sav napredak već napravljen u historiji.

Razmotrimo i ideju da je „islam potpuni način življenja“. Opet je ovo paradigma vjerovanja za većinu muslimana, kakvog god da su sektaškog opredjeljenja. Po ovom iskazu, sva pitanja etike, morala, zakona, upravljanja, zapravo sveg ljudskog življenja, riješena su u historiji. Da je tako, onda etički i moralni razvoj, napredak prava i drugih klasičnih područja ljudske misli dolaze do zastoja i do kraja. Čak se i površnim posmatranjem može otkriti da je ovaj iskaz lažan: nije vam potreban islam, naprimjer, da biste postali hirurg ili softverski inženjer ili računovođa, potrebna vam je odgovarajuća obrazovna ustanova. Islam ništa ne kaže o saobraćajnim pravilima ili o birokratskim procedurama, ili o genetičkom inženjeringu, ili kako

se baviti složenosti i brojnim drugim aspektima savremenog života. Međutim, ako mislite da su svi odgovori već dati u „potpunom načinu života“, onda vas neće previše uznemiravati teška pitanja koja vrebaju na horizontu, a da i ne govorimo da nećete ni potražiti nova i inovativna rješenja. Osim toga, ako je na sva pitanja već odgovoreno, svi problemi riješeni, onda čemu uopće ljudski život? Tako možemo postojati i kao stoka na farmi.

Sličan se argument može dati i za šerijat. Ako šerijat jest božanski, onda nema argumenata: pravni propisi izrađeni za rješavanje problema jednog davno prošlog doba, zasnovanih na društvenim i kulturnim prilikama i shvatanjima srednjovjekovnog društva, postali su zakon i moral muslimanskim društvima za sva vremena – prošla, sadašnja i buduća. To znači da se moral ne može razvijati, da se naše shvatanje jednakopravnosti ne može proširiti, da se naše ideje o pluralnosti ne mogu obogatiti i da su naša nastojanja da, u jednom svijetu koji se ubrzano mijenja, stvorimo pravedno i jednakopravno društvo – zamrznuta u historiji.

MUSLIMANSKA HISTORIJA PUNA JE IDEJA KOJE BUDUĆNOST VIŠE ZATVARAJU NEGO ŠTO JE OTVARAJU ZA ALTERNATIVNE POTENCIJALE I MOGUĆNOSTI.

Ove ideje prihvataju ne samo vehabije, selefije, islamisti, islamski pokreti kao što su Muslimanska braća i Džemaat-e-islami, nego i većina vjernika, muslimana pripadnika glavne struje. Oni su (mi smo) odgovorni za činjenicu što muslimanska društva već stoljećima lutaju od jedne željene budućnosti do druge i to je vrlo ozbiljna prijetnja oblikovanju održivih i plodonosnih budućnosti za nas. Te ideje služe kao čvrste granice, kao željeznička pruga i osiguravaju da budućnost ide u jednom datom smjeru, s jednim, *a priori* odredištem. Pokušaji da se promijeni smjer slabiji su: staze su utvrđene, smjer određen u nekoj dalekoj prošlosti. Ovo je fatalizam na djelu. Ne čudi što ovaj voz muslimanske budućnosti često ide unazad. Zbog toga muslimani radije žive u historiji nego što je stvaraju.

Kur'an nas često upozorava na ovakve boljke. *A kad im se kaže, glasi jedan prelijepi ajet, „Pazite se onog što je prije vas bilo i onog što je pred vama, da bi vam se milost udijelila“, oni zanemaruju sve i jedan znak koji im dolazi od njihova Gospodara (36:45, 46). Ovaj ajet kaže nam da, kako bismo stekli Božiju milost, to jest napredak u ovom svijetu i nagradu na*

onom, moramo biti svjesni toga šta je „pred nama“, tj. u bliskoj budućnosti, i onog što je „iza nas“, tj. historijskog kretanja. Prošlost je povezana s budućnošću na dva načina, riječju „paziti“: kada se oni aspekti historije koji guše projiciraju na budućnost, i budućnost se davi, a Božija milost nam je uskraćena; međutim, kada se projiciraju oni aspekti koji poboljšavaju život, onda je budućnost svijetla i otvorena za sve uobičajene mogućnosti, kao i za one drugačije, a milost Božija darovana. Ovom ajetu iz sure Ja Sin prethodi odlomak koji govori o prirodnim zakonima – *Sunce, također, ide ka svom odredištu, po odredbi Svemogućeg, Sveznajućeg* (36:38) – a koji ukazuje na to da će, poput prirodnog zakona, i određeni aspekti historije oblikovati samo određene vrste budućnosti. Osim toga, i dio koji slijedi iza 36:45 baca svjetlo na vezu prošlost – budućnost: *I još kažu: „Kad će se to obećanje ispuniti, ako je istina to što kažete?“ A oni ništa drugo ne čekaju, doli glasa jednog jedinog koji će ih obuzeti dok se jedni s drugima prepirali budu“* (36:48, 49). Međutim, to se obećanje neće ispuniti ako ne činimo ništa, nego samo „čekamo“ na „jedan glas“ Dana sudnjega ili samo raspravljamo oko sitnica i spekulativnih pitanja vjere. Obećanje će se ostvariti proaktivnim oblikovanjem budućnosti.

Baš kao što je muslimanska historija puna ideja koje koče historiju, ona obiluje i idejama s oslobađajućim potencijalom, kakve otvaraju budućnost višestrukim alternativama. Možda najkonstruktivnija ideja, koja podrazumijeva neprekidni angažman na sadašnjosti, kao i na budućnosti, jeste *idžtihad*, što se obično prevodi kao „neovisno rasuđivanje“. Jasno, rasuđivanje nije nešto što se uradi jednom završavajući; rasuđivanje često vodi ka inovacijama. Ipak, iz ovog ili onog razloga, nekako su „vrata *idžtihad*“ zatvorena, kao da pitanja vjere, etike, morala, zakona i vlasti nemaju potrebu za rasuđivanjem. Kada se *idžtihad* koristi, čime se ponekad tzv. „učenjaci“ hvališu, ograničen je na frapantna pitanja, s očiglednim odgovorima: gdje je *kibla* u svemiru, mogu li muslimani liječiti sterilitet, mogu li žene biti članice medžlis-e-šure! Međutim, kod *idžtihad*a, koji je temeljna ideja muslimanske historije za prilagođavanje promjenama, radi se o veličanstvenom poimanju i mudrosti stečenoj kroz izazove. Riječ je o reformuliranju šerijata, razgraničenju interpretativne moći i religijskog autoriteta, otvaranju islama za pluralističke mogućnosti i budućnost. U poemi pod naslovom *Idžtihad*, iz antologije *Zarb-e-Kelim*,²³ Muhammed Iqbal, jedan od najdalekovidnijih mislilaca 20. stoljeća, daje neka dobra zapažanja:

23 Sir Muhammad Iqbal, *Zarb-e-Kaleem* (Lahore, 1936); dostupno u PDF formatu na: <http://urdupunch.blogspot.co.uk/2012/08/Zarb-e-Kaleem-By-Allama-Iqbal.html>.

*Gdje da u Indiji čovjek nađe mudrost vjere?
 Gdje naći vrijedne misli, gdje karakterne ljude?
 Gdje naći one koji na sumnju se usude?
 Teško nama! Zbog ovog ropskog povoda, na
 Na uvriježenu mudrost pristajanja,
 Zbog tog što uma zapitanog nema,
 Oni, umjesto da promjenu prihvate,
 Pogrešnog čitanja Kur'ana se late.
 O, smrti imaginacije kad vjera se tumači!
 Uvjerenost roba da Kur'an je oskudan,
 Jer protokolima ropstva vjernika ne uči.*

Kod *idžtihada* se radi o propitivanju, prihvatanju promjene i pretvaranju sigurnosti historije u sumnje. On nas oslobađa od toga da budemo robovi historije i žrtve „protokola ropstva“. Tu je riječ o mišljenju, smionom i maštovitom, o mogućim, vjerovatnim i poželjnim budućnostima. I riječ je o kritičkom mišljenju u teorijskom smislu dekonstruiranja struktura moći i znanja u svim oblicima.

Uzmimo, kao drugi primjer, koncept *hilafeta*, namjesništva čovjekovog na Zemlji, koje je imalo tako važnu ulogu u muslimanskoj historiji. To je suštinska, na budućnost orijentirana ideja. Budući da smo namjesnici Božiji, od nas se zahtijeva da upravljamo onim što nam je povjereno – Zemljom, tлом, resursima, kao i kulturnim i historijskim posjedom – na etički i društveno odgovoran način: to se mora budućim generacijama isporučiti u dobrom stanju, ako ne i u boljem nego što je sada. Određene islamske društvene institucije izgrađene su da savladaju upravo te izazove. Naprimjer, kroz cijelu svoju historiju, muslimani su težili osnivanju *vakuфа* (vjerskih zadužbina), kako u društvene, tako i u individualne svrhe. Vakufi su suštinski orijentirani na budućnost. Kako? Iz njih se finansiraju obrazovne institucije koje će obrazovati generacije koje dolaze; iz njih se finansiraju istraživanja i razvoj koji mogu ublažiti muke i poboljšati život budućim generacijama; koristi se da se siromašnima i putnicima obezbijedi hrana i voda, danas i sutra. Ista, na budućnost orijentirana logika, vidljiva je i u osnivanju *harema*, sigurnih, nepovredivih zona u kojima je, po islamskim propisima, zabranjen razvoj, kao i u stvaranju *hime*, rezervata za očuvanje biljnog i životinjskog svijeta i šuma. Muslimani su izgradili gradove kao što su Fes i Halep, poštujući kapacitete i uvažavajući sigurne zone oko njih, u kojima je zabranjeno širenje. Promjene nisu dozvoljene ni oko vodenih tokova, izvora, usjeva i naselja. Zemlja je zaštićena kao javno

dobro: zabranjena je ispaša, sječa šuma i lov u šumama oko gradova. I *harem* i *hima* su kao institucije suštinski futurističke: njihova glavna svrha jeste očuvanje prirodnih resursa za sva vremena. Jedan dopunski izvor šerijata, koji se često zapostavlja, jeste *istislah* (opći interes), a cilj mu je očuvanje svega što je za buduće generacije dobrobit i od koristi u društvu.

Svijest o budućnosti možemo naći i u životu poslanika Muhammeda. Naprimjer, zabranio je sječu drveća i lov u prirodnom okruženju i šumama oko gradova, uključujući Mekku, Medinu i Taif, zato što to okruženje osigurava opskrbu ljudima i životinjama i štiti gradove svojim zelenim pojasom. On je neprekidno, prije nego što bi nešto poduzeo, sagledavao mogućnosti u budućnosti. Hidžru, preseljenje iz Mekke u Medinu, učinio je na osnovu predviđanja da će tada mala muslimanska zajednica u Medini imati sigurniju budućnost. Planirana je brižljivo, a put seobe sistematski pripreman tokom nekoliko mjeseci. Poslanik je predvidio i da će se Kurejšije podići protiv njega, unaprijed se pripremio i sačekao njihovu vojsku izvan Medine, na tački za koju je znao da će maloj muslimanskoj vojsci dati stratešku prednost: bunar na Bedru. Slično, izašao je na Uhud da osigura prednost na vrhu brda, gdje je, tokom bitke, postavio grupu strijelaca. Mjesecima prije Bitke na Hendeku, Poslanik je predvidio predstojeći sukob i pripremio odbranu Medine kopanjem jarka oko grada, čime je, zapravo, spriječio veći sukob. Ovi primjeri pokazuju da je Poslanik pravio strateške planove i stalno predviđao šta se nadvija nad horizontom.

Muslimani na Poslanika gledaju kao na model koji treba oponašati, međutim mi usredotočujemo pažnju na detalje iz njegovog života – kako je jeo, sjedio, hodao, kako se oblačio, kakve mu je boje bila odjeća, kakav turban i, da – koliko je duga bila njegova brada. Međutim, ovo su kontekstualna, specifična pitanja historije: Poslanik je živio svoj svakodnevni život u skladu s diktatima i situacijama perioda u kojem je živio. Ta pitanja nemaju univerzalno značenje. Takvo oponašanje može dati izvjestan osjećaj ispravnog ponašanja kod pojedinaca i kolektiva, ali ono nema nikakvu ulogu u oblikovanju budućnosti u skladu s islamskim principima i moralom. Ono univerzalno u sunnetu, ili u Poslanikovom primjeru, jeste kako se on ponašao u određenim ključnim momentima svog života i kakve su moralne principe iznjedrila njegova djela. Ovi principi imaju direktan utjecaj na oblikovanje pozitivnijih budućnosti za muslimanska društva.

Tri su ključna momenta u životu Poslanika na koja moramo obratiti pažnju. Nakon Hidžre, jedan od prvih Poslanikovih poteza bio je donošenje Medinskog ustava. Treba istaknuti da se u njemu, na početku, ne spominju

Bog ili objava. Da je Poslanik Kur'an smatrao ustavom, kako danas mnogi muslimani tvrde, i koristio bi ga kao takvog. Umjesto toga, njegovo djelo pokazuje da su ustavi tvorevina zainteresiranih subjekata u društvu, a ne objava. Osim toga, Medinski ustav je inkluzivni dokument kojim su obuhvaćeni ne samo muslimani Medine i muslimani koji su migrirali iz Mekke nego i Jevreji i mnogobošci. U njemu, zaista, ima određenih članova koji se odnose posebno na muslimane, ali on i drugim religijskim zajednicama daje njihova prava. Ova povelja daje pravni okvir za vlast u Medini, za multireligijsko društvo, u kojem se prema svakom postupa jednako, na temelju zakona i ne oslanja se ni na kakav izvanpravni autoritet. Čuvari Ustava jesu građani Medine, koji „čine jedan narod“. Bog se spominje u Ustavu pri kraju, kao „Zaštitnik onog ko se pridržava normi i onog ko je bogobožan“.²⁴

Na Hudejbiji, Poslanik je predvidio da budućnost mlade muslimanske zajednice Medine, iscrpljene nakon dviju velikih bitki, i treće izbjegnute samo zahvaljujući njegovoj dalekovidnosti, ovisi o dogovorenom miru. Sporazum na Hudejbiji model je kompromisa; čak su ime Božije i činjenica da je Muhammed Njegov vjerovjesnik, ključni iskazi muslimanske vjere, izostavljen iz njega. Ne čudi što su muslimani ovaj sporazum doživjeli kao poraz i poniženje, međutim Kur'an ga opisuje kao *jasnu pobjedu*, koja je iznjedrila oprost *krivica koje su prethodile i koje su uslijedile* (48:1–2). Ovdje Poslanik demonstrira da je kompromis, makar bio mučan i dirao čovjekova dragocjena vjerovanja, ponekad bitan instrument oblikovanja plodne i prosperitetne budućnosti. Nadobudni i oholi, koji odbijaju kompromis kada je kompromis od suštinske važnosti, ugrožavaju i svoju sadašnjost i svoju budućnost.

Naposljetku, po osvajanju Mekke, Poslanik je pobjedonosno stajao pred svojim neprijateljima. Obratio se okupljenima, među kojima su bili oni koji su ga pokušali ubiti, koji su mučili njegove sljedbenike, koji su ga istjerali iz rodnog grada i vodili ratove protiv njega. A šta je rekao? „Idite, slobodni ste.“²⁵ Proglasio je opću amnestiju, oprostio svojim neprijateljima svaki zločin koji su počinili u prošlosti i time pokazao da historijske nepravde treba ostaviti historiji. Ako se historijske nepravde ispravljaju u sadašnjosti, one će se ponoviti u budućnosti. Oprost je možda najuzvišenija pouka koja se može izvesti iz Poslanikovog života. To je suštinska vrlina za djelovanje ka budućnosti koja nije zaglibila u sukobima i razdoru.

24 O *Medinskom ustavu*, vidjeti Muhammad Hamidullah, *The First Written Constitution in the World* (Lahore: Ashraf, 1970) i Michael Lecker, *The „Constitution of Medina“: Muhammad's First Legal Document* (Princeton: Darwin Press, 2004), gdje se može naći cijeli tekst.

25 Ibn Ishaq, *The Life of Muhammad* (Karachi: Oxford University Press, 1955) (prev. A. Guillaume), str. 553.

A poslije Poslanika, pravedne halife nastavile su tradiciju mišljenja i djelovanja okrenutog budućnosti. Ebu Bekr, prvi halifa, predvidio je širenje muslimanskih zemalja i uvidio da se buduće potrebe ne mogu zadovoljiti u okviru postojećeg upravnog sistema. On je, zato, razvio novi, vrlo fleksibilan sistem vlasti i upravljanja koji se mogao prilagoditi budućim potrebama. Omer, drugi halifa, shvatio je da opstanak muslimanske zajednice ovisi o raspoloživim resursima, pa, stoga, jedna generacija ne može potrošiti sve. Protivno izričitim željama svojih drugova, rizikujući čak i sukob, odbio je podijeliti osvojene zemlje Sirije, Iraka, Irana i Egipta među osvajačima. Proglasivši ih zemljama za „naredne generacije“, sačuvao ih je kao buduće resurse muslimanske zajednice, koja se ubrzano širila.

Dakle, muslimanskoj historiji ne nedostaju ideje orijentirane na budućnost. Zapravo,

TVRDIM DA JE ISLAM SUŠTINSKI ORIJENTIRAN NA BUDUĆNOST

i traži od vjernika da aktivno oblikuju svoje budućnosti. Sami karakter vjere muslimana zahtijeva od njih da se angažiraju u svijetu i da ga mijenjaju. Kur'an neprekidno traži od muslimana i da mijenjaju sebe same i da ustrajno nastoje promijeniti svijet, tako da bi postao pravednije i mirnije prebivalište čovječanstva: Čovjekovo je samo ono ka čemu stremi i njegov trud će se vidjeti, a na kraju će za njega u potpunosti nagrađen biti (53:39–41). Dakle, i kao pojedinci i kao društva, muslimani se moraju „truditi“ i „raditi na“ budućnosti kakvu žele. Održive, poželjne budućnosti ne dolaze slučajno; one zahtijevaju aktivnost, namjeru, mišljenje, strateško planiranje, viziju i naporan rad.

Dakle, prošlost će igrati značajnu ulogu u budućnosti. Međutim, prošlost koju čini štovanje ljudi nekog prošlog doba, uz predmete kojima je mjesto jedino u muzeju i idejama koje nemaju savremenu vrijednost, ne poboljšava život – takva nas prošlost vodi unazad, a ne unaprijed. Tradicija je važan sastavni dio našeg identiteta. Međutim, tradicija može biti i otrovna, snaga koja negira život i ubija inovativnost i kritičku misao. Zapravo, tradicije opstaju kao tradicije jedino promjenom; inače postaju okoštali običaji koji guše i crpe život iz žive kulture. Tek kada nam prošlost dâ smisao, tradicija se – iz zbrke činjenica i događaja, obreda i pobožnosti, velikih djela poštovanih ličnosti, ispraznih borbi za moć, zanosa i nazado-

vanja – pretvori u historijsku svijest koja oblikuje održive budućnosti i vodi nas ka njima.

Zato našu prošlost moramo kritički ispitivati. Nema svaka stvar iz naše historije vrijednost za sadašnjost. Posebno moramo ispitati i preispitati naša najdragocjenija historijska uvjerenja koja, zapravo, sprečavaju budućnost; i ići naprijed s onim idejama i shvatanjima koja otvaraju muslimanske budućnosti ka alternativnim horizontima. Kada se prošlost vezuje uz sadašnjost kao historijska svijest, historija se stvara kao živa realnost. Sadašnjost i budućnost oblikuje historija u formi ideja i shvatanja. Zapravo, što se prije formuliraju shvatanja, uobliče ideje, to ćemo prije početi mijenjati svijet i utjecati na njega. Ideje se spajaju sa savremenom realnošću i postaju njen sastavni dio. Njih internaliziraju kulture i društva i one nastavljaju djelovati. Zato historiju doživljavamo i kao svijest i kao njeno stvaranje. Kao takva, historija nadilazi vrijeme, ona preko naše prošlosti i sadašnjosti prelazi u budućnost; upravo zbog toga islam toliko naglašava historiju.

SITUIRANJE SADAŠNOSTI

Upravo ovaj trenutak u historiji – sada – jeste sadašnjost; i ima prirodnu ulogu u definiranju naših budućnosti. Međutim, sadašnjost nije statična. Budući da danas postaje sutra, sadašnjost se mijenja. Zapravo, sadašnjost se uvijek i zauvijek mijenja. Osim toga, sadašnjost utjelovljuje budućnost, koja će doći. Bliska budućnost, sljedećih pet godina, kako smo ranije rekli, jeste „produžena sadašnjost“ i obuhvata budućnosti koje su već pokrenute, npr. pojavom tehnologija. Dakle, na sadašnjost moramo gledati kao na nešto dinamično, promjenljivo i nešto što neprekidno ugrađuje nove elemente i situacije savremene realnosti. Postoji pet karakterističnih elemenata ove dinamične sadašnjosti koje, u oblikovanju održivih budućnosti, moramo razmotriti: globalizacija, složenost, kaos, kontradikcije i nesigurnost.

Prvo: očigledna je činjenica da živimo u globaliziranom svijetu. To je svijet međusobno povezan, isprepleten, bez granica, u kojem ne postoje stvari izolirane od drugih stvari, a u kojem postoje mnogi problemi koji se ne mogu ograničiti na domen nacije ili države. Problemi klimatskih promjena, ekonomski i finansijski problemi, zarazne bolesti, očigledni su primjeri problema internacionalnih dimenzija. Međutim, čak i ono što bismo mogli smatrati specifičnim lokalnim problemima, kao što su nezaposlenost u nekom određenom području ili kulturno zasnovana rodna pitanja,

ima globalne dimenzije. U globaliziranom svijetu svako društvo ima probleme, a nijedno društvo nema sve odgovore. Osim toga, globalizacija, također, znači i da su sada sva društva suštinski heterogena – raznolika uvjerenja, različiti načini razmišljanja, različite tradicije, kulture, načini življenja – postoje jedni uz druge. Dakle, muslimani se moraju baviti raznolikošću unutar svojih društava i djelovati kroskulturalno i međudruštveno, kako bi rješavali neke od svojih najtežih problema.

Međutim, to nije moguće ako se druge kulture, po definiciji, smatraju antagonističkim ili inferiornim ili nekako manjkavim po moralu i karakteru. Muslimanima nikada nije bilo lahko s Drugim – bilo da se radi o unutrašnjem Drugom, kao što su žene, ljudi u homoseksualnim vezama, pripadnici drugih sekta, ateisti, ili vanjskim Drugim, kao što su kršćani, hinduisti ili „sekularisti“. Zapravo, izgleda kao da mnogo toga u islamskim propisima omalovažava Druge; a kulturne predrasude i stavovi se, na izgled, hrane iz šerijata. Budući da je tako, muslimani nemaju odgovarajući jezik za istraživanje analognih principa i zajedničkih vrijednosti različitih sistema mišljenja i društvene organizacije.²⁶ U globalizaciji, širom svijeta, gdje se različite kulture i svjetonazori gomilaju, tiskaju i guraju za moć i položaj, postoje jaka kritika i kontrakritika. Baš kao što muslimani imaju pravo kritizirati druge, opisujući SAD kao „velikog šejtana“, naprimjer, i drugi imaju jednako pravo da kritiziraju muslimane. Međutim, muslimanska društva, generalno, teško podnose kritiku, posebno ako je usmjerena na naše svete simbole, kao što je poslanik Muhammed, a što je oprimjereno u zakonskim propisima o blasfemiji koje možemo naći i u Mursijevim ustavima i u Ustavu Pakistana, ali i u zakonima koji zabranjuju ismijavanje predsjednika koji postoje u inače sekularnoj Turskoj. Ova nesposobnost da se prihvati kritika i da se iznese s raznolikošću i pluralnošću ukazuje na to da muslimani nisu kadri prilagoditi se novoj dinamici globaliziranog svijeta i da su aktuelni problemi i trendovi takvi da samo zarobljavaju i guše budućnosti muslimana.

Drugo: problemi s kojima se danas suočavamo nisu jednostavni. Nije jednostavno graditi funkcionalnu demokratiju u državi sa mnoštvom političkih stranaka i brojnim interesnim grupama, unapređivati ekonomiju, osiguravati opskrbu energijom, boriti se protiv pandemije, stvarati sigurnost, boriti se protiv nezaposlenosti mladih ili suzbijati posljedice klimatskih promjena koje pustoše Pakistan, Bangladeš i Podsaharsku Afriku.

---

26 O utjecaju globalizacije na islam, vidjeti Mushirul Hasan (ur.) *Islam in a Globalised World: Negotiating Faultlines* (Delhi: Imprint One, 2010) i Nevzat Soguk, *Globalisation and Islamism* (New York: Rowan and Littlefield, 2011).

Nijedan ovaj problem ne može se „riješiti“ izolirano od drugih, niti ga može „srediti“ jedna grupa, stranka ili država pojedinačno. Ovo su složeni problemi: zapravo, skoro sve čime se danas moramo baviti jeste složeno. Akcent u sadašnjosti jeste na složenosti.

Složenost je prirodna nuspojava činjenice da većina naših problema ima globalne dimenzije.²⁷ Globalizacija stvara složenost, ne samo time što nas čini međusobno ovisnim nego i umnožavanjem međusobnih veza. U globaliziranom svijetu sve je povezano sa svim drugim. Najočitiji primjeri, naravno, jesu internet i društvene mreže. Međutim, tu su i globalne informativne mreže koje emitiraju cjelodnevni program i odašilju slike svakog događaja koji se desi bilo kada, bilo gdje i bilo kome na planeti. Pogledajte kako se epidemija, kakva je bila svinjska gripa, koja počne u nekom udaljenom selu, zbog međunardone saobraćajne mreže brzo širi i postaje globalna pandemija. Ili, kako se „sumaglica“ koju je stvorio požar u šumama Indonezije brzo raširila i dim počeo gušiti stanovnike Malezije i Singapura. Ili, kako je teroristički napad na Sjedinjene Države doveo do rata, pustošenja i haosa u Iraku i Afganistanu, državama koje su onda počele potpirivati terorizam od sjevera Engleske do sjevera Nigerije. Ništa, zaista, ne postoji izolirano od drugog.

Tu je još jedan trend koji povećava složenost: brzina promjena. Ne samo što se stvari ubrzano mijenjaju nego se i stopa brzine promjena povećava. Informacione tehnologije svake godine udvostručuju svoju moć, mjerenu cijenom, učincima i propusnošću podataka. U 25 godina, ona je pomnožena s milijardom, budući da smo od tranzistora došli do moćnijih tehnologija kao što su molekularno računarstvo ili nanotehnologija. A ona će, kao što tehnologija uvijek čini, brzo preobraziti društveno ponašanje. Slično, naša sposobnost genetskog sekvenciranja udvostručuje se svake godine. Da bi se sekvencirao HIV, trebalo je 15 godina, a virus SARSa sekvencioniran je za 31 dan. Uz pravu cijenu, sada možete sekvencionirati gen za jedan dan. Revolucijama su trebale godine da se pripreme i izvedu: Francuska revolucija trajala je 11 godina, a 1917. je niz revolucija u Rusiji potrajao devet mjeseci dok nije ostvaren cilj. Iranskoj revoluciji trebalo je samo nešto preko godine da se izvede, a godina da se isplanira. Danas se revolucije mogu spontano povesti. Diktatore svrgavaju za nekoliko

27 O složenosti, vidjeti Roger Lewin, *Complexity: Life at the Edge of Chaos* (New York: Macmillan, 1992) i Mitchell Waldrop, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos* (New York: Simon and Schuster, 1992); za analizu složenosti sa stajališta budućnosti, vidjeti posebno izdanje časopisa *Futures* 26:6, „Complexity: Fad of Future“, Ziauddin Sardar i Jerome R. Ravetz (ur.) (1994).

sedmica. Globalna ekonomija može doživjeti slom u nekoliko dana, što se i desilo 13–14. septembra 2008.

Složenost je teško shvatiti i zato što se, uz ubrzanu stopu promjena, stvari dešavaju istovremeno. Tako, naprimjer, dok američka moć opada, Kina postaje nova supersila, Indija proteže svoju ekonomsku moć, Brazil se uzdiže kao nova ekonomska supersnaga, Rusija vraća samopouzdanje, utjecaj Japana slabi, dok Evropa učvršćuje svoj eksperiment zajedničkog suvereniteta, nedržavni akteri (od multinacionalnih kompanija do Al-Kaide) jačaju snagu i utjecaj, relativno bogatstvo i moć prelijevaju se sa Zapada na Istok. Cijela geopolitička scena mijenja se ubrzano i istovremeno.

To znači da se islam i muslimani suočavaju sa posebnom dilemom. Složenost se ne može rješavati korištenjem jednostavnog; složeni problemi zahtijevaju složena rješenja. Međutim, mi i danas smatramo da je „islam“ nešto malo više od skupa jednostavnih iskaza. Islamsko pravo svodi se na listu naredbi i zabrana. Zato muslimani pokušavaju da uređuju svijet i upravljaju njime putem pojednostavljenih zastarjelih formula, okoštalih tradicija i običaja, nazadnih propisa, pobožnih iskaza i ispraznih slogana. Ugledni pakistanski učenjak Fazlur Rahman naziva ovo „minimalnim islamom“, koji se, jednostavno, ne može nositi sa savremenom složenošću.

Složenost također ukazuje da su i najjednostavnija shvatanja „islamskih država“, koje se vode „šerijatskim principima“ pod autokratskim vladarima, opasno zastarjela. Takve države, u biti, pokušavaju umanjiti složenost tako što uklanjaju svu raznolikost i pluralnost, zbog čega su suštinski nestabilne. Njihov opstanak postaje upitan kada pokušaju da uspostave ozbiljne veze sa svijetom, što je teokratski Iran dobro ilustrirao. Zapravo, jedini način da neka, navodno monolitna, islamska država opstane jeste da postane klijent neke supersile koja je podupire, kao što je slučaj Saudijske Arabije. Složenost se jednostavno ne može izbrisati; ona je osnovna komponenta savremenog doba. To znači da svaka zemlja s pridjevom „islamski“ ispred svog imena ima kratak rok trajanja.

Treće: mi smo na rubu haosa.²⁸ Međusobno povezani, složeni problemi stvaraju pozitivnu povratnu spregu. Stvari se brzo umnožavaju i mijenjaju geometrijskom progresijom. Zahvaljujući mobilnim telefonima, *blogovima*, *e-mailovima*, informativnim medijima koji emitiraju cjelodnevni

28 Za analitičko objašnjenje onog što se događa na „rubu haosa“, vidjeti Ziauddin Sardar, *Introducing Chaos* (Cambridge: Icon Books, 1998); vidjeti i „What Chaos? What Coherence? Across the River I Called“, u *Coherence and Chaos in Our Uncommon Futures: Visions, Means, Actions*, Mika Mannermaa, Sohail Inayatullah i Rick Slaughter (ur.) (Turku: Finland Future Studies Centre, 1994) i „Conquest, Chaos, Complexity: The Other in Modern and Postmodern Science“, *Futures* 26:6 (juli/august 1994), str. 665-682.

program, Facebooku, Twitteru i drugim društvenim mrežama, mi smo stalno obaviješteni. Tako smo pripremljeni da reagiramo automatski, opremljeni sredstvima i načinima da pokrenemo novi obrazac lančanih reakcija koje će kulminirati u haosu. Kada se složenost spoji s mrežama i međusobnom povezanošću stvari, onda to brzo vodi ka haotičnom ponašanju. To je vidljivo svuda oko nas, od načina na koji funkcioniraju tržišta i finansijske institucije do propadanja ekosistema, u brzini kojom se masa okuplja, u haosu koji je 2010. prouzročio vulkanski pepeo s Islanda, do arapskog proljeća. Zapravo, iznenadni uspon Malale Yousafzai, tinejdžerke na koju je pucao taliban, do globalne zvijezde – proizvod je haosa.

Haos uvijek započinje malim poremećajima koji brzo dobiju globalne razmjere. Samoubistvo nezaposlenog prodavca voća u Tunisu pokrenulo je arapsko proljeće, kriminal male grupe bankara doveo je do finansijskog sloma 2007–2008, jedan novi soj virusa pojavio se u malom selu države Veracruz u Meksiku i brzo postao pandemija svinjske gripe 2009. Stoga, i mali, naizgled beznačajni događaji, kao i pojedinci, imaju moć da pokrenu reakcije koje brzo mogu dovesti do haotičnog ponašanja. Dobar primjer jeste Muhammad Tahir-ul-Qadri, pakistanski profesor prava i sufijski učenjak. On je bio malo poznat vođa jedne nevladine organizacije, Minhadž el-Kur'an [Minhaj-al-Qur'an], i živio je u Kanadi. Vratio se u Pakistan u decembru 2012. da propagira političku reformu i pozvao „milion ljudi“ na marš protiv korupcije u vlasti. Samo se 10.000 ljudi pojavilo na protestu u Lahoreu. Međutim, o protestima su neprekidno izvještavale televizije, mahnito ih podsticale društvene mreže, pretvarajući ih u veliki haotični događaj. Tahir-ul-Qadri organizirao je i sljedeće demonstracije u Islamaabadu, o kojima je izvještavalo na desetine televizijskih stanica prenoseći svaku izrečenu riječ. Vlast je bila paralizirana, nacija zatečena. Spektakl se završio kada je vlada obećala izborne reforme i potpisala sporazum s Tahir-ul-Qadrijem (koji je, zapravo, predstavljao samo sebe).

Pastor Terry Jones daje još jednu ilustraciju kako pojedinac može podstaknuti i propagirati haotične događaje. Nepoznati svećenik beznačajnog nedominacijskog kršćanskog centra u Gainesvilleu na Floridi, pastor Jones u septembru 2010. prijetio da je će spaliti Kur'an. Njegova je prijetnja neprekidno emitirana na globalnim televizijskim kanalima. Cijeli muslimanski svijet regirao je odmah i nepromišljeno: održavale su se demonstracije, palile ambasade, umrli nevini ljudi, gorjele trgovine, spaljivana su vozila javnog prijevoza – sve to još je više bilo medijski pokriveno i izazvalo pomamu na društvenim mrežama. Pastor Jones stekao je prenapuhanu

globalnu slavu. Onda je Hilary Clinton, tada američki državni sekretar, morala izaći s izjavom: „Žalosno je što je jedan pastor iz Gainesvillea, Florida, s crkvom od pedesetak ljudi, napravio jedan tako sraman, tužan i nečuven plan i dobio toliko pažnje svijeta.“ Predsjednik je molio pastora da ne ostvari svoj naum. Iako plan nije proveden, u međusobno povezanom i globaliziranom svijetu, krenuo je kaos. Primjer je i Pokret „Čajanka“ (Tea Party), mala skupina republikanaca koja je, u oktobru 2013, ucjenjivala cijelu američku vladu, prisilivši je da prestane s radom, što je umalo izazvalo ekonomsku katastrofu u svijetu.

Haotičnost, složenost, globalizacija i informacijska tehnologija stvorile su novu sadašnjost, radikalno različitu od naše nedavne prošlosti. Ulažimo u period kada su promjene ubrzane, nesigurnost i višeznačnost sveprisutne, a pojedinac ima ogromnu moć da učini nešto dobro ili nešto loše. U ovim postnormalnim vremenima, naši tradicionalni i konvencionalni načini rješavanja problema ne funkciniraju. Što se konzervira, obično ima sve manje i manje smisla.

U postnormalnim vremenima konvencionalne institucije, zamisli, ideje i shvatanja o društvu predstavljaju problem. Ne samo da se na njih gleda kao na ozbiljno manjkave nego su njihovi nedostaci – ponekad spektakularni – vrlo upadljivi: takvi su nedostaci tržišta, unutrašnja nemoć kapitalizma da unaprijedi jednakost i njegova prirodna tendencija da podstiče monopole, divlju pohlepu upravitelja i vlasti. Osim toga, postoji jedan opći osjećaj da se u malo šta čovjek može pouzdati, a mehanizmi kontrole u društvu baš i ne funkcioniraju. Što više zakona političari donose, što više reformi pokreću, što više mjera uvode, ti zakoni su, čini se, sve manje značajni i učinkoviti u ostvarivanju i raspodjeli dragocjenih društvenih dobara, a javlja se sve više nenamjernih i neželjenih posljedica. Osim toga, mi nemamo luksuz vremena: problemi traže neposrednu pažnju, da ih se odmah latimo, a čak i kada pokušamo da ih rješavamo, oni se zamrse u složenu mrežu, brzo umnožavaju, istovremeno i opasno. Sve što smo uzimali „zdravo za gotovo“ iščezava i više se ne možemo pouzdati da će se izvršiti ono što se očekuje da se izvrši. „Carevi“ u koje smo se uzdali – naučnici, ekonomisti, računovođe, bankari, političari; vlade, tržišta, finansijske institucije, farmaceutske kompanije, tehnološki divovi – nemaju odjeće, „goli su“. Ne radi se o tome da smo mi smatrali da su temelji naših društava savršeni. Više se radi o tome da smo shvatili da su se ovi temelji opasno uzdrmali, da nisu izdržali dugotrajne nesavršenosti svjetskog poretka i da, zapravo, mogu dovesti do mogućeg urušavanja društva. Cijeli je sistem

ustrojen za neproporcionalnu podjelu u kojoj se manjina koristi na račun većine. Pokazalo se da su sebični interesi vlasti i moćnika jedini mehanizam koji funkcionira i da o njegovom postojanju svi ovise. Kontrola i upravljanje postali su velike iluzije. Sva obuhvatna objašnjenja, mitologija koja je vezivala i omogućavala život društva, postala su toksična, nosioci patogena koji zaraze društvo nepovjerenjem i nedostatkom pouzdanja. U postnormalnim vremenima mi znamo da imamo sposobnosti, ali ne i sistemsku, etičku i organizacijsku moć da te svoje sposobnosti iskoristimo za iznalaženje održivih rješenja za endemske, međusobno povezane i sve brojnije probleme. U normalnim vremenima nesigurnosti su male i mogu se kontrolirati. Međutim, u postnormalnim vremenima nesigurnosti zauzimaju centralno mjesto. Budući da je sve međusobno povezano, složeno i haotično, da se ubrzano mijenja, ništa se, zapravo, ne može sigurno opisati. Osim toga, s obzirom na složenost sve veće mreže problema i brzinu promjena, nismo u stanju povezati naše sadašnje teškoće ni s čim u prošlosti. Stoga, nismo kadri ništa naučiti iz prošlosti, čak i kada znamo da je nekada bilo sistemskih grešaka za poređenje. Nadalje, pojedinci i grupe imaju ogromnu moć da pokrenu haotične reakcije koje će još više usložnjavati situaciju.

Mnogo od ove iste argumentacije odnosi se i na islam, ma kako mi na to gledali. Očigledno je da historijski primjeri islamskih postignuća i nedostataka nisu posebno relevantni u postnormalnim uvjetima.

MALE MREŽE TERORISTA NE SAMO ŠTO SU DOVELE ISLAM NA ZAO GLAS, ZBOG ČEGA JE POSTAO NAJOMRAŽENIJA RELIGIJA NA SVIJETU, NEGO TE MREŽE CIJELI MUSLIMANSKI SVIJET DRŽE KAO TAOCA.

Uobičajeno, mi šerijat smatramo suštinski dobrim, a opet, gdje god se šerijat uvede, proizvodi samo nepravdu i nejedankost. Zapravo, šerijat je toliko neadekvatan u rješavanju pitanja žena, da žene koje su silovane često bivaju optužene za preljubu – i teško kažnjavane. Kršćansko dijete može biti optuženo za bogohuljenje i osuđeno na smrt. Uzimamo kao normalno to što su „islamske vrijednosti“ prirodne i moralne, a ipak su zastarjele i neusklađene s moralom jednog svijeta u kojem su sloboda izbora i savjest najvažnije. Radujemo se kada neko konvertira u islam (čak i kada je to

kriminalac), a tražimo da se pogube oni koji žele napustiti islam i prihvatiti drugu vjeru. Sistem religijskih vlasti podešen je tako da osigura moć bez odgovornosti i njene malobrojne pristalice imaju korist na štetu ogromne većine običnih muslimana. Sebičnost, koristoljublje, samodopadnost i pohlepa imama koji se ponašaju više kao bankari, direktori korporacija ili autoritarni lideri – kakve vidimo u Saudijskoj Arabiji i Iranu – tovaru jad i bijedu svojim vjernicima. Ideali islama, pravda i jednakopravnost, koje bi trebalo propagirati i unapređivati, postali su velika iluzija. Sve ovo znači da se premalo vjeruje tradicionalnim islamskim institucijama ili da su oni koji zagovaraju islamske alternative sposobni riješiti složene probleme naših vremena – što su predsjednik Mursi i Muslimanska braća u Egiptu osjetili na svojoj koži. Zapravo, da im se dâ sloboda izbora, većina muslimana vjernika ne bi izabrala da živi u društvu u kojem vladaju konvencionalna pravila i regule islama. Naravno, mi se možemo pozivati na prastara stajališta, proglašavati da je islam savršen, da je većina muslimana zalutala, a da je ostatak svijeta u potpunoj zabludi. Ili, možemo se ožariti o kopriju postnormalnosti i priznati da su dogme i konvencionalni sistem, za koje smo uvijek mislili da su normalni, nepopravljivo srušeni.

Četvrto: sadašnjost je prepuna kontradikcija. Zapravo, kontradikcije su prirodni proizvod složenog, umreženog svijeta, sa bezbroj konkurentskih interesa i ideologija, planova i želja, proizvod svijeta kojim se vlada haotično. Naravno, nisu sve očigledne kontradikcije oko nas proizvod postnormalnih vremena. Međutim, postnormalna vremena postavljaju kontradikcije u oštrij fokus i pokreću i specifične vrste kontradikcija. Naprimjer, dok neka područja svijeta doživljavaju promjene bez presedana, veliki segmenti planete i našeg društvenog života kvazistatični su. Iako nas tehnologija prisiljava da radimo sve brže i brže, putovanje zračnim saobraćajem se, od propasti Concorda, zapravo usporilo. Dok države postaju sve raznolikije i pluralnije, zapravo, određeni segmenti stanovništva s nacionalističkim, fundamentalističkim, nazadnim pogledima – povećavaju se. Dok vlade i uprave pokušavaju povećati efikasnost institucija, kao što su britanski Nacionalni sistem zdravstvene zaštite (NHS), efikasnost se zapravo smanjuje (što je poznato kao Jevonsov paradoks²⁹). Jedne godine London gori od nereda, a multikulturalnost se proglašava potpunom katastrofom; sljedeće godine multikulturalizam se veliča kao sjajan uspjeh, a grad slavi svoju raznolikost i olimpijske pobjede. Indija je, navodno, ekonomska supersila, međutim ogroman procent njenog stanovništva živi u

29 Vidjeti, John M. Polimeni, Kozo Mayumi, Mario Giampietro i Blake Alcott, *The Myth of Resource Efficiency: The Jevons Paradox* (London: Earthscan, 2009).

ponižavajućem siromaštvu: to dobro ilustrira naslov knjige Amartya Sena i Jeana Drezea *Nesigurna slava: Indija i njene kontradikcije*.³⁰ Kina je postala vodeća svjetska ekonomska supersila, bez obzira na to što je njena ekonomija planska i što je to komunistička zemlja – kontradikcija koju otkrivaju Ronald Coase i Ning Wang u djelu *Kako je Kina postala kapitalistička*.³¹ Sjedinjene Države najbogatija su država svijeta, a ipak imaju dût preko 16 triliona dolara. U Egiptu: jedne godine narodna revolucija svrgne diktaturu i uspostavi demokratiju, sljedeće druga narodna revolucija smijeni demokratiju vojnom upravom. Dakle, mnoštvo kontradikcija.

Kontradikcije se ne mogu riješiti; one se mogu samo nadilaziti. One ukazuju na činjenicu da napredak, kako god ga doživljavali, uvijek ima štetne nuspojave, ili, kako to filozof Jerry Ravetz kaže: „Ne može se postići dobro a da se ne proizvede nešto zla.“³² Kontradikcije nam pomažu da spriječimo previše pojednostavljene analize problema ili situacija. Prisiljeni smo da razmatramo sukobljene trendove, suprotstavljena stajališta, konfliktne činjenice i različite hipoteze i teorije te da shvatimo da za svijet nisu pogodna jednodimenzionalna rješenja. I složenost i kontradikcije ukazuju na to da svaki problem ima višestruke dimenzije; da nijedan posebni stav ne može obuhvatiti cjelinu. Općenito, za probleme ne postoje „ispravni“ i „pogrešni“ odgovori; zapravo, odgovori mogu biti istovremeno i pogrešni i ispravni. Jedini način za savladavanje kontradikcija jesu debata, diskusija i sporazumni dijalog.

Peto: nesigurnost je norma.³³ Kada se kontradikcije, složenost i kaos spoje s ubrzanim promjenama, jedini siguran ishod je – nesigurnost. U normalnim vremenima nesigurnosti je malo i njima se može upravljati. Ali, u postnormalnim vremenima nesigurnost zauzima središnje mjesto. Budući da je sve međusobno povezano, složeno, haotično i da se brzo mijenja, ništa se, zapravo, ne može opisati sa sigurnošću. Kod postnormalnih vremena, što nedavni događaji na Bliskom istoku tako jasno pokazuju, sve se vrti oko življenja s nesigurnošću.

Dakle, ovo je sadašnjost – u pokretu i promjeni, složena i haotična, kontradiktorna i puna nesigurnosti – što će, u velikoj mjeri, odrediti našu budućnost. Tu stojimo dok gledamo ka horizontu, ka dalekim budućnostima.

30 Amartya Sen i Jean Dreze, *An Uncertain Glory: India and Its Contradictions* (London: Allan Lane, 2013).

31 Ronald Coase i Ning Wang, *How China Became Capitalist* (London: Palgrave Macmillan, 2013).

32 Jerome R. Ravetz i Silvio Funtowicz, „Emergent complex systems“, *Futures* 26:6 (1994), str. 568-582.

33 Vidjeti Gabriele Bammer i Michael Smithson (ur.), *Uncertainty and Risk: Multidisciplinary Perspectives* (London: Earthscan, 2008).

Ako se aktuelni trendovi u muslimanskim društvima nastave, budućnost će biti nastavak okoštale prošlosti i bezizlazne sadašnjosti; to će biti vjerovatna budućnost – budućnost koja će se najvjerovatnije ostvariti. Ona će sadržavati sve autoritarnosti, nejednakosti, ugnjetavanja, sektaške podjele, društvene razdore, sukobe i nasilje koje vidimo i danas u muslimanskim društvima, ali koji će dosegnuti nove nivoe. Vjerovatna budućnost je, također, i kolonizirana budućnost: to je budućnost u kojoj se muslimanska društva, zapravo, potčinjavaju budućnosti neke druge kulture ili civilizacije, u skladu s vrijednostima, shvatanjima i svjetonazorom, kao i ekonomskim, kulturnim, tehnološkim i političkim potrebama i zahtjevima te kulture ili civilizacije. Vjerovatne budućnosti služe kao upozorenja; one ističu potencijalne opasnosti i prijetnje koje nas očekuju. Međutim, budućnost ne mora biti predodređena ili, jednostavan produžetak prošlosti i budućnosti. Postoje i druge opcije: moguće budućnosti, mješavina različitih mogućnosti koje možemo zamisliti; ostvarljive budućnosti, to jest budućnosti koje mi definišemo, s obzirom na aktuelne uvjete i historijski zamah, a koje imaju veliku vjerovatnoću da će se ostvariti; i poželjne budućnosti koje mi, zapravo, želimo i za koje svjesno radimo. Poželjne, ili željene, budućnosti mogu imati komponente ostvarljivih budućnosti, spojene s onim što mi, zapravo, želimo i onim što je, zapravo, moguće.

Kako bi izgledale te poželjne budućnosti za islam i muslimane? I šta bismo morali uraditi da ih ostvarimo?

PRIPREMA ZA BUDUĆNOSTI

Recimo da upitamo nasumično izabrane muslimane kakvu budućnost oni zamišljaju za svoja društva. Većina bi ih sigurno željela budućnost bez sektaških i građanskih sukoba, bez nasilja i terora, bez torture i brutalnosti, budućnost u kojoj djeca mogu rasti zdrava i sretna i gdje se i sâmo društvo razvija u miru. Mogli bi reći da žele živjeti u miru i uzajamnom poštovanju s ljudima različitih vjera – kršćanima, muslimanima, hinduistima, budistima – i ljudima koji malo vjeruju ili ne vjeruju uopće – sekularistima, agnosticima i ateistima. Osim toga, većina muslimana želi doživjeti budućnost u kojoj nema razlike između Arapa i „nearapa“, kako je Poslanik rekao u svom Oproštajnom govoru, ili pak između *vjernika* i *vjernica*, kako Kur'an kaže. Dakle, svi, kakve god rase, roda i uvjerenja bili, imaju jednak status u društvu, a prema starijim i onesposobljenim postupa

se s poštovanjem i dostojanstveno. Svako, bogat ili loš, vladari i oni kojima se vlada, muškarci i žene, jednaki su pred zakonom, a bogatstvo se nije slilo u ruke odabrane elite. Ne samo da se različito mišljenje i kritika toleriraju nego se i podstiču, pluralizam i raznolikost uvažavaju i aktivno prihvataju. Bez sumnje, neki pripadnici našeg slučajnog uzorka vraćat će se boljim periodima Abasijskog hilafeta ili el-Endelusu, kada je bio na vrhuncu razvoja, te željeti da vide kako nauka, tehnologija, filozofija, mišljenje i obrazovanje svih vrsta cvjetaju, da vide kako umjetnost i kultura, od književnosti i arhitekture, preko muzike i plesa, do pozorišta i filma, cvjetaju i postaju važan globalni izvozni proizvod. Dakle, muslimani, daleko od toga da su puki potrošači, postaju proizvođači roba, usluga i inovacija, kao i novog mišljenja i znanja. Osim toga, mnogi bi muslimani željeli budućnost gdje postoji odgovornost na svim nivoima društva, od onih na vlasti, birokratije, građanskih službi, policije, tajnih službi, lokalnih vijeća i u poslovanju, sve nadalje, ka običnom građaninu – da imaju odgovornost kakvu je Omer, drugih halifa, pokušao institucionalizirati u klasičnom periodu.

Naravno, ova vizija nije utopija. To je samo jedna slika jedne poželjne budućnosti. Među ljudima će uvijek biti neslaganja oko različitih tumačenja islama; jedni će naglašavati jedne aspekte islama, drugi druge; neki će smatrati da je nešto *halal*, drugi da je *haram*; međutim, u cjelini, ljudi će uvažavati različite interpretacije i različite načine da se bude musliman. Sunije mogu biti sunije, šiije i druge sekte mogu se određivati kako žele, a sufije mogu raditi ono što rade. Niko nikog neće optuživati da je heretik ili da izlazi iz islama. Problemi i rasprave koji se jave, kako unutar društva, tako i među društvima, mogu se rješavati debatom i diskusijom, uz uzajamno poštovanje, a postojat će i mehanizmi i jaka opća volja da se riješe određeni njihovi problemi i vode druge vrste rasprava.

Iako je ovo i poželjna i plauzibilna, ostvarljiva budućnost, ne sadrži naročite ambicije. Međutim, da bismo čak i ovakvu budućnost ostvarili za generaciju ili dvije, za dvadeset do četrdeset godina, morali bismo prilično radikalno iznova promišljati islam.

OČIGLEDNO JE DA NAM TRADICIONALNA ISLAMSKA MISAO, S AUTOKRATIJOM I AUTORITARIZMOM U SVOJOJ SRŽI, NEĆE DONIJETI BUDUĆNOST JEDNAKOPRAVNOSTI I PLURALNOSTI; ZAPRAVO, ONA SE NE MOŽE NOSITI NI S REALNOŠĆU POSTNORMALNIH VREMENA.

Neizrečena pretpostavka u islamskoj dogmi i islamskim vrijednostima – da su one, ma kako ih definirali, „prirodne“ i da ih je Bog Sâmi spustio ljudima – očito je pogrešna.³⁴ Da je tradicionalna misao mogla riješiti naše probleme, muslimanska se društva ne bi našla u ovako lošem stanju; ili, da su „islamske vrijednosti“ bile prirodne kao što su prirodni zakoni fizike, onda u muslimanskim društvima ne bi bilo ugnjetavanja, represije, nejednakosti, diskriminacije, nasilja i nehumanosti, kojima svakodnevno svjedočimo. Način na koji tradicionalno vidimo i razumijevamo islam jednostavno se ne može nositi sa složenošću i kontradikcijama naše zbrkane postnormalne stvarnosti.

Stoga, potrebna nam je nova osnova od koje ćemo krenuti naprijed ka željenim, boljim budućnostima.

POTREBNO JE DA ISLAM POSMATRAMO NE SAMO KAO FIKSNU RELIGIJU NEGO KAO SVJETONAZOR KOJI, U OKVIRU SVOJIH KONCEPTUALNIH I ETIČKIH GRANICA, DOZVOLJAVA RAZNOLIKE RELIGIJSKE PRAKSE I MNOGA RELIGIJSKA ISKUSTVA.

Složenost nam govori da nema jednog načina razmišljanja ili modela ponašanja koji može osigurati odgovore na sva naša isprepletena pitanja. Na društvenom nivou, u globaliziranom i međusobno povezanom svijetu, mi djelujemo ne s pozicija uvjerenja, nego etike. Osim toga, mi se bavimo svijetom, mijenjamo ga i preobražavamo, idejama i zamislima. Naša „interpretacija“ islama, dakle, mora sadržavati jedan svjetonazor zasnovan na određenim konceptima, izvedenim iz Kur’ana, i etiku koja će se suočiti sa složenom društvenom, kulturnom i tehnološkom realnošću postnormalnih vremena. Konceptualna matrica jednog svjetonazora ne služi samo kao metodologija za rješavanje problema, postavljanje etičkih i moralnih pitanja o kojima se mogu voditi debate i diskusije, već muslimanskim društvima daje buduće izbore i mogućnosti.

Ovo, djelimično, od nas zahtijeva da vratimo čovjeka u islamski diskurs, uz istovremeno uvažavanje tradicionalne misli i teologije. Na Poslanika se ne gleda kao na čovjeka koji se borio sa strašnom nepravdom u jednom konkretnom historijskom kontekstu, nego, suprotno onome što Kur’an kaže, kao na superčovjeka čije je svako djelo bilo savršeno i mora

34 O tome kako se držimo pogrešnih uvjerenja, vidjeti Solomon Schimmel, *The Tenacity of Unreasonable Beliefs* (New York: Oxford University Press, 2008).

se kopirati do u najsitniji detalj, bez obzira na njegov historijski, društveni, kulturni i tehnološki kontekst. Šerijat je božanski i ne može se mijenjati. Problem je: ako je sve od Boga dato, onda kakvu ulogu imaju ljudi u razvoju religijske misli i morala, kako bi izgradili novu etiku za naša post-normalna vremena.

Kur'anski iskaz da je *Muhammed Božiji poslanik i posljednji vjerovjesnik* (33:40) ovdje je vrlo važan. On ukazuje ne samo na to da poslije Muhammeda neće više biti Božijih objava nego i na to kakav se teret izgradnje dobrog društva sada stavlja na ljudska pleća. Bila bi kategorijalna pogreška pretpostaviti da su, s Kur'anom i Poslanikom, sve znanje, sav moral i sva religijska misao došli do svog nesumnjivog kraja. Naprotiv, to je biljeg početka ljudskog pregnuća da neprekidno obnavlja i reinterpretira Božija učenja, u skladu s promijenjenim okolnostima, dok se, istovremeno, poštiju upute Kur'ana i sunneta.

U brzom promjeni okruženja postnormalnih vremena, gdje su složenost, nesigurnost i kaos stalno prisutni, moralni poredak može se izgraditi samo na osnovama jednakosti i dijaloga, uz uvažavanje različitih stajališta. Jedna predstavnička vlast, naprimjer, ne može funkcionirati ukoliko ne uzima u obzir interese i shvatanja svih svojih građana: muslimana različitih uvjerenja, nemuslimana različitih vjera i ljudi bez vjere; ljudi različitog društvenog i kulturnog porijekla te različitih etičkih shvatanja. U jednom globaliziranom okruženju, s kontradiktornim gledištima, ne može se misliti da simbolički izrazi islama neće rasplamsavati zabrinutost. Budući da se kontradikcije ne mogu obrtati, muslimani moraju naučiti da pregovaraju o spornim pitanjima kroz sporazumni dijalog na temelju jednakosti.

Ironično je da oni koje najviše zabrinjava „islam“ i koji su njime opsjednuti, koji se razmeću i najglasniji su u „odbrani islama“ i „islamskog šerijata“, koji insistiraju na tome da politiziraju svoj identitet i da ga izraze glasno i vidljivo (svojim nikabima ili hidžabima, svojim dugim bradama, npr.), predstavljaju najveću prijetnju islamu i njegovoj budućnosti. Takve monolitne i nefleksibilne zamisli islama mogu lahko stvoriti kaos katastrofalnih razmjera. Osim toga, kako nam složenost govori, ne može nam jedan način razmišljanja i jedan model ponašanja dati rješenje za naše isprepletene i složene probleme i pitanja. Problem složenosti može se ublažiti jedino obuhvatanjem, tj. prihvatanjem raznolikosti i pluralnosti.

Dva su preduvjeta u pripremi i djelovanju za poželjnu, ostvarljivu i održivu budućnost. I priprema i rad zahtijevaju odbacivanje važnih potpora tradicionalnog muslimanskog teološkog shvatanja, kojima je već podobro

prošao rok; međutim, postnormalna vremena povećavaju hitnost izvršenja tog zahtjeva. *Prvo*, cilj koji je, iznad svih, dragocjen muslimanima: nametnuti jednu istinu raznolikom društvu i pluralnom svijetu. To nije samo uvjerenje da je islam istinit, nego da je jedina Istina; da sve druge religije nisu samo lažne, nego su i inferiorne u odnosu na islam; da svi drugi načini štovanja Boga, divljenja univerzumu, nisu samo pogrešni, nego su, zapravo, nemoralni. Ideja da je islam jedina istina uspostavlja lažne suprotnosti unutar muslimanskih društava kao i između muslimana i nemuslimana. Ako je istina ista za sve u svim vremenima, onda, ako sam ja u pravu, ti moraš biti u krivu. A, po mom mišljenju, ako mi je zaista stalo do istine, ja te moram preobratiti, ubjeđivanjem, zakonom ili silom, ako je neophodno; ili, naposljetku, ja moram osigurati da moja istina nekako vlada u društvu. Zapravo, ima muslimana, kao što svi znamo, koji misle da je njihov islam jedina Istina i da oni imaju božansku punomoć da je nametnu drugim muslimanima, kao i Drugima, pa i nasilnim putem. Ovakva zamisao Istine pokrenula je prešutni rat i sukob u muslimanskoj historiji, podsticala sektaštvo, terorizam i krvoproliće u naše doba. Zato je imperativ da muslimani naprave odmak od starog recepta da je „islam od vrhunske važnosti, pa zato svi ljudi moraju prihvatiti jedan, istiniti islam“ ka novoj formuli da je „islam od vrhunske važnosti, pa, stoga, svakom čovjeku/ svakoj ženi mora biti dopušteno da živi islam koji on/ona smatra istinitim ili da odbace šta se njemu/njoj čini neistinitim“. To je nešto što pobožni konzervativci teško mogu prihvatiti. Međutim, stvarnost je da su, u postnormalnim vremenima, njihova historijska i tradicionalna shvatanja „islamske istine“ opasno zastarjela i da služe samo kao izvor sukoba i nasilja.

Drugo, moramo shvatiti da je šerijat ljudska tvorevina, djelo pogrešivog čovjeka u historiji. Naše razumijevanje naših Svetih Izvora može biti samo ljudsko tumačenje, pokušaj da se razumije Božansko unutar određenog historijskog konteksta. Upravo zato veliki dio šerijata zapravo čini *fikh* ili jurisprudencija, a ona nije ništa drugo doli pravno mišljenje klasičnih pravnika. Potreban nam je šerijat koji odgovara postnormalnim vremenima, koji uzima u obzir međusobne veze i složenosti globaliziranog svijeta, koji otvara islam kao inkluzivni svjetonazor, koji unapređuje jednakopravnost i pluralnost na svim nivoima društva i koji zbližava muslimane i nemuslimane da zajedno rade za opstanak svijeta i održivu budućnost svih. Dakle, šerijat se mora reformulirati, ali ne u pravo, nego u savremeni moral i metodologiju rješavanja etičkih problema. Možda se ovo može postići na osnovu *mekasida* – viših ciljeva šerijata – koji ističe značaj interesa javnosti, ljudskih prava, jednakih mogućnosti za žene, slobodu

savjesti, pravo na drugačije mišljenje, kritiku i kontrakritiku, međusobnu ovisnost, poštovanje prema drugim religijama i univerzalnost.³⁵

Glavna valuta postmodernog svijeta i suštinski izvor moći jeste kultura. Čak i najskromnija željena budućnost koju zamišljamo zahtijeva da, u muslimanskim društvima, počnemo od unapređenja kulture u svim njenim različitim manifestacijama. Ili, da kažemo to drugačije: potrebno je da naučimo cijeniti ljepotu u svim njenim oblicima, u svim ljudskim djelima i njenu neophodnost za čovjekov opstanak. Jer, da bi budućnost bila lijepa, moramo osigurati da se ljepota ugradi u sadašnjost.³⁶

ZAVRŠNI STAVAK

U našem traganju za budućnostima koje su poželjne i vrijedne za islam i muslimanska društva moramo osigurati da ta budućnost bude otvorena za sve mogućnosti, pa i one koje se razlikuju od naših. Ako ne budu razmišljali unaprijed, muslimani mogu postati samo privjesak drugim kulturama i civilizacijama, zauvijek ovisni o darežljivosti i dobronamjernosti drugih. Međutim, kako aktuelni trendovi nagovještavaju, muslimani bi mogli jednostavno biti izolirani i bez ikakvog doprinosa oblikovanju svijeta. Muslimani ne moraju postati narod bez historije ili tradicije. Ako je historija prisutna kao svijest, a ne kao nazadna uvjerenja, kretat ćemo se naprijed, ka željenim budućnostima, ne gledajući unazad na historiju, nego je doživljavajući kao živu stvarnost u sadašnjosti. Ne smijemo čekati da se stvari promijene; mi ih aktivno moramo mijenjati i tako stvarati historiju.

DALEKO NAJVEĆI PROBLEM U MIŠLJENJU O BUDUĆNOSTI S ISLAMSKOG GLEDIŠTA JEST TO ŠTO NEMA ADEKVATNOG JEZIKA. BUDUĆNOST NIJE JEDINO PODRUČJE U KOJEM JE MOGUĆA NEKA SMISLENA PROMJENA – MI MORAMO MIJENJATI SADAŠNJOST DA BISMO STVARALI BUDUĆNOST – BUDUĆNOST KOJA JE RAZLIČITA I BOLJA OD SADAŠNJOSTI.

35 Vidjeti Mohamad Hashim Kamali, „Maqasid Al-Shariah, Ijtihad and the Civilisational Renewal“, *Occasional Paper Series* No. 20 (London: IIIT, 2012), i druge publikacije IIIT-a o pojmu *mekasid eš-šerija*.

36 Zanimljivo je spomenuti da Khaled Abou el Fadl pitanje reforme u islamu vidi kao traganje za ljepotom: Khaled Abou el Fadl, *The Search for Beauty in Islam* (New York: Rowan and Littlefield, 2005).

S obzirom na to da mi svijet razumijevamo i njime se bavimo kroz diskurs, to znači da islamski diskurs mora imati moć da se bavi problemima svijeta onakvim kakav jeste i da stvara uvjete za promjene nabolje u budućnosti. Jezik nije samo instrument komunikacije; on je i alat pomoću kojeg se pregovara o opstanku društvenih i kulturnih potreba. Dakle, postoji jedna hitna potreba da se ulije islamski diskurs – njegove pretpostavke, iskazi, ideje i okviri društvenog i kulturnog znanja – u svijest o budućnosti i izgradi jezik koji će nas motivirati da gledamo naprijed, a ne nazad. Hitno su nam potrebne metafore i slike islamskih budućnosti koje stvaraju nova značenja.

U jednom lijepom alegorijskom eseju, napisanom prije preko više od dvadeset godina, pakistansko-kanadski arhitekt i teoretičar estetike Gulzar Haider dao se u traženje imena za svog još nerođenog unuka. Htio mu je dati ime koje ima značenje koje će moći živjeti. Dok je sjedio na svom omiljenom mjestu u Istanbulu, između Aja Sofije i Plave džamije, razmišljao je o tome da su imena ugrađena u samu kozmogoniju Kur'ana, kao primordijalni medij za znanje koje je Bog dao Ademu. „Imena stvari' upisana su u Ademovo pamćenje, i ona su njemu i njegovim potomcima dala status neuporediv sa statusom meleka, viši od statusa meleka. A zar nije Stvoritelj izabrao 'lijepa imena' da predstavi Sebe Svom omiljenom stvorenom svijetu – čovječanstvu?“ U sjeni visokih munara, „zastao negdje između djetinjstva i vremena kada će postati djed, pokušavajući da pomiri osjećaj porodične radosti i propasti planete“, osjetio je kao da je u bestežinskom stanju, da pluta. Prenesen dvije decenije u budućnost, a to je naša sadašnjost, došao je u Mekku na dan Arefata. Umiješao se među hodočasnike iz cijelog muslimanskog svijeta, išao od šatora do šatora, osluškujući razgovore različitih muslimana: sunija, šijija, vehabija, selefija, džihadista, modernista, tradicionalista, konzervativaca, liberala različitog porijekla i etničke pripadnosti. On otkriva da se budućnost nije promijenila; iako se svijet promijenio i pretkao ih, jezik i retorika muslimana i dalje su statični, kao da su ukopani „u mezarju na sjevernoj strani Aja Sofije“. Nije se desila nikakva promjena i nije bilo nikakvog razvoja. On nalazi svog unuka kako sjedi i sluša ovu retoriku, zbunjen. Vraća se Plavoj džamiji, „velikom stjencištu vremena, gdje pamćenje i imaginacija prave kolaž, a prošlost i budućnost predaju se hirovitoj budućnosti“, u bolu i razočaran. I odluči napisati pismo svom unuku:

Istina je, dovio sam da ti damo ime koje ćeš moći živjeti. Međutim, sada znam da bih, dajući ti ime, uklesao tvoju budućnost u kameni monolit. Dozvoli mi da budem samo posmatrač koji te voli, koji će se truditi da odgovori na tvoja pitanja i

pomogne ti da svoju nutrinu i svoje okruženje izgradiš tako da budu mirni i lijepi. Budućnost, kako ćeš kasnije saznati, prostor je u kojem možemo promišljati posljedice svojih sadašnjih djela. A to zbog čega nam melec zavide nije znanje o budućnosti, nego njena etički njegovana vizija, i to nije kontrola budućnosti, nego razborito promišljanje o njoj. Vidio sam prostor muslimanskih budućnosti i vidio sam da izgleda kao rasparčani, ograničeni i kontrolirani grad odvojenih šatora. Ima ljudi koji su živi i budni, ali su izbačeni iz tog grada. Oni i dalje traže svoju Medinu, a do tada, nastavljaju čitati, pisati i govoriti bez straha, osim onog od Boga i Njegovog Poslanika. Ali, niko od njih nema ime.³⁷

---

37 Gulzar Haider, „An ‚Islamic Future‘ without a name“, u „Islam and the Future“, *Futures* 23:3, Ziauddin Sardar (ur.) (april, 1991.), spec. izdanje, str. 311-316.

Nauka i naučnici u postnormalnom dobu

Jerome R. Ravetz

Dobro je poznato da su nove informacione tehnologije revolucionalizirale praksu u mnogim područjima, među kojima je sada i jeftina proizvodnja materijalnih stvari. Moć istraživačke nauke u mnogim disciplinama postaje jača, čak se i transformira. Općenito se ove promjene u tehničkoj praksi odvijaju unutar društvenih i konceptualnih struktura koje su naslijeđene iz prethodnih epoha u nauci. One su važna dostignuća, međutim nisu nužno i „nove forme“ nauke. Ovdje razmatramo praksu i strukture koje pobuđuju interes i čuđenje kada se uoče, a koje imaju vlastiti zamah da nastave s ubrzanim promjenama. Općenito, one pokazuju djelovanje novih informacionih tehnologija, spojeno s idejama i praksama uvezenim iz šire političke sfere. Budući da se sve to dešava odnedavno i ubrzano, teško da se može naći neka naučna literatura u kojoj se razmatra ova tema. Dakle, moramo se osloniti na vlastite spoznaje iz standardnih savremenih izvora, isključivši njihove spekulativnije zaključke.

Međutim, prije nego što ispitamo kako se struktura naučne aktivnosti radikalno mijenja – a što utječe na ljude, procedure, vlasništvo, javno objavljivanje, osiguranje kvaliteta te posljedice naučnog djelovanja – neophodno je dati mali historijski pregled.

HISTORIJSKI OSVRT NA NAUČNU AKTIVNOST

Prije oko pola stoljeća, naučnici su postali svjesni da se stvari ozbiljno mijenjaju. Tu tranziciju opisao je Derek Price u svom utjecajnom djelu *Mala*

nauka, velika nauka,¹ u kojem analizira veliku ekspanziju nauke, posebno u SAD-u, kao i to što se nauka iskorištava za proizvodnju i za rat, kao u Projektu *Manhattan*. U toku sljedećih decenija, ova nova situacija pretvorila se u priliku za nova mišljenja, uz nove pravce debate koja se postepeno razvijala. Aktuelna situacija nauke je jedna od onih koje se vrlo brzo mijenjaju. Ponašanja i djelovanja koja su prije samo deceniju bila nezamisliva sada su dobro utvrđena. Naprimjer, malo je onih kojih su mogli zamisliti da će ugledni naučnici organizirati bojkot vodećeg naučnog izdavača. Međutim, upravo je to informacijskoj kući Elsevier učinio jedan od vodećih matematičara Timothy Gowers, uz podršku hiljada ljudi, pod sloganom „akademsko proljeće“.

Promijenjena samosvijest nauke tokom proteklog perioda podsjetnik je da se, u društveno-tehničkom naučnom sistemu, intelektualni i materijalni aspekti duboko međusobno prožimaju i utječu jedan na drugi. Kako se krećemo, možda strmoglavo, ka jednom novom skupu odnosa materijalnog i idejnog, treba zauzeti i novo stajalište, vrativši se unazad od *velike nauke*. Budući da su, očigledno, „digitalni“ mediji ti koji su transformirali način komuniciranja, možemo se prisjetiti i utjecaja koji je, u periodu renesanse, na nauku izvršio izum štamparske prese. Štampanje je tako upečatljivo omogućilo širenje znanja i podsticalo njegov rast, i kvantitativni i kvalitativni. Tada se javljaju najraniji primjeri publikacija iz moderne nauke i tehnologije, s knjigama Agricole, Birunguccia i Vesaliusa. One su omogućile neovisnim praktičarima da pokažu i „oglašavaju“ svoj talent te nađu najboljeg pokrovitelja na tržištu. Galileo je iskoristio ovu tehniku, tako što je svoje djelo *Sidereus Nuncius* prvo uložio za povećanje plaće u Veneciji, a potom za zavidni položaj „glavnog matematičara i filozofa“ na dvoru Medicijevih u Firenci.

Do kraja 16. stoljeća, velike nacionalne industrije osvajanja, ratovanja i kraljevsko razmetanje, kao nikada prije, zaposlili su praktičare s matematičkim vještinama. Tradicionalne statusne barijere između „liberalnog“ znanja i „mehaničke“ prakse smanjile su se, barem tokom nekoliko generacija. Simon Stevin bio je genije koji je radio u praksi, ali pokazivao i sklonosti filozofiji; Galileo je, s druge strane, bio samo s jedne strane ove klase/kulturne podjele i odlučan ostati gdje je bio. William Gilbert bio je prvi koji je ujedinio „filozofiju“ i eksperimentiranje u svom djelu *De Magnete*: ondje precizno izvještava koji su eksperimentni uspjeli, a koji nisu! Baconova retorika o „mučiteljici prirodi“ postala je uspješna praksa među

1 D. J. Price, *Little science, big science* (New York: Columbia University Press, 1963).

„eksperimentalnim filozofima“, posebno u velikoj engleskoj školi koju su predstavljali Boyle, Hooke i Newton. Do 18. stoljeća, potpuno je uspostavljen savez teorije i prakse, a filozofi s „visokogorja“ Britanije vrlo su učinkovito spajali ideologiju s napretkom (i s proftom, gdje se mogao dobiti).

Kako je moć tehnologije rasla kroz 19. stoljeće, naučnici (koji tada dobijaju to ime!) mogli su, u umjetno kontroliranim situacijama, izučavati prirodne sile, posebno elektricitet i magnetizam, ali i stare i nove hemijske supstance. Teška industrija ukrstila se s naučnim istraživanjem usmjerenim na zadatak, prvo u Njemačkoj (počev s Liebigom), a onda i drugdje, posebno u SAD-u, u velikim laboratorijama kojima su upravljali tada legendarni izumitelji Edison i Steinmetz, skupa sa skoro magičnim Teslom. U njemačkom primjeru, univerzitetski sistem je, napokon, „nakalemio“ istraživanje na njebove tradicionalne uloge poučavanja i socijaliziranja mlade elite. Jedan kasniji proizvod ovog spajanja bila je kolektivna amnezija među naučnicima i učenjacima o ulozi organiziranog, industrijaliziranog istraživanja i razvoja tokom perioda „male nauke“, što je pogrešno shvatanje koje je dovelo do mnogo zabuna kada je „velika nauka“ pristigla u velikom stilu.

U epohi koja je započela Projektom *Manhattan* i koja upravo završava, nauka se *industrijalizirala* u nekoliko pogleda: u ukupnoj veličini, u razmjerama pojedinih poduhvata i u svojim sve bliskijim odnosima s industrijom. Postala je, također, „ugrađena“ u državne poslove,² to jest na različite načine angažirana u državnim poslovima, mnogo više od tradicionalnog angažmana u vođenju ratova. Ponešto naivni naučnici vjerovali su da se od njih traži da „slobodno govore“, a njihovi su klijenti sve češće tražili „dokaze zasnovane na politici“. Tradicionalno stabilna specijalistička istraživanja zamijenjena su naukom označenom kao *mod 2*, tj. istraživanjima u kojima su naučnici jedan zamjenjivi element proizvodnje, koji se raspoređuje ili odbacuje prema potrebama koje nalažu projekti s misijom. Njihovi odnosi sa širim društvom, manipuliranje istraživanjima i remećenje istraživanja, koja su danas poznata u profitabilnim industrijama (kao što su duhanska, prehrambena i farmaceutska, između ostalih), ogledali su se i u ne tako ozloglašenoj, ali jednako važnoj praksi rada za ministarstva i državne agencije. Istraživanja *gemeinschaft*, istraživanja za zajednicu, kakva znamo iz prošlih vremena, opstala su samo na marginama, iako Steven Shapin tvrdi da se, u vrlo pokretljivim područjima inovativne poduzetničke nauke, iz potrebe iznova pokreću.³

2 S. Rose i H. Rose, *Science and Society* (London: Allen Lane, 1969).

3 S. Shapin, *The Scientific Life: A Moral History of a Late Modern Vocation* (Chicago: The University of Chicago Press, 2008).

STRUKTURA NAUČNE AKTIVNOSTI

Pošto smo se kratko osvrnuli na historijat, sada možemo skicirati relevantne strukture naučne aktivnosti. Tako ćemo imati alate za razumijevanje utjecaja novih tehnologija na nove oblike naučne prakse. Danas je uobičajno shvatanje da je suviše pojednostavljena ona stara slika „naučnika“ koji dolazi do nekog otkrića, a onda ga „isporučuje društvu“. Prvo, moguće motivacije da se neko bavi istraživanjima ili ih finansira, podupire, različite su. Osim tradicionalne „znatiželje“, postoje i „istraživanja s misijom“, „naložena“, „kontrolna“, „amaterska“ i (moramo sada dodati) „kritička“. Odnosi sa širim društvom, unutrašnja društvena struktura i vladajući kriteriji adekvatnosti i vrijednosti – sve to ovisi o toj početnoj motivaciji. Uvažavajući temeljne razlike u sistemima proizvodnje naučnog znanja, možemo razmotriti cikluse aktivnosti kroz koje proizvodnja znanja prolazi.

Početna motivacija samo je prvi korak u višestapnom ciklusu. Mogli bismo ga nazvati *pitanjem*, budući da je to mjesto od kojeg politički relevantna nauka kreće. Potom dolazi *politika*, koja izražava očekivana rješenja i definira parametre projektnog plana. To se najbolje može vidjeti u istraživanjima rizika, budući da je „rizik“ i sâm uvijek složen; moraju se donijeti i pojednostavljeni planski izbori za subjekte istraživanja i za prirodu opasnosti kojoj će biti izloženi (npr. odrasli, djeca, trudnice, hronične i akutne doze, prosječno ili veliko izlaganje itd.). A *problem*, koji više specificira ispitivanja i, možda, postavlja statističke hipoteze koje će se testirati, dolazi ubrzo potom. Najvažnije među prvim koracima jeste ljudstvo, personal. Gdje je politika u pitanju, ljudi su od ključne važnosti; poput sudija, čak i ako su naučnici sasvim pošteni, to ih ne sprečava da se, onda kada se suoče s nesigurnošću i vrijednosnim sukobom, priklone ovom ili onom putu. Ovaj je korak odnedavno u nekoliko aspekata postao problematičan, što je u bliskoj vezi s novom naučnom politikom. Potom dolaze *procedure*, koje su neophodne, zato što istraživanje nikada nije direktno i jasno, nego se istražuju „približne“ konceptualne stvari i događaji od interesa. Za sve takve slučajeve, postoje brojni standardi i konvencije koje definiraju prihvatljivu i dobru praksu istraživanja, a koje su osmišljene i koje se provode da bi se izbjegle poznate zamke u prikupljanju podataka, njihovoj interpretaciji i zaključivanju. Jedan naučni rad visokog kvaliteta sadrži jezgrovite opise ovih procedura, čime uvjerava čitatelje da su rezultati pouzdani. U središtu istraživanja je *proizvodnja*, gdje neko radi s opremom ili komunicira s ispitanicima kako bi dobio primarne podatke, koji će

približno predstavljati model definiranog cilja istraživanja. Iz ovog proizlazi *proizvod*, izražen kao „zapis“, koji može imati funkciju naučnog rada, izvještaja ili prijave patenta. Osim ovoga, tu je i *vlasništvo*, koje podrazumijeva kontrolu nad *publiciranjem*, tj. oglašavanjem za javnost. Nekada se podrazumijevalo da je, za razliku od otkrića, nauka po definiciji – javno oglašavanje rezultata. Međutim, odnedavno se smatra da objavljivanje podataka nije ni u kom slučaju univerzalno, bez obzira na to što to formalno zahtijevaju mnogi finansijeri i časopisi. Naravno,

KADA SE PODACI USKRAĆUJU, ONDA NE MOGU DJELOVATI NORME „KOMUNALIZMA“ I „ORGANIZIRANOG SKEPTICIZMA“, KOJE SU PRIHVACENE KAO TEMELJNE ZA PRAVU NAUKU.

Pred kraj ovog ciklusa nastupaju tradicionalna *primjena* i, odnedavno priznate, *posljedice*. One se sada smatraju presudnim za istraživanje i uključuju i „loše“ ili „nenamjerne“ posljedice, proistekle iz primjene naučnih rezultata. Ovdje su, po karakteru, relevantne nauke i tradicionalne laboratorijske discipline skoro na suprotnim stranama. Po tome što su im nesigurnosti i ulozi visoki, problemi obično „postnormalni“; zato, ponekad, važne – koliko i istraživači – budu politizirane debate o tome na koga pada teret dokaza, plus neravnoteža prestiža i konvencionalnog institucionalnog finansiranja, kao i „zviždača“ – pa između interesnih grupa izbijaju otvoreni konflikti.

Takav ciklus omogućuje da se objasne složenosti i konfuzije koje prate debate koje se pokrenu kada se nauka uplete s politikom. Bez zajedničke svijesti o različitim etapama u proizvodnom ciklusu, debate će nepouzdanu tumarati kroz lavirint tema. Osim toga, svaka ova etapa u proizvodnom ciklusu ima vlastiti „ciklus kontrole kvaliteta“. Ovo obilježje predstavlja pravu složenost procesa. Jer, gdje god se neka aktivnost vodi unutar organiziranog sistema, bit će podvrgnuta *kontroli kvaliteta*. Ovaj postupak uključuje konkretne izvršitelje, koji djeluju po konkretnim kriterijima kvaliteta i usvajaju konkretne procedure. Kad god se neko regulatorno tijelo oglašava, smatra se da ono ima ove elemente, izvršitelje, kriterije i procedure. Osim toga kontrolni ciklus i sam biva podvrgnut kontrolnim ciklusima! To izgleda paradoksalno, ali, sjetimo se latinskog epigrama: „*Quis custodiet ipsos custodes?*“ [Ko će čuvati čuvare?].“ Sheila Jasanoff prva

je skrenula pažnju na ovaj fenomen u svom pionirskom djelu o naučnom savjetovanju, *Peta grana*.⁴ Takav slijed imamo i kod provođenja pravde, gdje postoji niz sudova za žalbu, sve do najvišeg suda, gdje se ne mogu isključiti određeni politički utjecaji. Što se tiče naših sadašnjih interesovanja, kvalitet zastupa istinu, kao djelotvorni vodeći naučni princip. Ponavljanje pitanja „ko čuva čuvare?“ znači podsjećanje da se kvalitet ne može prisilno održati. Kvalitet zahtijeva etičku posvećenost koja se mora vidjeti na djelu, sve do vrha bilo koje institucije. Ako nema etike, sigurno će uslijediti korupcija i besplodna istraživanja. Ranije smo ukazali na paradoks da uspješna proizvodnja objektivnog naučnog znanja presudno ovisi o ovoj subjektivnoj etičkoj obavezi.⁵

LJUDSTVO

Sada možemo pogledati ciklus proizvodnje naučnog znanja detaljnije i identificirati važne nove momente. Posljednjih decenija sve više se uviđa da politički relevantna nauka bolje funkcioniра ako se u ranim etapama istraživanja, kao što su *pitanja* i *problemi*, ona više oslanja na šire iskustvonego na političare, naučne savjetnike i stručnjake. Prije nekog vremena osmišljen je termin *proširena zajednica saradnika*⁶ i od tada se, pod mnogim i raznim imenima, učešće građana sve više prihvata kao poželjno i korisno. Pokazalo se da očigledni problemi koji su dio ovih zadataka *učesća* nisu nepremostivi. Posebno se u području javnog zdravstva uvodi šire učešće u definiranju problema, počev od kampanja aktivista za borbu protiv AIDS-a. Takav razvoj „razvodnio“ je prvobitnu snagu same ideje „naučnika“, budući da spektar saradnika uključenih u istraživački ciklus postaje sve širi. U konvencionalnim naučnim istraživanjima postoji duga tradicija amaterskog doprinosa, ali im je tek nedavno dodijeljena uloga pomoćnika, asistenata nižeg statusa. Takve su bile zapostavljene sestre astronoma u prošlosti i brojni posmatrači ptica danas. Pristup širem angažmanu ne ugrožava uspostavljene sisteme i motivirao je pionirski projekt *Galaxy Zoo*. Tu grupe amatera mogu čak i predložiti teme za temeljitije istraživanje. Međutim, jedan još aktivniji angažman u stalnom je

4 Sheila Jasanoff, *The Fifth Branch: Science Advisors as Policymakers* (Cambridge: Harvard University Press, 1990).

5 J. R. Ravetz, *Scientific Knowledge and its Social Problems* (Oxford, Oxford University Press, 1971).

6 S. O. Funtowicz i J. R. Ravetz, „Science for the Post-Normal Age“, *Futures* 25:7 (1993), str. 739-755.

razvoju, poput onih na internet-stranicama za istraživanje složenih molekula, pa čak i za rješavanje teških matematičkih problema. U drugom smjeru, postoji „biologija iz garaža“, još vrlo mala i marginalna, ali s velikim potencijalom. Ozbiljnije je postojanje paralelnog svijeta neformalno obučениh hakera kojem pripadaju svi, od *prankster*⁷ i libertarijanaca, preko gangstera, do državnih agenata. Kao posljedica toga, status naučnika progresivno se razvija; niko više ne mora prolaziti dugi proces obrazovanja i izbora, čiji je vrhunac stjecanje doktorata, kao vrha piramide pameti, a sve kako bi bio prihvaćen kao pripadnik priznate zajednice za proizvodnju znanja. Status „stručnjaka“, nekog ko ima autoritet da rješava određene probleme na osnovu naučnog obrazovanja još i brže se podriva.

UZ PORAST BROJA SPORNIH NAUČNO-POLITIČKIH PITANJA (U SPEKTU OD NUKLEARNE ENERGIJE DO VAKCINE) I UZ SVE VEĆE KORIŠTENJE MASOVNIH IZVORA ZA DONOŠENJE ODLUKA, ULOGA STRUKE PREUZIMA SE I ZAUZIMA.

Jedna vrlo važna novija promjena jeste odbacivanje pretpostavke o nepristranosti kod nekog ko je certificiran kao naučnik. Od autora radova danas se rutinski zahtijeva da odmah navedu bilo kakve potencijalne sukobe interesa, pod pretpostavkom da su relevantni za njihove tvrdnje. Također, istraživanja koja finansiraju industrije smatraju se manje vrijednim, zbog predrasude da ih podupiru rezultati anketa,⁸ do tačke kada neke firme odustaju od finansiranja javnog istraživanja. Budući da veliki dio navodno javnih naučnih istraživanja finansira industrija i vojska, ovo novo saznanje može destabilizirati ustaljene obrasce.

7 *Prankster* – neologizam koji označava osobu sklonu pravljenju šala na tuđi račun, obično pred posmatračima; ovdje podrazumijeva i malicioznog šaljivdžiju koji može nanijeti štetu procesu (*prim. prev.*).

8 A. Lundh i dr., „Industry sponsorship and research outcomes“, *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 12, Art. No.: MR000033 (2012), dostupno na: doi: 10.1002/14651858; F. Miedema, *Science 3.0 / Real Science, Real Knowledge* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012).

PROCEDURE

Sličan proces promjene, koji se različito shvata ili kao erozija ili kao demokratizacija, utječe i na procedure. Dugo se i općenito vjerovalo u naučnu metodu, vjerovalo se u one procedure kojima nauka bez greške daje ispravne odgovore na probleme. Zadatak historije nauke bio je da pokaže da je nauka uvijek imala pravo, a filozofije nauke da pokaže zašto je to tako. S povećanjem nesigurnosti, prvo u teorijskoj fizici, a potom i složenosti u znanju i politici, ova motivacijska vjera postepeno je gubila vjerovatnost. Nemoć da navede jednu metodu koja nije logički manjkava doprinijela je ovim teškoćama. Ispostavilo se da je Popperova filozofija „falsifikacionizma“, vrednovana kao moralna naredba, beskorisna za stvaranje znanja. Jednom kada u naučnoj praksi počne dominirati statistika, nema pitanja „istine“ kako se tradicionalno razumijeva, jer rezultat ovisi o neintuitivnom i neshvatljivom rezonovanju o nultoj hipotezi i granicama pouzdanosti. Kritizirali su čak i standardne statističke tehnike, bezbrižno primjenjivane u svojoj „normalnoj“ nauci; to su činili npr. Ziliak i McCloskey.⁹ Što se tiče modela, koji apsorbiraju sve više istraživačkih nastojanja na svim poljima i „cijede“ skuplje i dugotrajnije tradicionalne metodologije, najbolje što se može reći je da su „svi klasični modeli pogrešni; neki su korisni“. Princip *quis custodiet* na procedure se primjenjuje još striktnije. Proizvodi istraživanja podvrgavaju se direktnom testiranju, ma kako ono bilo nesavršeno; međutim, testiranje procedura pripada sasvim drugačijem redu složenosti i teškoća. Ne čudi što je jedan autor¹⁰ pronašao mnoštvo primjera lažnih i nižerazrednih radova koji vode ka nepouzdanosti i bezvrijednosti nauke. Nemoguće je reći koliko je ovako deprimirajućih promjena zapravo novo; sigurno je uvijek bilo nauke slabog kvaliteta i sigurno je da se to i u prošlosti uočavalo. Međutim, u naučnim zajednicama svijest o ovim problemima nije bila visoka. To, istovremeno, ima dva suprotna učinka – podstiče reforme i jača cinizam.

9 S. T. Ziliak i D. McCloskey, *The Cult of Statistical Significance / How the Standard Error Costs Us Jobs, Justice, and Lives* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008).

10 J. P. A. Ioannides, „Why Most Published Research Findings are False“, *PloS Med* 2:8 (2005), e124, dostupno na: doi:10.1371/journal.pmed.0020124.

VLASNIŠTVO

U prethodnoj epohi, društveni odnosi vlasništva nisu se mijenjali takvom brzinom kao sada; tradicionalno „javno znanje“ postojano je potiskivano od onog što bismo mogli nazvati „korporativno tehnološko znanje i iskustvo“. Međutim, odnedavno se priznaje da postoji jedna duboko paradoksalna situacija u upravljanju intelektualnim vlasništvom. U novonastalim tehnologijama, posebno u nanotehnologiji, vlada prava konfuzija sistema intelektualnog vlasništva. Mnogo toga što se radi finansira se iz javnih fondova i u javnom području, ali je mnogo toga i u privatnom vlasništvu. A ta podjela ne ograničava se na rezultate, već i na prateće informacije koje su od suštinske važnosti za istraživanja. U novije vrijeme upozorava se na to da je napredak u ovom području usporen zbog gužve oko prava vlasništva koja se odnose na određena znanja i tehnike, neophodne za istraživanja. Dakle, baš ovdje, u nauci, imamo primjer Marxovog opisa zamjene jednog načina proizvodnje drugim, datog u *Komunističkom manifestu*: „(...) feudalni odnosi vlasništva više nisu odgovarali već razvijenim proizvodnim snagama; pretvorili su se u njihove okove. Oni su se morali raskinuti i bili su raskinuti.“ Možemo vidjeti neku vrstu paralele u nauci, gdje su, odnedavno, male, poluovisne, istraživače zanatlije zamijenili naučni radnici u industrijaliziranoj nauci, odnosno nauci *moda 2*. Marx je uočio ciklus rasta i padova u modernom industrijskom kapitalizmu kao simptom slične, duboke systemske krize i pretpostavio da će se revolucionarni proletarijat uskoro umiješati. Međutim, to se nije desilo, bar ne u njegovo vrijeme. Međutim, danas je općeprihvaćeno da, kako bi se održao zamah naučnih inovacija, autodestruktivni hibridni sistem intelektualnog vlasništva treba zamijeniti novim društvenim odnosima proizvodnje, okarakteriziranim kao *otvoreni izvor* ili „kreativno opće dobro“ u sistemu intelektualnog vlasništva (IP) nad nekim ključnim informatičko-tehnološkim (IT) industrijama.¹¹ I bez posezanja za retorikom o „raskidanju okova“, okova u pravima intelektualnog vlasništva koji su sadržani u patentima, možemo vidjeti da je neminovna duboka promjena i da se ona već dešava. Čak je farmaceutska industrija shvatila poentu, pa se Fondacija Gates angažira u borbi protiv tuberkuloze, a i GlaxoSmithKline u svojoj Fondaciji *Tres Cantos Open Lab*.¹² Pod ovim novim okolnostima, „grobari (naučnog) kapitalizma“ neće biti Marxovi proleterti koji „nemaju ništa izgubiti osim svojih

11 T. Igoe i C. Mota, „A Strategist's Guide to Digital Fabrication“, *Strategy + Business*, 64 (2011).

12 C. F. Nathan, „Let's Gang up on Killer Bugs“, *New York Times* (9. decembar 2012).

okova“, nego će to prije biti posjednici „misaonog viška, koji šire kreativnost i darežljivost u jednom dobu povezanosti“ digitalnog znanja.¹³

PUBLICIRANJE

U etapi publiciranja inovacije su još brže, a publiciranje je, naposljetku, „krv“ nauke i ono što tvori informaciju. Značajno za samosvijest nauke jeste iznenadno otkriće da, zapravo, postoji jedna duboko problematična ekonomija publiciranja. Ranije prihvatano kao neproblematična norma, uz povremena zastranjivanja, publiciranje je rapidno došlo u žižu interesovanja, pa čak i pritužbi. Ovo pitanje, čak i više od pitanja vlasništva, može postati poluga kojom se idealističke etičke pretpostavke „male nauke“ mogu uzdići, tako da se smatraju slobodama u političkoj sferi; također, njihovo očuvanje ne treba pretpostavljati, nego ih treba zahtijevati i za njih se boriti. Pobuna jednog matematičara protiv izdavača Elseviera podsjeća na Trg Tahrir i to može biti simbolično za pojavu sporenja oko javnog znanja u nauci. Pitanje tajnosti i javnosti javilo se skoro usput, na prilično problematičnom razvojnom putu dobronamjerne nauke o globalnom zagrijavanju. Vodeće naučnike su pobijali zbog toga što su im podatke pribavili nekvalificirani autsajderi, posebno Steve McIntyre. Napokon se zatražilo da se, na pojedince i institucije u SAD-u i UK-u, primijene propisi o slobodi informacija, kako bi objelodanili podatke koje su proizveli zahvaljujući finansiranju iz javnih fondova. Oni više ne mogu izolirati i neutralizirati kritičare, kao u ranijim debatama (posebno o BSE – „kravljem ludilu“), budući da proširena zajednica saradnika sa *blogosfere*, najpopularnijih internetskih stranica ima milionsko čitateljstvo i nagrađivani kvalitet (vidjeti www.wattsupwiththat.com). Pitanje tajnosti javno finansiranih podataka postalo je toliko urgentno da je podstaklo zvanični odgovor Kraljevskog društva iz Londona, u formi radne grupe kojom predsjedava profesor Geoffrey Boulton (The Royal Society Policy Centre, 2012).¹⁴ Ova grupa u svom izvještaju preporučuje stroge procedure kojima će se osigurati da podaci budu dostupni javnosti, iako te preporuke ne proširuje na kompjuterske kodove kojima se takvi sirovi podaci pretvaraju u iskoristive informacije. U diskusiji koja je uslijedila, ispostavilo se da mnoga

13 Clay Shirky, *Cognitive Surplus: Creativity and Generosity in a Connected Age* (Penguin Group, 2010).

14 The Royal Society Policy Centre, *Science as an open enterprise* (London: The Royal Society, 2012).

pravila za javnost podataka već postoje, međutim, njih općenito zanemaruju sve strane u procesu publiciranja. Svijest o ovom problemu uskoro se proširila s podataka istraživanja na one koji se koriste u regulatornom procesu. Uvidjelo se da javna nadzorna tijela obično donose odluke na osnovu tajnih podataka. U atmosferi uzajamnog sumnjičenja, pozivali su se na princip: „Ako nešto kriju, onda mora da postoji nešto što se mora kriti.“ Autoritativni krugovi optuživali su vodeće farmaceutske kompanije da možda zlopotrebljavaju podatke, kao i da evropska nadzorna tijela iskazuju ozbiljnu nekompetentnost u upravljaju podacima.¹⁵ Problemi publiciranja i kvaliteta moraju se rješavati ovako, to je jedino logično. Najučinkovitiji način da se zauzme moralno superioran položaj u naučno-političkoj debati jest pozivati na transparentnost i otvorenost, čime se tradicionalne naučne norme spajaju s modernim imperativima participativne demokratije.

Na drugom frontu su, iznenada, etička pitanja o otvorenom pristupu informacijama postala urgentna. Naučne publikacije nisu besplatne, nisu posebno ni jeftine. Kako će se izdavačima nadoknaditi troškovi? Problemi troškova i naknade u digitalnom dobu, koji već pogađaju kreativne industrije, iznenada su pristigli u nauku. Ranije povoljni aranžmani kojima su naučne biblioteke dobijale publikacije putem pretplata (a koji su, također, donosili pozamašnu zaradu) više nisu mogli proći bez spora. Također, iznenada se uvidjelo da ima mnogo vrijednih ljudi kojima je potreban pristup nominalno javnim informacijama, a koji nisu mogli platiti visoke cijene za povlasticu dobijanja uzorka, ili kojima, čak, nije bilo ni dozvoljeno da ih plate.

ISPOSTAVILO SE DA JE OBLAK, TJ. DA SU SVE TE INFORMACIJE KOJE ČEKAJU NA INTERNETU BESPLATNE SAMO ONIMA KOJE SUBVENCIONIRAJU INSTITUCIONALNE BIBLIOTEKE KOJE MOGU SEBI PRIUŠTITI DA PLATE PROŠIRENU LICENCU.

Bez članstva u kakvoj imućnijoj instituciji, budući istraživač mora plaćati značajne iznose za svaku važniju informaciju iz teoretskog „sektora javno dostupnog znanja“, čak i za istraživanja za koja je, kroz poreze, već platio. Izdavači su danas izloženi uvredama jer ih naučnici optužuju da dobijaju besplatne uredničke usluge, pa onda priskrbljuju sebi superprofite kroz kvazimonopol nad prestižnim izdanjima. Cijeli društveni sistem naučnog

15 Goldacre i dr., „Drug companies must come clean, Letter about Roche“, *The Times* (29. oktobar 2012), London.

izdavaštva, koji je generacijama bio uzor uspješnosti i koji obavlja široki spektar funkcija (difuzija, arhiviranje, kontrola kvaliteta, evaluacija i raspodjela resursa), odjednom se mora preispitati. A ova kriza se javlja u vezi s pojavom novih tehnologija publiciranja, koje prijete monopolu štampanih izdanja, sa svim svojim vrlo korisnim strukturama i ograničenjima. Ne smijemo potcijeniti ozbiljnost ovog izazova društvenim institucijama nauke kakve smo poznavali.

U nauci, kao i u drugim područjima proizvodnje znanja, nove tehnologije uklanjaju granice koje su prethodno postojale. Ranije su forme publiciranja bile atomizirane, u skladu s procesom proizvodnje i idejnim ciljevima. To jest, „rad“ se materijalizirao u jednom zgusnutom tekstu, štampanom na mnoštvu identičnih primjeraka na papiru. On je bio proizvod određenog izvornog istraživanja „autora“ (ili, u industrijaliziranim uvjetima, određenom grupom autora). To bi istraživanje imalo svoj posebni zatvoreni ciklus, od početka do završetka, o čemu bi se izvijestilo u radu. Čak je i kontrola kvaliteta bila atomizirana, gdje su anonimni recenzenti slali izvještaje jednom uredniku, određujući sudbinu „rada“. Društveni uvjeti industrijalizirane produkcije znanja, posebno u odnosu na sistem nagrađivanja koji određuje mogućnosti napredovanja u karijeri, usmjereni su protiv „dokonih“ istraživanja, kakva su istraživanja tradicionalne prirodne historije, pa čak i protiv prirodne filozofije, koja se karakterizirala kao misaona nauka „gospode amatera“. U skladu s tim, atomizirani projekti kod kojih se brzo vraćalo uloženo, prevladali su u svim aspektima ovog ciklusa. Paralelni razvoj nečeg što bi se moglo nazvati praktična ontologija nauke uklopio se u ovaj trend: postojala je težnja ka proučavanju jednostavnih ili pojednostavljenih sistema, korištenjem konceptualnih zadataka i alata, obično statističkih i matematičkih, koji omogućuju da se donose obični sud. Zato je, među biologima, fokus bio na najmanjim mogućim razmjerama, od biohemije do genetike; cjelina, složeni sistemi, procijenjeni su kao nepodesni za naučno istraživanje, što, po ovoj definiciji nauke, zaista i jesu. Ovaj proces može se motriti u svom krajnje parodijskom obliku, u glavnoj struji ekonomije, gdje apstraktni matematički modeli odlučivanja o mitskim atomičnim akterima služe da podupru politički motivirane pretpostavke ove discipline.¹⁶ Potpuno oprečno, zahvaljujući digitalnim publikacijama, današnja istraživanja mogu biti u fokusu neprekidnog dijaloga zajednice i razvoja, u kojem može doći do privremene kristalizacije *proizvoda* iz praktičnih razloga. Vodeći časopisi u skoro svim disciplinama

16 J. R. Ravetz, „Economics as an Elite Folk-Science: the Suppression of Uncertainty“, *The Journal of Post-Keynesian Economics*, 17:2 (zima 1994/95), str. 165-184.

danas vode *blogove* na svojim internet-stranicama, gdje daju drugačije i neformalne kanale komunikacije i dijaloga. Dakle, sve prethodne atomizirane društvene strukture kvaliteta, društvene kontrole, publiciteta i pristupa, proširenjem praktične ontologije nauke postale su konfuzne. Uz *interdisciplinarnost*, složenost je postala ključna riječ u svim naukama relevantnim za politiku. Vidimo kako, u ovoj transformaciji, svi ti različiti aspekti proizvodnje naučnog znanja međusobno utječu jedan na drugi; počevši od publiciranja, upravo smo pokazali kako to utječe na istraživačku praksu, pa čak i na praktičnu ontologiju.

OSIGURANJE KVALITETA

Posljedice novih tehnologija na ciklus osiguranja kvaliteta su, zapravo, još dramatičnije. Tradicionalno, naučnim sistemima osiguranja kvaliteta upravljalo se uglavnom neformalno i uglavnom strogo povjerljivo. Sama činjenica da je neki rad objavljen uzimala se kao žig njegovog kvaliteta. Sve kritike i sav rad na poboljšanju držali su se u tajnosti; atomizirana jedinica etabliranog znanja, ugrađena u rad, nije nosila ni sjenu sumnje u kvalitet. Naravno, ovaj sistem općenito je dobro funkcionirao, međutim bio je vrlo osjetljiv u odnosu na kvalitet „čuvara kvaliteta“. Lako se moglo desiti da se *recenzija* pretvori u „prijateljski prikaz“. Neko vrijeme se o nedostacima ovog sistema i govorilo i raspravljalo, a zaključak je uvijek bio, kao i za demokratiju, da je to najgori mogući sistem, kad se isključe svi drugi. Međutim, funkcija publiciranja u ocjenjivanju naučnika dovela je do ekstremnog pritiska na sistem, budući da je, u vrijeme ograničenih resursa i nesigurnosti zaposlenja, imperativ „objavi ili propadni“ postao pravilo.¹⁷ Tradicionalna tehnologija informacija doprinijela je ovom zastoju i preopterećenju: obezbijediti gomilu recenzija, prikaza i izvještaja za jedno jedino izdanje, kako bi se napravila šira kontrola, bilo bi i neadekvatno i skupo. Otvoriti arhivu dokumenata za svaku publikaciju bilo bi nemoguće. Međutim, s novim informacionim tehnologijama, imamo i nove načine. Možda najrevolucionarnija od svih nedavno napravljenih aplikacija jeste *Wiki*. Jer, kako samo *Wikipedia* pokazuje, s aplikacijom *Wiki*, svi uređivački procesi mogu se voditi i lahko i transparentno. Na *Wikipediji*, svaki članak

17 D. Harley i S. K. Acord, *Peer Review in Academic Promotion and Publishing: Its Meaning, Locust, and Future* (UC Berkeley: Center for Studies in Higher Education, 2011), dostupno na: <http://escholarship.org/uc/item/1xv148c8>.

ide uz neku vrstu historije, a pozivaju se koautori da daju doprinos javnom procesu osiguranja kvaliteta. Naravno, ovaj proces se može, a često se to i događa, zloupotrijebiti; međutim, te se zloupotrebe brzo uočavaju i slijedi živa i otvorena debata. Na mnogo načina, ovaj je pristup ugrađen u istraživačku nauku. Ono što je dosad bila izrazito zatvorena institucija, čije funkcioniranje ni javnost ni istraživačko novinarstvo nisu mnogo propitivali, sada se počinje otvarati. Možemo se samo nadati da će prelazak na djelotvornu „otvorenost i transparentnost“ u upravljanju naukom, počev od osiguranja kvaliteta, biti gladak; međutim, do njega mora doći i doći će.

POSljedICE

Pri kraju ciklusa su posljedice. Po tradiciji, smatra se da one nemaju ništa s naučnim otkrićem. Za posljedice nauke pretpostavlja se da su suštinski dobre i u praksi pretežno benigne, tako da naučnici mogu, čiste savjesti, isporučiti svoj proizvod društvu, za dalji razvoj i kontrolu. Tokom 20. stoljeća, prvo u ratu, a onda na poljima sigurnosti, zdravlja i zaštite okoline, posljedice su se počele nametati, sve upadljivije. Prirodna reakcija bila je dovesti sve te probleme pod kontrolu nauke, gdje *rizik* postaje dominantan koncept, pomaknuvši u naučnom diskursu i „sigurnost“ i „opasnost“. Definirao se kao proizvod vjerovatnoće kvantiteta i štete (uvijek pretpostavljajući da ove veličine imaju precizne mjere). Postoji čak i jedna etička primjena: ako je novi rizik kvantitativno manji od onog već prihvaćenog, onda će ga (taj novi rizik) odbaciti samo oni zavedeni i zlonamjerni. Takve analize primjenjivane su i u prvim debatama o nuklearnim elektranama, a diskreditirale su i njih i industriju, katastrofe u SAD-u i SSSR-u. Do kraja 20. stoljeća, neizbježno prisustvo rizika (još uvijek to nije „opasnost“), zajedno s karakterističnom politikom, analizirano je u klasičnom djelu *Društvo rizika*.¹⁸ Sada se problem posljedica uvažava kao ključni problem u političkim debatama o novim tehnologijama, bile one genetički modificirani usjevi ili nanotehnologija, kao i u širim političkim debatama, kao što su one o klimatskim promjenama proizašlim iz industrijalizacije. Međutim, nauka, općeprihvaćena kao neophodna, teško nalazi snage kojom bi odgovorila na ove zadatke.

Da bismo razumjeli ovu neravnotežu nauke, možemo smatrati da je njen zadatak baviti se Lošim, a ne Dobrim, što je bio tradicionalni cilj

18 U. Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity* (Sage, 1992).

nauke. Ovi problemi obično će biti „postnormalni“, po tome što imaju mnogo nesigurnosti i visoke uloge u odlučivanju. Čak i kada je naučne nesigurnosti malo, interesne grupe mogu odgoditi djelovanje, manipulirajući svim relevantnim procesima. Američka duhanska industrija, koja je proizvela „proizvodnu sumnju“, klasičan je slučaj; o tome se može više naći u inspirativnom djelu *Kasne lekcije iz ranih upozorenja*.¹⁹ Dakle, uobičajeno je da je ono što je loše nenamjerna posljedica nauke/tehnologije glavne struje, nastala na standardni atomizirani način glavnih tokova. Za njihovo proučavanje, relevantna područja obično bi bila marginalna, a institucionalno i politički slaba, te, možda, čak i naučno slaba. Bez neke svjesne namjere, pravila igre glavnih naučnih tokova namještena su protiv onih koji se bave naukom lošeg. Sve to ubrzano se mijenja u novim okolnostima naučne prakse. Prvo, postoji asimetrija suprotstavljenih ideja u bilo kojoj debati o mogućim lošim stvarima. Predlagači se koncentriraju i organiziraju, institucionalno i personalno. Opozicija je, obično, neka koalicija raštrkanih zainteresiranih građana koji se udružuju u slabo finansirane nevladine organizacije. Međutim, baš kao što su, u ranijim vremenima, štamparska presa i mašine za umnožavanje pokrenule proteste, to sada čine mobilni telefoni i društvene mreže. Također, budući da zaštita lošeg podrazumijeva tajnost, snage novih informacionih tehnologija, koje prodiru u zapise i razotkrivaju tajne, ispravljaju neravnotežu znanja, pa time i moći. Nadalje, u modernom društvu, među onima koji protestuju mnogo je obrazovanih i s praktičnim umijećima, tako da je nestala tradicionalna klasna podjela. Tehnika *revizije u zajednici*, gdje podatke, metode i paradigme predlagača promjena pomno ispituju građani naučnici i naučnici građani, radeći zajedno na pripremama za dijalog, dragocjen je doprinos nauci koja se bavi lošim.²⁰ Saznajemo da nauka zaista ulazi u svoje novo doba, u kojem se nauka o lošem prihvata kao predmet koji vrijedi predavati, kao dio liberalnog obrazovanja u nauci. Dobar početak bio je objavljivanje *Oxfordskih principa* o odgovornosti u upravljanju geoinžnjerskim istraživanjima.²¹ Oni pružaju istu onu uslugu postnormalnoj nauci o lošem koju su, u tradicionalnim istraživanjima, naučnom poštenju dale „mertonovske norme“.

19 European Environment Agency, *Late lessons from early warnings: the precautionary principle 1896-2000* (Copenhagen: European Environment Agency, 2002).

20 P. Tattersall, „What is Community Based Auditing and how does it work?“, *Futures* 42 (2010), str. 466-474.

21 Oxford Geoengineering Programme, *The Oxford Principles* (Oxford: Oxford Geoengineering Programme, 2012).

ULOGA ZA POSTNORMALNU NAUKU

Svijest uvijek, kada se svijet mijenja, zaostaje za praksom. Stara generacija uglednih naučnika i dalje je zatočena u starim predstavama nauke kao jednog neovisnog, plemenitog posla, koji čovječanstvu donosi dobro i koji moćnicima govori istinu. Zapravo, tek što smo počeli razvijati neku ideologiju po kojoj bi se, u ovim novim uvjetima, mogli održati moral i etika naučnika, pa time i kvalitet nauke. Zadatak je hitan, jer je uznapredovala korupcija naučne djelatnosti.

**NEMA JAMSTVA DA ĆE NAUKA KAKVU POZNAJEMO, S CENTRIMA
IZVRSNOSTI KOJI PROIZVODE PRAVE INOVACIJE, OPSTATI.**

Čak je i u modernoj Evropi nauka prošla nacionalne cikluse potvrđivanja izvrsnosti u periodu od, otprilike, tri generacije; prvo u Italiji, s Galileom, potom u Engleskoj, s Newtonom, a onda u Francuskoj, s Lavoisierom, Laplaceom i drugima; zatim dolazi Njemačka, s Liebigom, Einsteinom i drugima, a u novije vrijeme Amerika, uz pomoć izbjeglica. Ostaje da se vidi da li će Kina nastaviti posao „zapadnjačke“ nauke i podići kvantitet pomoću kvaliteta ili će evropska civilizacija, kao i druge prije nje, sada iscrpiti svoje rezerve kreativnosti.

U svojoj ranijoj knjizi *Naučna spoznaja i njeni društveni problemi*,²² obrađivao sam ovaj problem i zamislio jednu *kritičku nauku* koja će se izdići nasuprot *industrijske nauke*, koja je, kako sam vidio, počela prevladavati. Ona je, nužno, bila prilično spekulativna: oslanjao sam se na raznovrsne kontrakturne teme 1960-ih i zaključio molitvom Francisa Bacona za dobročinstvo u znanju. Kasnija ideja postnormalne nauke prvo je bila pokušaj da se formulira ta ideja „kritičke nauke“. Ona je, na svoj način, bila, i još uvijek je heretička: pretpostavio sam jednu grupu problema kao naučnu tvrdnju, ali gdje su nesigurnosti teške i vrijednosna opterećenja velika. Budući da su tokom obrazovanja u nauci studenti potpuno pošteđeni takvih problema, kada se s njima prvi put susretnu u praksi, postanu dezorijentirani. Još gore, kada pokušaju svoje brige podijeliti s kolegama, spuvavaju ih kao nekog ko posjeduje neugodno znanje. U mnogim slučajevima, teza postnormalne nauke služi kao oslobođenje: te prljave tajne napokon dobiju ime i ugledno mjesto negdje u javnoj diskusiji.

22 Ravetz, *Scientific Knowledge*.

Neko vrijeme pitao sam se da li će ideja postnormalne nauke biti nepotrebna, s obzirom na to da naučna svijest počinje hvatati korak s praksom. Napokon, suštinska poruka, koja se prenosi u krilatici „činjenice su nesigurne, vrijednosti sporne, ulozi visoki, a odluke hitne“, vrlo je jednostavna. Nema spomena o složenosti (koja će u igru ući nekoliko godina kasnije), zapravo, ni o ugrađenoj nauci, o nenamjernim posljedicama, o korupciji i traljavoj nauci (s negativne strane), niti o nauci o „lošem“ i o aktivistima, građanima, garažama ili zajedničkom kreativnom dobru (sa svjetlije strane). Međutim, možda ta jednostavna poruka može postaviti skele za izgradnju novih, bogatijih znanja koja moramo formulirati i razvijati.

Jedna historijska refleksija podupire ovo tumačenje. Naše moderno shvatanje nauke proizlazi iz proročkih djela Descartesa i Galilea. Oni su imali jednostavnu viziju, lahko shvatljivu, za razliku od Baconove, koja je bila nijansirana i složena. Od Descartesa smo uzeli sigurnost ili slobodu od sumnje, a od Galilea objektivnost ili slobodu od vrijednosti i sudova. Vrijedi u cijelosti citirati ključne odlomke obojice, jer su oba od temeljne važnosti za moderni evropski naučni svjetonazor.

Descartes nam govori o izvorima svoje vjere:

Ti dugi nizovi razloga, jednostavnih i lahko shvatljivih, kojima se geometri služe kada izvode najteže dokaze, naveli su me da pomislim kako je, vrlo vjerovatno, sve ono što spada pod ljudsko znanje međusobno povezano na isti način; i da, samo ukoliko se uzdržimo da prihvatamo kao istinito ono što takvo nije, i ukoliko se uvijek držimo reda, potrebnog da izvodimo zaključke iz nečega, ne može ništa biti tako daleko da ga ne možemo spoznajno dosegnuti, niti tako skrovito da ga ne bismo otkrili. I nisam imao teškoća otkriti od čega je nužno početi, jer sam već znao da je to ono što je najjednostavnije i što je najlakše shvatiti. I, s obzirom na to da su, od svih koji su dosad tragali za istinom u nauci, samo matematičari uspijevali pronaći neke dokaze, to jest dati razloge koji su očigledni i sigurni, nisam sumnjao da su i oni isto istraživali.²³

Galileo je mnogo strožiji, ali jednako uvjeren:

Ako bi ovo o čemu raspravljamo bilo sporno za pravo ili humanističke nauke, u kojima nema istine ili laži, moglo bi se povjerovati u domišljatost uma i spremnost kazivanja u najvećem dijelu prakse pisaca, i nadati se da će onaj ko se u tome ističe iznijeti najvjerovatniji razlog, o kojem bi se mogao donijeti najbolji sud. Međutim, u prirodnim naukama, gdje su zaključci istiniti i neophodni i nemaju ništa sa *l'arbitrio humano*, mora se biti na oprezu da se ne nađemo kako branimo lažno; jer, hiljade bi Demostena i Aristotela našlo pod nogama kakvog osrednjeg dovrtljivca koji je imao sreće da sam sazna istinu.²⁴

23 R. Desceartes, *Discourse on Method* (1638).

24 G. Galileo, *Dialogue Concerning the Two Chief World Systems* (1632) (Berkeley: University of California Press).

Ostavio sam ključnu frazu (*l'arbitrio humano*) u originalu: *arbitrio* je više-značno i odnosi se na volju ('proizvoljnost') ili na sud ('suditi'). Bilo da je jedno, bilo da je drugo, ili da su oba, značenje je jasno: znanje nema ništa sa nama, običnim ljudima. A što se tiče klasične nauke, koju humanistička kultura veliča kao pravo obrazovanje jedne kulturne ličnosti, Descartes ju je sistematski uništio u svojoj *Raspravi o metodi* (Dio 2), a Galileo odbacio u ovom iskazu. Kako se kasnije tumačilo, ovo naučno shvatanje postalo je motivaciona vizija svih tehnokratija koje će doći, od osnivača metričkog sistema u revolucionarnoj Francuskoj, do proroka bihejviorističke psihologije, matematičke mikroekonomije, teorije igara u nuklearnom zastrašivanju te u novijoj probablističkoj teoriji finansijskih proizvoda. Isto tako, oni koji tvrde da je „nauka (globalnog zagrijavanja) dogovorena“ ne mogu shvatiti kako to da globalni klimatski modeli, tako uspješni u retrodikciji u prošlom stoljeću, uopće mogu griješiti u prognozama za budućnost.

U odnosu na ovo temeljno uvjerenje moderne evropske nauke, postnormalna nauka zaista je radikalna, heretična, ili revolucionarna, ovisno o subjektivnom tumačenju savremene historije. Ona otvara vrata pluralnosti gledišta, mogućnosti da ispravno bude pogrešno, svijesti o neznanju i poniznosti. Sa svojim jednostavnim suštinskim idejama, ona nam omogućava da vidimo kako prihvaćena zamisao nauke pothranjuje uskoumnost, netoleranciju i oholost. Šta je sinteza svih ovih novih formi naučne prakse o kojima smo diskutirali? Na neki način, ti su problemi sve vrijeme bili ovdje; međutim, sada su postali akutni i više se ne mogu negirati. U tom smislu, nauka, kao institucija, primorana je da na sebe gleda objektivno, a ne kroz ideološku prizmu. Mogli bismo ovo nazivati sazrijevanjem, procesom u kojem će glavne ideje postnormalne nauke igrati svoju ulogu, sve dok se naučna samosvijest ne transformira i sve dok te ideje ne postanu očigledne i zdravorazumske. To, možda, još uvijek pripada budućnosti.

Kreativnost i liderstvo u postnormalnim vremenima

Alfonso Montuori i Gabrielle Donnelly

UVOD

Svijet je u mukama velike transformacije.¹ Složenost, pluralizam i nesigurnost života čine se preteškima. Od Pekinga do Rija, od Kaira do Los Angelesa, stopa promjena raste, ne posustaje. Zapravo, doima se da se i stopa radikalnih promjena i radikalne promjene, koje uzimamo „zdravo za gotovo“, ubrzavaju. Jedna novija karikatura pokazuje da su ljudi u posljednjoj fazi evolucijskog razvoja izgubili uspravni položaj, da su opet savijeni, ovoga puta u poznatoj pozi, savijeni nad svojim *smartphonima*. Moramo imati na umu da su *smartphoni* tehnologija stara tek 10-tak godina: prvi iPhone izašao je 2007, a već 2014. većini je ljudi nezamislivo živjeti bez njih. Međutim, promjene koje je donijela nova tehnologija kao i relativna lahkoća s kojom se ona prihvata prikrikrivaju činjenicu da govorimo o jednom sasvim novom fenomenu i da, možda, ne vidimo značaj te svoje nove „pogrbljenosti“.

Ziauddin Sardar tvrdi da smo u postnormalnim vremenima, u „jednom ,međuperiodu‘, gdje stare dogme umiru, nove se još nisu rodile i čini se da vrlo malo toga ima smisla“.² Ova nova tehnologija sve više omogućuje da se prati svaki naš potez, putem interneta, videonadzora, satelita i

1 J. Macy i C. Johnstone, *Active hope: How to face the mess without going crazy* (Novato, CA: New World Library, 2012); E. Morin i B. Kern, *Homeland Earth: A manifesto for the new millennium* (Cresskill, NJ: Hampton Press, 1999); J. Ogilvy, „This postmodern business“, *The Deeper News* 1:5 (1989), str. 3-23; P. Slater, *The chrysalis effect* (Brighton & Portland: Sussex Academic, 2008).

2 Z. Sardar, „Welcome to postnormal times“, *Futures* 42:5 (2010), str. 435-444.

drugih sredstava. Dramatične vijesti o klimatskim promjenama, terorizmu, zloupotrebi vlasti i vrlo raširene nejednakosti, uz našu očitu nespособnost da u tome nađemo smisla, znači da je taj *Šok budućnosti*, o kojem je Alvin Toffler³ raspravljao prije nekoliko decenija, pred nama. Tofflerov „šok budućnosti“ poigrava se terminom „kulturni šok“: budućnost je dezorijentirana i šokantna, kao što je i čovjek kada se nađe u stranoj zemlji, gdje se drugačije rade njemu poznate stvari i dezorijentiraju ga čudno, na način koji jednostavno nije... normalan, i svijet zaista izgleda besmisleno.

Sociolog Zygmunt Bauman piše da je modernost prešla iz *čvrste* u *tekuću*: sve je fluidno, promjenljivo, ne može se ništa predvidjeti, nema sigurnosti, nema stabilnosti, ljudi moraju biti fleksibilni, prilagodljivi, sposobni raditi u uvjetima velike nesigurnosti.⁴ Američka vojska opisuje današnji svijet akronimom VUCA⁵, od termina za nepostojan, nesiguran, složen, višesmislen. U poslovnom svijetu koristi se akronim FUD,⁶ od riječi za strah, nesigurnost i sumnju.⁷ U ovom složenom, fluidnom, nesigurnom *interregnumu*, kako tvrdi Sardar, kreativnost i imaginacija od suštinske su važnosti za rješavanje problema „složenosti, kontradikcija i haosa“ postnormalnih vremena:

IMAGINACIJA JE GLAVNO ORUĐE, ZAPRAVO, REKLI BISMO I JEDINO, KOJE ĆE NAM OMOGUĆITI DA PREĐEMO S JEDNOSTAVNE LOGIČNE ANALIZE NA VIŠU SINTEZU.

Iako je imaginacija neopipljiva, ona stvara i oblikuje našu stvarnost; iako je mentalni alat, utječe na naše ponašanje i naša očekivanja. Morat ćemo imaginacijom iznaći put kojim ćemo izaći iz postnormalnih vremena. Kakve budućnosti, koje će doći poslije postnormalnih vremena, uopće možemo zamisliti, ovisit će o kvalitetu naše imaginacije. S obzirom na to da je imaginacija ugrađena u našu vlastitu kulturu i ograničena na nju, morat

3 A. Toffler, *Future shock* (New York: Bantam, 1984).

4 Z. Bauman, *Liquid life* (London, Polity Press, 2005); Z. Bauman, *Liquid times: Living in an age of uncertainty* (London: Polity Press, 2007); Z. Bauman, *The art of life* (London: Polity Press, 2008).

5 VUCA je engleski aronim od riječi *volatile* (nepostojan, nestalan, isparljiv), *uncertain* (nesiguran), *complex* (složen) i *ambiguous* (višesmislen, dvosmislen, nejasan) (*prim. prev.*).

6 FUD je engleski akronim od riječi *fear* (strah), *uncertainty* (nesigurnost, neizvjesnost) i *doubt* (sumnja) (*prim. prev.*).

7 M. Winograd i M. D. Hais, *Millennial momentum: How a generation is remaking America* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2011).

ćemo dati prostora širokom spektru imaginacije iz bogatstva i raznolikosti ljudskih kultura i različito osmišljenim alternativama za konvencionalne, dogmatske načine življenja i djelovanja.⁸

Za Sardara, imaginacija, i njeno široko natkrovlje, kreativnost, od suštinske su važnosti da „osmislimo kako ćemo izaći iz postnormalnih vremena“. Budući da su stari načini mišljenja i djelovanja podbacili, kreativnost je ključni resurs da se osmisle i razrade alternative, bile one tehnološke, ekonomske ili društvene. Kreativnost je prošla put od fascinantnog, marginalnog, čudnog i neobjašnjivog fenomena do pokretača društvene promjene i preobrazbe. Zauzela je središnje mjesto u prelasku s industrijsko-mašinskog svjetonazora ka novom svijetu, još neizrečenom, neformuliranom. Međutim, i sama se kreativnost dramatično mijenja. Dok je prije dvadeset godina usamljeni genije bio ikona i uzor kreativnosti, današnja kreativnost sve više se shvata kao relacijski, saradnički, svakodnevni, svačiji, sveprisutni proces koji nije ograničen na umjetnost i nauku, niti na „velike ideje“. Promjene u kreativnosti pokreću društveni trendovi i društvene promjene, a, s druge strane, i kreativnost njih pokreće.

Dva ključna aspekta starog svjetonazora jesu ono što zovemo „hobsovskim mašinama“. To je spoj njuntnovsko/dekartovske mašine, satni mehanizam, industrijsko shvatanje svijeta,⁹ i pretpostavke da svijet, u osnovi, oblikuje hijerarhija nemilosrdne konkurencije i mentaliteta „mi protiv njih“, tj. Hobbesovog *Homo homini lupus est* (‘Čovjek je čovjeku vuk’).¹⁰ To se objedinjuje u onome što Slater naziva *kulturom kontrole*, a Eisler *kulturom dominacije*.¹¹ Alternativa ovom shvatanju jeste da je univerzum u osnovi stvaralački proces,¹² te da ljudska bića *mogou* – iako ni u

8 Winograd i Hais, *Millennial momentum*.

9 F. Capra, *The turning point: Science, society, and the rising culture* (New York: Bantam, 1984); D. W. Russell, *The religion of the machine age* (London: Routledge & Kegan Paul, 1983); A. Scott, „Modernity’s machine metaphor“, *British Journal of Sociology* (1997), str. 561-575; S. Toulmin, *Cosmopolis. The hidden agenda of modernity* (Chicago: University of Chicago Press, 1992).

10 R. Eisler, *The chalice and the blade* (San Francisco: Harper Collins, 1987); A. Montuori, *Evolutionary competence: Creating the future* (Amsterdam: Gieben, 1989); J. Rifkin, *The empathic civilization: The race to global consciousness in a world in crisis* (New York: Tarcher/Penguin, 2009); P. Slater, *A dream deferred: America’s discontent and the search for a democratic ideal* (Boston: Beacon, 1991); Slater, *The chrysalis effect*.

11 Eisler, *The chalice and the blade*; Slater, *The chrysalis effect*.

12 M. Ceruti, *Evolution without foundations* (Cresskill, NJ: Hampton Press, 2008); P. Davies, *The cosmic blueprint. New discoveries in nature’s creative ability to order the Universe* (New York: Simon and Schuster, 1989); G. D. Kaufman, *In the beginning... creativity* (Minneapolis, MN: Augsburg Fortress Publishers, 2004); F. D. Peat, *Blackwinged night. Creativity in nature and mind* (Cambridge, MA: Perseus/Helix Books, 2000); F. D. Peat, *From certainty to uncertainty: The story of science and ideas in the 20th century* (Washington, DC: Joseph Henry Press, 2002); B. Swimme i M. E. Tucker, *Journey of the universe* (New Haven: Yale University Press, 2011).

kom slučaju nisu riješena da to čine – graditi saradničke ili „partnerske“ odnose u kojima svi dobijaju.

Edgar Morin tvrdi da nam je sada potrebna misao koja je *radikalna*, pod čim on podrazumijeva misao koja ide u korijene naših pretpostavki i pitanja, kao i misao koja povezuje i razaznaje, a ne onu koja razdvaja i fragmentira.¹³ U tranzicijskim vremenima kakvo je naše, mišljenja smo da je nužno slijediti ovaj njegov savjet, napraviti korak unatrag i sagledati širu sliku, kako bismo našli svoje mjesto u prostoru i vremenu. Moramo shvatiti kakve su sile oblikovale naš stari svjetonazor i kako sada utječu na naše izbore. Moramo razumjeti odakle smo došli i kako nas naše vrijeme oblikuje, kako bismo išli ka drugačijoj budućnosti. U ovom radu utvrdit ćemo put razvoja kreativnosti i liderstva i istražiti kako i zašto su se oni promijenili u novonastalom, umreženom društvu. Opisat ćemo ove promjene, a onda dati zaključak u kratkoj diskusiji o tome kako se kreativnošću i liderstvom mogu rješavati neki od najproblematičnijih aspekata novih promjena.

HISTORIJSKI KORIJENI

Na Zapadu se ideja kreativnosti, kakvu mi poznajemo danas, pojavila u 15. stoljeću, tokom renesanse.¹⁴ To vrijeme poklapa se s rođenjem humanizma i individualizma,¹⁵ te s pojavom reakcije protiv teokratije. Procvat doživljava krajem 18. stoljeća, s romantičarskim mitom o geniju.¹⁶ Sve do 1980-ih, na Zapadu su istraživanja o kreativnosti uglavnom obuhvaćena u okviru discipline psihologije. Prvenstveno su bila fokusirana na ličnost, proces i proizvod.^{17, 18} U romantičarskoj mitologiji koja leži u osnovi ovog atomističkog, individualističkog mišljenja, kreativna ličnost uglavnom je usamljeni, često ekscentrični genije.¹⁹ Predmet analiza skoro isključivo bili su izuzetni ili „istaknuti“ pojedinci.²⁰

13 Morin i Kern, *Homeland Earth*.

14 G. Tonelli, „Genius from the Renaissance to 1770“, u *Dictionary of the history of ideas*, P. P. Wiener (ur.) (New York: Scribner, 1973), str. 293-297.

15 R. Wittkower, „Genius: Individualism in art and artists“, u *Dictionary of the history of ideas*, P. P. Wiener (ur.) (New York: Scribner, 1973), str. 297-312.

16 L. Goehr, *The imaginary museum of musical works* (New York: Oxford University Press, 1992).

17 U engleskom jeziku su to tri „p“: *person* (ličnost), *process* (proces) i *product* (proizvod) (*prim. prev.*).

18 M. Runco, *Creativity: Theories and themes: Research, development, and practice* (Amsterdam: Elsevier, 2007). U engleskom jeziku su to tri „p“: *person* (ličnost), *process* (proces) i *product* (proizvod) (*prim. prev.*).

19 A. Montuori i R. Purser, „Deconstructing the lone genius myth: Towards a contextual view of creativity“, *Journal of Humanistic Psychology* 35:3 (1995), str. 69-112.

20 V. P. Glaveanu, „Paradigms in the study of creativity: Introducing the perspective of cultural psychology“, *New ideas in psychology* 28 (2010), str. 79-93.

„Kako“ kreativnog čina zbivalo se isključivo „unutar“ ovog pojedinca, kreativne ličnosti. Klasična slika kreativnog procesa jeste sijalica koja zasvijetli nad glavom tvorca ideje u njegovom *eureka* momentu. Kreativni proces smatrao se usamljeničkim, u početku s mističnim ili božanskim izvorima, a potom se, sve više, veže uz neobična mentalna stanja i psihopatologiju.²¹ „Šta“, ili kreativni proizvod, povezivalo se s „velikom praskom“, potresnim spoznajama i proizvodima.²² „Gdje“ kreativnosti ograničavalo se na posebne oblasti, skoro uvijek u umjetnostima i naukama. To možemo vidjeti u velikim tradicionalnim modelima kreativnosti: to su skoro uvijek muškarci i skoro uvijek umjetnici i naučnici, kao što su Van Gogh, Einstein, Mozart i Feynman.²³

NOVO LICE KREATIVNOSTI I LIDERSTVA

Početak 21. stoljeća, promijenio se način na koji smo tumačili, prakticirali i izražavali svoju kreativnost. Ove promjene su, potom, utjecale na način na koji se društvo mijenja.²⁴ Kreativnost vodi do promjene, a promjena vodi ka kreativnosti. Tri glavna trenda su: a) gledati na kreativnost kao na bolje umrežen, saradnički proces, b) smatrati kreativnost svakodnevnim, sveprisutnim procesom koji obuhvata svakoga, a ne nečim što je ograničeno na izuzetne genije²⁵ i c) izraziti kreativnost kao oblik liderstva i liderstvo kao oblik kreativnosti.²⁶

-
- 21 N. C. Andreasen, *The creative brain: The science of genius* (New York: Plume, 2006).
- 22 A. Montuori i R. Purser (ur.), *Social Creativity*, vol. 1 (Cresskill, NJ: Hampton Press, 1999); M. Runco, „Creativity“, *Annual Review of Psychology* 55 (2004), str. 657-687; Runco, *Creativity. Theories and themes*.
- 23 F. Barron, A. Montuori i A. Barron (ur.), *Creators on creating. Awakening and cultivating the imaginative mind* (New York: Tarcher/Putnam, 1997).
- 24 A. Montuori i G. Donnelly, „Creativity at the opening of the 21st century“, *Creative Nursing: A Journal of Values, Issues, Experience & Collaboration* 19:2 (2013), str. 58-63.
- 25 A. Montuori, „Beyond postnormal times: The future of creativity and the creativity of the future“, *Futures: The Journal of Policy, Planning and Future Studies* 43:2 (2011.a), str. 221-227; A. Montuori, „Creativity and the Arab Spring“, *East West Affair* 1:1 (2013).
- 26 J. M. Burns, *Transforming leadership: The pursuit of happiness* (New York: Grove, 2004); M. Csikszentmihalyi, *Good business: Leadership, flow, and the making of meaning* (New York: Penguin, 2004); H. Gardner, *Leading minds* (New York: Basic Books, 1995); C. Hooker i M. Csikszentmihalyi, „Flow, creativity, and shared leadership“, u *Shared leadership: Reframing the hows and whys of leadership*, C. L. Pearce i J. A. Conger (ur.) (Thousand Oaks, CA: Sage, 2003), str. 217-234; A. Montuori, „Transformative leadership for the 21st century. Reflections on the design of a graduate leadership curriculum“, *ReVision* 30:3-4 (2010), str. 4-14; D. K. Simonton, *Genius, creativity, and leadership: Historiometric inquiries* (Cambridge: Harvard University Press, 1984); R. J. Sternberg, „A systems model of leadership: WICS“, *American Psychologist* 62:1, str. 34.

Ne čudi, dakle, što su se diskurs i praksa liderstva u postnormalnim vremenima također promijenili. Dva među najvažnijim pokretima posljednjih nekoliko godina, arapsko proljeće i pokret „zauzmimo Wall Street“ (*Occupy*) uopće nisu imala nekog herojskog vođu, „velikog čovjeka“ na čelu, čak ni nekog pojedinca, atraktivnog medijima, kao predstavnika.²⁷ Moderna shvatanja liderstva i kreativnosti vode porijeklo iz tih istih teorijskih pretpostavki i istraživačkih pristupa. Možemo napraviti kratak pregled njihove historije, a potom pokazati različite načine njihove promjene, od početka 21. stoljeća. Nove pretpostavke i teorijski okviri, kao i posebna praksa liderstva i kreativnosti mogu se prožimati i odražavati jedno šire, relaciono gledište.

Liderstvo i kreativnost prešli su s herojskog, velikog čovjeka ka više odnosnom, širem, obuhvatnijem/sveprisutnom/svakodnevnom procesu. Od posebnog značaja u postnormalnim vremenima jeste novo shvatanje liderstva kao kreativnog procesa i kreativnosti kao liderskog procesa. Liderstvo može biti forma samoostvarenja u kontekstu društvene odgovornosti, razvoja mogućnosti i alternative u svijetu: ako kreativne ideje i procesi mogu promijeniti svijet, gdje i kako želimo vidjeti sebe i druge? Kako da kanaliziramo svoju kreativnost? Kreativnost se sve više iskazuje u rješavanju društvenih problema kod pokreta koji se fokusiraju na *društvene inovacije, društveno poduzetništvo i društvene eksperimente*, široko definirane kao generacijsko implementiranje novih ideja o društvenim odnosima i društvenoj organizaciji.²⁸ Pretvaranje mogućnosti u realnost zahtijeva od kreatora da budu i lideri. Lideri su odgovorni za usmjeravanje i primjenu ljudske kreativnosti, a kreativci moraju osigurati liderima nove mogućnosti i prilike da prevaziđu postnormalna vremena. Međusobno povezani „dvojac“ kreativnosti i liderstva može početi rješavati probleme starog svijeta, kao i početi novo, alternativno, humanije, pravednije i svjesnije doba i voditi nas ka njemu.

HISTORIJSKI I IDEJNI IZVORI KREATIVNOSTI I LIDERSTVA

Počeci modernih shvatanja kreativnosti i liderstva na Zapadu mogu se naći još u ideji romantičnog heroja, mitu o usamljenom geniju²⁹ i slici

27 M. Castells, *Networks of outrage and hope. Social movements in the internet age* (Malden, MA: Polity Press, 2012); Montuori, „Creativity and the Arab Spring“.

28 Z. Hassan, *The social labs: A new approach to solving our most complex challenges* (San Francisco: Berrett-Koehler, 2014); J. Howaldg, M. Schwarz, K. Henning i F. Hees, *Social Innovation: Concepts, research fields and international trends* (Aachen: IMA/ZLW, 2010).

29 Montuori i Purser, „Deconstructing the lone genius myth“.

velikana.³⁰ Sve do druge polovine 20. stoljeća, istraživanja liderstva odnosila su se uglavnom na pojedine lidere, a predmet istraživanja kreativnosti bile su kreativne ličnosti.³¹ Fokus je bio na tome šta konkretne pojedince čini tako izuzetnim, pa otud u oba ta istraživačka područja i fokusi na osobine, osobnost i kognitivne dimenzije.³² Uobličen u takvim, klasičnim modernističkim dualizmima kao što su kreativnost/konformizam, genije/masa (i, naravno, genije/ludilo), kao i lider/sljedbenik, ovaj je pristup bio *ekscenpcionalistički*: pretpostavljalo se da su lideri i kreatori izuzetne ličnosti, s neobičnim talentom u ograničenom broju područja kao što su politika, poslovanje, umjetnosti i nauke ili vojno umijeće. Historijski pregled pojedinaca koji se na Zapadu smatraju velikim kreativcima i liderima pokazuje prevagu bijelaca i muškaraca, a upadljivo je da ljudi drugih etničkih i rasnih identiteta, kao i žena općenito – nema.³³ Tek odnedavno, kako broj primjera eksponencijalno raste, taj je diskurs počeo uključivati i žene, a Mohandas Gandhi, Martin Luther King, Nelson Mandela i Malcolm X postali su ikone nezapadnjačkog, nebjelačkog liderstva.

PROMJENE U 20. STOLJEĆU

Neke intelektualne promjene u 20. stoljeću dovele su do temeljitog preispitivanja i kritike dominantnog atomističkog mišljenja o liderstvu i kreativnosti:

- Predstavnici društvenog konstrukcionizma tvrde da je to koga mi nazivamo „kreativnim“ ili „liderom“ rezultat naše prosudbe, pa su kreativnost i liderstvo, stoga, društveni konstrukti: nema nikakve *esencije* lidera, postoji jedan društveni sud kojim se označavaju ljudi kao lideri i njihovo ponašanje kao „lidersko“. Odnos između jastva i društva mora se posmatrati više relaciono, pa

30 S. Western, *Leadership: A critical text* (Thousand Oaks: Sage, 2008).

31 A. Montuori, „Social psychology“, u *The encyclopedia of creativity*, M. Runco i S. Pritzker (ur.) (Amsterdam: Elsevier, 2011.b); Runco, *Creativity. Theories and themes*; Western, *Leadership*; R. Pope, *Creativity: Theory, history, practice* (New York: Routledge, 2005).

32 Western, *Leadership*; R. Pope, *Creativity. Theory, history, practice*.

33 J. Bordas, *Salsa, soul, and spirit: Leadership for a multicultural age* (San Francisco: Berrett-Koehler, 2007); J. L. Chin, B. Lott, J. K. Rice i J. Sanchez-Hucles (ur.), *Woman and leadership. Transforming visions and diverse voices* (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007).

zato oni kritiziraju i esencijalističko gledište o jastvu („rođeni vođa“, „to imate ili nemate“).³⁴

- Intelektualni pokret šire poznat kao postmodernizam kritizirao je ideju pojedinca, esencijalizam, *subjekta* i *autora*, te iskazao trgovački i politički interes ugrađen u diskursu kreativnosti i liderstva.³⁵
- Kod sistema i složenih pristupa naglašavaju se važnost gledišta otvorenih sistema – konkretno, interakcija između pojedinca i društva – i uloga konteksta. Oni ističu *samoorganizaciju* prirodnih i društvenih fenomena, s pristupom od dna ka vrhu, a ne pristupom od vrha ka dnu, pa time i značaj povratnih, uzajamnih uzročnih interakcija, što ima posljedice i po kreativnosti i po liderstvo.³⁶
- Novonastalo *umreženo društvo* (uz širenje društvenih mreža, interneta, relativno jeftinog globalnog saobraćaja) dovelo je do veće svijesti o ulozi komunikacije, mreža i saradničkih procesa, a to, opet, do veće otvorenosti ka više relacionom, umreženom ra-

-
- 34 G. T. Fairhurst i D. Grant, „The social construction of leadership: A sailing guide“, *Management Communication Quarterly* 24:2 (2010), str. 171-210; K. J. Gergen, *Realities and relationships, soundings in social construction* (Cambridge: Harvard University Press, 1994); K. J. Gergen, *The saturated self: Dilemmas of Identity in contemporary life* (New York: Basic Books, 2000); K. J. Gergen, *An invitation to social construction* (Thousand Oaks: Sage, 2009); J. Kasof, „Explaining creativity: The attributional perspective“, *Creativity Research Journal* 8:4 (1985), str. 311-366; C. A. Mockros i M. Csikszentmihalyi, „The social construction of creative lives“ u *Social Creativity*, vol. 1, A. Montuori i R. Purser (ur.) (Cresskill, NJ: Hampton Press, 1999), str. 175-218; E. E. Sampson, *Celebrating the other: A dialog account of human nature* (Chagrin Falls: Taos Institute Publications, 2008).
- 35 R. Barthes, *Image-music-text* (London: Fontana, 1977); D. Boje, D. Gephart i T. Joseph (ur.), *Postmodernism and organization theory* (Newbury Park: Sage, 1996); K. Grint i B. Jackson, „Toward ‚socially constructive‘ social constructions of leadership“, *Management Communication Quarterly* 24:2 (2010), str. 348-355; R. T. Hare-Mustin i J. Marecek, „The meaning of difference: Gender theory, postmodernism, and psychology“, *American Psychologist* 43 (1988), str. 455-464; M. Foucault i P. Rabinow, *The Foucault reader* (New York: Pantheon Books, 1984, 1. ed.); R. Kearney, *The wake of imagination: Towards a postmodern culture* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988); T. Stigliano, „Creativity, Romanticism, and the rise of consumerism“, u *Social Creativity*, vol. 1, A. Montuori i R. Purser (ur.) (Cresskill, NJ: Hampton Press, 1999); G. T. Fairhurst i D. Grant, „The social construction of leadership“, A. Montuori i R. Purser, „Deconstructing the lone genius myth“.
- 36 D. Borgo, *Sync or swarm: Improvising music in a complex age* (London: Continuum, 2006); O. Brafman i R. A. Beckstron, *The starfish and the spider: The unstoppable power of leaderless organizations* (New York: Portfolio Trade, 2008); N. S. Contractor, „Self-organizing system research in the social sciences: Reconciling the metaphors and the models“, *Management Communication Quarterly* 13:1 (1999), str. 154-166; S. Johnson, *Emergence: The connected lives of ants, brains, cities, and software* (New York: Scribner, 2001); Niklas Luhmann, *Introduction to systems theory* (Cambridge, UK: Polity, 2013); A. Montuori, „Systems approach“, u *The encyclopedia of creativity*, vol. 2, M. Runco i S. Pritzker (ur.), (San Diego: Academic Press, 2011.c); E. Morin, *On complexity* (Cresskill, NJ: Hampton Press, 2008); M. Wheatley, *Leadership and the new science* (San Francisco: Berrett-Koehler, 2006).

zumijevanju djelovanja i jedinice analize.³⁷ To se posebno očituje u generaciji takozvanih *milenijalaca*.³⁸

To atomističko, individualističko shvatanje kreativnosti i liderstva već je bilo problematično: postaje jasno da su i kreativnost i liderstvo mnogo više umreženi i saradnički fenomeni nego što se u početku pretpostavljalo, posebno zato što se u tom isključivom fokusu na pojedince nisu uzimale u obzir uloge i važnost interakcija, društvenog konteksta, organizacijskih struktura, političkih interesa, dinamike rase, klase i roda te raznih drugih faktora.³⁹

Novostvorena praksa i prihvatanje saradničke kreativnosti i liderstva⁴⁰ podudaraju se s usponom *milenijalaca* (nove generacije koja je sazrela oko 2000, znatno brojnije od *bejbibera*), s većim potrebama industrije za saradničkom kreativnošću u istraživanju i razvoju te s većim brojem žena, kao i ljudi različitih etničkih i rasnih identiteta, sposobnih da preuzmu kreativne i liderske uloge, koje uvažavaju kada preuzmu te uloge.⁴¹

TRANSFORMATIVNA KREATIVNOST

Novo obrazovanje odvelo je na nove puteve konceptualiziranja jastva, društva, proizvodnje, umjetnosti, nauke i kreativnosti, naglasivši konstruiranost

-
- 37 W. T. Anderson, *All connected now. Life in the first global civilization* (Boulder: Westview Press, 2011). A. Barabasi, *Linked: How everything is connected to everything else and what it means for business, science, and everyday life* (New York: Plume, 2003); M. Castells, *The rise of the network society* (New York: Wiley-Blackwell, 2000); N. A. Christakis i J. H. Fowler, *Connected: The surprising power of our social networks and how they shape our lives* (New York: Little, Brown and Co., 2009); C. Leadbeater, *We-think: Mass innovation, not mass production* (London: Profile Books, 2009); M. Nielsen, *Reinventing discovery: The new era of networked science* (Princeton: Princeton University Press, 2012); M. Taylor, *The moment of complexity. Emerging network culture* (Chicago: University of Chicago Press, 2003); Borgo, *Sync or swarm*.
- 38 M. A. Pachucki, J. C. Lena i S. J. Tepper, „Creativity narratives among college students: Sociability and everyday creativity“, *Sociological Quarterly* 51 (2010), str. 122-149; Pew Research Center, *Millennials: A portrait of a generation: Confident. Connected. Open to Change* (Pew Research Center, 2007); Winograd i Hais, *Millennial momentum*.
- 39 Montuori i Purser, „Deconstructing the lone genius myth“.
- 40 Montuori, „Beyond postnormal times“; K. Sawyer i S. DeZutter, „Distributed creativity: How collective creations emerge from collaboration“, *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts* 3:2 (2009), str. 81.
- 41 R. Eisler i A. Montuori, „Creativity, society, and the hidden subtext of gender: A new contextualized approach“, *World Futures, The Journal General Evolution* 63:7 (2007), str. 479-499; Winograd i Hais, *Millennial momentum*.

jastva, ugrađenog u društvene odnose i postavljenog u kulturni i politički kontekst.⁴² U umjetnosti i zabavi to se vidi u prelasku na nešto što se zove *participativna kultura*, koja podrazumijeva brisanje granica između „umjetnika“ i publike.⁴³ Naoko trivijalni primjer karaoka daje mali uvid u to kako zabava sada uključuje sve više učešća sve aktivnije publike. To više nije pasivno slušanje muzike. Publika je sada i izvođač. *Wikipedia* je drugi primjer zasigurno kontroverzne „mudrosti gomile“ koja učestvuje u unošenju i uređivanju članaka. Igrači videoigrica dizajniraju svoje vlastite nivo igre. U razvoju i istraživanju, učešće krajnjeg korisnika u dizajnerskom procesu sve se više normira. Po Jankinsovom mišljenju, participativna kultura odražava pomak s individualnog izraza na učešće šire zajednice, ka novim procesima od dna ka vrhu, pa čak i učešću masa, s odmakom od tradicionalnog oslonca na pristup od vrha ka dnu.

Istraživanja u psihologiji kreativnosti sada podrazumijevaju i novi, snažni fokus na *svakodnevnu* kreativnost, a ne samo na „kreativnost znamenitih“ i velika postignuća. Ta istraživanja više nisu ograničena samo na umjetnosti i nauke.⁴⁴ Ideja svakidašnje kreativnosti pokazuje da kreativnosti može biti u svakodnevnom životu, ne više samo u tradicionalnim „uzvišenim“ oblastima te da ne mora imati formu velikog umjetničkog djela ili naučnog otkrića. Ovim se otvara mogućnost prihvatanja kreativnosti kao fenomena koji prožima svaku dimenziju života. Ono „gdje“ kreativnosti sada je potencijalno *svugdje*. Sve se više uvažava i grupna i saradnička kreativnost. Ona se može naći u novim istraživanjima o inovacijama, grupnom djelovanju, džezu i sve se više cijeni „mudrost gomile“, taj kreativni potencijal

---

42 M. Csikszentmihalyi, „A systems perspective on creativity“, u *Handbook of creativity*, R. Sternberg (ur.), (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), str. 313-335; K. Gergern, *Relational being: Beyond self and community* (New York: Oxford University Press, 2009); R. Kearney, „The narrative imagination“, u *Social Creativity*, vol. 1, A. Montuori i R. Purser (ur.) (Cresskill, NJ: Hampton Press, 1999), str. 61-79; P. M. Rosenau, *Post-modernism and the social sciences: Insights, inroads, and intrusions* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992); Z. Sardar, *Postmodernism and the Other* (London: Pluto Press, 1999); M. Foucault i P. Rabinow, *The Foucault reader* (New York: Pantheon Books, 1984); R. Kearney, *The wake of imagination*; Pope, *Creativity. Theory, history, practice*.

43 H. Jenkins, *Convergence culture: Where old and new media collide* (New York: NYU Press, 2008).

44 R. Richards (ur.), *Everyday creativity and new views of human nature: Psychological, social, and spiritual perspectives* (New York: American Psychological Association Press, 2007); M. Runco i R. Richards (ur.), *Eminent creativity, everyday creativity, and health* (Westport, CT: Ablex/Greenwood, 1997).

„otvorene inovacije“, gdje se teški problemi rješavaju s učešćem javnosti i gdje se javljaju korisni odgovori.⁴⁵

GENERACIJSKI TRENDovi POSTAJU SVE OČIGLEDNIJI I SVE UTJECAJNIJI.

Istraživanje provedeno 2010. pokazalo je da studenti milenijalci povezuju kreativnost sa svakodnevnim aktivnostima i društvenim interakcijama.⁴⁶ Dok su bejbibumeri kreativnost povezivali sa „znamenitim kreativcima“ kao što su Einstein, Van Gogh ili pojedini popularni umjetnici, u današnjoj participativnoj kulturi⁴⁷ fokus više nije toliko upravljen na „znamenite kreativce“, nego na participativne, relacione procese sa vršnjacima i porodicom, gdje „stvaranje znači povezivanje“.⁴⁸

Ono što se može doimati velikim učešćem, može se, također, izroditi u veliku manipulaciju i eksploataciju. Douglas Rushkoff u svom dokumentarnom filmu za program Frontline, *Generacija lajka* kaže da film *Igre gladi* ima internet-stranicu na kojoj se natječu za najboljeg, najzagriženijeg fana. To znači da, suštinski, sada fanovi koriste društvene mreže da promoviraju film, a nagrada nekome, za to što promovira film preko društvenih mreža, jest da postane #1Fan i da ga, možda, spomene neka zvijezda filma. Na ovaj način film dobija neprekidnu masovnu promociju, a njegovi fanovi viši društveni status tako što ih zvijezde filma *retvituju* ili im odgovoraju, čime im raste i ugled u grupi vršnjaka, te broj *lajkova* koje dobijaju na društvenim mrežama. Došlo je do velikog pomaka ka interaktivnijem, participativnijem odnosu između publike i „davatelja sadržaja“. Očigledno je da su poslovni interesi „naučili“ kako da ovo iskoriste kao sredstvo utjecaja. Iako je ovo možda najočigledniji izraz ove tranzicije, ni u kom slučaju nije jedini.

45 F. Barron, „All creation is a collaboration“, u *Social Creativity*, vol. 1, A. Montuori i R. Purser (ur.) (Cresskill, NJ: Hampton Press, 1999); T. Stigliano, „Creativity, Romanticism, and the rise of consumerism“; Christakis i Fowler, *Connected*; A. Montuori, „The complexity of improvisation and the improvisation of complexity. Social science, art, and creativity“, *Human relations* 56:2 (2003), str. 237-255; Montuori i Purser, „Deconstructing the lone genius myth“; Montuori i Purser (ur.), *Social Creativity*; P. B. Paulus i B. A. Nijstad (ur.), *Group creativity: Innovation through collaboration* (New York: Oxford University Press, 2003); M. Schrage, *Serious play: How the world's best companies stimulate to innovate* (New York: Harvard Business School Press, 1999); J. Surowiecki, *The wisdom of crowds* (New York: Anchor, 2005).

46 Taylor, *The moment of complexity*.

47 Sardar, *Postmodernism and the Other*; H. Jenkins, *Confronting the challenges of participatory culture: Media education for 21st century* (Boston: The MIT Press, 2009).

48 D. Gauntlett, *Making is connecting* (New York: John Wiley & Sons, 2013).

Tokom proteklih dvadeset i nešto godina, najzanimljivije inovacije u društvenoj sferi bile su u području umrežavanja, učešća i djelovanja u lokalnoj zajednici. Ove inovacije povezane su s pojavom interneta, društvenih preža, usponom umreženog društva, promijenjenom ulogom žena, vrijednostima generacije milenijalaca. Evo jednog izbora (a ograničen je uglavnom na Ameriku i Britaniju) primjera vrlo participativne kreativnosti masa: YouTube, *Etsy*, Facebook, *Wikipedija*, *WebMed*, *Lord of Warcraft*, pijace organske hrane, domaćih proizvoda i pokret sporog življenja, MySpace, *blogovi*, *vlogovi*, Twitter, *flash mobovi*, emisija *Britanija ima talent*, nezavisne muzičke izdavačke i filmske kuće, *Garageband*, kultura i obrazovanje po sistemu „uradi sam“ (DIY)⁴⁹, *Yelp*, *TripAdvisor*, internet-stranica za oglašavanje *Craigslist*, *Ples sa zvijezdama*, *Američki idol* i sve vrste *reality* programa. Fenomen prikupljanja resursa i podrške iz mnoštva (*crowdsourcing*) putem društvenih mreža također otvara nove puteve finansiranja podzetništva. Novonastali pokret stvaralaca (*makers movement*) još je jedan pokazatelj promjena,⁵⁰ kao što je to i Tofflerov srodni pojam *prozument*, koji spaja termine proizvođač i konzument kako bi ilustrirao kako se gubi tradicionalna suprotnost ovih dviju uloga.⁵¹

Ovo novo masovno učešće nije bez svojih problema, što ilustrira primjer *Igara gladi*. Kritičari često tvrde da je to kretanje ka amaterizmu: nije jasno da li su *blogovi* s ocjenama i komentari korisnika *Trip-Advisora*, koji potiskuju umjetnost i vodiče za putovanja, nužno i poboljšanje, te da novine i časopisi gube posao. Po ovom stavu, sve što podsjeća na standard i visoku kulturu, svako stručno ocjenjivanje i umijeće potisnuti su od vulgarnih, amaterskih neznalica.⁵² Tamo gdje tradicionalni standardi izvrsnosti i vrijednosti još nisu izgubljeni, ovaj navodno demokratizirajući proces može značiti i pad kriterija. Opasnost od vladinih i poslovnih manipulacija stalno je prisutna, a unutar umreženih grupa može biti i terorista i grupa mržnje.⁵³

Pitanja koja se sada postavljaju, poput pitanja da li će ono što zovemo „svačija, svakodnevna, sveprisutna“ kreativnost dovesti do sve većeg

49 A. Kamenetz, *DIY U: edupunks, edupreneurs, and the coming transformation of higher education* (White River Junction, VT: Chelsea Green Pub, 2010).

50 C. Anderson, *Makers: the new industrial revolution* (New York: Random House, 2012).

51 A. Toffler i H. Toffler, *Revolutionary wealth* (New York: Knopf, 2006).

52 N. Carr, *The shallows: What the internet is doing to our brains* (New York: W. W. Norton, 2010); A. Keen, *The cult of the amateur: How blogs, MySpace, YouTube, and the rest of today's user-generated media are destroying our economy, our culture, and our values* (New York: Crown, 2008).

53 D. Rushkof, *Program or be programmed: Ten commands for a digital age* (New York: Or Books, 2010); D. Rushkof, *Life Inc. How corporatism conquered the world and how we can take it back* (New York: Random House, 2011).

narcizma (i opsesije da se dobije 15 minuta slave), konzumerističke apsorpcije i spuštanja svih kriterija, zbog čega će *Ja generacija* izgledati altruistično („Moram držati korak s onim što je najnovije, čak iako je to samo novi operativni sistem, bez kojeg nijedna moja aplikacija neće raditi“), ili se to može kanalisati ka vrijednim ljudskim težnjama. U ovom trenutku, porota je izašla, sa mnogo različitih prognoza.⁵⁴ Sada više nije pitanje da li smo kreativni, nego šta ćemo uraditi s našom kreativnošću? Kuda i kako ćemo je usmjeriti?

PREPOROD LIDERSTVA

Osvrnimo se malo i osmotrimo поближе liderstvo. Liderstvo je jedna etablirana oblast akademskih studija, s odsjecima i s diplomama. Literatura o ovoj temi je obimna, konfuzna, a često i kontradiktorna, toliko da Kellerman piše o *kraju* liderstva.⁵⁵ Kao što možemo vidjeti, konceptualni korijeni liderstva idu paralelno s istraživanjima kreativnosti: studijama izuzetnih pojedinaca.

Još 1985. Bennis i Nanus⁵⁶ pišu:

Samo u posljednjih 75 godina, provedeno je doslovce hiljade empirijskih istraživanja o liderima, ali nema jasnog i nedvosmislenog tumačenja šta to razlikuje lidere od *nelidera* i, što je možda i važnije, šta razlikuje efikasne lidere od neefikasnih.⁵⁷

U posljednjih 25 godina nije se mnogo toga promijenilo.⁵⁸ Iste godine pojavila se jedna kritika liderstva koja propituje „romantiziranje“ herojskih lidera.⁵⁹

Čini se da smo, kao posmatrači i učesnici u organizacijama, možda izgradili vrlo romantizirano viđenje herojskog liderstva – šta čine lideri, šta mogu postići, i opći utjecaj koji imaju na naše živote. Jedan od glavnih elemenata u ovoj romantiziranoj zamisli jeste shvatanje da je liderstvo centralni organizacijski proces i

-
- 54 Toffler i Toffler, *Revolutionary wealth*; E. Greenberg i K. Weber, *Generation We: How Millennial youth are taking over America and changing our world forever* (Emeryville: Pachatusan, 2008); J. M. Twenge i W. K. Campbell, *The narcissism epidemic: Living in an age of entitlement* (New York Free Press, 2010).
- 55 B. Kellerman, *The end of leadership* (New York: Harper Collins, 2012); Maccoby, „Making sense of the leadership literature“, *Research-Technology Management* 44:5 (2001), str. 58-60; J. C. Rost, *Leadership for the twenty-first century* (Westport, CT: Praeger, 1993).
- 56 W. Bennis i B. Nanus, *Leaders: The strategies for taking charge* (New York: Harper, 1985).
- 57 Bennis i Nanus, *Leaders*.
- 58 Western, *Leadership*.
- 59 M. C. Bligh, J. C. Kohles i R. Pillai, „Romancing leadership: Past, present, and future“, *The Leadership Quarterly* 22:6 (2011), str. 1058-1077.

glavna sila u planu događaja i aktivnosti. To se isto misli o vjeri u potencijalnu, ako ne i stvarnu uspješnost onih koji zauzimaju elitne položaje u formalnim organizacijskim strukturama.⁶⁰

Ova kritika herojskog *velikana* podudara se s izlaskom iz jednog i ulaskom u drugo doba.⁶¹ U ovom tranzicijskom, postnormalnom periodu, vidimo propast usmjeravajuće uloge liderstva i rađanje novih oblika liderstva.⁶²

Za potrebe naše diskusije o liderstvu, počinjemo jednostavnim pitanjem: Ko može biti lider? Brzi pregled historije najvećih svjetskih lidera pokazuje da su oni najpoznatiji, najslavniji, ali i najprezreniji lideri, pretežno muški predstavnici dominantne kulture, koji utjelovljuju karakteristike koje se mogu jezgrovito izraziti (ali, naravno, ne i ograničiti) *herojskim* modelom. Sve je očitije da danas lideri dolaze iz tradicionalno slabo zastupljenih grupa, kao što su žene i manjine. Američki predsjednik Obama možda je najupečatljiviji slučaj o kojem govorimo. U „društvenoj slici“ svijeta, jedan je Afroamerikanac predsjednik Sjedinjenih Država. To ne znači da su se prilike za liderske pozicije otvorile svima, međutim znakovit je početak kretanja ka većoj otvorenosti liderskih uloga za tradicionalno slabo zastupljene grupe.

Pomak u onome „ko“ liderstva širi se i na druga područja: ne ograničava se na položaj navodno najmoćnijeg čovjeka na svijetu. Naprimjer, u San Franciscu se svake godine dodjeljuje *Goldmanova nagrada za očuvanje životne sredine*, pojedincima koje opisuju kao „čuvare životne sredine iz lokalnih zajednica“ iz cijelog svijeta, onima koji su dali značajan, a često i smion, doprinos zaštiti životne okoline. Dobitnici nisu pojedinci koje bismo uočili kao „herojske vođe“, po ugledu na generala Pattona. Oni nisu ratoborne vođe, koje predvode vojske ili planiraju preuzimanje kompanija. Oni su obični muškarci i žene koji su dokazali da su izuzetni kada su to okolnosti nalagale.

Iako nisu tradicionalni po tome kako sebe doživljavaju i predstavljaju, ovi pojedinci *jesu* heroji u tom smislu što spremno ustaju protiv multinacionalnih kompanija ili vladinih agencija, ili protiv obiju, često uz veliki lični rizik. Angažiraju se u borbi protiv deforestacije, privatizacije opskrbe

60 Bligh, Kohles i Pillai, „Romancing leadership“;

61 Montuori, *Evolutionary competence*; A. Montuori i I. Conti, *From power to partnership. Creating the future of love, work, and community* (San Francisco: Harper San Francisco, 1993); Morin i Kern, *Homeland Earth*; Sardar, *Welcome to postnormal times*; Slater, *The chrysalis effect*.

62 J. T. Wren, *Inventing leadership: The challenge of democracy* (Northampton, MA: Edward Elgar, 2007).

vodom i u drugim projektima koji se tiču dobrobiti njihovih zajednica ili protiv onih koji uništavaju prirodu. Jednog od ovih lidera i dobitnika Goldmanove nagrade, Kena Saro-Wiwa iz Nigerije, nakon namještenih optužbi, vlast je pogubila vješanjem, zato što je svojim radom ugrozio multimilionske poslove i dogovore. Dobitnici Goldmanove nagrade nisu pojedinci s ambicijama da budu šefovi ureda, generali ili izabrani funkcioneri. Oni sebe ne smatraju „narodnim vođama“ tradicionalnog modela. Oni, jednostavno, entuzijastično i promišljeno odgovaraju na ono što vide kao nepravdu. Smatraju da moraju postići nešto više od pukog preživljavanja i vlastite dobrobiti. Kao da ih je slučajno „zapalo“ da budu lideri, zato što misle da moraju izraditi savez ljudi u borbi protiv nepravde.

Poruka je jasna. „Ko“ u liderstvu promijenilo se: ako liderstvo znači dati doprinos globalnoj tranziciji, i to preuzimanjem inicijative, onda je ovo polje široko otvoreno. A kako pripadnici tradicionalno slabo zastupljene grupe postaju lideri, možemo sigurno reći da će se ideja liderstva navodnjavati iz novih tokova vrijednosti, kreativnosti i kulture, novih perspektiva i potencijala. S vremenom, neće biti čudo da sada nezastupljene grupe uđu u *postojeće* liderske klubove i povedu igru. Mijenjat će se sama definicija liderstva i pravila igre i već se mijenjaju.

„Ko“ u liderstvu također se direktno vezuje za jedan središnji postmoderni interes: *samostvaranje*.⁶³ Ovdje se ne pretpostavlja da je liderstvo jedna nepromjenljiva karakteristika koju neko ima ili nema. U prelaznom dobu, malo je toga sigurno, a mnogo je mogućnosti za kreativnost. Nismo vezani određenim ulogama ili sudbinama. Moguće je *stvarati* sebe kao ličnost i kao vođu. Novo liderstvo ne pretpostavlja da je neko lider sve vrijeme. Liderstvo se sve više motri kao *heterarhijsko*, zasnovano na pripremljenosti za određni kontekst, zadatak i situaciju.

Istraživači kreativnosti prave razliku između Kreativnosti (s velikim „K“) i kreativnosti (s malim „k“) – odnosno, između iznimne i svakodnevne kreativnosti.⁶⁴ Čini se da bi i Liderstvo s velikim „L“ i liderstvo s malim „l“ moglo biti polazište za razlikovanje između, recimo, predsjednika Sjedinjenih Država, čija je uloga formalna i fiksna i smatra se središnjim simbolom liderstva za cijelu zemlju, i svakodnevnih „liderskih“ aktivnosti pojedinaca angažiranih u pokretima, organizacijama i na dnevnim zadacima pokreta za promjene, pojedinaca koji mogu zakoračiti u liderske aktivnosti i iskoračiti iz njih na jedan više heterarhijski način.

63 G. McCracken, *Transformations: Identity construction in contemporary culture* (Bloomington: Indiana University Press, 2008).

64 Runco, *Creativity: Theories and themes*.

PLEMENA I FABRIKE

Jedan važan, temeljni sukob u istraživanju kako liderstva, tako i kreativnosti, nalazi se u dvama suprotstavljenim gledištima, s dvjema različitim i oprečnim jedinicama analize. U filozofiji društvenih nauka, ova gledišta poznata su kao atomizam i holizam.⁶⁵ U istraživanju liderstva, atomizam je formulirao Carlyle, u teoriji *velikana*, fokusirajući se na pojedinca (isključivši društvene faktore), a holizam Tolstoj, gdje pojedinac jednostavno predstavlja historijske i društvene snage.⁶⁶ U kreativnosti, ova suprotna gledišta predstavljaju: dominantna istraživačka disciplina, psihologija, gdje se fokusiraju na kreativnu ličnost, i odgovarajuće sociološko gledište, fokusirano na ulogu društvenih faktora i cjelokupni *zeitgeist*. Zagovornici obaju shvatanja fokus onog drugog smatraju kao epifenomenalan.⁶⁷

Ogilvy se često vraća ovom problemu i uvjeren je u svoju formulaciju radikalne pluralističke društvene filozofije Nekih.⁶⁸ Njegova argumentacija – previše složena da bismo je ovdje saželi, osim kao skicu – obuhvata i individualizam i kolektivizam u njihovim dijalektičkim ekstremima, te pokazuje razmjere koje mogu dosegnuti umjetne razlike koje se javljaju kao oprečne jedne drugima; zbog tih razlika ne može se uvidjeti opseg u kojem, s jedne strane, pojedinci postoje u društvenom kontekstu i zbog društvenog konteksta, a, s druge strane, kolektiviteti postoje kao zbroj manje-više organiziranih pojedinaca. Društvena filozofija Nekih predlaže radikalni, intrapsihički, interpersonalni i društveni pluralizam koji se ne ograničava na fiksnu odvojenost, s logikom ili-ili, već jedan fluidniji, složeniji proces koji uvažava aktuelnu međusobnu povezanost i međusobnu ovisnost ovih termina te njihovih izraza u ljudskom mišljenju i djelovanju.

Popluarno djelo Setha Godina *Plemena* pruža nam dvije korisne ideje koje nas mogu usmjeriti ka novom razumijevanju liderstva.⁶⁹ On tvrdi da se krećemo ka *dobu fabrike*, a da smo sada u *dobu plemena*. „Pleme“, piše on, „jeste grupa ljudi, povezanih jednih s drugima, povezanih s vođom i

65 B. Fay, *Contemporary philosophy of social science. A multicultural approach* (New York: Blackwell Publishers, 1996).

66 J. T. Wren (ur.), *The leaders' companion: Insights on leadership through the ages* (New York: Free Press, 1995).

67 D. K. Simonton, „The creative society: Genius vis-a-vis the Zeitgeist“, u *Social Creativity*, vol. 1, A. Montuori i R. Purser (ur.) (Cresskill, NJ: Hampton Press, 1999), str. 237-264.

68 J. Ogilvy, *Many dimensional man* (New York: Harper, 1977); J. Ogilvy, *Creating better futures* (New York: Oxford University Press, 2002).

69 S. Godin, *Tribes: We need you to lead us* (New York: Portfolio, 2009).

povezanih s idejom.⁷⁰ Termin „pleme“ možda djeluje bezoblično, „prije-moderno“, dok je riječ „fabrika“ suštinski „moderna“. Ključna razlika sada je u riječi „povezani“. Nove društvene mreže povezuju pojedince širom svijeta. Dok je, u prijemoderno doba, pleme bilo lokalna pojava, strogo određena fizičkom blizinom, sada je moguće biti dijelom planetarnog plemena, bilo da se radi o fanovima neke opskurne *indie* rok-grupe koji se okupljaju da pomognu žrtvama zemljotresa u Abruzzu, ili, u sjeni ove pojave, članovima organizacija kao što su Al-Kaida i Arijevsko bratstvo. Plemena mogu nastati i nestati: potraga za malezijskim avionom MH 370 angažira jedno „pleme“ pojedinaca koji redovno snimaju i na svom računar učitavaju slike Pacifika, ne bi li pronašli tragove olupine. Za *Wikipediju* se može reći da funkcionira na djelovanju jednog plemena predanih autora koji pišu, ocjenjuju i ispravljaju članke. A plemena nisu samo najvažniji novi oblik društvene organizacije i društvene promjene, i ona drastično mijenjaju „ko, šta, gdje i kako“ liderstva. Ovdje *plemena* možemo uzeti kao putokaz ka Ogilvyjevoj filozofiji Nekih.

Fabrike su velike, hijerarhijski uređene, nezgrapne, nefleksibilne i, općenito, nesklone inovacijama. U fabrici su liderske pozicije ograničene na nekolicinu. Naredbe i nadzor glavna su obilježja liderstva u fabrikama. Fabrike su poput vojske. Američka vojska porazila je iračku armiju za nekoliko dana, međutim, teško da je time bio „izvršen zadatak“. Neobična činjenica, naravno, jeste i to što Irak nije imao ništa s napadima od 11. septembra. Uopće, zapravo, nije jasno kakvu je to misiju i trebalo izvršiti, i bilo je mnogo čudnog u pokušajima da se preformulira, opravda i racionalizira okupacija, pokušajima u kojima se ogleda mentalni sklop ukorijenjen u jednom drugačijem vremenu. Pretpostavka je da je jedna država napadnuta, što je objava rata, a ona može doći samo od druge države. Potrebno je izvršiti odmazdu nad tom državom. To je logika, jasnoća i jednostavnost. U postnormalnim vremenima, međutim, razasuta mreža terorista koji žive u cijelom svijetu ne može se poraziti vojskom u frontalnom sučeljavanju na bojnopolju. To nije neprijateljska država u tradicionalnom smislu. Počinitelji bombaškog napada od 7. jula u Londonu živjeli su u Engleskoj, a napadači od 11. septembra živjeli su u SAD-u. Oni su bili „grupa ljudi povezanih jedni s drugima, povezanih liderom i povezanih idejom“.

Plemena su umrežena, fleksibilna i heterarhijska, dozvoljavaju da se lideri uzdižu na mnogim mjestima.⁷¹ Zapravo, u svijetu *moderne fabrike* fokus je na jednog lidera za svaki sistem i podsistem, a u svijetu *plemena*, svako može

70 Godin, *Tribes*.

71 Ogilvy, „This postmodern business“; Nielsen, *Reinventing discovery*.

biti lider, i to je ono na šta Godin ukazuje. Demokratizacija liderstva postaje sve više gledište glavne struje mišljenja. Nye sažima ovaj stav:⁷²

Skoro svako može postati lider. Liderstvo se može naučiti. Ono ovisi o odgoju, koliko o prirodi čovjeka. Liderstvo može postojati na svim nivoima, s formalnim autoritetom ili bez njega. Većina ljudi su i lideri i sljedbenici. Oni „vode iz sredine“.⁷³

Ovo je daleko od slike heroja, *velikana*, vodećih poslovnih ljudi, Jacka Welcha, generala Pattona, Napoleona i klasičnih ličnosti koje povezujemo s liderstvom, pa čak i od slike priličnih „štrebera“, ali ipak lidera, kao što su Bill Gates i Steve Jobs, sa svim njihovim privrženim sljedbenicima. Međutim, jasna je ta promjena, kako u liderstvu, tako i u kreativnosti, pomak od modela *velikana* ka „svakodnevnom, sveprisutnom svakom“, s novim akcentom na ulugu sljedbenika, pa čak i na organizacije „bez lidera“.⁷⁴ Još rašireniji modeli liderstva, koji se, kao i kod kreativnih istraživanja, izvode iz raznih izvora – među kojima su teorije složenosti i haosa, te novije studije rojeva –, počinju davati alternativne modele koji prihvataju središnje mjesto saradničke kreativnosti.⁷⁵

ZAVRŠNO RAZMATRANJE

Živimo u postnormalnim vremenima. Stari svijet umire, a novi tek treba da se pojavi. Kreativnost i imaginacija neophodni su da se taj novi svijet zamisli, da se osmisle i oblikuju alternative starom svijetu. Kreativnost nas *vodi* u taj novi svijet – tako shvatamo alternative. To znači da kreativnost, u ovom konkretnom trenutku, zahtijeva više *odgovornosti* nego ikada prije. Stvaraoci su vođe. Vidimo kako novi trendovi ukazuju na to da kreativnost postaje više relaciona, fokusiranija na pojave svakodnevice, na svakoga i svuda. Ovo ima smisla: plemena, *neki* ljudi širom svijeta, kada sarađuju – bolje formuliraju i razvijaju alternative, u svim aspektima svog

72 J. S. Nye, *The powers to lead* (New York: Oxford University Press, 2008).

73 Nye, *The powers to lead*.

74 O. Brafman i R. A. Beckstrom, *The starfish and the spider: The unstoppable power of leaderless organizations* (New York: Penguin, 2006); J. R. Meindl, „The romance of leadership as a follower-centric theory: A social constructionist approach“, *The Leadership Quarterly* 6:3 (1995), str. 329-341; R. E. Riggio, I. Chalef i J. Lipman-Blumen, *The art of followership: How great followers create great leaders and organizations*, vol. 146 (New York: John Wiley & Sons, 2008).

75 J. H. Rolling, *Swarm intelligence: What nature teaches us about shaping creative leadership* (New York: Macmillan, 2013).

života. Produktivni i participativni procesi postaju sve popularniji. Ljudi uče da rade zajedno, da prevazilaze razlike, da nalaze kreativna rješenja za stare probleme. Svojevremeno su ovi problemi i sami bili rješenja, ali su sada ta rješenja postala problem.

Ova nova kreativnost i ovo novo liderstvo razlikuju se od starih na mnogo načina, kako smo i ukazali. Međutim, ove promjene, same po sebi i same za sebe zanimljive i sugestivne, nisu dovoljne. Ako hoćemo kroz postnormalna vremena ići ka novom svijetu, moramo biti svjesni korijena, grana i plodova „starog svijeta“ i sadašnjih alternativa za njih.

Zaključit ćemo skicom nekih među najvećim problemima. Postnormalno doba posljedica je iscrpljenosti „stare paradigme“ ili svjetonazora modernosti. Ova iscrpljenost vidljiva je u mnogim područjima. Kako smo istakli ranije, možemo vidjeti da su mnoga rješenja koja je modernost ponudila, a koja se uglavnom odnose na kontrolu prirodnog okruženja, sada postala problem. Kako Ogilvy kaže, to „strano okruženje“ s kojim se sada moramo suočiti, nije više – kako je nekad bilo – prirodno okruženje, ono je, zapravo, tehnologija i politika.⁷⁶ Ono sa čime se moramo suočiti nije toliko „izvan“, koliko je to naša vlastita tvorevina i naši načini razmišljanja, osjećanja i bivstvovanja, institucionalizirani i „ostvareni“.

Kako Sardar ističe, prelazak na ovaj svjetonazor u nastajanju uveliko će ovisiti o kreativnosti i imaginaciji, a posebno o tome kako se ono što smo u starom svjetonazoru smatrali odnosom pozitivne nule može pretvoriti u odnos u kojemu svi dobijaju; drugim riječima, kako se sukobi i razlike mogu smiriti i pomiriti, iskoristiti za dobro, pa čak i kreativno prevazići. Odgoj i razvoj kreativnost svuda, svakodnevno, kod svakog, neće biti ni lahak, ni brz proces, međutim, ova vrsta umrežene kreativnosti *otvorenog izvora* čini se suštinskom da se pređu granice „Hobbesa i mašine“.

S obzirom na hitnost rješavanja globalnih problema, ovaj zadatak, u najmanju ruku, obeshrabruje. Međutim, mi smatramo da nam nova, globalna, umrežena kreativnost, kanalisana u kolektivno rješavanje problema i generaciju alternativa, također može dati izuzetne potencijale i prilike, kakve, prije samo 20 godina, nismo mogli ni zamisliti.⁷⁷ Život možda više nikada neće biti „normalan“, međutim, ako je to posljedica gubitka okova „Hobbesa i mašine“, možda se, zapravo, imamo čemu radovati.

76 Ogilvy, *Many dimensional man*.

77 Montuori „Creativity and the Arab Spring“; A. Montuori i R. Purser, „Ecological futures: Systems theory, postmodernism, and participative learning in an age of uncertainty“, u *Postmodernism and organization theory*, D. Boje, D. Gephart i T. Joseph (ur.) (Newbury Park: Sage, 1996), str. 181-201.

Autori

Gabrielle Donnelly, spisateljica i ekspert za promjene i inovacije, stekla je doktorsko zvanje iz oblasti transformativnih istraživanja na Institutu integralnih studija California. Saradnik je konsultantske tvrtke Collective Wisdom Solutions, sa sjedištem u Halifaxu, Nova Škotska, Kanada, kompanije koja radi u javnom, privatnom i neprofitnom sektoru, gdje realizira svoje ideje.

Shirin Elahi je ekspert za rizike, nesigurnosti, promjene i planiranje scenarija. Predaje na više mjesta: Poslovnoj školi Said univerziteta u Oxfordu, Poslovnoj školi HEC u Parizu, Međunarodnom institutu za primijenjenu analizu sistema (IIASA) u Laxenburgu i u Centru za istraživanje rizika „Benfield Greig“ Univerzitetskog koledža London (UCL). Direktorica je Projekta za planiranja scenarija *Scenarios Architecture*, strateške konsultantske mreže koja radi na složenim globalnim rizicima.

Silvio O. Funtowicz predavao je matematiku, logiku i metodologiju istraživanja u Buenos Airesu, Argentina. Više godina bio je gostujući istraživač u Zajedinčkom istraživačkom centru Evropske zajednice u Ispri, Italija, gdje je radio kao analitički filozof u području studija nauke i tehnologije. Zajedno s Jeromeom Ravetzom, osmislio je NUSAP, sistem bilježenja nesigurnosti i kvaliteta u kvantitativnim izrazima te uveo pojam postnormalne nauke. Trenutno je profesor u Centru za studije prirodnih i humanističkih nauka (SVT) Univerziteta u Bergenu, Norveška.

Scott Jordan, filozof i politolog, angažiran je u Centru za azijski svijet na Univerzitetu Creighton u Omahi, Nebraska. Član je Međunarodnog konzorcija za

zagovaranje neubijanja, a radi i za Fondaciju Soong Ching Ling u Kini. Redovno piše za kvartalni časopis *Critical Muslim*, vodi radijski *podcast* program *Tea Talk Asia*. U istraživanjima se fokusira na postnormalne dimenzije međunarodne politike, političkih mjera i upravljanja, koje često ispituje i kroz filmove. Saradnik je Centra za postnormalnu politiku i studije budućnosti.

Alfonso Montuori, profesor na Odsjeku za transformativna istraživanja pri Institutu integralnih studija California, autor je nekoliko knjiga o kreativnosti, složenosti, društvenim promjenama, upravljanju i obrazovanju te kourednik dvaju tomova *Društvene kreativnosti* (*Social Creativity*, Cresskill, NJ: Hampton Press, 1999) i, najnovijeg djela, *Put u složenost* (*Journeys in Complexity*, London: Routledge, 2015). Glavni je urednik odjela za napredak u teoriji sistema, složenosti i humanističkim naukama u izdavačkoj kući Hampton Press te pomoćnik urednika u časopisu *World Futures: The Journal of General Evolution*.

Jerry R. Ravetz, znameniti filozof nauke, poznat je po svojim inovativnim djelima o rizicima, naučnoj objektivnosti i historiji nauke. Njegovo djelo *Naučna spoznaja i njeni društveni problemi* (Oxford: OUP, 1971) smatra se pionirskim djelom u ovoj oblasti. Među drugim knjigama su *Spajanje znanja i moći* (London: Cassell, 1990); (sa S. O. Futnowiczem) *Nesigurnost i kvalitet u nauci donošenja političkih mjera* (Dordrecht: Kluwer, 1990); i (sa Ziauddinom Sardarom) *Cyberfutures* [Kibernetičke budućnosti] (London: Pluto, 1997) i *Matematika za početnike* (Cambridge: Icon, 1998). Smatra se ocem postnormalne nauke; sa Silviom Funtowiczom izradio je sistem bilježenja NUSAP u svrhu predstavljanja nesigurnosti u kvantitativnim informacijama. Danas je saradnik Instituta za nauku i civilizaciju „James Martin“ na Univerzitetu Oxford.

Ziauddin Sardar, pisac, futurolog i pedagog, međunarodno je priznati javni intelektualac. Objavio je preko pedeset knjiga, među kojima su *Spašavanje svih naših budućnosti* (New York: Adamantine, 1998); *Islam, postmodernizam i druge budućnosti: čitanka Ziauddinina Sardara* (London: Pluto, 2003) i, najnovija, *Budućnost: sve što je bitno* (London: Hodder, 2013). Od 1999. do 2012. bio je urednik časopisa *Futures*, mjesečnika o politici, planiranju i studijama budućnosti, te od 2006. do 2009. radio kao povjerenik Britanske komisije za jednakopravnost i ljudska prava. Direktor je Centra za postnormalnu politiku i studije budućnosti.

Jordi Serra, futurolog, savjetnik i pedagog, docent je na Fakultetu za komunikacije i međunarodne odnose Blanquerna na Univerzitetu „Ramon Llull“ u Barceloni, Španija. Prije je bio rukovodilac Centra za predviđanje rizika i upravljanje rizicima na Neovisnom univerzitetu u Barceloni. Bio je član uredničkog odbora časopisa *Futures*, *World Future Review* i *Revista*. Objavio je brojne knjige na španskom, a najnovija je *Inteligencija i perspektivna analiza: upravljanje nesigurnošću* (Quito: Secretaria de Inteligencia, 2014). Direktor je istraživanja u Centru za postnormalnu politiku i studije budućnosti.

John Sweeny je futurolog, savjetnik i pedagog. Radio je na univerzitetima, u agencijama za međunarodni razvoj i humanitarnu pomoć, za neprofitne organizacije, obrazovne i kulturne organizacije, među kojima je i UNICEF, za UNDP-ov Globalni centar za izvrsnost javnih usluga, Zajednički istraživački centar Evropske komisije te za Međunarodni savez Crvenog križa i Crvenog polumjeseca. Koautor je djela *Promjenljivi mediji: komunikacijske tehnologije i odnosi moći u prošlosti, sadašnjosti i budućnostima* (Dordrecht: Springer, 2015). Zamjenik je direktora u Centru za postnormalnu politiku i studije budućnosti.

Centar za postnormalnu politiku i studije budućnosti (CPPFS) je međunarodna istraživačka i konsultacijska mreža, čiji je posebni fokus istraživanje marginaliziranih zajednica i ljudi. Centar se bavi unapređenjem budućnosne pismenosti i razumijevanja postnormalnih vremena, s naglaskom na nove načine upravljanja kontradiktornim, složenim i haotičnim situacijama i fenomenima. Za cilj ima jačanje kritičkog istraživanja, učenje kroz djelovanje i etičku imaginaciju u svrhu oblikovanja dekoloniziranih, alternativnih i poželjnih budućnosti.

Zahvala

Neki članci u ovoj *Čitanci* prvobitno su objavljeni u časopisu *Futures*, mjesničniku za politiku, planiranje i studije budućnosti. Tokom 1990-ih, časopis *Futures* bio je predvodnik istraživanja u postnormalnoj nauci; mnogi ključni radovi iz ovog područja prvo su se pojavili u ovom časopisu: među njima su bili radovi S. O. Funtowicza i J. R. Ravetza, „Nauka za postnormalno doba“ (*Futures* 25:7, 1993.) i J. R. Ravetza „Nauka o „šta ako?““ (*Futures* 29:6, 1997.). Stoga je logično što su i prvi radovi o postnormalnim vremenima također prvo objavljivani u časopisu *Futures*, a posebno: Ziauddin Sardar, „Dobrodošli u postnormalna vremena“ (*Futures* 42:5, 2010, str. 435–444) i „O postnormalnim vremenima, ponovo“ (*Futures* 67, 2011, str. 26–39). Shirin Elahi, „Ovdje su zmajevi’: Istraživanje „nepoznatih nepoznanica““ (*Futures* 43:2, 2011); i Ziauddin Sardar i John Sweeney, „Tri su trašnjice postnormalnih vremena“ (*Futures* 75:1–13, 2016). Ovi su članci ponovo štampani uz ljubaznu dozvolu Elseviera.

„Postnormalni artefakti“ Ziauddina Sardara prvi put su se pojavili u časopisu *World Future Review* 7:4, 2016, str. 342–350; njegov rad „Bliski istok u postnormalnim vremenima“ izmijenjena je verzija članka „Budućnost arapskog proljeća u postnormalnim vremenima“, objavljenog u časopisu *American Journal of Islamic Social Sciences* 30:4, jesen 2013, str. 125–136. Rad J. A. Sweeneye, „Zarazna povezivost: Ilustracija triju su trašnjica“ prvobitno je objavljen u zborniku urednika J. Winter i R. Ono, *Futures of the Internet* (Dordrecht: Springer, 2015), a „Neobični globalni poremećaji“ u *Critical Muslim 17: Extreme* Ziauddin Sardar (ur.) (London: Hurst, 2016). „Postnormalna Amerika u filmovima“ Scotta Jordana amalgam je dvaju članaka koji su objavljeni u časopisu *Critical Muslim 17: Extreme* i *Critical*

Muslim 19: Nature (London: Hurst, 2016). Zahvaljujemo svim izdavačima što su nam dozvolili da ponovo objavimo ove članke.

Prvi radovi Centra za postnormalnu politiku i studije budućnosti objavljeni su u časopisu *East-West Affairs*, koji nije bio dugog vijeka. „Istok – Zapad u postnormalnim vremenima“ Ziauddina Sardara, „Kontradikcije Evropske unije“ i „Postnormalna vlast“ Jordyja Serraa i „Nauka i naučnici u postnormalnom dobu“ Jeromea R. Ravetza prvi put su objavljeni u časopisu *East-West Affairs*. Ostali članci posebno su napisani za *Čitanku*.

Postnormalna vremena najbolje se definiraju kao „međuperiod gdje stare dogme umiru, nove se još nisu rodile i čini se da vrlo malo toga ima smisla“. Ili, kako to Ezio Mauro kaže: „Tumaramo između ‚nikad više‘ i ‚još ne‘ te smo, stoga, nužno nestabilni – ništa oko nas nije utvrđeno, čak ni pravac kojim putujemo.“

Živimo u vremenu brzih promjena. Novi trendovi, tehnologije i kriza se brzo pojavljuju i transformiraju poznate društvene i političke krajolike. Utemeljeni i njegovani ideali, s dubokim povijesnim korijenima, preko noći se mogu urušiti. Nekonvencionalni i neobični pojmovi i događaji mogu se pojaviti nigdje, umnožavati se i postati dominantni: populizam i krajnja desnica u Europi i SAD-u, Brexit, kibernetički ratovi popraćenim ponovnom pojavom hladnog rata, Kina postaje sve dominantnija nova supersila, pandemije poput ebola i virusa Zika, klimatske promjene koje dovode do ekstremnih vremenskih pojava, autonomni automobili, ‘lažne vijesti’, ‘alternativne činjenice’, ‘post-istina’... Sve ono što smatramo normalnim topi se pred nama.

Teorija o postnormalnim vremenima pokušava dati smisao svijetu koji se brzo mijenja, gdje je neizvjesnost dominantna tema, a neznanje postalo činjenica vrijedna pažnje. *Postnormalna vremena: čitanka* je pionirska antologija priloga o kontradiktornoj, složenoj i haotičnoj prirodi našeg doba. Knjiga obrađuje porijeklo, teoriju i metode postnormalnog vremena propitujući niz pitanja, u rasponu od klimatskih promjena, upravljanja, Bliskog istoka do religije i nauke, i to iz perspektive postnormalnih vremena. Mapirajući pojedine ključne lokalne i globalne probleme našeg tranzicijskog doba, *Čitanka* predlaže način navigacije kroz našu turbulentnu budućnost.